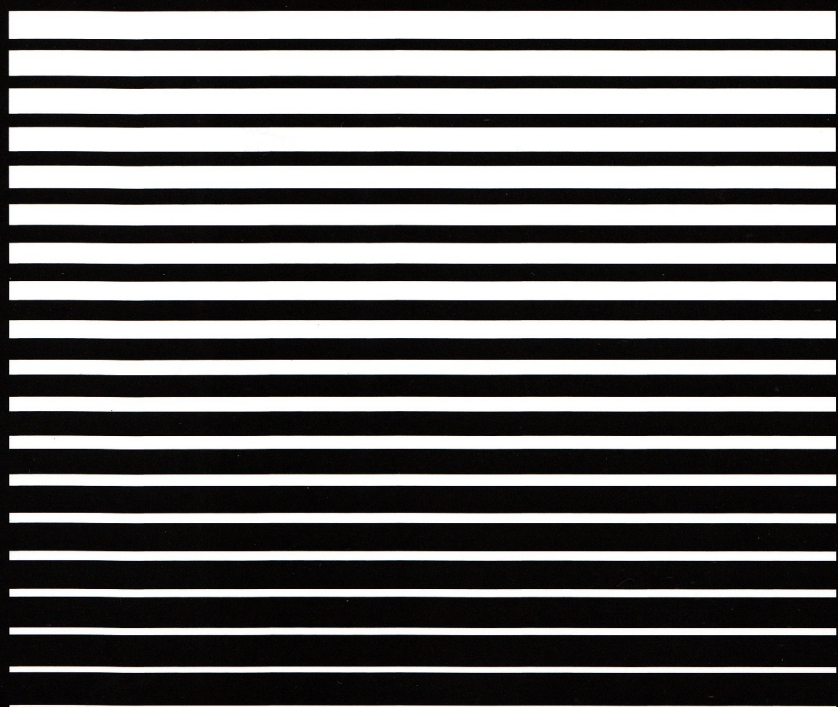

MODERNÍ *dějiny*

2 2

2 0 1 4

2

Ondřej Tábořský

„Osoba čestná“ aneb zrod politické kultury českého maloměsta*

„A Person of Honour” or the Birth of Political Culture in Small Czech Towns

The article focuses on the birth of political culture in small Czech towns in the final decades of the Habsburg Monarchy. Using as an example the electoral contest in Pardubice, it illustrates how representants of local political life were chosen and presented, and which requirements they had to fulfil. Particular attention is paid to the question of honour and the image of the ideal representative of communal politics in the emerging regional journalism.

Keywords: History, the 19th and 20th centuries, the Czech country, political culture, elections, Pardubice, regional journalism, small town

„Úřad obecního výboru jest úřadem čestným. On vyžaduje oběti, které přinášeti se musí všeobecnosti základem čestnosti. Úřad obecního výboru není k tomu, aby jednotlivec využítkoval jej pro sebe neb své přáteli: kdyby tak činil, zneužíval by svého úřadu, nebyl by hoden ani důvěry všeobecnosti. Kdo nemáš té čestnosti

* Tato studie vznikla v rámci programu *Formování a vývoj národních identit ve středoevropském prostoru v 19. a 20. století*.

v sobě – nepřijímej úřadu toho.“¹ Takovéto definice ideálu politiky patřily k obecní politice 19. století. V tisku se obvykle začaly objevovat tři týdny před volbami v článcích s názvy jako „*Jaký má býti zástupce obecní*“. Až do poloviny 90. let převládalo ve společnosti přesvědčení, že práce v čele města neměla být věcí stranických zájmů, ale více službou veřejnosti. Proto nebylo účelem těchto textů agitovat pro jednotlivé kandidáty, ale získat pozornost voličů pro volby samotné, neboť v této době nebyla obecní samospráva brána jen jako pouhé politikum, ale mnohem více jako věc společenské reprezentace. Obzvlášť, když onou veřejností byla myšlena především honorace, skládající se z měšťanských rodin, vylučující přitom jiné společenské vrstvy. Uvedený citát stejně jako název tohoto článku v sobě tedy obsahuje ideál obecního politika v podunajské monarchii, ideál silně spojený s otázkou osobní cti a její veřejné prezentace v období vrcholu a začínajícího konce měšťanské společnosti. Zároveň je ale toto mediální vyjadřování znakem rodící se politické kultury demokratizující se společnosti, jež začíná rozpoznávat úlohu medií pro boj nad správou věcí veřejných.

V české historiografii bývá zvykem vyzdvihovat demokratickou tradici první republiky, aniž by se přitom zmiňovala tradice mnohem starší, totiž škola politiky v dobách vzniku samosprávy. Právě v této oblasti se však v druhé polovině 19. století odehrávalo ono pozvolné učení se rituálům, symbolům a vzorům chování politického jednání, které tvořily politickou kulturu české společnosti.² Jaký tedy byl ideál obecního politika a jaký starosty města? Kterými vlastnostmi se měli vyznačovat a čemu se při své kariéře měli vyhnout? Tyto otázky si pravidelně pokládal v předvolebním čase lokální tisk a s ním i jeho čtenáři. Proto bych zde rád na příkladu Pardubic, tehdy dynamicky se rozvíjejícího centra východního Polabí, přiblížil, jaký byl život politika od kandidatury, přes kampaň, volbu až k samotné činnosti v „obecním parlamentu“ na přelomu 19. a 20. století.³ Jejich po určitou dobu pře-

¹ Neodvislé listy, 9. 5. 1896.

² Ačkoli inspirací mi jsou přístupy založené na kulturním zkoumání politiky, pojem politická kultura zde nepoužívám v nějaké jasně dané definici. Politickou kulturu chápu jako soubor praktik doprovázejících politický život. Zajímá mne proto volební chování, způsoby komunikace, veřejné sebeprezentace, ale i tvorba představ o politice a užívání pojmů s ní spjatých. Více k vymezení pojmu a metodologii Karel ŠIMA, *Politická kultura – „To je to, co nemáme“*. *Od konceptu politické kultury ke kulturním dějinám politického prostoru*, in: Jan Randák – Petr Koura (eds.), *Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století: výběr z příspěvků ze stejnojmenné konference, která proběhla ve dnech 25. – 27. října 2006*, Praha 2008, s. 30–37.

³ Práci věnujících se obecní politice v době habsburské monarchie je již dostatek, ale málokterá se zabývá rovněž politickou kulturou. V případě voleb do říšské rady je situace lepší než v případě samosprávy. Viz Luboš VELEK, *Způsoby politické komunikace v 19. století: Místo a role politické schůze v politické kultuře českých zemí 1861–1914*, in: Kateřina Bláhová (ed.), *Komunikace a izolace v české kultuře 19. století*, Praha 2002, s. 204–221; TÝŽ, *Mandát za uzenuku. Volební nátlak a podvody v české politické kultuře 19. století*, in: *Dějiny a současnost*, č. 5, 2006, s. 33–37.

kotný růst nám umožňuje nahlédnout modernizačních snahy sice podobné jiným průmyslovým centrům, avšak v kontextu české regionální politiky. Tedy Pardubice jako město, kde vnitřní vývoj nabývá významu nad nacionálním soupeřením. Jako ideální pramen se jeví místní tisk, neboť od druhé poloviny 80. let, kdy v Pardubicích začaly vycházet různé vzájemně si konkurující noviny, si v nich můžeme přehledně nejen zamýšlení nad smyslem obecní politiky, ale také stenografické záznamy některých předvolebních schůzí, projevů i popis jednotlivých kampaní.

Zkoumání zrodu politické kultury českého maloměsta nám může pomoci ukázat, jak moc byl vnitřní vývoj české politiky závislý na aktivitě centrálních orgánů, do jaké míry se v ní projevovalo napětí mezi centrem a periferií, ale i jak moc byl výsledkem určité tradice jednání či naopak výsledkem modernizačních vlivů. Z dnešního pohledu může být neméně zajímavé sledovat, jak se proces vzniku občanské společnosti projevoval nejenom vyhraňováním ideových otázek, ale i svými veřejnými projevy, změnou chování a veřejnou komunikací.

Pardubice – české město

Cesta Pardubic dlouhým 19. stoletím je příběhem české společnosti na menším prostoru. Podobným způsobem zde proběhne jak industrializace, tak demokratizace. V prvním případě sehrála spouštěcí mechanismus železnice, která tehdy nevýznamné regionální město propojila nejenom s Vídní a Prahou, ale i blízkým okolím a tím napomohla k vzniku potravinářského a chemického průmyslu. Svůj největší rozvoj zažily Pardubice kromě zakladatelské horečky 60. let hlavně v 80. a 90. letech. V desetiletích následujících po zavedení železnice rostlo město o 18 % obyvatel za každých deset let.⁴ Tento nárůst dosáhl skoro dvojnásobku v 90. letech, kdy se přírůstek města vyhoupl na 35 % obyvatel za deset let. Opadnutí hospodářské konjunktury na počátku 20. století a neúspěchy Pardubic ve snahách podporovat další rozvoj průmyslu měly za následek pokles na 20 %. Tempem přírůstku obyvatel se Pardubice řadily k obdobně velkým městům (10–20 tis. obyv.), která se na přelomu století zvětšila až o dvě třetiny.⁵ Avšak ve srovnání se svými sousedy – Hradcem Králové a Chrudimí – obyvatelstvo přibývalo rychleji. Od 50. do 80. let rostla Chrudim o 14 % a Hradec Králové dokonce jen o 11 %. Jedním z důvodů tohoto populačního vzestupu byl rozvoj průmyslové výroby a zemědělské zázemí Pardubic, které bylo schopno zásobit především rychle vznikající potravinářské podniky. Za touto dynamickou změnou stála zejména silná migrace. Podle sčítání lidu z roku 1910 pocházelo 8038 obyvatel z jiné obce v Čechách a 2933 z jiné obce v pardubickém okrese.⁶ Tedy 40 % obyvatel Pardubic se narodilo jinde než na

⁴ Stráž na Východě, 5. 2. 1881.

⁵ Ludmila KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*, Praha 1965.

⁶ František Karel POTĚŠIL, *Adresář města Pardubic spolu s průvodcem po městě a okolí*, Pardubice 1911, 272 s.

Pardubicku. Tento fakt samozřejmě ovlivňoval politickou situaci a veřejné působení místních elit.

Druhým hlediskem, v kterém se Pardubice podobaly celku české společnosti, byla otázka demokratizace. Když byla městu v roce 1848, resp. v 60. letech postupně propůjčena správa věcí veřejných, sestávala se místní honorace převážně ze starých měšťanských rodin. Teprve s již zmiňovanou industrializací začali do obecního parlamentu, jak se zastupitelstvu někdy ironicky říkalo, pronikat noví lidé. Přesto nejvýznamnější personou, která ovlivňovala místní politiku příštích třicet let, byl zdejší rodák, chemik a spisovatel Jiljí Vratislav Jahn, který se do města navrátil po založení reálky v roce 1863.⁷ Vliv zmíněných demografických změn se začal naplno prosazovat až v průběhu 80. let a obecní politika se čím dál tím méně týkala jen úzké staroměšťanské honorace.

Jedinou zásadní odlišností od celospolečenského vývoje byla situace národnostní. Pardubice byly čistě českým městem a cizorodý element zde tvořila pouze národnostně pestrá vojenská posádka. Politické střety tak postrádaly onen nacionální náboj, kterému se nevyhnula města jiná.⁸ Nebylo třeba zde stavět kulturní svatoštánky plné národní mytologie za účelem obsazení veřejného prostoru. S blížícím se přelomem století se navíc objevilo soupeření s okolními českými městy o přilákání investic. I když nacionalismus ani v Pardubicích nechyběl, točila se místní politická kultura více okolo samosprávy a jejích problémů.

Správa věcí obecních

Možnost správy vlastních věcí přinesla městům habsburské monarchie revoluce roku 1848. O principu samosprávy a voleb do ní se rozhodlo o rok později vydáním obecního zákona.⁹ Do obecních zastupitelstev se mělo volit podle kuriového systému, ve kterém byli voliči rozděleni dle výše odváděných daní či vzdělání. Ke druhé kategorii postupně přibývali ještě příslušníci jednotlivých honoračních skupin, jako byli duchovní, důstojníci, vybraní úředníci a další.¹⁰ První volby sice proběhly v roce 1850, ale vzhledem k neúspěchu revoluce byly až do roku 1861 také jediné.

Pardubické obecní zastupitelstvo se scházelo většinou jednou za měsíc, a když bylo třeba, jako v případech jednání větších půjček, i dvakrát do měsíce.

⁷ Josef SAKAŘ, *Dějiny Pardubic nad Labem. Díl I, 2*, Pardubice 1925, s. 223.

⁸ Lukáš FASORA, *Hrdinové a zbabělci „krvavé řeže jihlavské“ z roku 1910. Lokální politická kultura v prostředí jazykového ostrova*, in: Jan Randák – Petr Koura (eds.), *Hrdinství a zbabělost v české politické kultuře 19. a 20. století: výběr z příspěvků ze stejnojmenné konference*, která proběhla ve dnech 25. – 27. října 2006, Praha 2008, s. 101–115.

⁹ Otto URBAN, *Česká společnost 1848–1918*, Praha 1982, s. 84–91.

¹⁰ Pavel KLADIWA, *Obecní výbor Moravské Ostravy 1850–1913*. Ostrava 2004, s. 21–29.

Svolával ho starosta a pozvání na něj muselo být tři dny před zasedáním doručeno zastupitelům.¹¹ Nedostavení se na rokování bez dostatečné omluvy mohlo být potrestáno pokutou (2–20 K). Naproti tomu městská rada se scházela jednou za týden. Na většině zasedání rady se řešily méně náročné záležitosti jako udělování koncesí hostinským, udělování domovského práva, žádosti o finanční podporu, prodej stavebních parcel apod. Pouze v případě složitějších otázek (např. půjček, investic) sestavovala rada návrhy pro obecní zastupitelstvo, které byly předneseny prostřednictvím jejího referenta. Funkce zastupitele nebyla honorována, město pouze poskytovalo diety na reprezentaci. Obdobně na tom byl i starosta, který měl vlastní dispoziční fond.¹² Pokud některý ze zastupitelů resignoval na svoji funkci, nebo zemřel, byl na jeho místo povolán náhradník.

V Pardubicích stály obecní volby dlouhou dobu v pozadí zápolení o křesla poslanců říšské rady nebo zemského sněmu. Větší pozornost veřejnosti v záležitostech komunálních přinesl až vyhraněný střet dvou národních stran na přelomu 80. a 90. let.

V období 1880 až 1914, tedy v době, které nás nejvíce zajímá, se v Pardubicích uskutečnilo jedenáct voleb do obecního zastupitelstva. Ty se konaly zpravidla každé tři roky. Volební právo měli příslušníci obce a osoby platící v obci daň, vlastníci nemovitostí či pozemek. Volit mohly rovněž právnické osoby platící daň a korporace platící daň z výdělků nebo příjmů.¹³ Datum a místo voleb vypisoval stávající starosta. Nejprve byly sestaveny voličské seznamy, tj. seznam všech občanů s volebním právem do obecního zastupitelstva. Seznam voličů se vytvořil podle výše přímých daní placených v obci, rozdělením na třetiny. Každá třetina odpovídala jednomu volebnímu sboru. Tyto části měly být sice stejné, ale poměrně často tomu tak nebylo. Do sboru prvního náleželi plátců největší daně a to včetně právnických osob. K nim byli přiřazováni příslušníci tzv. honorací, tedy čestní občané, duchovní, důstojníci na odpočinku, graduovaní absolventi univerzit v příslušném profesním a sociálním postavení, učitelé a ředitelé škol, úředníci dvorští, státní a zemští.¹⁴ Sbor druhý představoval střední plátců daní. Počet lidí v tomto sboru se pohyboval mezi 195–437 voliči. Do sboru třetího pak byli řazeni všichni zbývající poplatníci a i proto tvořil sbor nejpočetnější.

¹¹ Státní oblastní archiv Pardubice, Archiv města Pardubic, kart. 125, Jednací řád obecního zastupitelstva král. kom. města Pardubic. Zapsáno 11. února 1908.

¹² Otázka zda má být práce pro obec placenou či vykonávána zadarmo byla předmětem mnoha úvah na přelomu století. Podle Josefa Podoláka, pardubického teoretika samosprávy, doba spolkového nadšení pominula a je třeba si přiznat, že mnozí zadarmo pracující radní přidělují zakázky spřízněným firmám. Placená funkce by měla podobným nešvarům v samosprávě zabránit. Josef PODOLÁK, *Paběrky z naší samosprávy*, Pardubice 1901, s. 13–14.

¹³ Josef PODOLÁK, *Zřízení obecní a řád volební v obcích*, Pardubice 1900, s. 115.

¹⁴ Alfréd MEISSNER, *Jak se volí do obcí v Čechách*, Praha 1909.

Na sestavené voličské seznamy, které byly vystaveny na veřejnosti po dobu čtyř týdnů, mohli občané podávat stížnosti, o kterých rozhodoval okresní hejtman. A pardubičtí tuto možnost využívali poměrně často. Na nedostatky si obvykle stěžovali představitelé politických stran a stavovských spolků účastnících se voleb, ale kupodivu nejčastěji mezi dochovanými stížnostmi můžeme nalézt stížnosti, které podali občané na své sousedy. Teprve po přezkoumání námitek byly uskutečněny volby, vždy zpravidla ve třech dnech, takovým způsobem, že sbor třetí volil jako první a sbor první jako poslední. Nicméně již v posledních předválečných komunálních volbách vzhledem k velikosti třetího sboru, volilo v něm 3296 lidí, byla tato poslední část voleb rozdělena do více dnů.

Toto stručné uvedení do organizační stránky voleb však nemůže postihnout jejich samotný průběh, který byl mnohem více ovlivňován politickou kulturou než pouhými pravidly volby. Každá část volebního boje přitom měla své zvyklosti, které se odvíjely od vnitřního života českého maloměsta.

Volební boj začíná

Každý volební střet začíná zpravidla výběrem kandidátů, který liší podle významu voleb, stranické struktury či aktuálních politických zvyklostí. Právě podmínky výběru politických aktérů prodělaly v posledních třiceti letech rakousko-uherské monarchie značný vývoj. Ještě v 80. letech byl proces výběru kandidátů na místo zastupitele značně omezen. Volebního dění se tehdy účastnilo něco málo přes 500 lidí, ačkoli právo volit svého obecního zastupitele mělo v Pardubicích necelých tisíc obyvatel. Vzhledem k úzké rodinné provázanosti staroměstských rodin měla navíc ve volbách značný vliv příbuzenská spřízněnost někdy nazývaná „strýčkování“ anebo jak to vyjádřily dobové noviny „*Příbuzenstvo a pokrevnost hraje tu ovšem velmi důležitou úlohu. ...i zde příbuzenstvo jest tou první pákou, kteráž hýbatí musí výsledkem volby*“.¹⁵ Tento jev přetrvával až do druhé poloviny 90. let, kdy znatelně narostl počet voličů a osobní vazby již nestačily na dostatečnou mobilizaci politických příznivců.

Dalším a dlouho nejdůležitějším faktorem při politickém klání v Pardubicích, byla příslušnost k některému z významných spolků, ať už se jednalo o spolek kulturní nebo profesní. Kandidát ve sboru třetím měl největší šance na zvolení, pokud byl zároveň členem *Živnostensko-řemeslnické besedy*. Když se naopak někdo ucházel o přízeň voličů ve sboru druhém, musel být členem *Grémia obchodníků* či *Spolku majitelů domů*. Šance navíc značně zvyšovalo působení v některém z významných kulturních spolků, které měly vliv na širší vrstvy obyvatel. Takový spolek v Pardubicích představoval například mužský pěvecký spolek *Pernštýn* nebo *Muzejní spolek*. V jejich vedení zpravidla zasedali příslušníci prvního sboru např. ředitel realky a uznávaný básník Jiljí Vratislav Jahn nebo advokát a zkušený politik

¹⁵ Pernštýn 4. 4. 1883.

Antonín Formánek. Takovouto schopnost sebeorganizace pokládá německý historik Manfred Hettling za jeden ze základních principů měšťanské společnosti.¹⁶ Stojí za ním především snaha o autonomii na tradičních institucích jako je dvůr a církev. V tomto ohledu je možné navíc uvažovat o odlišné kulturní úrovni jednotlivých socioprofesionálních skupin ve spolkové činnosti, kdy měšťanstvo budovalo svůj sociální prostor okolo „vyšší“ kultury a tradice, obchodní stav okolo kultu úspěchu a samostatnosti a v neposlední řadě úřednictvo a drobná inteligence okolo myšlenky ideje sebevzdělání a pokroku.

Přestože se postupně stávalo sestavování kandidátek profesních organizací pouhým společenským rituálem, který měl ukázat, že jejich vedení dokáže reprezentovat zájmy svých členů, nebylo úplně bez významu. Členství ve spolku s sebou neslo výhodu, že jeho členové byli povětšinou lidé s voličským právem a mohli tak podporovat svého kolegu v boji o mandát zastupitele. Mělo také donutit jednotlivé strany a kandidáty jednat se zástupci spolků o volební podporu. Ve volbách samotných tyto kandidátky obvykle propadly. Od utvoření pevných stranických struktur na přelomu 80. a 90. let pak klesá možnost, aby na radnici usedl někdo, kdo je bez politické příslušnosti, pouze s podporou spolku. Profesní spolky i nadále sestavují své kandidátky, ale zvolení někoho z takovéto listiny bylo možné, jen pokud byl zároveň na kandidátce jedné z politických stran.

Celý proces výběru kandidáta začínal zpravidla tak, že se sešlo vedení strany, aby sestavilo seznam možných kandidátů, kteří měli největší šance ve volbách uspět. Takové zasedání probíhalo měsíc až tři týdny před volbami samotnými a bylo omezené jen na místní stranické špičky, což vyvolávalo uštěpačné poznámky novinářů: „*U nás v Pardubicích před volbami vždy první práci bývá uvést na denní pořádek o různých věcech rozhovory, ... aby se vytvořily různice mezi občany a dalo se dobře volit.*“¹⁷ Poté byla uspořádána schůze ve spřízněném hostinci, kde se sešla většina aktivních členů (cca 30–70 osob). Každá ze stran přitom měla jako svou základnu vlastní hostinec. Pardubičtí mladočeši se scházeli v hostinci „u Čížků“, zatímco jejich staročeští rivalové v restauraci „u Severů“. Středobodem veškerého společenského, kulturního a politického dění ve městě na Labi byl ovšem hotel Veselka, nacházející se na začátku Alžbětiny ulice. V jeho sále, největším v Pardubicích se pořádaly veřejné politické schůze a v okolních místnostech často zasedaly kanceláře stran. Své hostince měly i stavovské spolky, o jejichž přízeň se strany také ucházely.

Na první schůzi zpravidla pronesl předseda klubu řeč, ve které nastínil, o co v následujících volbách poběží a čeho by chtěla strana dosáhnout. Následoval výběr kandidátů, kteří byli rovněž předem projednáni se spolky. Většina uchazečů o post

¹⁶ Manfred HETTLING, *Bürgerliche Kultur – Bürgerlichkeit als kulturelles system*, in: Peter Lundgreen (Hg.), *Sozial- und Kulturgeschichte des Bürgertums. Eine Bilanz des Bielefelder Sonderforschungsbereichs (1986–1997)*, Göttingen 2000, s. 324.

¹⁷ Polaban, 22. 5. 1886.

v obecním zastupitelstvu zkoušela své štěstí ve sboru, ve kterém sama volila. Občas se stávalo, že kandidát, vědom si nemožnosti zvolení ve svém sboru, nebo ve snaze pomoci své straně, kandidoval ve sboru jiném, vždy však ve sboru nižším, tzn. kandidát ze sboru druhého ve sboru třetím. Nikdy kandidát ze sboru třetího ve sboru druhém či prvním.

V průběhu sledovaných třiceti let se proces výběru kandidátů samozřejmě vyvíjel. Na počátku 80. let se jednalo o záležitost několika jedinců, kteří se zpravidla sešli „tajně“ v jednom z hostinců. Od konce 80. let do přelomu století se pak výběr kandidáta odehrával, jak již bylo nastíněno napůl veřejně a napůl neveřejně v jednom z místních hostinců. I dopisy týkající se vyjednávání, které si posílali předsedové obou stran, začaly být zveřejňovány v novinách. Strany se již pevně zorganizovaly a pro jednání měly své vyjednávače. Za obě uskupení to byly většinou právníci nebo obchodníci uvyklí náročnému vyjednávání. Díky aktivitě právníků se obecní politika v Pardubicích často jevila současníkům jako souboj navzájem si konkurujících advokátních kanceláří.¹⁸ Od počátku 20. století se již výběr kandidátů odehrával zcela veřejně s tím, že i schůze klubů byly přístupné veřejnosti. S tímto demokratizačním prvkem přišli pokrokaři Aloise Hajna a donutili k tomu svým příkladem i strany ostatní. V případě mladočechů hrálo ještě významnou roli pražské vedení strany, které sestavenou kandidátku nakonec schvalovalo.

Na stránkách novin

Po výběru kandidátů se předvolební aktivita rozdělila do dvou směrů. Jedním byla kampaň novinová, druhým přímá agitační pomocí předvolebních schůzí a obcházení voličů. Věnujme nyní pozornost té první.

Skutečnost, že lokální politika stoupla koncem 80. let na významu, naznačilo již zvýšení počtu novin, které v Pardubicích byly vydávány.¹⁹ Teprve skrze noviny dostávají protichůdné názory, strany a frakce do rukou nástroj k pravidelnému ovlivňování veřejnosti. V Pardubicích vznikají nejprve časopisy mladočeské, a to díky knihtiskaři Františku Hoblíkovi. Od roku 1885 vychází v Pardubicích již dvoje noviny a ve volebním roce 1889, kdy krátce po sobě následovaly říšské a obecní volby, již noviny troje. Všechny mladočeské. Neexistence staročeského tisku byla způsobena jak chybějící stránickou organizací, tak chybějící osobností typu Františka Hoblíka, která by podobný projekt iniciovala. Kandidáti strany konzervativní se

¹⁸ Alois HAJN, *Život novinářův: 1894–1930, Výběr článků, feuilletonů, řečí a proslovů*, Praha 1930, s. 91.

¹⁹ Jak ostatně poznamenaly Pardubické noviny: „[...] Nedá se upříti, že politický život náš v poslední době značnou měrou se rozvinul a že veškeré vrstvy naší společnosti: počínají o otázkách politických uvažovat. K prospěchu tomuto velevydatnému ovšem nemalou měrou přispěl vedle boje domácích stran tisk veřejný, jehož důležitost nelze ani dosti oceniti.“ Pardubické noviny, 5. 10. 1889.

tak museli uchýlovat k novinám ze sousedních měst. Kromě politických důvodů tu roli hrálo i uvědomění si síly reklamy místními obchodníky. Pro ty se stal tisk nejen prostředkem prosazení jejich zájmů, ale i nástrojem k propagaci jejich podnikání. Ostatně tento způsob zakládání novin neunikl pozornosti žurnalisty ze staršího deníku „*Kdo a od koho? Inu jeden zdejší „továrník“, byv kandidován „Pardubickými“ a většinou „jednohlasnou“ zvolen, z vděčnosti zato dal jim inserát o svých patentovaných pohřebních vozech, na nichž jednoho dne odvázet budou mladočeské volební vítězství do kriminálu v Chrudimi. Za solidní dopravu v nich se ručí samotnými „Pardubickými Listy“ a „Novinami“, neboť jeden z jich redaktorů dá se pryč v nich vézt na Sylvestra z hospody domů na zkoušku.*“²⁰ Podobnými ironickými šlehy poskytovaly noviny čtenářům nejen návody jak jednotlivé události interpretovat, ale zároveň pomáhaly mobilizovat vlastní politické příznivce.

Tím, že se noviny vycházející v Pardubicích zaměřovaly větší měrou na obchodníky a živnostníky, směřovaly co do obsahu více k zpravodajství hospodářskému a povětšinou se vyhýbaly antisemitismu, aby si naklonili čtenáře z židovské komunity. Takové byly zpočátku i *Pardubické listy*, založené roku 1885, které se po roce a půl se proměnily na *Polabana*, vydávaného pro celou oblast východního Polabí.²¹ *Polaban* byl však typickým představitelem nově nastupující regionální žurnalistiky. Jeho zprávy byly silně populistické, agitační a antisemitské. Podobný způsob žurnalistiky nebyl pro Pardubice v této době typický. Objevoval se spíše v katolickém prostředí sousedního Hradce Králové a orientoval se především na drobné rolnictvo a řemeslnictvo. Po zániku *Polabana*, jako pardubicko-hradeckých novin, se tento typ zpravodajství objevil v Pardubicích až o dvacet let později, na začátku nového století s agrárně-klerikálními *Samostatnými směry*.

Můžeme říci, že se vznikem stranického tisku v 80. letech přichází do Pardubic každodenní politika. Noviny byly zpravidla podřízeny místnímu vedení, ostatně většina novin byla jako stranická zakládána. Jejich redaktory se stávali obvykle lidé, kteří buď nebyli místního původu, nebo se do města vraceli po nějaké době. Zpravidla se však jednalo o profesionální žurnalisty, kteří prošli většími nebo alespoň staršími regionálními periodiky. V nejednom případě byl jejich příchod iniciován na popud centrálního stranického deníku.²² Často se po nějaké době stávali jejich spolumajiteli, což byl podnik poněkud riskantní. Kromě *Pernštýna*, mírně mladočesky orientovaného a vycházejícího již devátým rokem, začaly v roce 1889 vycházet dva nové časopisy. *Ohlas pardubický* vydavatelů P. Jelínka a rolníka Antonína Štengla, vycházel dvakrát měsíčně. Podle *Pernštýna* neobsahoval žádné zprávy pouze dopisy čtenářů proti osobám a spolkům, neboť vznikl jen kvůli

²⁰ Pernštýn, 31. 12. 1892.

²¹ F. K. POTĚŠIL, *Pardubicko*, s. 525.

²² Tak se do Pardubic dostal například redaktor Pernštýna Josef Jaroslav Janda, který byl k příchodu do Pardubic vyzván Josefem Barákem z Národních listů. Viz nekrolog *Samostatných směrů* ze dne 8. 3. 1914.

volbám. To byl poměrně častý jev v tehdejší regionální žurnalistice. Noviny vznikaly několik měsíců před důležitými volbami, nejlépe říšskými a obecními v jednom roce, což byl i případ roku 1889, a po splnění funkce opět zanikaly nebo se sloučily s jedním z dalších periodik. Tón těchto novin byl již značně ironický a útočný. Všechna periodika se navzájem sledovala a spory mezi nimi byly často vyhrcořenější než spory jednotlivých stran. Druhým, taktéž dvakrát do měsíce vycházejícím, periodikem byly znovu obnovené *Pardubické listy* s podtitulem *Časopis věnovaný zájmům našeho lidu*. V roce 1889 se objevují jako aktivita místních obchodníků v čele Emanuelem Jindřichem. To, že se všechny troje noviny (*Pernštýn*, *Ohlas Pardubický*, *Pardubické listy*) hlásily k svobodomyslnosti, svědčí mimo jiné o politické aktivizaci větší části místní elity z řad obchodníků.²³ Ostatně právě noviny působily v českém prostředí konce 19. století především jako politicky mobilizační prvek.²⁴

Pozdější nárůst počtu deníků (sociálnědemokratický *Východ*, pokrokářská *Osvěta Lidu*, agrárně-klerikální *Samostatné směry*) od přelomu století již jen ilustruje onu postupnou diferenciaci politiky konce rakousko-uherské monarchie.²⁵ Tato změna se projevila i v náplni jednotlivých deníků. Aby si noviny udržely čtenáře a inzerenty, díky kterým mohly vycházet, musely se přizpůsobit dobové touze po exotice a morbidních příbězích. Nově se tedy v novinách objevují soudničky, nekrology významných měšťanů a zprávy o slovanských zemích. Vznik masového tisku zaměřeného na lidové vrstvy a kladoucího větší důraz na zábavu než politiku je možné také vidět jako jeden z projevů rozrůžňování se společností.²⁶

²³ Příčiny vstupu středních vrstev do politiky jsou často viděny v jejich radikalizaci pod tlakem kapitalismu a jeho hospodářských cyklů. Úpadek řemeslnictva a naopak hospodářský růst českých malovýrobců vytvořil v průběhu 80. let základ pro živnostenské hnutí, kterého dokázali po určitou dobu využívat mladočeši. Viz Tomáš VOJTĚCH, *Mladočeši a boj o politickou moc v Čechách*, Praha 1980, s. 91–96 a 150–162. Bylo by však chybou přisuzovat tento nástup „obyčejného“ člověka do veřejného prostoru pouze politickým či socioekonomickým vlivům. Za vznikem regionální politické žurnalistiky je třeba vidět nejenom komplexní procesy jako vznik regionálních elit nebo finanční stabilizaci české společnosti, ale také změnu v komunikačním kódu danou vznikem středostavovského a později i dělnického čtenářstva, které si skrze media pěstuje vlastní skupinovou identitu. Více k změnám a periodizaci českého novinářství Martin SEKERA, *Etapy vývoje českých tištěných médií od 19. do počátku 20. století*, in: Sborník Národního muzea v Praze, Řada C – Literární historie, sv. 53, 2008, čís. 1–4, s. 11–18.

²⁴ Martin SEKERA, *Aspekty čtení periodického tisku v procesu politické mobilizace*, in: Kateřina Bláhová (ed.), *Komunikace a izolace v české kultuře 19. století*, Praha 2002, s. 123.

²⁵ Martin MARKEL *Svoboda a demokracie v regionu rakouského impéria: politika jiho-moravských Němců v letech 1848–1919*, Brno 2010, s. 111–112.

²⁶ Jakub MACHEK, *Senzační masový tisk jako pramen k studiu městského prostoru a jeho obyvatelstva*, in: Pavel Kladiwa, *Město a městská společnost v procesu modernizace 1740–1918*, Ostrava 2009, s. 105.

Politik na očích veřejnosti

Než se tak stalo, byla více než politickým programem jednotlivá uskupení vedena charismatem svých představitelů. Proto lákal pero žurnalisty v předvolební kampani popis charakteru a vystupování, někdy i vzhled politika. Asi nejdůležitější vlastností, kterou měl oplývat zastupitel, byla čest. Otázka morálky totiž tvořila středobod veřejné reprezentace měšťanské společnosti a svoji nezanedbatelnou funkci měla i v rodící se politické komunikaci, jako hodnota udržovaná pod kontrolou veřejnosti.²⁷ Její důležitost byla o to silnější v menším městě, kde hrály osobní vazby větší roli než ve velkoměstě. Přesto musela být na rozdíl od morálky uzavené vesnické komunity, kde se od „normálu“ lišící chování dalo snadno odhalit, morálka měšťana v anonymizující síti města představována pomocí symbolických prvků a veřejných závazků. Ty nejčastěji tvořily spolky, dobrovolné komunitní aktivity a pravidelná podpora místní society. Dalšími morálními vlastnostmi ideálního zástupce veřejnosti měly být *„Poctivost, správnost, spravedlnost – jsou vlastnosti, kterých si hledětí musí zvláště hodnostář výboru, povoláný ku správě obce důvěrou občanstva.“*²⁸ Značnou pozornost věnoval tisk i negativním jevům jako osobní prospěch a korupce. *„Jeho cit pro spravedlnost má býti vyvinutý tak, že nepřisvojí sobě výhod a prospěchů – s vyloučeným konkurence jiných. Nepěstují-li se tyto vlastnosti, tyto občanské ctnosti – pak bere škodu obec a chudne občanstvo, pak hyne mravnost, hyne důvěra, víra i láska.“*²⁹ Neposkvrněná čest byla pro komunálního politika 80. a 90. let 19. století nejdůležitější vlastností, bez které by se nemohl účastnit obecního dění.

K měšťanským ideálům cti se v průběhu národní emancipace 19. století přidává ještě pravidelně proklamovaná čest sounáležitosti k národnímu celku. Tak ji ostatně zachycuje i jedna z definic cti v Ottově slovníku naučném: *„Vím, že jsem Čech, cítím to radostně (hrdost národní) a hledím č., hodnotu svého národa i uznání její u jiných zveličiti.“* Proto často končily články na téma ideálu politika shrnutím, které ukazovalo význam samosprávy pro celý národ: *„Obecní zastupitelstvo má býti výkvětem občanstva našeho města. Pravda, obecní zastupitelství, jako část organismu celého našeho národa, zaujímá v ruchu politickém též význačné postavení.“*³⁰

Otázka vnitřního politického života samospráv a s ním spojených morálních pravidel neunikla ani tehdy se rodící nové vědě o společnosti, sociologii. Jeden

²⁷ Heslo *Čest*, in: *Ottův slovník naučný*, sv. VI., Praha 1897, s. 662–663. *„Základem cti jest mínění, které o hodnotě člověka on sám i jiní mají. (...) Č. v pravém slova smyslu vyžaduje, aby člověk měl a znal hodnotu svou, jakož i aby tato od jiných uznána byla.“*

²⁸ Neodvislé listy, 9. 5. 1896.

²⁹ Neodvislé listy, 9. 5. 1896.

³⁰ Neodvislé listy, 23. 5. 1896.

z jejich českých představitelů Inocenc Arnošt Bláha provedl začátkem století průzkum života českého maloměsta, který vyústil v sérii popularizačních článků a vůbec první českou sociologickou publikaci o městě. Bláha věřil, že každá sociální skupina má vlastní morální hodnoty, kterými se řídí.³¹ Přičemž morálka je podle něho u jednotlivých skupin, podobně jako u národa, značně konfliktualistická, tedy je založena na pouhém odporu k tomu druhému. Nicméně i tak měla většina mravních hodnot českého maloměsta podle Bláhy své kořeny v křesťanství a na něj navázaném myšlení. Stejně tak se opírala převážně o racionální obchodní myšlení, které bylo v kontrastu s idealismem a kosmopolitismem velkoměsta. Nutno ovšem dodat, že sám Bláha viděl české maloměsto silně moralistním pohledem jako něco zakrnělého nevyvíjejícího se, tedy v duchu jemu blízkému masarykovskému idealismu, který samotný byl naopak na maloměstě chápán jako slabošský. Ve svých závěrech zjednodušeně pohlížel na lokální politiku jako na pouhý partikularismus jednotlivých socioprofesionálních skupin, navíc jeho analýza odpovídala předválečnému období, kdy česká maloměsta již nějakou dobu hospodářsky stagnovala a s nimi také jejich politický život.

Vraťme se nyní opět k vlastnostem „ideálního“ politika. Na rozdíl od voleb do říšské rady nebo zemského sněmu nebyla v předvolební kampani věnována pozornost jednotlivým kandidátům. Vzhledem k počtu 30 (resp. 36) kandidátů na zastupitele a 15 (18) na náhradníka k tomu ani nebyla možnost. Pokud novinami zmíněná osoba politika, tak jen osoba protivníka-agitátora a jeho nekalá činnost. Výjimkou zde bylo pouze předvolební klání v roce 1886, kdy se *Polaban* rozhodl svým čtenářům nastínit, který adept starostenství by byl nejvhodnější.

První co pisatele zaujalo, byla schopnost působit na veřejnosti jako schopný řečník. Nejhuře zde dopadl advokát a poslanec Jan Žák, který podle žurnálu „... není žádným řečníkem a čeština, kterou pan doktor hovoří, není přiměřenou pro purkmistra pardubického“.³² Nejlépe naopak jeho konkurent z právní profese Antonín Formánek, který „má všeobecného vzdělání v plné míře, jest velmi čilého ducha, jest ryzou povahou, jest rozeným řečníkem – a osoba takovýchto vlastností jest jedinež způsobilou, aby representovala staroslavné naše Pardubice“. V drobném dodatku pak autor narážel na aktuálního starostu Leopolda Wernera, koželuha a vinárníka, který byl znám jako mírný, leč málo reprezentativní: „Jak trapný dojem činí takový purkmistr, který (po případě, že zastupuje obec) není mocen ani vzletné myšlenky, ani slušného obratu řečnického – jest nám všem velmi dobře známo. Často vykoktá takový purkmistr ze sebe něco jiného, než měl v úmyslu říci.“³³ I když lze z tohoto popisu vycítit upřednostňování staročeského kandidáta Formánka, přesto v mnohém vypovídá o měnící se roli politika. Zvyšující se náročnost funkce a prud-

³¹ Inocenc Arnošt BLÁHA, *Morálka maloměstská*, in: Česká mysl, roč. XIII, s. 96–102.

³² *Polaban*, 5. 5. 1886.

³³ *Polaban*, 5. 5. 1886.

ký nárůst investic do infrastruktury vytvářel tlak na profesionalizaci samosprávných institucí.³⁴ V dynamicky se rozvíjející společnosti, již nemohl být starostou zasloužilý měšťan bez patřičného vzdělání a kulturního niveau.

Rečnické schopnosti samozřejmě nestačily, svým vzděláním a kulturním rozhledem bylo potřeba se i patřičně zviditelňovat v očích veřejnosti. Každá strana ovšem měla svoji „četbu“ a vzít na veřejnosti do rukou tu nesprávnou znamenalo zařadit se do nepřátelského tábora. Pro radikálně smýšlející mladočechy se tak staročech jevil tím, že četl „nenárodní“ vídeňské listy: „*Starosti tvou dále musí býti, abys byl považován za duchaplného, nečti tedy české listy, v nichž jsou beztoho jen samé hádky o rovnoprávnost, vlastenectví, národnost a podobný nesmysl. Dojdi si raději k notáblovi na „Caviar“, „Fliegende“, „Presse“, ilustrované vídeňské časopisy, aby ses dověděl, není-li tam nějaký pikantní škandál z domácích poměrů.*“³⁵

Stejně tak měl být ideální starosta zkušeným politikem a především skvělým reprezentantem města. Měl tedy vynikat nejen svým vystupováním, ale i svým vzhledem. Kromě šatů stácela se pozornost veřejnosti i k politikovu tělu. Tak například k dosluhujícímu starostovi Leopoldu Wernerovi byly noviny poměrně nemilosrdné a bylo mu vytknuto, „*že jest pro své stáří a tělesnou slabost nezpůsobilým za purkmistra Pardubic*“.³⁶ To již zmiňovaný Antonín Formánek byl pisateli za politického šviháka, neboť „*jest jak duchem, tak tělem způsobilým za purkmistra. Jeho duše jest mohutna, jeho zevnějšek činí velmi příznivý dojem!*“ Jestliže žádaná fyzická zdatnost kandidátova byla spíše otázkou naplnění dobových představ mužnosti, pak způsob oblékání podléhal nejenom příslušnosti k jednotlivé socioprofesní skupině, ale i politickému táboru. V tomto ohledu neváhaly své politické konkuren-ty parodovat pisatelé předvolebních článků. Takto například popisovaly staročechy mladočeské *Pardubické Noviny*: „*Nejprve musíš pilně dbáti svého zevnějšku, aby lidé hned poznali, že jsi synem českého vlastence. Nedej si tedy, probůh, napadnout, vzít si čamaru, beztoho to vlastenectví jest samá hloupost, jsmet všichni bratři. Proto ti radím, vezmi si šat úplně kosmopolitický, jaký je právě nyní v módě.*“³⁷ Typickým znakem staročecha pak měl být cylindr. Symbolizoval zpátečnictví, spojení se státem a úřady. I díky tomu mluvili mladočeši o svých konzervativních rivalích jako notáblech.

³⁴ O zvyšujícím se tlaku na profesionalizaci samosprávy svědčí i množství vydávaných příruček, jež měly obecním politikům usnadnit orientaci v síti pravidel obecního zřízení. Shodou okolností z Pardubic pocházeli dva autoři, kteří této potřebě vyšli naproti. V případě prvním se jednalo o Františka Schwarze, asi nejznámějšího českého publicisty na poli samosprávných pravidel. Druhý autor, Josef Podolák, nebyl na rozdíl od Schwarze tak známý. Pro obecní politiky českých měst měl však význam svoji srozumitelností, s níž své příručky psal.

³⁵ *Pardubické novin*, 5. 10. 1889.

³⁶ *Polaban*, 5. 5. 1886.

³⁷ *Pardubické novin*, 5. 10. 1889.

Stranou nemohlo zůstat ani chování a sociální vztahy kandidátů na obecní funkci. Vždy se však přísně odlišoval život soukromý a veřejný. „*Hlavní věcí jest však, jakého druhu jsou společnosti, které navštěvuješ. Hleď, abys nepřišel mezi nějaké „fanatiky“ do zámku nebo k Severovým, kteří se domýšlejí, když tvůj otec jest třeba vlastencem, že musíš být taky takovým. Naopak: ty musíš vyhledávat společnosti, ve kterých se můžeš vzdělat, ohoblovat, obrousit, a proto hleď se především dostat tam, kde se mluví německy. V Pardubicích jest k tomu dosti příležitosti, seznám se synem některého výtečníka, ten tě seznámí se svými sestrami, a bude to.*“³⁸ Přesto byl protivník jen málokdy popisován jako určitá osoba. Mnohem častěji jako někdo určitých charakterových vlastností a způsobů jednání. I zde nezůstávala dobová ironie schována a tak žurnalisté pravidelně zesměšňovali politické nepřátele šťavnatými přirovnáními: „*Člověk se rozeznává od němé tváře tím, že místo zvukem nesrozumitelným vládne slovem, a staročech tím, že vládne nadávkou.*“³⁹ V negativních označeních nezůstávala pozadu ani žurnalistika staročeská a ve volbách roku 1892 vůdce mladočechů nazývali Tlučhubůčky (Florián Hlubůček) a Jelimánky (Karel Jelínek).⁴⁰

Tato hra se jmény protivníků zároveň ukazuje na zvyšující se důležitost jazyka v politické imaginaci české společnosti. Politický slovník za posledních třicet let habsburské monarchie prošel svým vývojem. Každé desetiletí mělo například svá slova, která byla charakteristická pro politickou komunikaci. V letech 90. to byla třeba slova jako *boykot* nebo *terrorism*. Ostatně celé volební klání bylo novinami zpravidla ličeno pomocí vojenské terminologie. Slova jako *boj*, *šik*, *generál*, *bitva*, *šípy*, *vítězství* byla součástí každého novinového článku o volbách: „*Byť sebejedovatější šípy strana staročeská ve svém orgánu po nás střílela, odpovídáme tolik, že jsme otužení kozáci v pútkách sebekrutějších a že sebe sprostší nájezdy, jichž jsou toliko lidé punktačním duchem posedlí, nemohou vyraziti nám pero z ruky, aniž vzdáliti nás z přední stráže.*“⁴¹ Samozřejmě, že i tady tvořily hranice mezi stranami pojmy jako „radikální“ pro mladočechy a „národní“ pro staročechy. Staročesi navíc o protistraně mluvili jako o „mladých“, aby zdůraznili jejich nezkušenost s politickou praxí, zatímco mladočeské označování staročechů za notáblly mělo vykreslit soupeře jako někoho více spojeného se státním aparátem než s národem.

Podobné ironické šlehy nebyly jen předvolebním rituálem, ale v mnohém také stanovovaly symbolické hranice v chování a veřejné reprezentaci jednotlivých politických směrů. Podle Manfreda Hettlinga představovala totiž lokální politika vznikající samosprávy nejenom změnu sociálních vztahů, ale také učení se novým

³⁸ Pardubické noviny, 5. 10. 1889.

³⁹ Pardubické noviny, 5. 10. 1889.

⁴⁰ Pernštýn, 31. 12. 1892.

⁴¹ Pardubické listy, 24. 12. 1892.

rolím a formám jednání.⁴² Na druhou stranu, dobový pozorovatel politické kultury, již zmiňovaný Arnošt Bláha, ji neviděl jako součást vnitřního života maloměstského člověka.⁴³ Podle něj měla být politika ve vyšším slova smyslu místním elitám a jejich životním světům cizí. Proto bylo maloměsto pro Bláhu jen pasivním příjemcem velkých idejí, které přicházely z vnějšku. Jako hybatele pokroku na českém maloměstě tak viděl jeden z prvních českých sociologů poněkud pesimisticky centralizační orgány, přehlížeje tak modernizační iniciativy samospráv a politické aspirace místních elit.

Předvolební články věnující se předobrazům obecního politika a na ně navázané zesměšňování, se vyskytovaly v pardubických periodikách až do konce 90. let. Politika občanské samosprávy tehdy ještě nebyla ideologicky natolik vyhraněná. S postupující politickou diferenciací veřejnosti však začínají tyto úvahy postupně mizet, až koncem 19. století vymizí úplně. Tato proměna byla také spojena s vývojem regionální žurnalistiky od politicky utrakvistické přes stranicko-aktivizační směrem k bulváru zaměřeném již na jednotlivé skupiny obyvatel.

Nicméně rozjímáním nad stavem morálky politická kampaň nekončila, ale naopak. Po prvních člancích o volbách byla v dalších číslech pozornost věnována aktuální situaci na radnici. Co se stihlo, jaké investice město čekají. Dva týdny před volbami se již obracel pohled k přímé agitaci a vyjednávání.

Ve víru kampaně

Do utvoření oficiálních zastoupení stran se agitace soustředila v rukou několika charismatických jedinců. Se vznikem stranických aparátů však došlo k profesionalizaci politického boje. Začaly se pořádat pravidelné schůze pro členy, které měly utužit voličskou disciplínu, jenž byla především ve třetím sboru slabá. Pro lepší získávání voličů ve veřejném prostoru utvořili staročeši a mladočeši v 90. letech vlastní tiskové odbory, které začaly po městě šířit letáky a vylepovat plakáty.

Síla kampaně se samozřejmě lišila podle sboru. Nejagresivnější byla ve třetím, kde se nacházeli málo disciplinovaní voliči, kteří byli snadněji ovlivnitelní než továrníci, obchodníci, nebo profesori ze sboru privilegovaných. Pouze zde se používala přímá agitace „od muže k mužům“ tedy oslovení přímo na ulici a v hostincích. Ve sboru prvním se naopak většinou vytvořila reprezentativní deputace, která obcházela jednotlivé voliče s prosbou o přízeň. I ve sboru druhém se dalo leccos dokázat pomocí osobní kampaně, i když mnohdy ne zrovna čistými prostředky: „... *také přednosta severozápadní dráhy konal, co konati mohl, zapřísahal je průvodce vlaků a strojvedoucí, aby neodvažovali se dáti hlasu svého ve prospěch kandidátů svobodomyslných, všechny zdejší židovské továrny a cukrovar vyslali své*

⁴² M. HETTLING, *Bürgerliche Kultur*, s. 328.

⁴³ Lidové noviny, 14. 3. 1914, roč. XXII, č. 72, K psychologii malého města.

*úřednictvo, aby pomáhali Žákovcům vítězit i když se tak pánové po bojových plucích rozhlédli.*⁴⁴

Velkou pozornost věnovaly všechny strany plným mocím, které mohly ovlivňovat volby ve druhém a třetím sboru, kde jich bylo také nejvíce. Jejich držitelé byly z větší části ženy, které samy k volební urně jít nemohly, ale svůj hlas předávaly na tzv. plnomocníky. Novinami byly obvykle viděny jako někdo, kdo je snadno ovlivnitelný. V podobné agitaci byli mistři hlavně zkušení političtí matadoři jako advokát Jan Žák, který toho dokázal využít při zemských volbách v roce 1889.

Vrchol agitace představoval zejména samotný den voleb. Strany si zřídily v budově, kde vše probíhalo, volební kanceláře, pomocí kterých řídily své agitátory a dohlížely nad dodržováním pravidel. Ti se na místo dostavili zpravidla hodinu před volbou a před budovou sváděli vzájemné slovní souboje (v Pardubicích v tom vynikal zvláště obchodník Emanuel Jindřich). V tomto duchu byl také čtenářům celý akt popisován: *„Volební boj zahájen, přední stráže rozestaveny a vyškolení agitátoři převzali hned v časných hodinách ranních, ještě dávno před započetím volby, pod vrchním vedením Bedřicha Trojana vrchní velení. Z bohatého arsenálu různých zbraní, jímž klubovní štáb vládne, vytaženy největší kusy a prováděny s voliči, méně s poměry obeznámenými, přímo překvapující skoky a s hlasovacími listky zdarma kouzelnické listky.*“⁴⁵

Volební střet se soustředil jak na prostory uvnitř tak prostor před budovou, v níž se volba odehrávala. Častým sporem byl střet mezi hostinským a kandidáty z opoziční strany, která se chtěla usídlit v hostinci blízko volební místnosti. Nejrušnější nicméně bylo zpravidla na chodbách, kde se živě debatovalo, obviňovalo a přesvědčovalo. Poměrně běžné bylo nařčení ohledně toho, kdo může a nemůže do voleb zasahovat. Volební zákon nebyl totiž v mnoha ohledech jasně srozumitelný a často docházelo ke střetům zájmů. Ve volbách roku 1899 se například náměstek starosty Josef Odkolek obořil na staročecha Bedřicha Trojana, že nemá agitovat, neboť je jako obecní kontrolor zaměstnancem radnice a mohl by být své funkce zbaven. Ten mu však odvětil, že agituje jako statkář a poplatník.⁴⁶ Každý takový spor je přitom možno chápat jako opakované vyjednávání pravidel a hranic pro nové účastníky politické hry.

Agitace ve volební den nebyla zpravidla činností vůdců stran, ale spíše členů, kteří nestáli přímo v popředí. Výjimkou v tomto ohledu byl už zmiňovaný JUDr. Žák, který si jako zkušený politik byl vědom důležitosti přímé komunikace s voliči. *„Každá hokynářka počtena návštěvou vzácných pánů, kteří za jiných okolností ani si ji nevšimnou. V den volby dělal p. dr. Žák, seč síly jeho stačily: celé odpoledne prodlél na chodbě k síni volební a vítal voliče, přátelsky ruku podáváje*

⁴⁴ Pernštýn, 31. 12. 1892.

⁴⁵ Neodvislé listy, 23. 5. 1892.

⁴⁶ Neodvislé listy, 23. 9. 1899.

*každému, o němž jen málo tušiti mohl, že by ještě v poslední chvíli byl k získání.*⁴⁷ Bylo rovněž zvykem, že novináři se přímé agitace povětšinou neúčastnili, ale při volebním aktu samotném byli poměrně dost aktivní. Podávali také nejvíce stížností a podnětů k prošetření voleb. V těch ovšem byli nejaktivnější před volbami, kdy sledovali seznamy voličů a žádali na okresním hejtmanství změny.

Volební akt a vyjednávání

Ač se jednalo o demokratickou proceduru, okolnosti vhození lístku do volební urny se lišily podle jednotlivých kurií. Nejsnáze proběhla celá událost v prvním a druhém sboru. Zato volby ve sboru třetím byly od počátku nového století už poněkud náročnou akcí. V Pardubicích přesáhl brzy počet voličů tři tisíce a muselo tudíž dojít k organizačním změnám. Proto se přistoupilo k rozdělení volebního aktu tohoto sboru do dvou dnů a občané chodili volit podle abecedního pořádku. Na každém volebním lístku byl zaznamenán čas a místo kde bude volba probíhat.

Po ohlášení výsledků ve III. sboru se přeskupily síly, část kandidátů zkusila své štěstí ve sboru druhém. Ti, kteří propadli, svou porážku přijali zpravidla klidněji než strany samotné a pořádali přátelské večery pro neúspěšné kandidáty v jednom z místních hostinců. Po skončení voleb se do spřátelené hospody nebo vinárny přemístily také stranické sekretariáty i s kandidáty, kde společně očekávali výsledek boje, o který *„jevil se čilý zájem v městě a četné štafety litaly do jednotlivých hostinců, kde očekávali přívrženci jednotlivých stran a skupin výsledek s neobyčejným rozechvěním“*.⁴⁸

Nejvíce hlasů dostávali společní kandidáti, často příslušníci židovské komunity nebo méně konfliktní jedinci. V případě Židů se jednalo o výsledek očekávaný vzhledem k jejich hospodářskému postavení a také s ohledem na národnostní homogenitu Pardubic, která je nenutila stát se jazýčkem na vahách nacionálních střetů, jak tomu bylo v jiných městech. Pravidelný volební úspěch však neuchránil židovskou komunitu od příležitostných antisemitských článků. Poprvé se taková kampaň objevila ve volebním roce 1886, kdy již zmiňovaný mladočeský *Polaban* vyčítal pardubickým Židům neochvějnou podporu staročeků. V této době se jednalo o výjimku, neboť antisemitismus se do obecní politiky dostal až s příchodem klerikálních stran na přelomu století. Tehdy se terčem novinových útoků kromě Židů stala i strana Pokroková, jakožto ideologické dítě Tomáše G. Masaryka. Její noviny *Osvěta lidu* byly nazývány *„Osvětou židů“* a o straně samotné se mluvilo jako o *„židovské partaji“*. Hanlivým označením se nevyhnul při své návštěvě Pardubic ani Masaryk, přejmenovaný *Samostatnými směry na Macesřika*.⁴⁹

⁴⁷ Pernštýn, 14. 9. 1889.

⁴⁸ Neodvislé listy, 24. 1. 1903.

⁴⁹ Jiří KOTYK, *Antisemitská pardubická žurnalistika v roce 1906*, in: Zpravodaj Klubu přátel Pardubicka 38, 2003, č. 5–6, s. 159.

Po volbách následovalo období, po které se mohly podávat stížnosti proti volbám. Tyto protesty již byly důležitější než stížnosti na voličské seznamy a mohly ustavení městského zastupitelstva zdržet až na několik měsíců, jak se stalo v posledních předválečných volbách do obecního zastupitelstva. Nejčastěji směřovaly protesty vůči plným mocím, jenž byly článkem, který mohl výsledek voleb značně ovlivnit. Nejvíce plných mocí se v Pardubicích vyskytovalo ve třetím sboru. Například v roce 1906 zde tvořily až 32 % všech hlasů. Podvody tu nebyly neobvyklé. Nejčastěji se stávalo, že plné moci byly vystaveny na osobu již několik let mrtvou. Neméně hojně bylo používání falešných plných mocí. Dobu k prošetření stížností na volby zatím strany využily k jednání. Vítězové voleb zpravidla nabídli poraženým několik míst v městské radě výměnou za slib společného hlasování v důležitých záležitostech.

Po volbách na prvním společném zasedání nového zastupitelstva následovala volba starosty a obecního výboru. Ta probíhala tak, že vždy nejstarší člen zastupitelstva, který byl zároveň předsedou schůze, vybral dva zastupitele, kteří spolu s ním tvořili volební komisi. Nejprve byl zvolen starosta, který poté pronesl krátký projev, ve kterém zpravidla vybízel ke smíru mezi většinou a opozicí. Poté následovala volba jednotlivých radních. Ti byli v Pardubicích na počátku 80. let čtyři. Postupně však jejich počet narostl na 11, tedy necelou polovinu zastupitelstva. První zvolený radní byl zároveň náměstkem starosty, který starostu zastupoval v době jeho nepřítomnosti a v případě úmrtí nastoupil jeho místo. Mezi léty 1880 až 1914 se tak stalo ve dvou případech. V roce 1888 zemřel ve svém úřadě koželuh Leopold Werner a na jeho místo usedl knihtiskař František Hoblík. Roku 1906 pak na místo zesnulého advokáta Antonína Formánka nastoupil řezník František Kuchynka.

Celé ustavení obecní rady končilo slibem do rukou okresního hejtmána. Ten se slavnostně oblečen dostavil na radnici a „*vyzval představenstvo, aby vystoupilo vpřed. Upozornil, že složení slibu v jeho ruce má tu platnost jako přísaha, i odřikával pak formulí, kterouž po něm všichni členové představenstva opakovali. Ve formulí slibuje se J. Vel. císaři věrnost a plnění svědomité zákonů a povinností. Po té podáním ruky každému stvrzen slib slovem: „slibuji“. Po té starosta vyzval přítomné, aby provolali vznešenému dárci samosprávy J. V. Císaři a králi třikrát sláva, což se stalo, prosil p. místodržitelského radu za laskavou přízeň, kterouž týž vždy dopřátí slíbil, přeje sobě navzájem podporu od obecního zastupitelstva. Na konec žádal ještě starosta členy městské rady, jakož i všechny členy obecního zastupitelstva za podporu a součinnost, čímž byl akt ukončen*“.⁵⁰ Celý rituál slibu stál v protikladu k volbě, která byla otevřená, zatímco slib byl neveřejný. Občan si sice tehdy mohl zvolit svého zastupitele, ale do úřadu byl tento dosazen vyšší mocí.

⁵⁰ Pernštýn, 28. 9. 1889.

Závěr

Přesto můžeme prohlásit, že obecní samospráva na přelomu století byla v mnoha ohledech školou demokracie pro českou společnost. Volby se konaly častěji než volby do říšské rady a svými tématy se dotýkaly většiny obyvatel města. Navíc postupné rozšiřování voličské základny vtažovalo do politické hry stále více hráčů s různými idejemi, vzděláním i aspiracemi.

Zlomem však nebyla jen socioekonomická transformace politické participace, ale také forma komunikace, zapříčiněná profesionalizací mediální produkce, která vnášela do politické kultury nové pojmy a způsoby komunikace. Již sám fakt častějšího psaní o politice a přechod od tradičních novin k bulvárněji laděným mediím sebou nesl změnu jazyka a vkusu. Tento posun přinesl i změnu ve vnímání úlohy politika, když zvyšoval veřejný tlak na profesionalizaci a schopnosti veřejné prezentace. S partikularizací zájmů a nárůstem masových stran tak dochází ke změně politické kultury ve smyslu většího významu jasně definovaného programu nad rituálním prokazováním osobní morálnosti. Také proto začala v novinách ubývat zamyšlení nad ideálním obecním politikem a více byly zdůrazňovány úkoly, které ta či ona strana považovala za důležité. Myslím si, že i proto je rodící se politická kultura maloměsta indikátorem modernizace vztahu české společnosti k politice.

Ondřej Tábořský

„Ehrenperson“ oder die Geburt der politischen Kultur der tschechischen Kleinstadt

Zusammenfassung

In den letzten dreißig Jahren der österreichisch-ungarischen Monarchie formte sich die politische Kultur der tschechischen Kleinstadt. Die allmähliche Vergrößerung der Wählerbasis verwickelte immer mehr Akteure mit verschiedenen Ideen, unterschiedlicher Bildung und verschiedenen Aspirationen in das politische Spiel. Diese Verschiebung führte auch dazu, dass die Mission der Politik verändert wahrgenommen wurde, wobei der öffentliche Druck auf die Professionalisierung und die Fähigkeit öffentlicher Präsentation zunahm. Der Autor des Artikels zeigt am Beispiel des sich rasch industrialisierenden Pardubice (Pardubitz), wie stark die Anfänge der politischen Kultur mit dem Beweis der moralischen Qualitäten des politischen Kandidaten verbunden waren. Ein Bruch im Verständnis der Politik war nicht nur die sozioökonomische Transformation der politischen Partizipation, sondern auch die Form der Kommunikation, die durch die Professionalisierung der Medienproduktion verursacht wurde, die neue Begriffe und Kommunikationsweisen in die politische Kultur einführte. Der Artikel zeigt in dieser Richtung, auf welche Weise die regionalen Periodika entstanden und auf wen sie sich konzentrierten. Durch die allmähliche Partikularisierung der Interessen und durch den Anstieg der Massenparteien kommt es schließlich zu einer Änderung der politischen Kultur im Sinne einer größeren Bedeutung eines klar definierten Programms gegenüber dem rituellen Beweisen der persönlichen Moral. Die sich entfaltende politische Kultur der Kleinstadt kann daher als Indikator für die sich wandelnde Beziehung der tschechischen Gesellschaft zur Politik in der Zeit der Modernisierung dienen.

Ondřej Tábořský

„A Person of Honour” or the Birth of Political Culture in Small Czech Towns

Summary

Small Czech town political culture developed in the last thirty years of the Austro-Hungarian Monarchy. The gradual expansion of the electorate involved an increasing number of players from different educational backgrounds presenting a variety of ideas and aspirations. This shift was also accompanied by a change in perception of the politician's role who was subjected to increasing public pressure to develop a professional approach and public speaking skills. Using the example of Pardubice which was undergoing rapid industrialization, the author of the article shows how the beginnings of political culture were strongly connected to the need to prove the candidate's correctness. The new view on politics was not only the effect of a socio-economic transformation in political participation, but also the consequence of a form of communication arising out of the professionalization of the media which introduced new concepts and a new way of communication in political culture. In this respect, the article shows how it developed and who the regional periodicals focused on. Political culture eventually changed in response to the development of particularized interests and the growth of mass parties placing greater significance on clearly defined programs than on the proof of personal correctness. Therefore, the emerging political culture of small towns may be an indicator of the changes in the relations of Czech society to politics during the period of modernization.

Milan Hlavačka

Cesta na výsluní: Emancipace české technické inteligence na přelomu 19. a 20. století

A Journey into the Limelight: the Emancipation of the Czech Technical Intelligence at the Turn of the 20th Century

The purpose of this article is to illustrate the emancipation process of the Czech technical intelligence in relation to the development of Prague infrastructure. The article focuses on the process of professionalization and nationalization of local administrative structures, respectively the process in which the technical intelligence penetrated the structures at the time of the emergence of modern infrastructure in Prague.

Keywords: History, the 19th and 20th centuries, Prague, nationalism, infrastructure, technical intelligentsia

Úvodem

Účelem tohoto příspěvku je naznačit emancipační proces české technické inteligence v souvislosti s rozvojem pražské infrastruktury. Středem pozornosti bude proces profesionalizace a nacionalizace komunálních správních struktur, respektive proces pronikání technické inteligence do těchto struktur v souvislosti se zrodem moderní pražské infrastruktury.

V 90. letech 19. století došlo k novému způsobu fungování pražské samosprávy a k vymezení nové role české technické inteligence. Během jednoho deseti-

letí se prolínalo několik zásadních civilizačních, technicko-administrativních a sociokulturních jevů, které ve svém důsledku vedly k novému vnímání pojetí samosprávy, role techniky a i technického školství. Katalyzátorem těchto změn bylo podle mne zadávání několika obřích infrastrukturních projektů pražskou obcí, které měly zásadně změnit kvalitu života v hlavním městě království českého. Jednalo se sice o finančně oddělené, ale teritoriálně a organizačně vnitřně propojené velké infrastrukturní investice pražské obce, kterými byly plynofikace domácností, podniků a veřejných prostranství, přivedení kvalitní pitné vody do Prahy, odkanalizování městských splašků, přestavba části Starého města, respektive Josefova a dalších lokalit o výměře přes 36 ha, která je v literatuře více známá spíše pod termínem asanace, a dále splavnění Vltavy za účelem zajištění propojení jihu a severu města remorkáží prostřednictvím plavebních komor, včetně stavby holešovického přístavu a nakonec i proražení vyšehradského tunelu pro automobilovou dopravu. Dále sem náležel výkup a elektrifikace tramvajové sítě a její propojení s předměstími a včetně řízení z jednotného centra a také zadání a posouzení projektů, které se sice nikdy neuskutečnily, ale posloužily k vyjasnění mocenských pozic na radnici, čímž bylo například prokopání Letenské pláně v ose Pařížské třídy a mostu Svatopluka Čecha. Tyto velkolepé a finančně náročné projekty, během jejichž realizace se stala Praha největším stavenišťem střední Evropy, měly nadčasový, nadnárodní a nadregionální charakter. Velkorysost a nadčasovost těchto náročných investičních akcí, jejíž náklady nesla pražská obec, vynikne, uvědomíme-li si, že byly projektovány pro 1,3 milionu obyvatel, zatímco v tzv. Velké Praze v roce 1910 žilo necelých 600 tisíc obyvatel. Při jejich realizaci hrál hlavní roli místo doposud elitních právníků český technický, respektive inženýrský stav. Pokusme se v krátkosti nastítnit tuto cestu inženýrů na výsluní společenského žebříčku a zamysleme se nad tím, jak k získání nesporné společenské prestiže vlastně došlo.

Základním pramenem k analýze tohoto procesu budou periodické tiskoviny, tedy *Zprávy spolku architektů a inženýrů v Království českém* a *Technický obzor*. Použity budou také *Paměti Ing. Eduarda Baziky*, uložené v Archivu NTM v Praze. Připomeňme také, že na Ústavu českých dějin FFUK byla v roce 2013 na podobné „inženýrské“ emancipační téma byla obhájena rigorózní práce Marcela Košackého pod názvem *Vstup techniků do pražské komunální politiky ve 2. polovině 19. století a na začátku 20. století* a že v roce 2006 Elisabeth van Meer obhájila na univerzitě v Minnesotě disertaci, která nese název *Engineering beyond Politics? Professional Ideology, Scientific Management and the Evolution of Czechoslovakia 1848–1948*.¹

Zároveň je třeba z metodologického hlediska připomenout, že všechny posuzované jevy probíhaly zcela současně a že se velmi často prolínaly a ovlivňovaly,

¹ Marcel KOŠACKÝ, *Vstup techniků do pražské komunální politiky ve 2. polovině 19. století a na počátku 20. století*, Praha 2013; Elisabeth van MEER, *Engineering beyond Politics? Professional Ideology, Scientific Management and the Evolution of Czechoslovakia 1848–1948*, University of Minnesota 2006.

nicméně z hlediska logické přehlednosti je nutno tyto procesy oddělit a představit je odděleně. Budou jimi 1. Nacionalizace, profesionalizace, prezentace navenek a diferenciacie uvnitř inženýrského stavu, 2. Nacionalizace pražské samosprávy, 3. Proces propojování českého inženýrského stavu s pražskou samosprávou a 4. Vytvoření sítě poskytovatelů úvěrů samosprávám.

1. Nacionalizace, profesionalizace, prezentace na venek a diferenciacie uvnitř inženýrského stavu

V roce 1869 došlo na podnět německy hovořících učitelů k rozdělení polytechniky v Praze. Transformace polytechnik ve vysoké školy proběhla v 70. letech (ve Vídni v roce 1872, v Brně 1873 a v Praze 1879). I formálně tak měly být vysoké technické školy být postaveny na roveň s univerzitami. Od 60. let 19. století probíhal kontinuální nárůst počtů absolventů technik: 1889/1890 – 1789 absolventů v Předlitavsku, 1899/1900 – 5334, 1909/1910 – 10 805, z toho jenom Praha 2813.²

Zároveň došlo k diferenciacie uvnitř „technického stavu“ a jejich rozdělení na civilní inženýry, architekty, strojní inženýry a geometry a k jejich vnější profesionalizaci. Fenomén profesionalizace, který doprovázel především městské vrstvy, jež byly spojeny, jak píše Thomas Nipperdey, s „*Verechtlichung von Staat und Gesellschaft*“ a s industrializací a technizací společnosti, nabýval na společenské důležitosti. Podle Edwarda C. McClellanda se profesionalizace sestává z devíti znaků, kterými jsou: 1. specializované, dlouhodobé vzdělávání, 2. existence profesní etiky, 3. vědomí služby veřejnosti, 4. výkon povolání podmíněný vykonáváním systému zkoušek, 5. vyšší společenská prestiž, 6. fixovaný model kariéry, 7. monopolizace kvalifikovaných služeb, 8. vyšší odměna za práci a 9. existence profesní samosprávy.³ Tyto znaky, pokud jsou naplněny, pak utvářejí zcela nový mentální přístup k životnímu a sociálnímu zakotvení těchto „expertů“. V Rakousku začala profesionalizace ještě před revolucí 1848/1849 nejdříve u právníků, architektů, lékařů a lékárníků a teprve později zasáhla sféru hospodářství a techniky. Tuto profesionalizaci podnikatelské technické sféry brzdila podle Milana Myšky nepřizpůsobivost vzdělávacích programů na vysokých školách a univerzitách, podceňování technického vzdělání ve společnosti a pomalé zrovnoprávnění technických škol s univerzitními a pozdější založení živnostenských, obchodních a průmyslových komor.⁴

² Jiří POKORNÝ, *Čeští inženýři 1867–1939*, in: P. Svobodný – J. Havránek (eds.). *Professionalizace akademických povolání v českých zemích v druhé polovině 19. století*, Praha 1996, s. 113–125.

³ Edward C. McCLELLAND, *The German Experiences of Professionalization. Modern Learned Professions and their Organisation from Early Nineteenth to the Hitler Era*, Cambridge 1991, s. 14.

⁴ Milan MYŠKA, *Hornicko-hutnický spolek v Moravské Ostravě*, Slezský sborník 108, 2010, č. 3 – 4, s. 257.

Souběžně s profesionalizací se prosadila v poslední třetině 19. století čechizace stavovského Spolku architektů a inženýrů v království Českém (dále jen Spolek). Ing. Eduard Bazika zaznamenal vyhocení česko-německých vztahů na půdě Spolku architektů a inženýrů v Království českém, respektive vymezil počátek konce zcela běžného společenského soužití a jazykového utrakvismu v tomto spolku ve svých Pamětech. Zde se dozvíme, že při valné hromadě „*odbyvané dne 18. 3. 1883 s nepatrnou většinou proměnil se spolek architektů a inženýrů na čistě český, neboť i časopis byl vydáván od této doby již pouze česky, kdežto dříve vycházel česky i německy*“.⁵ Spolek byl založen 26. října 1865 pod názvem Spolek architektů a inženýrů v Čechách činnost zahájil o rok později. Po vydání Královského reskriptu v září 1871 (panovníkův příslib korunovace) proměnil svůj název na Spolek architektů a inženýrů v Království Českém. Spolek byl původně utrakvistický a měl na 500 členů. Záhy však v roce 1869 založili němečtí kolegové spolek Deutscher polytechnischer Verein. Vícero Němců zůstalo utrakvistickému spolku věrno (například profesor Gustav Schmid a ředitel pražské obecní plynárny Richard Jahna). Spolkové přednášky se konaly v českém i německém jazyku. Spolkový utrakvismus trval právě jen do roku 1883. Pak přišel zlom, který je v Bazikových pamětech popsán následovně: „*Abychom vyhověli mladšímu členstvu, byl volen do představenstva mladý z Německa přibylý inž. Vojáček, později majitel patentní kanceláře. Přes hlavu představenstva dopsal mimopražským členům spolku, a tu objevovalo se podání více než 40 členů, aby valné hromadě byl předložen návrh v tom smyslu, aby se stanovy změnilý a jednací řeč spolku byla pouze Česká. Návrh byl na valné hromadě 18. 3. 1883 s nepatrnou většinou přijat. Následek byl, že časopis vycházel pouze v jazyku českém a že mnohé dobré spisovatele po delší dobu postrádal, výměna našeho časopisu byla pak skromnější, leč počet členstva neklesl a obnášel koncem roku 1883 už 665 členů, ačkoliv někteří po usnesení o změně stanov odešli. Já jsem byl členem spolku od roku 1866 do dneška a od mého přeložení z Olomouce v roce 1871 do Prahy byl jsem pilným členem a odběratelem časopisu. Byl jsem členem redakčního komitétu a občas členem předsednictva. Finanční poměry spolku se ale velmi zhoršily, tak jsme ho nenechali padnout a dali se zvolit do předsednictva. Pořádali jsme výstavy technické, několik dnů trvající obyčejně na české technice.*“⁶

Nacionální rozštěp uvnitř technické inteligence v Čechách pokračoval dále a dotkl se všech stavovských spolků a i jejich slavností, které se konaly například u příležitosti stoletého založení Stavovského polytechnického učiliště v roce 1907. Po roce 1900 byl tento rozštěp víceméně dokonán a i technici komunikovali již jen víceméně v rámci nacionálně vymezených profesních okruhů a nacionálně oddělených osobních kontaktů. Eduard Bazika bral tuto skutečnost na vědomí jako přírodní či technicko-fyzikální zákon, s kterými je nutno se smířit a brát je bez emocí na

⁵ Eduard BAZIKA, Mé paměti, Archiv Národně technického muzea v Praze.

⁶ Tamtéž.

vědomí. Svě nacionální citění zásadně v profesionálních vztazích a také ve svém odborném okolí i nadále neventiloval, i když při komentování některých vyhrčených politických událostí před první světovou válkou v Praze a ve Vídni českému živlu vyloženě stranil.

2. Proces nacionalizace pražské samosprávy

Proces nacionalizace pražské samosprávy vykazuje zřejmé mezníky, jimiž byly 1/ v roce 1861 volební vítězství „české strany“, 2/ v roce 1882 pojmenování zemského hlavního města „zlatou slovanskou Prahou“ při inaugurační řeči nového primátora JUDr. Tomáš Černého a secese pražských Němců ze zastupitelstva a 3/ rok 1893, kdy došlo k realizaci „snu o moderní Velké Praze“ právě formou realizace obřích investic.

Volby do sboru obecních starších, které proběhly v březnu 1861, skončily vítězstvím české strany. Převahu ve sboru obecních starších nabyli Češi. Ve volbách získala německá strana jen 10 zástupců, společných kandidátů prošlo 28 a česká strana získala většinu 52 zástupců. Dne 11. dubna 1861 byl starostou zvolen František Pštross, jeho náměstkem rovněž Čech, Václav Bělský. Úbytek německých mandátů pokračoval i nadále a posledních pět německých zástupců odstoupilo z pražského zastupitelstva v roce 1882 na protest proti dikci projevu starosty Tomáše Černého, který nazval město „zlatou slovanskou Prahou“. Když potom v následujících letech zástupci pražských Němců kandidovali, až na jednoho, jehož mandát vypršel v roce 1888, neuspěli.⁷ Na radnici pak spolu politicky soupeřily už jen dvě české strany: staročeši a mladočeši. V roce 1893 – vědomi si velkých úkolů, které před pražskou městskou správou na konci století stály, – uzavřeli staročeši a mladočeši politický kompromis. Podle něho si obě strany rozdělily mandáty v zastupitelstvu i v radě, dohodly model střídání starostů a náměstků podle stranické příslušnosti a shodly se na předběžném projednávání všech důležitých otázek, což mělo na druhou stranu negativní dopad na účast voličů ve volbách, které pro ně ztratily přitažlivost.

3. Propojování českého inženýrského stavu s pražskou samosprávou

Hospodářská politika pražské samosprávy se během 19. století zcela proměnila. Na rozdíl od dřívějšího období pasivního využívání příjmů z obecního majetku se od 60. let 19. století stává z obce aktivní podnikatelský subjekt, který se sám snažil zakládáním a provozováním vlastních podniků modernizovat městskou infrastrukturu. Mezi tyto modernizační projekty patřily především čtyři zcela zásadní infrastrukturní investice:

⁷ Do pražského zastupitelstva se vrátili až po převratu roku 1918.

1. V roce 1886 zvítězil v soutěži na vypracování plánu asanace návrh geometra Alfréda Hurtiga. Dne 11. února 1893 byl císařem Františkem Josefem I. Podepsán Zákon v příčině vyvlastňovací k účelu regulace asanačního obvodu královského hlavního města Prahy, tedy tzv. asanační zákon, který v konečné podobě umožnil rozsáhlou proměnu částí Starého a Nového Města. Asanace se stala, jak už bylo naznačeno, také urputným a někdy i nevybíravým bojem dvou zásadně odlišných koncepcí přestavby historických městských jader. Poprvé tak došlo ke střetu byrokraticko-inženýrského pojetí asanace s představami vzdělané veřejnosti, kterou zastupoval například Vilém Mrštík spiskem Bestia triumphans. Projekt asanace Josefova byl dokončen kolem roku 1908.

2. Za základ vybudování nového vodovodního systému byl vzat Thiemův projekt, který navrhoval přivést pitnou vodu z oblasti kolem obce Káraný, která leží na soutoku Jizery s Labem. Zde byla vybudována přečerpávací vodárna a bylo vyvrtáno několik set artézských studní. Takto získaná velmi kvalitní pitná voda byla pumpována do dvacet kilometrů vzdálené vodárny na Floře v katastru obce Královské Vinohrady. Odtud pak byla distribuována samotíží do domů a bytů. Projekt byl dokončen v roce 1913.

3. Souběžně s předchozím projektem byla zahájena výstavba nové kanalizační soustavy. V roce 1889 byl osloven pražským zastupitelstvem britský inženýr William Heerlein Lindley (1853–1917), aby spolupracoval na projektech pražské kanalizace, které byly předloženy ve veřejné a neveřejné soutěži. William Lindley posuzoval tyto vesměs nekomplexní projekty a v roce 1893 však předložil vlastní návrh, podle kterého byla v letech 1895 až 1906 vybudována moderní kanalizační soustava včetně čistírny odpadních vod v Bubenči.⁸

4. K velkým investicím, které vykazovaly vysokou míru integračního potenciálu a které byly spojeny se sjednocením dopravní infrastruktury v pražské aglomeraci, musíme připočíst v roce 1899 nákup všech soukromých dopravních podniků v Praze a také v předměstích a jejich sloučení v jeden podnik, který společně s pražskou obecní elektrárnou nesl název Elektrické podniky královského hlavního města Prahy.

4. Poskytovatelé úvěru samosprávám

Nezbytným předpokladem k přechodu k novému typu obecního hospodaření a k realizaci zmíněných investic bylo získání úvěru. Až do 70. let 19. století byla Praha zcela odkázána na půjčky poskytované soukromými peněžními ústavami. Takto získané finanční prostředky ovšem pražská obec použila nejen na financování modernizace města, ale i na vybudování vlastních finančních institucí, které pak

⁸ Jaroslav JÁSEK, *William Heerlein Lindley a pražská kanalizace, Praha 2006 a TÝŽ, Sto let moderního pražského kanalizačního systému, SOVAK – Časopis oboru vodovodů a kanalizací, č. 6/2006, s. 201–204.*

samotné vytvářely zisk, a spolupodílely se tak na financování dalších obecních projektů.

První obecní finanční institucí, která poskytovala obci drobnější úvěr, byla Pražská městská pojišťovna založená v roce 1864. Její původní název zněl Pojišťovna před škodami z ohně královského hlavního města Prahy, a prvotním impulsem pro její zřízení byla snaha města kompenzovat náklady na obecní hasičský sbor.⁹ Ze zisku bylo rozhodnuto založit rezervní fond ve výši 500 000 zlatých s tím, že veškeré přebytky a úroky z tohoto fondu případnou obci k použití na obecní účely.¹⁰

Další obecní finanční institucí byla Městská spořitelna pražská (Prager städtische Sparcassa), která zahájila činnost v roce 1875 v prostorách staroměstské radnice. Obec zde ručila celým svým majetkem za každý vklad a jeho zúročení, a to i pro případ, že by na jejich krytí nestačil záložní fond spořitelny. Od samého počátku své existence spořitelna velmi dobře prosperovala a rozvíjela svoji činnost v pražských předměstích. Od roku 1907 působil v jejím rámci Hypoteční ústav Městské spořitelny pražské.¹¹ K financování asanace, respektive ke knihovnímu scelování pozemků významně pomohla Zemská banka, která poskytovala zápůjčky státu, království Českému, okresům a obcím a hypotečních úvěry za minimální provizi, protože tato banka neměla podle zakládacích statut generovat zisk, ale pomáhat na svět obecně prospěšným investicím pod podmínkou návratnosti vložených prostředků. Výsadní postavení věřitele pražské obce si Zemská banka vydobyla právě v 90. letech 19. století, když radnice řešila způsob odkoupení „koňské dráhy“ a její přeměnu na dráhu elektrickou a současně i asanaci židovského města. Představitelé Prahy se tehdy rozhodli požádat několik úvěrních ústavů působících v Praze o sdělení podmínek případných zápůjček. Na základě výběrového řízení byla vybrána právě Zemská banka, která nabízela nejnižší úrok, nízký správní poplatek, nejkratší amortizační dobu a nevypověditelnost smlouvy. Celková částka vyplacená Praze v letech 1890 až 1900 dosáhla přes 18 milionů zlatých, přičemž příslibeno a později poskytnuto bylo dalších 15 milionů zlatých.¹² Zemská banka tedy přispěla ke zlevnění dlouhodobého komunálního úvěru a jejího příkladu následovaly i některé další peněžní instituce. Rovněž Živnostenská banka sjednávala s pražskou městskou radou podmínky úvěru, který byl užít ke koupi pozemků pro obecní plynnárnu v Michli.

⁹ Pražská obec doposud pouze dotovala ze své pokladny činnost hasičského sboru, a profit z ní tak nepřímou připadl jiným pojišťovnám.

¹⁰ Jaroslav LÁNÍK, *Historie a současnost podnikání v Praze*, díl 5, Praha 2006, s. 115.

¹¹ Stavbu moderní vodárenské sítě chtěla zmíněná spořitelna financovat sama, ale pražská obec tuto nabídku striktně odmítla. Privatizace veřejných integrovaných sítí se zřejmou souvislostí na sociální otázku nepřicházela do úvahy.

¹² Jiří NOVOTNÝ – Jiří ŠOUSA, *Samospráva a české banky druhé poloviny 19. a první poloviny 20. století*, in: Vývoj české ústavnosti v letech 1618–1918, Praha 2006, s. 667.

5. Pokus o nacionalizaci zadávání infrastrukturních investic

Koncem 19. století dorostla a početně vzrostla česká inženýrská inteligence. Tato inteligence se již zcela identifikovala s českým národním hnutím. Vytvořila si profesní ideologii, která byla založena na vymáhání profesních privilegií, respektive nároků na uplatnění při tvorbě „národních“, respektive pražských „veřejných“ infrastruktur. Své nároky uplatňovala přímo, například hlasováním v pražském sboru starších a zvláště pak při veřejných debatách většinou ústy pokladníka Spolku ing. Kristiána Petrlíka anebo nepřímo formou petic a tzv. promemorií, které zaštiťoval Spolek architektů a inženýrů v Čechách, popřípadě inženýrská komora či nově založená Česká matice technická. Tyto petice byly zasílány nejen obecním starším, ale i primátorovi, kterým se stal poprvé v dějinách pražské samosprávy v roce 1893 člen Spolku Čeněk Gregor, který získal v národní společnosti věhlas například rychlým dokončením stavby pohořelého Národního divadla a paláce Živnostenské banky Na Příkopech či stavbou první budovy nádraží Dráhy císaře Františka Josefa.

Druhou aktivitou Spolku bylo odstartování kampaně za zrovnoprávnění techniků a architektů s právníky ve státní, komunální a privátní službě. Elisabeth van Meer nazývá ve výše zmíněné práci tuto agitaci profesní revoltou. K propagaci svých záměrů používali technici a architekti periodický stavovský tisk a v roce 1898 i úspěch Výstavy architektury a inženýrství v Praze. Výstavou byl, jak tvrdili, „podán důkaz, že vědy technické jsou nejdůležitějším činitelem v životě moderních národů, podán byl důkaz, že technické zastupují nový mohutný živel, který je tak důležitým jako bádání filozofická nebo právnická a že stavu technickému – počínaje obcí až nahoru ke sborům zákonodárným – vyhrazena musí být práva mu příslušející, podán byl důkaz, že máme doma tak vynikající odborníky ve všech oborech, že by navždy minouti měla doba, aby k řešení důležitých úkolů z oborů věd technických sem byli povoláni odborníci cizí. Podán byl důkaz, že máme ve všech oborech své síly, které každým dnem rostou a třeba jim je vykázati vhodné místo k působení alespoň tak, jaké je jim vykázáno v cizině. Všechny tyto momenty jistě nezůstaly nepovšimnuty i na místech rozhodujících, kterým v první řadě platily, a důsledky toho při velkých úkolech technických, jichž provádění nebo řešení jak státu, tak zemi, obci pražské, tak řadě obcí jiných v tomto království nastává, nutně objeviti se musí v době nejbližší, nemá-li se všech českých techniků zmocnit přesvědčení, že na součinnosti jejich se tu nepočítá, zdatnost jich ku provádění takových úkolů se zneuznává a oni tak se způsobem nejhrubším urážejí. Než doufejme, že přешla již doba, kdy u nás vládlo mínění, že cizinec do poměrů zdejších pranic nezasevěný lépe mohl prováděti dané úkoly než stejně kvalifikovaný našinec, jemuž do detailu známy jsou všechny potřeby a tužby naše“. K tomuto sebevědomému

prohlášení je opravňoval především odborný věhlas cukrovarnických, strojních, železničních, horních a hutnických inženýrů.¹³

Nejvyššího postu na pražské radnici pak dosáhl Spolek v letech 1893 až 1896, kdy funkci primátora vykonával stavitel a absolvent pražské techniky, dosavadní náměstek starosty Čeněk Gregor. V Promemoria Spolku ohledně zadání stavby pražské kanalizace ing. Lindleyovi bylo však techniky a architektky jasně deklarováno, že „úmysl zadati vypracování detailního projektu a řízení prací kanalizačních panu Lindleyovi jest a zůstane nepokrytým projevem nedůvěry českým technikům zvláště, a městskému stavebnímu úřadu vůbec. Generální projekt Václavka a Ryvoľy byl položen za základ projektu nového, který vypracoval Lindley...“¹⁴ Zároveň bylo Ing. Richardem Jahnem upozorněno, že na důležitých státních a samosprávných postech, které rozhodují o technických záležitostech, stále sedí právníci či jiní „neodborníci“, když při veřejné přednášce Spolku 18. dubna 1897 na téma Postavení inženýra ve společnosti Richard Jahn mimo jiné pravil: „Generální ředitel státních drah spravoval učitel dějepisu Czedik, pak profesor právnické fakulty Bilinski, chéfové v ministerstvu železnic jsou právníci, telegrafní ředitel jest právník – takovéto případy dávají příklady, jak málo technik platí. Zásluhy techniků jsou v našem národě velmi pozoruhodny, poněvadž velké dílo našeho národohospodářského znovuzrození jest vlastně vykonáno našimi techniky – před tím naši mužové práce sloužili zájmům cizím. Česká národní práce ležela úplně ladem.“¹⁵

Největší nelibost mezi techniky nastala, když bylo odkanalizováním Prahy svěřeno cizinci. Prof. Kristian Petrlik se ve sboru obecních starších dne 11. března 1896 vyjádřil k tomu opomenutí českých inženýrů zcela zásadně, když pravil: „A tak velectění pánové, jest pochopitelné, že vrchní řízení stavebních prací kanalizačních odborníkem ve Frankfurtě neposkytuje žádné záruky ani o dokonalosti, ani o rychlosti, ani o levnosti stavby v Praze, nýbrž opak toho všeho. ... mám upřímné přání, aby také o kanalizaci pražské platila krásná slova: To vše vykonali Čechové svou vlastní pílí, bez cizí pomoci, na základě vrozené jim vnímavosti a vzdělanosti...“¹⁶

Jeho slova však rozhodnutí radnice nezvratila. Stavba byla zadána ing. Lindleyovi. Proto v roce 1899 vstoupili vybraní členové Spolku do komunální politiky formou samostatné kandidátky. Technici volili v páté kurii a do voleb je doprovázelo prohlášení, ve kterém se pravilo: „Zastoupení stavu technického v obecním zastupitelstvu a městské radě pražské nesrovnává se s vysokým významem a důležitostí, jakou stav tento v době nynější má a že zastoupení toto vzhledem k zejména

¹³ K tehdejšími autoritám spolku patřili inženýři Tille, Jedlička, Živný, Zvoníček, Budil, Pravda, Šlechta.

¹⁴ Technický obzor, III, 31. 5. 1896.

¹⁵ Tamtéž, V, 18. 4. 1897.

¹⁶ Tamtéž, IV, 1896, s. 65–66.

*velkým a dalekosáhlým a nákladným úkolům a podnikům ryze technickým, jež obec pražská má právě na starosti anebo v době nejbližší ji nastane, jest nedostatečným. Nelze rozhodování o věcech ryze technickým ponechat neodborníkům.*¹⁷ Pod tímto volebním prohlášením byli podepsáni členové Spolku Jahn, Gregor, Velflík, Müller, Rybář a Slavík. Hlavním cílem této kampaně byla především likvidace převahy právníků nad inženýry ve správních a samosprávných orgánech města.

6. Závěrem

Technicko-stavební úřednictvo se stalo novým sociálním fenoménem doby s jasnou početně vzrůstající tendencí. Lze ho zařadit do tzv. rodící se terciální sféry, tedy nepatřilo ani do průmyslu a ani do zemědělského sektoru. Se vzrůstem nových technických a správně organizačních odvětví a sofistikovanější organizací lidských činností zvláště ve městech vzrůstaly i jeho funkce ve společnosti a jeho společenská prestiž. Úkolem tohoto technického úřednictva v moderní společnosti bylo a je tedy profesionální vykonávání vysoce odborné činnosti jak ve smyslu operativním a někdy i koncepčně metodickém při řešení každodenních praktických tak i dlouhodobých problémů spojených s rozvětveným společenským a veřejným životem jednotlivce, podniku i státního celku.

Po přelomu století tato technická inteligence nadále početně rostla. Ve veřejné správě, v dopravě a komunikacích a také v obchodní činnosti a v oblasti vzdělávací a osvětové činnosti nabývaly většího významu než samotné politické rozhodování procesy spojené s řízením sociálních, hospodářských, dopravních a technických úkolů podniku, komuny a státu. Pod vlivem tohoto vývoje se měnila také sociální skladba technické inteligence. V této době lze pozorovat poprvé její výraznější nacionalizaci.

Základním rozdílem mezi starým měšťanstvem a novou střední vrstvou (většinou zaměstnanců) bylo vědomí užitečnosti pro celou společnost a nejenom pro část městské korporace či pro městskou komunu jako dříve. Existenční zajištění nehledaly nové střední vrstvy jenom uvnitř tradičních měšťanských korporativních struktur, ale především ve službě státu, komuně a firmám a v tvorbě majetku vázaném na rodinné síte.

Nové vrstvy ztratily velkou část své bývalé samostatnosti a nezávislosti, neboť jejich odměňování se dělo už jenom na základě nabytého vzdělání, úřední pragmatiky a mimořádných výkonů a nikoliv na základě vlastní nezávislé výroby či přímého prodeje. Novou střední vrstvu tvořili tak především zaměstnanci. Tato nová vrstva vznikala v návaznosti na vytváření nových městských funkcí napojených na chod nových dopravních prostředků, obchodních svazků, komunální infrastruktury, tedy vychází z nových obchodních, správně technických, kontrolních, sociálně ochranných a zajišťovacích funkcí města a státu. Hlavní kritérium, které podle

¹⁷ Tamtéž, VII, 1899.

Thomase Nipperdeye představuje devizu být zaměstnán, vlastnit úřad („angestellt und beamtet sein“) a vzbuzovat sociální respekt, bylo naplněno.¹⁸ K této nové střední vrstvě patřila už nejen tzv. svobodná povolání, respektive inteligence, které dohromady tvořila tzv. Bildungsbürgertum, ale i inženýrský stav.

Základním integračním mechanismem nových středních vrstev byla spolková činnost a vzdělání.¹⁹ Spolčování ovlivňovalo společnost tím, že prostřednictvím spolků vyjadřovalo své zájmy a postoje, vytvářelo uvnitř nového měšťanstva elitní mluvčí a prosazovalo liberální a později demokratické principy do života celé komunity. Spolčování bylo také nástrojem sociální svépomoci a sociální kontroly. První rakouské spolky měly heterogenní polytechnický charakter (například Österreicherischer Ingenieur- und Architekten-Verein a jemu podobný pražský Spolek inženýrů a architektů v Království českém) a teprve koncem století se začaly více profesně vyhraňovat, specializovat a nacionalizovat.

Technika vtiskla době skutečně nový svůj ráz, který měl sociální důsledky: Jak se vyjádřil ing. Jahn, „*intenzivní pěstování technických věd a jejich využitím na poli praktické činnosti vzbuzen netušený rozvoj ve všech oborech lidské práce. Síla a blahobyt vloženy do jejich rukou. Tím způsobem vyšinul se i národ náš ze stínů hluboké své noci ku skvělému dni nynějšího významu kulturnímu. K dosažení vývoje a rozkvětu tak utěšeného přispěla česká technika měrou nemalou.*“ Prostředkem k získání vlivu se měla stát nacionalizace velkých infrastrukturních projektů. Tento cíl byl deklarován v 90. letech, ale naplněn v úplnosti až po založení republiky. Nacionalizace nenacionalizovatelného – ač to zní paradoxně – se stala skutečností, když i budování a provozování infrastruktur podlehlo nacionalizaci.

Podle Marcela Košackého, docházelo „v období 2. poloviny 19. století a na počátku století 20. k přechodu od historicko-právního přístupu k novému nazírání na svět a jeho uspořádání. Do popředí se dostávala rychle se rozvíjející technika a nový stav techniků, který ji prezentoval, se snažil dostat na úroveň do té doby tradičních akademicky vzdělaných elit – právníků a lékařů. Zpočátku bylo pro techniky velmi obtížné prosadit se v humanitně zaměřené společnosti, která techniku pokládala pouze za prostředek hledání materiálních nástrojů k uskutečňování vyšších idejí. Technikové se tak museli vymezovat jako jiné, nové elitní společenství, které rozvojem své specifické materialistické disciplíny také usiluje o rozvoj idealistické společnosti, a tím má právo na stejné výsadní postavení ve společnosti, jakého se dosud dostávalo vědám společenským. Společnost na jedné straně byla fascinovaná možnostmi, které moderní technika přinášela, uznávala a oceňovala její význam

¹⁸ Thomas NIPPERDEY, *Deutsche Geschichte 1866–1918, Band I, Arbeitswelt und Bürgergesellschaft*, München 1993, s. 382. Tato zaměstnanecká vrstva si budovala i nový pracovní étos, kam patřila mimo jiné věrnost zaměstnavateli.

¹⁹ Hans Ulrich WEHLER, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1700–1990*, Bd. 3: Von der deutschen Doppelrevolution bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges 1845/48 bis 1914, München 1995, s. 119.

pro uskutečňování svých stále rostoucích požadavků a potřeb, na druhé straně však nebyla ochotna přiznat technikům tomu odpovídající postavení. Jedinou skupinu uvnitř technicky vzdělaných akademiků, která stála mezi oběma těmito přístupy, tvořili architekti, kteří ve své profesi spojovali své umělecké dovednosti se znalostmi nejnovější stavební technologie. Pro dosažení uznání svého postavení coby společenské elity, se technické aktivně zapojili do modernizačního procesu městské infrastruktury, a díky tomu dosáhli dokončení své profesionalizace, tj. uznání svého stavu jako svébytné intelektuální profese a tomu odpovídajícího postavení ve společnosti.“²⁰

Podle Friedricha G. Jüngera podstata úspěšného dobývání vedoucí role ve společnosti spočívala ve zcela novém přístupu k člověku, právnímu řádu a k organizaci státu jako celku:²¹ „Technika a vytváření velkých technických systémů, jako hlavní předmět činnosti techniků, sice dokáže pokrýt poptávku, ale také ji sama organizuje, a to tím, že poskytováním svých služeb zapojuje člověka do své organizace a napojuje ho na centrálně řízenou síť, čímž vytváří jeho závislost na centru (viz stavba sítí a distribuce plynu, vody, elektřiny). S vývojem techniky se zvyšují nároky na uspokojování takových potřeb, které vedou k tomu, že roste mechanizace práce, její automatizace a také organizace. S tím spojené racionální myšlení, které přináší důraz na funkčnost, tuto funkčnost tak převádí i na člověka, přetvářeného v technickém vidění na systém funkcí, které musí vykonávat, a jejichž počet roste se zdokonalováním technické organizace. Poměr techniků k právu a státní organizaci směřuje k tomu, aby si podřídili stát a státní organizaci. Poté co si technika podrobila veškeré hospodářské ratio svému vlastnímu, stejným způsobem postupuje s organizací práva. Podstata a účel práva se technikou mění. Technik je nutně obránce přirozeného práva a stojí proti historické škole, protože technické myšlení je slučitelné jen s představami přirozeného práva. Technik tlačí dopředu všechnu materii zákona a na místo zákonného práva klade důraz na technická nařízení.“²² Technický pokrok provází také „stále mocněji se nadouvající byrokratismus“, protože rozšiřování organizace má nutně za následek rozšiřování úřadování. Technickému myšlení je také vlastní neomezená touha po moci, neboť je „naplněno neomezenou vírou v organizaci“. Technické myšlení „zhltává neorganizovaný život“.²³ Získání vlivu prostřednictvím samosprávy či státních úřadů mu není cizí. Získání podílu na rozhodovací moci v pražské samosprávě bylo předstupněm „útoků na politicko-byrokratické struktury“ nového státu v rámci procesu celostátně vytvářených infrastruktur, například elektrifikace, plynofikace. Naplnění této ambice ve zjevné

²⁰ Marcel KOŠACKÝ, *Vstup techniků do pražské komunální politiky ve 2. polovině 19. století a na počátku 20. století*, s. 80.

²¹ Friedrich Georg JÜNGER, *Perfektnost techniky*, Praha 2012.

²² Tamtéž, s. 90.

²³ Tamtéž, s. 86.

i symbolické podobě pak završuje vznik ČSN, tedy československé státní normy, která dodnes žije jako Česká soustava norem. Z tohoto bývalého boje o pražské infrastruktury tak zůstala obecně uznávaná snaha po vytváření přesných technických norem.

Milan Hlavačka

Der Weg auf die Sonnenseite: Emanzipation der tschechischen technischen Intelligenz an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert

Zusammenfassung

Nach der Jahrhundertwende erlebte die technische Intelligenz einen Prozess der Vermassung. In der öffentlichen Verwaltung, im Verkehr, in der Kommunikation und auch in der Geschäftstätigkeit und im Bereich der Bildung und Aufklärung erlangte sie größere Bedeutung als die eigentlichen politischen Entscheidungsprozesse, die mit der Leitung sozialer, wirtschaftlicher, verkehrstechnischer und technischer Aufgaben des Unternehmens, der Kommune und des Staats verbunden sind. Unter Einfluss dieser Entwicklung änderte sich auch die soziale Zusammensetzung der technischen Intelligenz. In dieser Zeit ist erstmals ihre ausgeprägtere Nationalisierung und ihre Bemühung nach Beherrschung grundlegender Entscheidungen der Prager Kommune in Zusammenhang mit dem Aufbau einer modernen städtischen Infrastruktur zu beobachten. Ein Mittel, um Einfluss zu gewinnen, sollte gerade die Nationalisierung dieser großen Infrastrukturprojekte werden. Dieses Ziel wurde in den neunziger Jahren deklariert, aber erst nach Gründung der Tschechoslowakischen Republik zur Gänze erfüllt.

Milan Hlavačka

A Journey into the Limelight: the Emancipation of the Czech Technical Intelligence at the Turn of the 20th Century

Summary

At the turn of the century, the technical intelligence underwent a massification process. The activities undertaken by companies, municipalities and the state in social, commercial, transport and technical areas, acquired greater significance than political decision-making itself. This relates especially to activities concerning public administration, transport and communication, business, education and raising public awareness. The social composition of the technical intelligence also changed as a consequence of such developments. In this period, the nationalization of the technical intelligence became apparent for the first time as it attempted to control major municipal decisions concerning the development of a modern infrastructure in Prague. The nationalization of huge infrastructure projects was meant to provide the means to attain influence. This objective was declared in the 90's, but it was only fulfilled after the establishment of the Czechoslovak Republic.

Josef Harna

Slovakofilství českých „realistů“¹ v předvečer první světové války

Slovakophilism of Czech “Realists” on the Eve of the First World War

Slovakophilism was a deeply-differentiated cultural and spiritual current which developed in the Czech milieu at the time of the national revival, and culminated in the years before the outbreak of the First World War. Its main objective was to encourage the intellectual and emotional rapprochement between Czech and Slovaks. It also aimed to contribute to promote Slovak society's development. To reach their aims, the Slovakophiles made use of Czech political realism as one of the many currents of thought available. Czech realist media inexhaustibly published series of essays familiarising Czech readers with the Slovak world and giving suggestions for other activities which could promote understanding of the differences and accelerate the rapprochement process. Thanks to these activities, the base was created which later allowed for the development of the concept of a common state.

Keywords: History, the 20th century, Czechs, Slovaks, Slovakophilism, politics, the Czechoslovak State

¹ V textu uvádím termín „realisté“ („realistický“) v uvozovkách z důvodů rozlišení specifického politického proudu od obecného obsahu tohoto pojmu.

Motivace

Dříve než se dotkneme tohoto tématu, uvedme alespoň v několika poznámkách, proč má v dnešní době smysl zabývat se slovakofilstvím, a to ještě v podání „realistů“,² v jejichž činnosti tato aktivita nehrála zcela dominantní roli.³ Slovakofilství bylo, jak známo, silně diferencovaným kulturním a duchovním proudem, jehož stoupenci již od první poloviny 19. století usilovali o šíření informovanosti české veřejnosti o Slovensku a Slovácích a o navázání kontaktů a rozvoj spolupráce se slovenským prostředím. Cílem tohoto úsilí bylo dosáhnout co největšího citového a názorového sblížení českého národa s národem slovenským a přispět podle možnosti k akceleraci rozvoje slovenské společnosti. Zřejmě nejvýznamnějším, v podstatě však nepředpokládaným výsledkem jejich působení bylo vytvoření psychologické a politické základny, z níž za určitých příhodných podmínek vyrostla koncepce společného česko-slovenského státu. Teprve v podobě Československa se plně zúročilo jejich dlouhodobé úsilí. Převažujícím východiskem jejich úvah a myšlení bylo přesvědčení o etnické jednotě Čechů a Slováků. Hodnocení slovakofilství se tak do značné míry musí odvíjet od vztahu hodnotitele k Československu jako k určité dnes již uzavřené historické entitě. Tento stát, celá epocha jeho existence, zanechal určitá rezidua a zůstává stále živou a stále diskutovanou součástí dějin Čechů a Slováků.

Poté, kdy byla v několika posledních letech historickým bádáním vyvrácena, případně oslabena řada kritických výtek vůči Československu, přežívajících v historickém vědomí části české veřejnosti, ale i v některých, řekněme odborných kruzích, sílilo přesvědčení, že se již historiografii podařilo na základě hlubšího studia historické materie překonat stále se opakující, paušálně obviňující nebo apriorně

² „Realisté“ jsou podle Masaryka lidé, kteří se drží skutečnosti a přistupují k ní bez před-sudků. Původně, na konci 80. let 19. století, šlo o snahu vytvořit středovou stranu mezi staro-čechy a mladočechy. Protagonisty toho proudu byli mj. T. G. Masaryk, Josef Kaizl a Karel Kramář. Posléze zůstal ústřední postavou jen T. G. Masaryk, kolem nějž se soustředila řada intelektuálů, kteří ho přesvědčili o účelnosti založení politické strany. V roce 1900 tak vznikla Česká strana lidová (realistická), která navzdory velké intelektuální kapacitě zůstala jen úzkým seskupením soustředujícím řadu drobných intelektuálních skupin respektujících víceméně Masarykova ideová a politická východiska. V roce 1905 se strana přeměnila sloučením s částí státoprávních pokrokařů v Českou stranu pokrokovou (realistickou). Podrobněji k tomu: Martin KUČERA, *Realisté*, in: Jiří Malíř – Pavel Marek a kol., *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a v Československu 1861–2004*, I. díl, Brno 2004, s. 373–393.

³ O rozpácích české společnosti nad slovenskou otázkou svědčí, že zájem „realistů“ o Slo-vensko navzdory tomu, že nebyl jediným tématem jejich politiky, patřil od počátku 20. století ve srovnání s jinými politickými proudy k relativně nejvýznamnějším, byl systematický a cílevědo-mý. Již v té době se ozývaly oprávněné stížnosti na malou pozornost tisku věnovanou Slovensku (Josef ROTNÁGL, *O práci pro Slovensko*, Sokolské besedy 1910, cit. podle *Rotnáglov sborník*, Praha 1935, s. 48).

zpochybňující názory týkající se celé československé fáze dějin Čechů a Slováků.⁴ Zejména práce Jana Rychlíka, Dušana Kováče nebo Zdeňka Kárníka slibovaly, že se v této otázce blížíme k obecně akceptovatelným a vyváženým stanoviskům.⁵ I ve slovenském prostředí převládá pozitivní hodnocení fáze společného státu.⁶

V souvislosti s 90. výročím vzniku Československa se však přece ještě objevily, sice v poněkud nesmělé podobě, další výroky zlehčující nejen význam události roku 1918, ale zpochybňující i nesporné hodnoty řady následných fází dějin tohoto státu. Z podobných zdrojů do značné míry jsou i nostalgické pohledy na existenci Rakousko-Uherska, které absurdně zaznívají i při připomínkách stoletého výročí vypuknutí první světové války. Objevily se dokonce i hlasy, tážající se, zda je vůbec logické slavit v dnešním Česku jako státní svátek vznik státu, který už neexistuje, který přetrvál v původní podobě sotva dvacet roků, a tudíž byl jen krátkou epizodou v toku dějin, státu, který navíc „zradil“ své původní poslání a podlehl totalitě. Jsem přesvědčen, že názory tohoto typu je třeba kategoricky odmítnout. Je přece dostatečně známo, za jakých okolností se společný stát Čechů a Slováků rodil a proč došlo k „selháním“ jeho původního poslání. Podstatné je, že vznik Československa znamenal, že se Češi i Slováci zbavili politické kurately, limitující do té doby jejich rozhodování o vlastních osudech, a umožnil jim, alespoň v letech první republiky, učit se žít v demokratickém prostředí. Slovákům se tehdy navíc otevřely nečekané možnosti urychlit své směřování k plně rozvinuté moderní národní společnosti. Kromě toho bezmála tři čtvrtiny století trvající soužití obou národů zanechalo pozitivní stopy nejen v jejich historickém vědomí, v intenzitě a v charakteru vzájemných vztahů, ale dodnes přetrvávalo i množství reálií, které jsou součástí každodenního života i součástí myšlení a citění jejich příslušníků.⁷ Vzhledem k tomu, že navzdory těmto faktům Československo jako historický jev a jako kolektivní zkušenost národů vyvolává stále nové pochybnosti, je užitečné hledat další argumenty pro věcné zhodnocení jeho kořenů, jeho postavení a role v dějinách. Součástí

⁴ Stačí kromě jiného připomenout kritickou tezi o podílu české a slovenské politické reprezentace na rozbití „staleté habsburské říše“, zpochybňování demokratického charakteru první republiky, obviňování z neschopnosti uhájit samostatnost a integritu státu na konci 30. let apod.

⁵ Viz k tomu Jan RYCHLÍK, *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914–1945*, Bratislava 1997, 360 s.; TÝŽ, *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992*, Bratislava 1998, 554 s.; Dušan KOVÁČ, *Dějiny Slovenska*, Praha 1998, 422 s.; Zdeněk KÁRNÍK, *Malé dějiny Československé (1867–1939)*, Praha 2008, 502 s. aj.

⁶ Viz např. publikace Pavol PETRUF a kol., *Slovensko a Československo v XX. storočí*, Bratislava 2010; Miroslav PEKŇÍK a kol., *Pohľady a slovenskú politiku*, Bratislava 2000; Milan ZEMKO, *Občan, spoločnosť a národ v pohybe slovenských dejín*, Bratislava 2010 a další.

⁷ Rozbití Československa na konci 30. let 20. století, ani rozdělení státu na přelomu let 1992/1993 nikterak toto obecné hodnocení neoslabuje a už vůbec neopravňuje tvrdit, že Československo snad bylo slepou uličkou dějin. V prvním případě jeho rozpadu šlo o důsledek brutálního mezinárodněpolitického nátlaku, v druhém pak o vyústění nové fáze národního vývoje slovenské společnosti, která dospěla k rozhodnutí o konstituování vlastního státu.

dějin Československa jsou tak i přípravné fáze vedoucí ke vzniku tohoto státu a je proto namístě i zamyšlení nad předpoklady umožňujícími jeho ustavení a následnou relativně dlouhou existenci.

Slovakofilství v základech československého státu

Idea společného státu Čechů a Slováků, která se posléze prosadila (Masarykova idea), se objevila poměrně pozdě a pro mnohé byla také překvapením.⁸ Zejména na Slovensku si sotvakdo dovedl toto řešení státoprávního začlenění Slováků představit.⁹ Československo, nebylo ovšem dilem okamžitého popudu. Šlo o specifické, i když nepředpokládané vyústění desetiletí trvajících národněmancipačního úsilí obou národů, jejichž společná reprezentace (v tomto případě šlo o tzv. zahraniční akci) dokázala využít příznivé situace na konci první světové války a přesvědčila tehdy rozhodující mocnosti o účelnosti tohoto kroku. Domácí politická garnitura pak uvedla projekt společného státu Čechů a Slováků do praxe. Orientace na toto řešení vyplývala jednak z reálného hodnocení vlastních sil, které napovídalo, že bude účelné spojit síly obou národů, jednak z víry, že se se tento krok setká s příznivou odezvou větší části české a věřilo se, že i slovenské veřejnosti. Víra v úspěch vycházela ze zřetelných tendencí k posilování kontaktů mezi Čechy a Slováky v posledních letech před vypuknutím světové války. Vstřícné politické a citové naladění obou společenství bylo jednou z nezbytných podmínek úspěchu. A na vytvoření této atmosféry mělo nesporně největší zásluhu ono dlouhodobé a cílevědomé úsilí části intelektuálních vrstev českého či slovenského národa věnující se poznávání toho druhého.

Konkrétní kroky vedoucí k ustavení Československa byly již nesčetněkrát objektem historického zkoumání,¹⁰ ponechejme proto stranou jejich výklad. Daleko menší pozornosti se naproti tomu dočkaly ony otázky připravenosti české, resp. slovenské společnosti k uvědomělé a trvalejší koexistenci a tedy i aktivity, které k tomu přispívaly. Jak se později v různých fázích existence republiky ukazovalo, byly jak psychické naladění obou národních společenství tak i s tím související vůle ke koexistenci klíčovými faktory, které významně ovlivnily vnitropolitický vývoj

⁸ Idea československého státu je v podstatě dilem Masarykovým. I když i on začal pochybovat již před válkou o smyslu existence Rakousko-Uherska, definitivně se rozhodl vystoupit s koncepcí společného státu Čechů a Slováků teprve po vypuknutí světové války. Největším politickým problémem bylo překonat jeden z úporných stereotypů české politiky, který spatřoval řešení české otázky v rámci habsburské říše, a další stereotyp o nepřekročitelnosti hranic mezi Předlitavskem a Uhrami oddělujících Slováky od českých zemí.

⁹ Cubomír LIPTÁK, *Slovensko v 20. storočí*, Bratislava 1998, s. 58–68.

¹⁰ Jan GALANDAUER, *Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy*, Praha 1988; Jiří KOVTUN, *Masarykův triumf. Příběh konce velké války*, Praha 1991; Zdeněk KÁRNÍK, *Malé dějiny Československé...*, c. d. a další.

a posléze i vnitřní soudržnost československého státu. Vztah mezi Čechy a Slováky byl citlivým problémem již proto, že šlo o spojení dvou subjektů, které prošly značně odlišným historickým vývojem v odlišném státním rámci, což způsobilo nejen zřetelné rozdíly v jejich sociálním uspořádání a v kulturním životě, ale ovlivnilo i jisté rozdíly v chápání politických a duchovních hodnot, včetně odlišného chápání česko-slovenské vzájemnosti, resp. československé jednoty.¹¹ V těchto souvislostech se vynořují minimálně dvě otázky, a sice v jakém stadiu bylo sbližování obou národů v roce 1918 a zda se nabízela jiná reálná alternativa jejich státoprávního vývoje. Druhou otázkou ponechejme stranou, již proto, že historiografie nemá dostatečné prostředky k jejímu zodpovězení, ale pokusme se přispět k hodnocení předpokladů pro onu symbiózu obou národních celků. Připomeňme jen, že šlo o řešení, pro něž bychom jinde v dějinách jen stěží našli obdobu.

Rozhodující podíl na vytváření a posilování pocitů sounáležitosti českého a slovenského národa měly ty intelektuální vrstvy, které z nejrůznějších pohnutek (kulturních, vědeckých, politických, či prostě jen emocionálních) jevily dlouhodobě zájem o druhou stranu a chtěly pro tento zájem získat širší veřejnost. Vzhledem k rozdílnému stadiu národněmancipačního úsilí byly tyto aktivity ze strany českého prostředí silnější. Již ve své době však někteří z těchto nadšenců dokázali formulovat základní podmínku úspěchu tohoto snažení, totiž oboustranný zájem. V roce 1910 se k tomu zřetelně vyjádřil jeden z předních zastánců česko-slovenského sbližení Josef Rotnágľ:¹² „*Prospívání každé vzájemnosti ať ideové, ať reálně-politické podmíněno jest důkladným, stálým, obapolným poznáváním. Tam, kde není této znalosti oboustranných poměrů a potřeb, jest pěstování vzájemnosti pouze sportem, postrádá nutného základu a nemá naději na úspěch.*“¹³

I když se z české strany podílelo na poznávání Slovenska několik generací zmíněných slovakofilů ozývaly se ještě krátce před vypuknutím první světové války stížnosti na malý zájem o slovenskou realitu. Intenzita tohoto zájmu byla v různých vrstvách české společnosti různá, stížnost na malý zájem byl ale spíše výsled-

¹¹ Ani autor této stati nedokázal správně ocenit váhu divergentních faktorů a dlouho vycházel z přesvědčení o možnostech trvané koexistence Čechů a Slováků v jednom státě: „*Společný stát Čechů a Slováků překonal řadu vnitřních i vnějších úskalí a vytváří dnes podmínky k všestrannému rozvoji obou národních společností; bez něj si již nedokážeme jejich existenci ani představit.*“ (Josef HARNA – Ivan KAMENEC, *Na společné cestě. Česká a slovenská kultura mezi dvěma válkami*, Praha 1988, s. 7)

¹² Josef Rotnágľ (1875–1958), vystudoval techniku, záhy přešel do služeb pražského magistrátu, od roku 1923 byl starostou vnitřní Prahy. Od studentských let se zajímal o kulturní a osvětové práci, ale zejména ho zaujala tzv. slovenská otázka. Od roku 1911 byl předsedou Československé jednoty. Udržoval čilé styky s předními slovenskými kulturními a politickými činiteli. Politicky se hlásil k „realismu“. (Viz Albert PRAŽÁK, *Josef Rotnágľ*, in: Rotnágľův sborník, Praha 1935, s. 7–38)

¹³ Josef ROTNÁGL, *O práci pro Slovensko*, cit. stať, s. 48.

kem nedočkavosti nejhorlivějších aktivistů usilujících o sblížení.¹⁴ Větším problémem než samotná intenzita těchto vztahů je otázka jejich teoretického základu, totiž pochopení skutečné úrovně národního vývoje slovenské společnosti. Bez ohledu na určité nejasnosti v této otázce a setrvání na některých koncepčních omylech však šlo o veskrze pozitivní snahy již proto, že každý krok vedoucí k porozumění mezi národy je třeba hodnotit jako přínos k vývoji lidského společenství. V tomto případě se, jak již bylo řečeno, prosadila nejen tendence k sblížování, ale bylo dosaženo daleko významnějšího efektu právě v podobě symbiózy Čechů a Slováků v společném státním rámci.¹⁵ Navzdory konečnému vyústění existence tohoto státu, navzdory jeho definitivnímu rozdělení, nelze souhlasit s paušálním hodnocením česko-slovenských vztahů jako vztahů problematických.¹⁶

České slovakofilství bylo hnutím názorově značně mnohohrstevnatým, a bylo by iluzí očekávat naprostou shodu jeho protagonistů a absenci chybných kroků.¹⁷ Někteří kladli ve svých koncepčních přístupech i v práci důraz na kulturní (etnologické), jiní na jazykové či obecně národnostní otázky, někdy šlo jen o pouhé teoretizování a o pohled na Slovensko z vnějšku, jindy o snahu ovlivnit vnitřní vývoj slovenské scény a konečně, i když jen ojediněle, jsou známy i pokusy o navázání přímých kontaktů s cílem rozvíjet aktivní politickou případně ekonomickou spolupráci. A vždy do toho vstupovala řada subjektivních hledisek.¹⁸ Nakolik se však podařilo splnit původní nebo i dodatečně se vyskytnuvší záměry, ponecháme podrobnější analýze česko-slovenských vztahů v období první republiky a v dalších fázích existence Československa a soustředíme se na hodnocení stanovisek a postu-

¹⁴ Obecnější poznámky k úloze tohoto proudu viz Josef HARNA, *Úvahy nad charakterem a smyslem českého slovakofilství z přelomu 19. a 20. století*, in: Milan Podrimavský – Dušan Kováč (eds.), *Slovensko na začiatku 20. storočia. Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby*, Bratislava 1999, s. 152–167.

¹⁵ Základy moderních vztahů mezi Čechy a Slováků se vytvářely teprve od konce 19. století, kdy došlo k znatelnému zrychlení procesu přeměny obou etnik v moderní národy. Tento proces probíhal s různou intenzitou v českém a slovenském prostředí, což vedlo k prvnímu vážnému omylu v českém táboře a vneslo první napětí do česko-slovenských vztahů. Česká strana nebyla ochotna přijmout skutečnost, že Slováci jsou již v dané situaci svěbytným národem, byť se některé atributy moderního národa teprve dotvářely, a nadále pokládala Slováky, stručně řečeno, za „větev národa českého“. Dalším omylem bylo pak trvání na ideji etnického československého národa.

¹⁶ Zejména vztah Čechů k Slovákům bývá hodnocen jako problematický. Viz k tomu např. Martin KUČERA, *K povaze konfliktu Vajanského s Masarykem*, in: Masarykův sborník XIII, Praha 2006, s. 95–126.

¹⁷ Šíři aktivit směřujících k prosazení česko-slovenské spolupráce kriticky zhodnotila Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Češi na Slovensku – Slováci v Čechách a na Moravě. Tvůrci legend a mýtů na přelomu 19. a 20. století*, Moderní dějiny 3, Praha 1995, s. 7–22.

¹⁸ Výjimku představovaly jen vztahy českých a slovenských sociálních demokratů a ojedinělé příklady pomoci českých agrárníků slovenskému rolnickému hnutí.

pů jednoho proudu českého slovakofilství, totiž slovakofilství českých „realistů“ v době, kdy se teprve vytvářely předpoklady pro vznik ideje československého státu. Uveďme hned na začátku, že „realisté“ do slovenského prostředí sice zasahovali, ale většinou jen zprostředkovaně, svým působením na část slovenské inteligence. Významnější bylo jejich působení na českou společnost. Soustředíme proto na jejich úsilí, jež vyvinuli při šíření znalostí o Slovensku v českých zemích v období několika roků před vypuknutím světové války.

Podstata „realistického“ přístupu ke slovenské otázce

Již před časem jsem se pokusil o úvahu nad smyslem a koncepčním zaměřením práce českých slovakofilů, a to v období kolem přelomu 19. a 20. století, kdy bylo možné zaznamenat zvýšenou aktivitu tohoto hnutí. Konkrétně jsem se dotkl i slovakofilství českého politického „realismu“. Vzhledem k časově úzkému vymezení tématu jsem se tehdy nedostal k podrobnější interpretaci období, které bezprostředně předcházelo formulování ideje československého státu, k posledním létům před začátkem první světové války.¹⁹ Jak už jsem se zmínil, hlavní význam „realismu“ v české politice nebyl původně v jeho orientaci na Slovensko. V intenzitě zájmu ho dlouho předčily politické i jiné intelektuální kruhy: politický proud s všeslovanskou orientací, někteří katoličtí činitelé a v neposlední řadě také dělnické hnutí (sociální demokracie). Politický program „realismu“ byl širší a teprve v posledních letech před válkou se stával jeho zájem o Slovensko, ve srovnání s jinými proudy slovakofilství, dominantním. Především však je důležité, že právě na jeho půdě vykristalizovala myšlenka československého státu. V těchto souvislostech není podstatné, že její autorství v podobě politického programu náleží jedinci, tj. Masarykovi. Ani on však nevycházel jen ze svého subjektivního stanoviska. K svému rozhodnutí prosazovat tuto koncepci dospěl jednak na základě důvěrné znalosti slovenských poměrů a zvážení všech možností, ale i po ujasnění perspektiv, které (ne)nabízelo další setrvání českého národa v rámci habsburské říše. Předpokládal, že se v zájmu jeho záměru uplatní i výsledky předchozího úsilí všech politických, kulturních či ideových proudů usilujících o česko-slovenské sbližení (v tom nebyl nijak předpojatý) a projeví se také výsledky přímých zvláště ekonomických kontaktů se Slovenskem, které již před válkou, přes veškeré překážky, získávaly určitou dynamiku.

Masarykův hluboký osobní vztah ke Slovensku je obecně známou skutečností.²⁰ On sám se k této otázce několikrát otevřeně vyjádřil. V centru jeho aktivit

¹⁹ Josef HARNA, *Úvahy nad charakterem a smyslem českého slovakofilství z přelomu 19. a 20. století*, in: Milan Podrimavský – Dušan Kováč (eds.), *Slovensko na začiatku 20. storočia. Spoločnosť, štát a národ v súradniciach doby*, Bratislava 1999, s. 152–167.

²⁰ Citujme k tomu alespoň z úvahy Antona ŠTEFÁNKA, *Masaryk a Slovensko* (Praha 1931): „Všeobecne sa uznáva, že Masaryk oslobodil Slovensko duchovne, sociálne, národne

ale nestála snaha seznamovat české prostředí s tamní situací. Daleko větší váhu měl jeho vliv na slovenskou politickou scénu: jednak šlo o jeho inspirativní působení na tzv. hlasisty,²¹ jednak (v opačném směru) působila jeho dlouhodobá kritika konzervativních prvků slovenské politiky (viz např. polemiky se Svetozárem Hurbanem-Vajanským). Stojí v těchto souvislostech za zmínku, jak o Masarykově vztahu ke slovenské otázce referoval sám „realistický“ tisk.²² Příznával, že Masaryk není na Slovensku přijímán jednoznačně. Jsou kruhy, kde Masarykovo jméno budí hrůzu, psal korespondent *Času* v roce 1910. Zástupci starší politiky se mu úporně brání. Problém je v tom, že Masaryk od začátku působí ostře kriticky. „*Od počátku považoval Slováky za součástku česko-slovenského národa, a proto se snažil poznat Slovensko. Vycítil, že chyba je v slovenské pasivitě. Usiloval proto o získání slovenské mládeže. Chtěl, aby působila obrodně, čelila oně pasivitě, která lid demoralizuje. Viděl, že je také třeba starat se o vnitřní posílení vrstvy inteligentní, vymanit ji ze slavjanofilského fatalismu a duševního maďaronství.*“ A článek pokračuje jakoby nadčasovou úvahou: Masaryk znal a zná Slovensko a v tomto směru je předchůdcem „československé“ vzájemnosti. Avšak i v Masarykově činnosti šlo dlouho jen o „působení přes hranice“, neboť i on v podstatě respektoval integritu uherského státu. Jeho názory však podléhaly vývoji a první symptomy vnitřního rozchodu s tehdy existujícím státoprávním uspořádáním říše se objevily již před vypuknutím války.²³ Slabinou Masarykova pojetí slovenské otázky bylo ono v českém prostředí obecně rozšířené, avšak mylné chápání její národní dimenze. Jeho názory se odrážely i v pohledu „realistů“ na Slovensko, i když konkrétní formy jejich aktivit byly odlišné. V ideové oblasti existovala téměř dokonale shoda.

Příznačným rysem českého „realismu“ byl analytický a v návaznosti nato i cíleně kritický postoj vůči společenským jevům. To se projevovalo i ve vztahu k slovenské otázce.²⁴ „Realisté“ odmítali romantické iluze o Slovensku a zaujali pragmatický vztah k tomu, že „část národa žije za státní hranicí“, v odlišných politických ekonomických a kulturních podmínkách a v zásadě se nesnažili onu admi-

a politicky. Tj. svojou výchovou a vedeckou pracou, ďalej svojou žeravou kritikou v období asi 45 rokov (1885–1930) vychoval značný počet vynikajúcich slovenských mužov, zapôsobil svojím čistým a vzorným životom, prísnyim teizmom a demokratizmom i na staršiu generáciu. Získal tak téměř celú mladú generáciu a mnoho straších pro modernejší a životaschopnejší nacionalizmus a politický pokrok.“

²¹ Někteří slovenští intelektuálové, se přímo hlásili k politickému realismu. K nejvyhraněnějším patřil zřejmě Anton Štefánek, Vavro Šrobár a naši bychom další.

²² *Masaryk a Slovensko*, Čas XXIV, Příloha Času k číslu 67 ze 7. 3. 1910, s. 1.

²³ Souviselo to především s jeho přirozenoprávním pojetím národa (Martin KUČERA, *Masarykova státoprávní polemika z počátku 20. století*, in: Masarykův sborník IX, Praha 1997, s. 71–85).

²⁴ Charakter působení českého realismu vystihl Anton Štefánek (*Masaryk a Slovensko*, c. d., s. 33): „*Realizmus žiadal od nás neúprosnej sebakritiky, skoro bysom povedal duchovnej vivisekcie*“.

nistrativní hranici narušit. I když se ideově opírali o názory T. G. Masaryka, na rozdíl od něj, který posuzoval slovenskou situaci s velkým nadhledem,²⁵ bedlivě sledovali každodenní politické dění na Slovensku, registrovali i zcela dílčí události a informovali o nich ve svém tisku. Vytvářeli tak jasnější, i když také ne ucelený obraz tamější situace. Povšimněme si tedy konkrétněji, co „realisty“ v období posledních let před vypuknutím první světové války na slovenském problému zajímalo, jak zprostředkovávali své poznatky českému prostředí, na které jevy kladli důraz a jakými argumenty se snažili ovlivnit českou společnost ve prospěch myšlenky česko-slovenského sblížení, resp. československé jednoty. Sumu jejich poznatků a názorů, lze nalézt v bohaté publicistické tvorbě, ale nejvýznamnější jejich tribunou byla dvě periodika, již citovaný deník *Čas* a měsíčník *Naše doba* (*Revue pro vědu umění a život sociální*).²⁶ Zejména *Čas* se věnoval slovenské otázce velmi systematicky. Od roku 1908 se dokonce téměř každý týden v *Příloze Času* (*Pondělníku*), v rubrice *Slovenské věci* objevila alespoň glosa o situaci na Slovensku, příp. komentář k některé události z tamního politického či kulturního dění, vyznačující se zpravidla hlubokým zaujetím pro slovenskou tematiku a důvěrnou znalostí tamního prostředí i širších souvislostí.²⁷ Aktuálně hodnotil význam „realistického“ tisku žurnalista, později redaktor a vydavatel slovenských časopisů (*Slovenský denník*, *Slovenská politika*, *Slovenský týždenník*) a jeden ze zakladatelů časopisu *Průdy*, literární kritik a historik František Votruba.²⁸ V článku věnovaném 25. výročí založení *Času* v roce 1912 zdůraznil, že tento deník má pro Slovensko dále sahající význam, než přináší jeho činnost propagační a informativní. Stal se

²⁵ Martin Kučera (*K povaze konfliktu...*, cit. čl.) spatřuje v Masarykově pojetí slovenské otázky „vedle nesporných pozitiv stíny podceňování“. Podle mého soudu jde jen o dojem vyvolaný Masarykovým sklonem k neúprosnému kriticismu, na o nacionální povýšenost.

²⁶ Masaryk byl trvale redaktorem *Naší doby*. Redakci *Času* řídil Jan Herben, Masaryk ji ovlivňoval nepřímo. Zájem *Naší doby* o slovenskou tematiku jsem se pokusil zhodnotit již dříve (Josef HARNA, *Úvahy nad charakterem a smyslem českého slovakofilství...* cit. čl., s. 157n.). Zde navazují interpretaci statí se slovakistickou tematikou z let 1907–1914.

²⁷ Zejména působila série článků uveřejňovaná od roku 1901 v *Času* pod společným názvem O věcech slovenských (úvahy a kritiky). Později, když se *Čas* proměnil v deník, nesla rubrika název Věci slovenské. Do vypuknutí války bylo v této rubrice uveřejněno několik set informativních zpráv nebo komentářů. Anton Štefánek uvádí, že články byly původně připisovány samotnému Masarykovi (Masaryk a Slovensko, c. d., s. 35), proti tomu však Ján Igor Hamaljar tvrdí, že autorem byl spisovatel a publicista Karel Kálal (viz Brázda 1930, č. 15), kterého nelze jednoznačně řadit k integrálním realistům. Rozsah této činnosti a její trvání a tematická pestrost spíše vylučují jednoho autora. Stanoviska obsažená ve zmíněných příspěvcích jsou zcela v souladu s ideovými postuláty realistické strany. Od roku 1910 je nápadná shoda, i formulační, mezi články uveřejňovanými v *Času* a příspěvky v tzv. Slovenské rubrice uveřejňované v časopise Sokolské besedy, kterou redigoval Josef Rotnágl. Přímou souvislost lze těžko doložit.

²⁸ František Votruba nepatřil k nejuzšímu kruhu realistů. O to je jeho svědectví věrohodnější.

kulturním činitelem i na Slovensku samém svým vlivem na myšlenkový směr mladé generace slovenské, byl podnětem i kvasem nového ideového hnutí na Slovensku (*Hlas*). Viděl, kde roste vrstva, která bude hlouběji chápat otázku kulturní jednoty československé. „*Zásluha, že Čas otázku slovenskou posunul do středu našich zájmů a pravidelně se staral, aby nezmizela z českého programu, se dnes již uznává.*“²⁹

Svou zasvěceností a smyslem pro citlivé posouzení konkrétních událostí a jejich zařazení do širšího kontextu byly články v *Času* od počátku překvapením i pro slovenské čtenáře, tím více pro čtenáře české. Jejich tón byl samozřejmě v souzvuku s oficiálními politickými a ideovými stanovisky České strany pokrokové (realistické), formulovanými v jejím programu z roku 1912. Stručnost programových tezí z roku 1912, týkajících se slovenské otázky, sice neodpovídá skutečné hloubce zájmu „realistů“ a Slovensko, ale obsahuje všechna základní východiska jejich přístupu. Konkrétně k tomuto problému čteme: „*Uherské Slováci pokládáme za část národa českého, ale uznáváme jejich zvláštní postavení, dané poměry politickými, a neupíráme jim proto práva mluvit o »národě slovenském«; počítáme se spisovným jazykem slovenským jako se skutečností, ale soudíme, že by Slovákům bylo nejvhodnější užívat pro spisy vědecké češtiny; literatura ostatní a žurnalistika uživej slovenčiny... Co se poměru k Uhrám týče, uznáváme práva a zvláštní kulturní a hospodářské poměry země koruny sv.-Štěpánské, ale nemůže nám být lhostejno, že národové uherští a zejména větev našeho národa, Slováci, jazykově, národnostně, hospodářsky a kulturně všemožně jsou zkracováni a přímo potlačováni.*“³⁰ Z těchto formulací vyznívá, že „realisté“ ani vzdáleně nedospěli k poznání, že Slováci jsou již, navzdory některým ne zcela rozvinutým národním rysům, svébytným národem a nelze o nich hovořit jako o „větví českého národa“. Přitom však chybí, byť jen náznak, že by strana požadovala spojení „slovenské větve“ s českou v jednom správním, ne tak státoprávním útvaru. Stejně jako téměř celá česká politická scéna se „realisté“ neodvážili ani hypoteticky vybočit z tradičně hlásaného principu historického práva a zpochybnit tím integritu Uher.³¹ Jejich pojetí československé vzájemnosti se omezovalo na morální, inspirativní a jen v některých momentech na organizační a materiální pomoc slovenským snahám. O to revolučněji pak vyznívá

²⁹ Čas XXVI, Příloha Času k číslu 3, z 2. 1. 1912, s. 1.

³⁰ Program České strany pokrokové. Schválen třetím sjezdem strany konaným v Praze 6. a 7. ledna 1912, Praha 1912, s. 12; Josef HARNA – Martin KUČERA, *Politické programy českých „pokrokových“ stran 1896–1920*, Praha 2010, s. 175.

³¹ Výjimkou byli pouze státoprávní radikálové, kteří až v roce 1914, bezprostředně před vypuknutím války vyslovili požadavek spojení Čechů a Slováků. K tomu viz Josef HARNA, *České státní právo a ústavní systém v programech českých politických stran na přelomu 19. a 20. století*, in: Karel Malý – Ladislav Soukup (eds.), *Vývoj české ústavnosti v letech 1618–1918*, Praha 2006, s. 488–530. Ojedinelé se ovšem jen jako vzdálený sen objevil požadavek spojení obou etnik i ve vyjádření „realistů“ (Příloha Času k číslu 39, Pondělník, Čas XXIV, 7. 2. 1910, s. 1.)

Masarykovo vyhlášení boje za vytvoření československého státu z počátku války. Budiž konstatováno, že onen principiální omyl týkající se její národní dimenze, který do programu „realistické“ strany pronikl, nikterak nesnižoval jejich schopnost předávat vcelku věrný obraz politické situace, v níž se slovenské emancipační hnutí pohybovalo. Uvedený omyl (čechoslovakismus) se negativně promítal do vztahu Čechů a Slováků teprve v letech první republiky. Nutno však poznamenat, že problematická koncepce československé národní jednoty nebyla jen dílem „realistů“.

Orientace na politická témata

V souvislosti s měnící se politickou situací v Předlitavsku se od počátku 20. století měnil i charakter českého slovákofilství a vyvíjelo se také stanovisko „realistů“. Hlavní posun se v této oblasti se projevil ve zvýšeném zájmu o politické otázky. To neznamená, že si již nevšímali dění v oblasti kulturní, ale šlo spíše o registrování událostí z tohoto okruhu. Daleko více je zajímala sféra politická, přestože na Slovensku bylo obtížné jednu od druhé oddělit. Zesílení orientace na politické problémy ovlivnily minimálně dvě skutečnosti. Vnější faktorem byly tragické události v slovenské Černové, během nichž bylo brutálním zásahem četnictva usmrceno 15 obyvatel této obce, snažících se zabránit vysvěcení tamního kostela protislovensky zaměřenými církevními činiteli.³² Tragédie vyvolala pobouření slovenské, ale i mezinárodní veřejnosti. Za hranicemi vzbudila tato událost nejen protesty, ale povzbudila i mimořádný zájem o celkovou situaci v Uhrách. Postup uherských úřadů byl tvrdě odsouzen. Do kritického světla se dostala především národnostní otázka, v tom i postavení Slováků. Přirozeně, že nejsilnější odezva se projevila v českém prostředí.³³ Zatímco ve světě postupně pobouření utichlo, zájem české politiky o Slovensko spíše sílil. Z původně převážně národopisné i sociálně laděného zájmu se důraz přenesl na politickou dimenzi.

Druhou okolností, která se zprostředkovaně promítla i do postojů českých „realistů“ vůči Slovensku, byla změna politické situace v Předlitavsku. V roce 1907 proběhly v Předlitavsku poprvé podle zákona o všeobecném hlasovacím právu volby do říšské rady. Zúčastnila se jich i realistická strana, která již završila svou vnitřní organizační transformaci poté, kdy se v roce 1905 s původní Českou stranou lidovou (realistickou) spojila část stoupenců strany radikálně pokrokové.³⁴ Toto po-

³² K tomu viz Roman HOLEC *Tragédia v Černovej a slovenská spoločnosť*, Bratislava 1997.

³³ Zazněla nejen ostrá kritika uherských úřadů, probíhaly sbírky na podporu dětí pozůstalých po obětech masakru. Jednu z nich vypsali i Čas. Podle průběžných zpráv se na ní podíleli jednotlivci (učitelé, lékaři, divadelní ochotníci, studenti, náhodní dárci – účastníci plesů, návštěvníci hostinců) i spolky (čtenářské besedy, spolek Barák aj.), Čas, roč. XXII, 11. 3. 1908, s. 5.

³⁴ Martin KUČERA, *Herbenova aféra 1905 (K zákulisí reorganizace strany realistů)*, Moderní dějiny 3, Praha 1995, s. 23–53.

litické seskupení pak vystupovalo pod názvem Česká strana pokroková (realistická). V říšské radě byla zastoupena dvěma poslanci (T. G. Masaryk, František Drtina) a měla tak širší základnu pro svou politickou práci.

Zvýšená pozornost věnovaná politickým problémům, s nimiž se potýkalo slovenské emancipační hnutí, se v realistickém tisku projevila již v souvislosti s volbami do uherského sněmu v roce 1906. V nich se ucházelo o mandát 18 slovenských kandidátů, zvoleno bylo, jak známo, sedm z nich, což byl vůbec nejvyšší počet slovenských poslanců až do zániku monarchie. Se sžíravou ironií reagovala Naše doba na persekuci, kterou v odezvě na předvolební agitaci rozpoutaly uherské soudní a další státní i církevní orgány vůči reprezentantům Slováků.³⁵ Před soud byli tehdy postaveni Andrej Hlinka, Vavro Šrobár, Andrej Jančák a za další, tzv. zločiny byli souzeni Ferdinand Juriga a desítky jiných. Neméně kriticky se Naše doba v příspěvku pocházejícím z pera slovenského autora, vyslovila i proti perzekučnímu postupu církevních představitelů vůči slovenským katolickým kněžím, kteří jen projevíli své národní smýšlení.³⁶ „*Novější uherské vlády*³⁷ *více vydávají ze sebe lávy na zasypání uherských Nemaďarů. Za Kolomana Tiszy*³⁸ *zdálo se nám, že z nás kůži derou, ale to byl »zlatý věk« práva a svobody – u přirovnání k nynějšíku*“, konstatuje pisatel, zřejmě Slovák, žijící někde v Uhrách. Důvody trestního stíhání, které soudní orgány uváděly jako protizákonné, zněly v předlitavských poměrech více než kuriózně a ukazovaly vnímavému českému čtenáři drastický rozdíl mezi podmínkami pro českou národní práci v Předlitavsku a podmínkami, v nichž působilo slovenské národněemancipační hnutí. Názorně tyto poměry charakterizuje poznámka o zatím teprve projednávaném návrhu školského zákona prosazovaném tehdejším ministrem vyučování Albertem Apponyim. „*Dle toho zákona všeci učitelé lidových škol budou vydáni úplné svévoli školských dozorců, sloužných a udavačů. Úřední přísaha zaváže je ku slepé poslušnosti, tj. nade vše ku maďarštění. Který učitel nevykáže výsledků v maďarštění, přijde o chléb.*“³⁹

Vedle komentování politických otázek příležitostně *Naše doba* (systematičtěji *Čas*) informovala i o drobných projevech národního života, o vystoupeních slovenských poslanců v uherském parlamentu, o dění v sociálně demokratickém hnutí, všímala si událostí kulturního charakteru či skromných ale stále častějších dokladů

³⁵ Vavro ŠROBÁR, *Z môjho života*, Praha 1946, s. 413–433.

³⁶ Šifra Slovák, *Naše doba*, roč. XIV, 1907, s. 293–295. (Citace, zde i další, uváděny bez korektorských zásahů do syntaxe i morfologie).

³⁷ Po volbách v roce 1906 nastoupila vláda premiéra Alexandra Wekerleho, která zostřila obvyklý antidemokratický a ostře nacionalistický politický kurs.

³⁸ Tamtéž, s. 522. Koloman Tisza byl předsedou uherské vlády v letech 1875–1890. Po jeho nástupu do úřadu bylo zahájeno tažení proti slovenským kulturním institucím, byla zastavena činnost Matice slovenské a odmítnuty všechny snahy o obnovu již předtím zrušených tří slovenských gymnázií.

³⁹ Tamtéž, s. 523.

hospodářského růstu. Již to, že za zmínku stojí i nejmenší náznaky oživení, mohlo být pro českou veřejnost svědectvím, z jak skromných poměrů vycházel a za jak obtížných podmínek se slovenský národněmancipační pohyb rozvíjel. Nejčastějším předmětem pozornosti byly zásahy uherské státní moci proti skutečným nebo snad jen tušeným projevům slovenského národního života. Úřady se v samém zárodku, při pouhém podezření snažily omezit podmínky pro tuto činnost. Do úmoru se opakují zprávy o politických procesech proti slovenským učitelům či redaktorům slovenských časopisů a proti autorům článků, v nichž se objevil sebemenší náznak kritiky národnostních poměrů v Uhrách.⁴⁰ Reakcí na volby se ale perzekuční zásahy proti slovenským národním snahám nevyčerpávaly. Připomeňme jen jako typové případy ty, které např. uváděla *Naše doba* v oddíle Rozhledy v posledním čísle roku 1908. V podstatě jen pokračovala série perzekucí zahájená po nástupu vlády Alexandra Wekerleho,⁴¹ v níž působili jako ministr vnitra hrabě Julius Andrássy a již zmíněný ministr vyučování hrabě Albert Apponyi, zvláště proslulý svým nacionalistickým zaměřením. Vrcholem této politiky byl právě zásah v Černové.

Ohlas událostí v Černové

Události v Černové ještě dlouho doznívaly na stránkách *Nové doby* i *Času*. Bez ohledu na ostře kritickou reakci evropské veřejnosti postupovala v následujícím roce uherská vláda ve stejném diskriminačním duchu, i když již třeba nedošlo k tak drastickým konfliktům. Realistický tisk pečlivě sledoval mnohdy zcela kuriózní oficiálně uváděné důvody, které sloužily úřadům (státním i církevním, katolickým nebo evangelickým) jako záminka k persekucním krokům. V plné nahotě tak před českou veřejností vystávaly skutečné kontury národnostních poměrů v Uhrách.

Iritující byl především proces proti účastníkům demonstrace v Černové, odehrávající se v Ružomberku. Jeho průběh byl dokladem naprostého cynismu, s nímž postupovala uherská státní správa a justice.⁴² V článku Černovská pravota otištěném v příloze *Času* se píše s hořkým sarkasmem již o chystaném procesu s 60 obyvateli postižené obce, obviněných ze zločinu násilí, jehož se dopustili 27. října

⁴⁰ Tak např. *Naše doba* (XV/1908, s. 127) uvádí případ tří evangelických učitelů z Myjavy, kteří byli potrestáni pokutou a několikaletým vězením jen proto, že v jejich třídách inspekce našla bílo-červeno-modré praporečky a hrozí jim, že budou zbaveni učitelských míst. Na stejném místě se píše o vyšetřování redaktora Slovenského týždenníku Milana Richarda za článek *Sedmispači probuďte sa* a redaktora Národného hlásnika Miloše Pietora obžalovaného pro článek *Politické prenasledovanie Slovákov* (Národný hlásnik, prosinec 1906).

⁴¹ I konzervativní statkářský kabinet Alexandra Wekerleho (8. 4. 1906 – 17. 1. 1910) skončil přes svou deklarovanou razanci krizí. Příklady perzekuce viz *Naše doba* XVI/1909, s. 921–923.

⁴² *Naše doba* XV., 1908, s. 126–128; podrobně k tomu viz Roman HOLEC, *Tragédie v Černovej...* c. d.

1907. Ružomberský soud považoval především za svou povinnost rehabilitovat jednání zástupců vládní moci. „*Hned po onom krveprolití v Černové dne 30. října vyhlásil ministr vnitra Andrassy v odpovědi na interpelaci Hodzovu, že schvaluje jednání slůžného, poněvadž dle úředních zpráv nemohl jinak jednati. Úřední zprávy ty byly tak důkladně založeny na pravdě, že popíraly úmysl kněží světit černovský kostel. Ružomberskému soudu tak připadá úkol, aby formálně dokázal, že tehdejší nepravdivé úřední zprávy a s nimi souvisící prohlášení ministerské je pravda... Nešťastní obyvatelé Černové mají ještě dále pykati za smělost, že se opovážili cítiti v sobě právo samostatných lidí... Nový proces bude znamenati novou stanici na slovenské kalvarii. Přesvědčení, že dosavadní persekuce slovenská jen probouzela neuvědomělý lid, dává nám naději, že po této pašijové cestě slovenského lidu přijde svátek národního vzkříšení.*“⁴³ Poukazuje se i na osobní motivy prezidenta soudu Chudovského, který živil svou naději stát se županem. „*Chudovský za svoji protislovenskou orientaci patrně vládní odměny zasluhuje. Kam noha Chudovského vstoupí, tam přibývá pronásledovaných, ale i uvědomělých Slováků.*“⁴⁴

Věcné zprávy o průběhu soudního jednání poukazují nejen na skandální postup justice, ale odhalují i licoměrnost a tendenčnost oficiálních úředních zpráv a reakcí maďarského tisku. Maďarské noviny informují sice obsáhle, ale zkresleně. Přestože do soudní síně nebyli připuštěni slovenští novináři, přece jen něco proniklo i do maďarského (serioznějšího) tisku, z něhož mohli čeští žurnalisté čerpat. „*Často si lidé v Čechách nedovedou představit, v čem vlastně záleží ta persekuce maďarská, v čem nemožnost silnějšího postupu slovenského. Zde jest jeden případ podobného násilí, proti němuž není zbraně. Surovost duchovních a četníků vyvolá krvavou řež, a to mají odpykati dnes postřílení sedláci, kteří bránili jen svoje právo, a aby veřejnost se nedověděla, jak byl proveden důkaz viny Černovanů, zakáže se poctivě referujícím zpravodajům přístup do soudní síně.*“⁴⁵ Navzdory těmto překážkám však následuje detailní popis výsledku svědků a průběhu soudního jednání. Černovský proces ovšem nebyl osamocený. Paralelně se státní persekucí se zvyšoval i tlak církevní hierarchie. Zvláště pobuřující a i morálně pokleslé bylo chování spišského biskupa Párvyho. Poté, kdy Čas vylíčil značně chatrný morální profil tohoto hodnostáře, uvádí: „*Člověk takového rázu sedí na křesle spišského biskupa. Člověk takového rázu vrhl se na štvání proti hrstce slovenských kněží, vyhnal z fary Hlinku, Moyše, pronásleduje Tománka, rádí v Ružomberku, v Černové, na Lúčkách a bije na vlastenecký maďarský buben, aby nebylo slyšeti o jeho darebáctví. To je mravní základ maďarisace, ať státní, ať církevní.*“⁴⁶

⁴³ Černovská pravota, Čas XXII, Příloha Času k číslu 62, z 2. 3. 1908, s. 1.

⁴⁴ Čas XXII, 13. 1. 1908, Příloha Času k č. 13 (Pondělník), s. 1.

⁴⁵ Soudní siň, Čas XXII, 8. 3. 1908, s. 6.; 7. 3. 1908, s. 6.

⁴⁶ Čas XXII, 13. 1. 1908, Příloha Času k č. 13 (Pondělník), s. 1.

Téměř současně s procesem v Ružomberku probíhalo podobné soudní jednání v Kovačici v jižních Uhrách proti 97 Slovákům obviněných z rušení maďarských bohoslužeb v tamním evangelickém kostele (19. května. 1908). Opovázlivě totiž při mši zpívali liturgické písně slovensky.⁴⁷ Události tohoto typu komentuje realistický měsíčník *Naše doba*, resp. jeho slovenský dopisovatel opět s patřičným sarkasmem. „*I v posledních měsících na popraviště slovenského utrpení vlečeny byly osobnosti všech vrstev naší society. Kněží i učitelé, pravotáři i novináři, poslanci i voliči, truhlář, úředník, sedlák, hostinský, kupec atd.*“ Tak např. evangelického faráře Ludvíka Hrdličku odsoudila generální konsistoř zaplatit 1000 korun pokuty, a pokud tak neučiní neprodleně, hrozilo mu, že bude zbaven své fary a úřadu a bude na něj uvalena exekuce. „*Opovážil se být zjevně Slovákem, nemaďarstil..., četl slovenské listy a knihy, vedl slovenskou zápisnici při konventech v církvi čistě slovenské.*“⁴⁸ Uvádějí se případy zcela vykonstruovaných obvinění několika římskokatolických kněží, kteří byli posíláni na odlehlé a méně výhodné fary jen za to, že se ve volbách hlásili k slovenské straně, byli vystaveni soudnímu řízení a, přestože tresty nebyly z dnešního pohledu příliš drastické, vytvářela se atmosféra trvalého tlaku, která se zákonitě odrážela v intenzitě národního života. Podobně i učitelé na slovenských (evangelických) školách byli vystaveni perzekuci, pokud inspekce např. zjistila, že žáci neznají povinné maďarské písně a nebyli schopni odpovídat na otázky inspektora maďarsky. Poslanec František Skyčák, který přijal jako hosta faráře z Prostějova a neoznámil to úřadu, byl odsouzen k pokutě. Advokát, který ve volbách agitoval pro slovenský program, byl odsouzen k pokutě, v Novém Městě nad Váhom odsouzen Július Markovič za panslávské pobuřování, poslanec Ivanka odsouzen po roce (svědectví četníka se objevilo teprve dodatečně) za údajné výroky pobuřující proti maďarskému národu, žalován byl Hodžův Slovenský týždenník a jeho autoři za stejné delikty, žalován redaktor Slovenského obzoru Anton Štefánek pro článek Statistika slovenského utrpení a obdobně byly napadeny i skalické Lidové noviny, pro přetištění článku Björnsonova, tiskové procesy vedeny proti Národnímu hlásníku, žalovány Národní noviny, aj. články v Národních novinách prý ohrožují maďarský národ. A množily se další formy persekuce. Obecním výborům, které chtěly psát zápisy z jednání v slovenštině, se hrozilo rozpuštěním,⁴⁹ Konzumním družstvům soudy odnímalý právo čepovat lihoviny údajně proto, že se tam lidé scházeli číst slovenské noviny⁵⁰ apod.

⁴⁷ *Naše doba* XV/1908, s. 923; *Čas* XXII, 7. 3. 1908, s. 6; 8. 3. 1908, s. 9; 10. 3. 1908, s. 6.

⁴⁸ *Naše doba*, roč. XV, 1908, s. 921; *Maďarské soudy pracují proti Slovákům*, *Čas* XXII, Příloha Času k č. 20, z 20. 1. 1908 s. 1.

⁴⁹ Slovenské věci, *Čas* XXII, Příloha Času k č. 20, z 20. 1. 1908 s. 1.

⁵⁰ „*Ve Stankovech, v Dol. Trní a Bošáci konzumním družstvům odňato právo výčepu lihovin proto, že prý se tam lidé scházeli číst slovenské noviny.*“ (*Naše doba* XV/1908, s. 923).

Sumarizující posudek o chování maďarský úřadů zazněl téměř ve stejné době i v Času: „*Maďarská justice zuří suverénně, nezná zákona spravedlnosti, lidského citu. Jediný zákon nekodifikovaný, za to však tím vlivnější, jest jí příkazem! Maďarský národní zájem.*“ Vyslovuje se sice naděje v kontraproduktivnost tohoto postupu (hromadné pronásledování otvírá lidu oči), ale zaznívá i sociologicky laděná obava o negativním vlivu prostředí. Problém je v tom, že „*inteligence slovenská jest značně vzdálena svému lidu. Jest to osudný psychologický zákon napodobování, který nutí slovenskou inteligenci přes její demokratičnost k aristokratické povýšenosti, jest to neblahý vliv maďarského ovzduší, v němž slovenská inteligence nucena jest vyrůstat. A rozpor mezi maďarskou inteligencí a maďarským lidem jest mnohem hlubší, než my, národ demokratický dovedeme si představit*“.⁵¹ Přesto článek pokračuje vírou v pozitivní trend vývoje: „*Problém slovenského probuzení musí se i tímto směrem řešiti; emancipace od sociálních názorů maďarské společnosti a rozvoj demokratické myšlenky v teorii i v praxi. Podaří-li se to, není pochyby, že slovenský lid spolu se slovenskou inteligencí dovede si vybojovati právo mu příslušející. Že slovenský lid dovede slovenskou myšlenku chápati, za ni bojovati a trpěti, dokazuje Černová, Kovačice, Lúčky, Hochstetno. Na slovenské inteligenci jest, aby ještě více se s ním sblížila. V tom smyslu užší styk s Čechy mnoho by znamenal.*“⁵² Duchu českého „realismu“ odpovídala také víra v akceschopnost (uherské) sociální demokracie při řešení národnostních problémů ve státě, navzdory tomu, že je ještě sociální demokraté nedokázali vyřešit ani uvnitř strany samotné.⁵³

Kritika poměrů v uherském státě byla namířena, zejména kritika soudnictví, které „*vidí v každém činu, jenž směřuje k povznesení slovenského lidu, panslavismus. S panslavy maďarská justice nečiní dlouhých okolků, mnohem více jí jde o „maďarské vlastenectví“ než o pravdu a spravedlnost, jako tom svědčí stále politické procesy slovenských vlastenců a vražda bezbranného slovenského lidu v Černové, jakož i barbarské tresty, ku kterým demonstranti v Černové byli odsouzeni.*“⁵⁴ Kritizuje se i evropský tisk (opět se spatřuje vina v tom, že je v rukou židovských) za to, že mlčí k excesům uherské vládní politiky. Slabinou „realistického“ stanoviska byl jednoznačně negativní až šovinistický pohled na Maďary.

⁵¹ Čas XXII, Příloha Času k číslu 111, z 22. 4. 1908. Postřehy o tom, jakou sílu má vliv prostředí na chování inteligence, byly výstižné. Jak hluboko byla slovenské společnost, zejména její střední vrstvy, postižena maďaronstvím, potvrzují i četné referáty ze Slovenska z prvních let republiky.

⁵² Tamtéž.

⁵³ Čas XXII, Příloha Času k číslu 117, z 27. 4. 1908, s. 1. V referátu o XV. Kongresu uherské sociální demokracie se zmiňuje, že nebyl přijat návrh Lehotského, aby strana finančně podpořila slovenské sociálně demokratické organizace.

⁵⁴ B. GROH, *Pomozme Slovákom!*, s. 826.

Kritika do vlastních řad a pokus o vytčení úkolů

Vlna politické persekuce po nástupu Wekerleho vlády a zejména události v Černové se pro „realisty“ staly nejen impulsem k zvýšené pozornosti slovenské otázce, ale zároveň byly i příležitostí, ke kritickému posouzení úrovně českého vztahu ke Slovensku. Potřebu sebereflexe, vztaženou ovšem na celou českou scénu, nikoli jen do vlastních řad, ale i úvahy nad možnými formami solidarity se Slováky připomněla obsáhlejší stať v *Naši době* z pera Bohuslava Groha *Pomozme Slováckům!* V sledovaném „realistickém“ tisku jde o jeden z mála podepsaných článků se slovenskou tematikou. Stojí zato citovat hned její úvodní pasáž: „Každého upřímného Čecha-vlastence těší, že v poslední době zavál u nás čilejší ruch ve prospěch bratří Slováků. Ovšem že dříve, než probudil se v nás bratrský cit, musili býti přední vlastenci slovenští odsouzeni sverepými Maďary na mnoho roků do vězení, musil přijíti k nám jeden z obětí maďarského šovinismu Andrej Hlinka, předcházeti musila vražda slovenského lidu při svěcení chrámu v Černové, musil nás na naši bratrskou povinnost upozorniti starý Nor Bjørnstjerne Bjørnson,⁵⁵ když na nás nepůsobily články a přednášky Kábalovy a jiných hlasatelů shody česko-slovenské, ani úpěnlivé volání Karla Salvy a jiných vlastenců slovenských.“⁵⁶ Autor se pak zamýšlí nad původem jisté netečnosti české politiky, ale i kulturní sféry a české veřejnosti vůči Slovensku a vrací se až k Štúrově jazykové odluce. „Trauma“ z tohoto počínu nebylo podle něj stále ještě překonáno. Odsuzuje pocity dotčenosti a uraženosti, jimiž české prostředí reagovalo a naopak prohlašuje, že je třeba pochválit snahu těch, kdo pozvedli slovenštinu na spisovný jazyk. Jedním dechem přitom ale připomíná i vinu na odcizení, kterou nese starší generace slovenských vůdců, orientujících se jednostranně a naivně na Rusko, očekávající od něj pomoc, a přitom rezignují na hlubší kontakty s českým prostředím.

Stať pokračuje z nástinu celkové situace na Slovensku a využívá tohoto východiska k další úvaze o možných východiscích. Hlavní příčinu tíživého postavení slovenského lidu spatřuje, opět poněkud idealisticky, v nedostatečné vzdělanosti. A doporučuje využívat všech možností k nápravě. Dítě se má sice vzdělávat v rodném jazyce, aby získalo pevné vědomí své národní identity, ale vyšší vzdělání ať dosahuje, pokud se poměry nezmění, i v jiných jazycích, v jazyce českém, německém a případně i maďarském. I za těchto podmínek bude také možné čelit odnárodňování. Musí přestat pasivní odpor vůči školám maďarským, ale slovenská mládež musí usilovat o to, aby vzděláním předstihla Maďary. A takto vzdělaní lidé pak svým vlivem donutí maďarské politiky, aby uznali, „že každému národu i v Uhrách má býti ponecháno právo vzděláti se jazykem mateřským. Jen slabé povahy se

⁵⁵ Připomínka rozsáhlé vlny kritiky evropské kulturní veřejnosti. Vyjádřil se tehdy nejen norský Bjørnson, ale i řada dalších: Ernst Denis, André Chèradame, Robert William Seton-Watson, Henry Wickham Steed, William Ritter a řada německých intelektuálů.

⁵⁶ Bohuslav GROH, *Pomozme Slováckům!*, Naše doba XV, 1908, s. 820.

odnárodní, povahy pevné se i v cizích školách stanou pravými vlastenci“.⁵⁷ V této tezi se zřetelně odráží, nutno říci, že poněkud jednostranně pochopený, Masarykův názor na význam tzv. drobné práce na kultivaci společnosti.

Optimisticky se článek dívá na politické oživení na Slovensku, jež pozoruje na konci roku 1908. S odkazem na poslední volby (1906) s uspokojením konstatuje, že Slováci, navzdory nepříznivé atmosféře, upustili od pasivní politiky, která napáchala, stejně jako dříve pasivní česká politika, nenahraditelné národní škody. Z politiky pasivní těžili jen nepřátelé; v českých zemích Němci, v Uhrách Maďaři. Autor pak vyslovuje víru, že počet slovenských poslanců dále poroste. Připomíná rovněž růst vlivu (uherské) sociální demokracie, která má údajně spravedlivější postoj k národům,⁵⁸ než právě existující „režim liberální a šovinistický“. Jen je třeba pokračovat v aktivní politice. V námětech, jakými prostředky a kterými směry by se měla ubírat česká pomoc Slovensku lze opět spatřovat ozvuky programu „realistické“ strany (osvěta, podpora vzdělanosti, drobná práce): „*Zasílejme na Slovensko české knihy... zřídme z nich knihovny pro slovenské osady. Zasílejme přečtené časopisy, zvláště týdeníky a měsíčníky, učitelům a jiným vzdělanějším osobám, aby z nich mohli poučení čerpati*“.⁵⁹ Obdobný efekt se očekával od rozšíření předplatného slovenských novin a časopisů v českých zemích se záměrem pomoci slovenským vydavatelům. Doporučuje se cestovat na Slovensko nejen za účelem poznání přírodních krás, ale i pro poznání života slovenského lidu a jeho potřeb. Zcela formálně ovšem vyznívá výzva pomoci Slovensku v boji proti alkoholismu. Přitom sází na růst vzdělanosti, ale připomíná také možnosti, které má opět zejména sociální demokracie při výchově dělnických vrstev.

Největší pozornost autor zaměřil na možnosti české pomoci hospodářskému povznesení slovenské společnosti. Připomínají se ekonomické možnosti Slovenska, možnosti využití vodní síly, bohatství lesů, kultivace půdy. Navrhuje, aby se zámožnější hospodáři (!) místo stěhování do Ameriky obrátili na Slovensko a tam působili jako ohniska pokroku v zemědělství.⁶⁰ Českému průmyslu doporučuje, aby

⁵⁷ Tamtéž, s. 821.

⁵⁸ V tomto ocenění poměrů sociálně demokratického hnutí v Uhrách se odráží buďto nedostatečná znalost poměrů nebo snad potřeba hledat alespoň některé pozitivní rysy situace v Uhrách. Uherská sociální demokracie nebyla sice šovinistická, ale nejevila ani přílišné pochopení pro národnostní otázky. Viz k tomu Marián HRONSKÝ, *Mikulášska rezolúcia 1. mája 1918 (Slovenská sociálna demokracie v procese národnooslobodzovacieho zápasu)*, Bratislava 2008.

⁵⁹ Bohuslav GROH, *Pomozme Slováckům!*, s. 822–823. Skutečně se tato iniciativa rozvíjela, ale měla svá úskalí. Často se na Slovensko nebo do jiných slovenských center (Budapešť, Prešpurk, Vídeň) dostával nepotřebný brak. Tak deník Čas uvádí příklady, kdy bylo třeba vyčistit některé knihovny. (Čas 1908).

⁶⁰ Kolonizaci tohoto typu podněcovali ještě v letech první republiky čeští agrárníci. Jak známo nebyla tato akce úspěšná.

investoval na Slovensku. Výhodou je levná energie (vodní) a levná pracovní síla a je zajištěn odbyt. Prosperovala by i řemesla. Opět šlo o návrhy, které mohly mít jen dílčí úspěch, ale hlavně neměly na české straně adresáta (instituci, organizaci), který by na ně reagoval.

V souvislosti s posuzováním ekonomické situace na Slovensku se „realistická“ revue kupodivu nevyhnula závanům antisemitismu. V pasážích věnovaných obchodu se objevuje paušální kritika Židů, kteří údajně ovládají tuto sféru a škodí Slovákům kromě jiného i svou podporou maďarizace. Je faktem, že se v této sféře objevovalo na Slovensku a v Uhrách obecně větší procento lidí (živnostníků, podnikatelů, tovaryšů) židovského původu. V nich především vidí jednu z příčin neutěšeného postavení Slováků, neboť v obchodě nemohou konkurovat židovským obchodníkům. Přitom se autor pouští do nepodložených sociálně-psychologických srovnávacích charakteristik národní povahy židovské a slovenské. A opět vyzývá kvalifikované české, zejména mladé obchodníky a tovaryše, aby se pokusili uchytit se na Slovensku. I obchodní školy by tam měly vysílat mladé absolventy. Předpokládá, že budou přijati příznivěji než Židé nebo Maďaři. v Autor se však přitom pouští do nepodložených sociálně-psychologických srovnávacích charakteristik národní povahy židovské a slovenské. V závěru pasáží o ekonomických a sociálních otázkách upozornil i na další tíživý sociální jev, který se viditelně koncentroval do pojmu slovenských dráteníků putujících po českých zemích. V tomto ohledu mu nezbývá než vyzvat k zakládání stravovacích stanic a útulen pro takto cestující Slováky.

Kritickému posouzení se nevyhnuly některé kulturní iniciativy vycházející z českého prostředí.⁶¹ Nejkrutějších výtek se zřejmě dočkaly Stručné dějiny literatury české autorů Jana Václava Nováka a Arne Nováka. Poněkud zmatená teoretická východiska posuzovatele jen dokládají jistý chaos v chápání slovenského kontextu v českém prostředí. Recenzent sice zcela správně upozorňuje na podcenění slovenského literárního přínosu, ale autorům kompendia se vytyká, že jejich blahosklonnost vychází z toho, že nedokázali překonat trauma z jazykové odluky Štúrovy, a proto vylučují slovenskou literaturu z českého okruhu. Kritika tedy vychází z „realistického“ pojetí česko-slovenských vztahů, které, jak jsme již poznamenali, neodpovídalo dobovému stadiu vývoje slovenského národa. Pro ilustraci uvedme alespoň některé nejostřejší výtky: *„A to je ten český separatismus, který pořád nemůže uvěřit, že by Slovensko bylo organicky přičleněno k Čechům, kterému každá malá odchylka jazyková jest již dostatečným důvodem, aby ničemu nerozuměl,*

⁶¹ Kritika časopisu Naše Slovensko (Měsíčník pro hájení zájmů uherských Slováků) vycházející v Praze od roku 1907. Čas XXIV, Příloha Času k číslu 46 (Pondělník) ze 14. 2. 1910, s. 1. Tato česká revue věnovaná výhradně Slovensku měla by stát v popředí československé vzájemnosti, ale neshromáždila ani kruh znalců Slovenka, který by časopis reprezentoval. Obdobně kritika souborného díla Slovanstvo, vydaná Laichtrovým nakladatelstvím v roce 1910. Konkrétně posuzována nedostatečná pozornost slovenské literatuře v stati prof. slovanských literatur Máchala. Čas XXIV, Příloha času k číslu 30 (Pondělník) z 29. 1. 1912.

kterému zvláště poněkud odchylný vývoj slovenský zdá se naprosto nepochopitelným.“ A dále se pokračuje: „Není to tak nesnadné dokázat, že Slováci jazykovým osamostatněním nechťeli se odtrhnout a neodtrhli se od Čechů kulturně, vědomí společné práce kulturní na Slovensku zůstalo zachováno a zjevy protičeského antagonismu mají právě tolik váhy jako jisté zjevy antagonismu protislovenského v Čechách.“⁶² Tyto formulace, i když se týkají jazykové, resp. kulturní oblasti, odrážejí ono nepochopení národní dimenze česko-slovenského vztahu známé z většiny ideově-politických úvah „realistů“. Budiž ale přiznáno, že tento omyl byl v českém prostředí zcela převažující.

Názory „realistů“ na řešení česko-slovenského vztahu

Neschopnost českých „realistů“ pochopit, že při budování česko-slovenského vztahu jde o vztah mezi dvěma svébytnými národy, se odrazila i představách o další perspektivě spolupráce. V této otázce panoval v české společnosti po celá desetiletí doslova chaos. Na české straně bylo rozšířeným východiskem těchto úvah roztrpčení nad jazykovou odlukou. Vyjádření těchto pocitů mohlo nabýt různých forem a různé intenzity od výčitek až po bagatelizaci významu tohoto kroku, od rozhodnutí ponechat Slováky jejich osudu, až po úpornou snahu konstruovat představy o národní jednotě, ať již v podobě jednoty česko-slovenské nebo v představě o Slovácích jako větvi českého národa. Všechny tyto aspekty se promítaly do chování české společnosti, včetně slovakofilů, vůči Slovákům. Promítaly se jak do sféry politické, tak zejména kulturní. Budiž přiznáno, že v názorech „realistů“ bylo toto roztrpčení v podstatě překonáno a převládal spíše nadšený optimismus, který však jen posiloval víru v budoucí etnické splývání obou subjektů. „*Jest osudnou vadou českého nazírání na Slovensko, že považují Slovensko za ztracené, za cizí. Není tomu tak, a čím dále, tím více odlišování mizí... Právě vliv češtiny na slovenštinu, jaký i po odtržení stále je patrný, jest dokladem, že nelze mluvit o kulturním odtržení. Kdyby se pořád nemluvalo o některých jazykových odchylkách, ale hledělo se více na společného ducha a na vzájemné pochopení, bylo by nedorozumění stále méně.*“⁶³ Otázkou bylo, jak podnitit či podpořit tuto tendenci.

Nad formami sblížování se rovněž zamýšlel již obšírně citovaný Bohuslav Groh. Ten v otázce národnostní navázal na své předchozí poznámky o hospodářské spolupráci. K oblasti jazykové a obecně kulturní se vyjádřil následovně: „*Od vzájemnosti hmotné přejdeme k vzájemnosti kulturní. Na tomto poli vlastně musíme se*

⁶² Slovensko v Novákových stručných dějinách literatury české, Čas XXIV, Příloha Času k číslu 39 (Pondělník) ze 7. 2. 1910, s. 1. Článek tak reaguje na následující formulaci bratří Novákových: „*Jazykovou a kulturní odlukou Štúrovou vyprostilo se Slovensko z národní jednoty české, poznání jeho slovenského vývoje nepokládá se tudíž za nutnou součástku českých dějin literárních.*“

⁶³ Tamtéž.

pokusit o prvé úspěchy, odtud potom můžeme také postupovat v získávání Slovenska pro český náš obchod a průmysl a na získávání slovenského průmyslu pro nás Čechy. Neboť dnes i Slovensko mohlo by leccos k nám vyvážet... Ale tomuto styku musí předcházeti styk kulturní. Přestaňme už konečně s těmi stereotypními otázkami: 'Proč jste se odtrhli?' Pomysleme si, že si dosud výborně rozumíme, že Hlinka mohl se svou slovenčinou mít u nás velkolepý úspěch řečnický, a potom přestane si lámat hlavu nad tím, jak by se ze slova hlúpy dal udělat český hloupý.“ Autor by uvítal, kdyby se v českých zemích vydávaly slovenské knihy, ale upozorňuje, že nikdo zde údajně není schopen svědomitě korigovat slovenštinu. A opakuje se názor, že Slováci by měli upustit od ryze vědecké prózy. Budiž mu přičteno k dobru, že tento český požadavek trochu zlehčuje „*Vždyť dnes je na Slovensku mezi slovenskou, národně citící inteligencí, jen málo lidí, kteří by dovedli bezvadně pravopisně slovensky psát. Je to ostudné, ale je to následek nedostatku slovenských škol. V maďarském gymnasiu nesmí si mladík ani troufat čísti slovenskou knihu. Nedovede-li Slovák bezvadně psátí svým nářečím, jak má potom psátí česky?*“⁶⁴ Přimlouvá se znovu za zřizování českých knihoven ve slovenských střediscích (Budapešť, Kluž, Prešpurk, Vídeň), ale vytýká, že se na Slovensko často posílá český brak.⁶⁴ Důležité bylo, že se autor nesnaží českou pomoc Slovensku vnucovat, ale formuluje ji jako nabídku. „*Na Slovensku silně působí česká myšlenka, ale spíše politicky a hospodářsky neliterárně... Všude mějte na paměti: ne Češi pomohou Slovensku, ale Slovensko samo pomůže si tím, co vezme od Čechů.*“⁶⁵

Pro pomoc Slovensku navrhuje pisatel využít moravského Slovácka jako mostu mezi Čechy se Slováky. Na Moravě dochází k zlepšení poměrů kulturních a školských a tam by bylo možno přijímat mladé lidi ze Slovenska. Odhaduje, že existují prostředky (připomíná Jednotu československou),⁶⁶ jimiž by bylo možno vydržovat na českých školách až 100 žáků, resp. studentů. Obdobně připomíná mnohokrát již opakovaný požadavek zvýšení pozornosti poměrům, v nichž žijí a pracují sezónní slovenští rolníci v českých zemích, a konečně článek upozorňuje i na otázku vystěhovalectví. Je přesvědčen, že Slovensko, resp. Uhry jako celek jsou schopny při povznesení úrovně ekonomiky uživit více obyvatel a navrhuje, aby se obrátil tok emigrace na východ – do Ruska.

⁶⁴ „Z jedné tak vzniklé slovenské knihovny o 1200 svazcích vyhodili jsme 500 docela bezcenných českých knih. (B. GROH, *Pomozme Slováku!*, s. 823)

⁶⁵ Bohdan PAVLŮ, *Na pomoc ubohým Slováku*, Čas XXII, 21. 1. 1908, č. 20, s. 2.

⁶⁶ Pozitivní ocenění práce Československé jednoty je častější. Vždy se vyvedává její podpora slovenských žáků a studentů na českých školách. Viz *Rok práce Československé jednoty*, Čas XXVI, Příloha Času k číslu 105, z 13. 4. 1912; *Opět rok práce pro Slovensko*, Čas XXVII z 16. 4. 1913; *Opět rok práce pro Slovensko*, Čas XXVIII, Příloha Času k číslu 102 (Pondělník), ze 14. 4. 1914, s. 1. Existoval i návrh, aby se při moravských školách (dostupných komunikačně ze Slovenska) zřizovaly pobočky určené pro studenty, resp. žáky ze Slovenska. (Rudolf PILÁT, *S Rotnáglem v Československé jednotě*, in: Rotnáglův sborník, cit. tisk, s. 134.

Zdaleka v tomto výčtu nejde o systematické zachycení všech problémů, s nimiž se potýkali Slováci, ale nejde ani o ucelený návrh na českou pomoc. V podstatě to byl jakýsi souhrn víceméně charitativních aktivit, k jejichž realizaci se vyzývá česká veřejnost. Nicméně autorův záměr, ani iniciativy, které propagoval, není třeba zavrňovat. Uvědomme si, že česká společnost neměla oficiální institucionální nástroje, jimiž by mohla soustředěně a organizovaně své náměty, případně i záměry uskutečňovat. Vše existovalo na bázi občanské společnosti a nezbyvalo než podněcovat širokou iniciativu lidí, případně aktivitu politických a kulturních organizací a snad i hospodářských kruhů. Vždy se ovšem musela předpokládat iniciativa zdola.

Jiný znalec slovenských poměrů, Bohdan Pavlů o pomoci Slovákům uvažoval s menším optimismem; jak o jejich formách, tak i o výsledcích. „*Stalo se posledním dobou tak populárním napsat řadu receptů, jak by se dalo odpomoci slovenské věci, že i mne to láká, přidati se k tomu sboru nadšených optimistů, kteří nemohou se dočkat, kdy už začnou Slováci vyslovovati ř, jen že přicházím s trochou skeptické disharmonie.*“⁶⁷ A vrací se jako k příkladu k Černové, aby ukázal, jaké překážky se mohou stavět českým aktivitám do cesty: zájem pomoci černovským sirotkům – znemožněn naprostou izolací této obce. Obec obsazena vojskem a četnictvem. Ve volbách volila pak maďarsky. Za této situace nemohl nikdo hovořit o poslání sirotků do českých rodin. Je třeba dbát, aby se sbírky dostaly do správných rukou. Československý komitét by měl být agilnější.

Stále jen dílčí výsledky českých iniciativ, ale ještě více jen pomalé proměny slovenské reality vyvolávaly častěji na české straně pochybnosti, zda mají proslovenské aktivity nějaký smysl a hledaly se nejmenší známky pozitivních výsledků. Tak autorovi jednoho zamyšlení v *Času* stačila k potvrzení významu slovakistických aktivit i nepřímá reakce maďarského tisku. Upozornil tak alespoň na vliv soustředěného českého nátlaku: Maďaři nemohli ignorovat masivní českou protestní kampaň proti poměrům v Uhrách. Několik set schůzí manifestujících solidaritu s demonstranty nelze přehlédnout. Že má český hlas svou váhu, demonstruje maďarský tisk, který s určitou nervozitou napadl Čechy, údajně čekající na kořist v podobě Slovenska. Kdyby Maďaři necítili osten pravdy v českých postojích, neřagovali by tak podrážděně.⁶⁸ Obavy z rostoucího českého vlivu na Slovensku se někdy obracely kriticky i vůči existující národnostní politice uherské vlády. *Čas* jedno z takových náznaků maďarské sebereflexe rád ocitoval. Slováky údajně hospodářsky zachraňují jen vystěhovalci do Ameriky, jinak pod maďarskou vládou hynou celé vesnice. Jazykem Slováci zcela splynuli s českým jazykovým územím. Toto konstatování „realistů“ obzvlášť konvenovalo. A vývody liberálního maďarského listu (Huszalík Szábad) pokračují: „*mezitím totiž, co maďarské panující třídy nestaraly se o vzdělání lidu, vycházejíce ze zásady, že lid je jen potud dobrý, dokud*

⁶⁷ Bohdan PAVLŮ, *Na pomoc ubohým Slovákům*, Čas XXII, 21. 1. 1908, č. 20, s. 2.

⁶⁸ Čas XXII, z 3. 4. 1908, s. 2.

*je hloupý, na Slovensku lid nepozorovaně téměř se počestil. Dostává učebnice, modlitební knížky a zpěvníky z Prahy. Ovšem vyjímaje několik osamocených míst, ještě v něm neprobudil se cit příslušnosti k českému národu, ale půda jest již maďarským panujícím režimem připravena“.*⁶⁹ Byla v tom jistě dávka žurnalistické hysterie, ale slovenskému hnutí, ani česko-slovenským vztahům konstatování tohoto typu neuškodila.

V informačních aktivitách „realistů“ zřetelně převládal optimismus. Typický byl tento pocit ve vyjádřeních Josefa Rotnágl, jednoho z nejnadšenějších slovakofilů z „realistického“ okruhu.⁷⁰ Rotnágl nejeze znal dobře slovenskou realitu, ale rozvíjel čile buďto osobně nebo prostřednictvím Československé jednoty kontakty se slovenským prostředím. V reakci na jistý defetistický článek v českém tisku (neuvádí který) napsal: „...není příčiny ani k zoufání, ani naříkání. Maďarský tlak je brutální, vyvolaný jím protitlak však zdravý. Nám netřeba se báti konců vedeného boje. Falešná idea maďarského státu a s ní spojené násilnické zneužívání vládní moci neudolají spravedlivou ideu národní a sociální rovnoprávnosti. Tento boj bude dlouhý a tuhý, v jeho ohni měkká slovanská povaha ztvdne na ocel!“⁷¹ Teprve s odstupem času se ukazuje, že na Slovensku v té době docházelo k znatelnému oživení. Realistický tisk pečlivě registroval všechny jeho projevy. Jeho optimismus, pokud se týká budoucnosti, byl oprávněný, i když nebylo zřejmé, jakým konkrétním směrem se bude vývoj ubírat.

Čeští „realisté“ o volbách do uherského sněmu v roce 1910

Podnětem k novému vystupňování politické aktivity v Uhrách se staly volby v roce 1910. Vláda Wekerleho se dostala již na podzim roku 1909 do krize a v lednu 1910 podal ministerský předseda demisi. Ještě před jejím pádem vystupňoval národnostní napětí ministr Apponyi dalším nacionalisticky motivovaným opatřením. Zakázal užívat ve státních obecných školách slovenské učebnice,⁷² a ve slovenských církevních školách nařídil vyučovat v maďarštině.⁷³ „Realistický“ tisk zaznamenal oživení politického ruchu v Uhrách okamžitě po nástupu nového ministerského předsedy Khuen-Federváryho. Všeobecně se očekávalo vypsání parlamentních voleb. Tlak na demokratizaci poměrů vyvolal diskusi o návrhu nového volebního zákona. Předpokládalo se, že v něm bude zakotvena zásada všeobecného

⁶⁹ Čas XXIV, Příloha Času k číslu 32, z 31. 1. 1910, s. 1.

⁷⁰ Viz pozn. 12.

⁷¹ Josef ROTNÁGL, *Ze západního Slovenska*, Pozor (Olomouc) z 27. 2. 1908.

⁷² Nedostatkem učebnic bylo, že se v nich užívaly slovenské místní názvy a bylo v nich údajně málo článků o maďarských národních hrdinech. Čas XXIV, Příloha Času k číslu 18 (Pondělník), ze 17. 1. 1910, s. 1.

⁷³ Čas XXIV, Příloha Času k číslu 32, z 31. 1. 1910, s. 1.

a rovného volebního práva. Z diskusí, které se rozvinuly, zaujaly dopisovatele *Času* kromě jiného názory bývalého ministra vnitra Josefa Kristóffyho (přechodně ve vládě v letech 1905–1906), který vyslovil přesvědčení, že všeobecné volební právo zmírní národnostní spory a povede k upevnění „říšské“ myšlenky. Národy se nebudou organizovat tajně, zmizí iredentismus. O zachování maďarské superiority se přitom nebojí.⁷⁴ V předvolební atmosféře se také zmínil nacionální tlak, což vyvolalo i ve slovenském táboře jisté naděje na změnu poměrů. „Realisté“ informovali, že v maďarských kruzích sílí přesvědčení, že surové pronásledování národností škodí nejen nemaďarským národům, ale i samotným Maďarům. Některé symptomy ale naznačovaly, že vládou vyhlášená svoboda shromažďování a svoboda tisku nemusí platit všeobecně. A množily se opět zprávy, že místní úřady i tentokrát (jako ostatně vždy při takové příležitosti) kladou volební agitaci na mnoha místech na Slovensku překážky.⁷⁵ Vědomě zmírňující vysvětlení vyznívá z konstatování, že uherská šlechta je šovinistická jen proto, že se bojí o svou hegemonii. Slovinci se musí připravit na volby, psal „realistický“ deník, i když nemají naději, že je vyhrájí.⁷⁶ Slovenská otázka se totiž nerozhodne v parlamentě, tu musí vyřešit život, ale volby jsou příležitostí probudit slovenského národního ducha. Již v této fázi se upozorňuje na nebezpečné kolísání v slovenském táboře, kdy část politických reprezentantů byla ochotna přistoupit na spolupráci s maďarskou lidovou stranou hraběte Zichyho (Néppárt). Diskuse o změně volebních řádů se vlekla a do voleb nedošlo pro odpor konzervativních kruhů k žádným změnám. I volby proběhly (podobně jako předvolební agitace) podle zaběhaných řádů a praktik.⁷⁷ Diskuse k volbám a především k volebním řádům se ještě několikrát vrátily, ale až do vypuknutí války se poměry nezměnily.

Do předvolební atmosféry se vrátil po více než dvouletém věznění Andrej Hlinka. Ke zklamání slovenské politiky i „realistického“ listu se ale vrátil zcela jiný Hlinka. Podřídil se vůli církevní hierarchie. V Hlinkovi nevidíme již podporu pokrokových stran, píše „realistický“ *Čas*.⁷⁸ Deník správně předvídal, že Hlinka bude

⁷⁴ Kristóffy o *všeobecném volebním právu*, *Čas* XXIV, Příloha *Času* k číslu 107 (Pondělník), z 18. 4. 1910, s. 1. Jisté iluze o demokratičnosti Kristóffyho se objevily už při prvních diskusích o volební reformě v roce 1908. (*Čas* XXII, ze 17. 3. 1908, s. 1).

⁷⁵ *Čas* XXIV, Příloha k číslu 114 (Pondělník), z 25. 4. 1910, s. 1.

⁷⁶ Příloha *Času* k číslu 45, *Čas* XXIV, 14. 2. 1910, s. 1.

⁷⁷ Diskuse o volebním zákonodárství se vlekla. Do vypuknutí války však nedošlo k podstatnému posunu. Přesto se vládnoucí maďarské kruhy snažily klást další překážky zvolení zastupců nemaďarských národností. Počátkem roku 1914 se chystalo rozdělení volebních okresů s většinou slovenského obyvatelstva a přidělení jejich částí k okresům s maďarskou většinou. Některé slovenské okruhy byly rušeny. Při stanovení počtu mandátů byly preferovány střední Uhry. *Čas* XXVIII, Příloha *Času* k číslu 40 (Pondělník), z 9. 2. 1914, s. 1.

⁷⁸ *Čas* XXIV, Příloha *Času* k číslu 60, 28. 2. 1910, s. 1

v budoucnu štěpit slovenskou politiku.⁷⁹ Objevovaly se ale ještě další příklady nedjednoty v slovenském táboře. Tak se např. dokonce i z evangelických kruhů vedla kampaň proti Hodžovi, který se přitom nikterak zájmů církve nedotýkal.⁸⁰ Klesající trend volebních nadějí Slováků rozpoznal „realistický“ Čas již dávno před volbami. Projevovala se váhavost, někteří potenciální kandidáti rezignovali ze strachu před násilnostmi. Skepticky vyzněla i konkrétní úvaha nad nadějemi již ohlášených kandidátů. A obavy z výsledků plně potvrzovala reportáž z průběhu voleb. Byly provázeny zmatky i represáliemi, které porušovaly zákon. Kandidaturu za této atmosféry vzdal i Milan Hodža.⁸¹ Podmínky voleb ale i koketování s maďarskou lidovou stranou bylo zhoubné. Výsledky předčily nejčernější prognózy. Slovenští kandidáti většinou propadli, ti, kdož byli na kandidátce maďarské lidové strany až na jeden případ, rovněž neuspěli. Do parlamentu byli zvoleni pouze tři slovenští zástupci.⁸²

Výstižné je hodnocení této porážky v obšírném závěrečném hodnocení voleb v Času. Hned v úvodu článek odsuzuje reakci martinského centra vyzývajícího k pasivitě a nadhazuje otázku, v čem byla chyba a zda je možné pracovat dále. *„Vládní teror v Uhrách není ani nic nového, ani neočekávaného. S tím bylo třeba počítat, že nikde ústavní projev občanstva není méně svobodný než v Uhrách. Jen cynik může mluvit o tom, že dnešní volební právo dává inteligenci Uher možnost vyslovit své politické přesvědčení...Proti volebnímu nátlaku, proti hrozbám hmotnými škodami, proti služným, notářům, četníkům, proti vojsku těžká je obrana. Proto by v podstatě na tom tolik nezáleželo, zda mají Slováci tři mandáty nebo sedm, jak měli předtím, poněvadž mezi 453 poslanci uherské sněmovny počet tento se vždy trátí. Záleží ovšem více na kvalitě poslanců, a tu skutečně slovenská delegace utrpěla těžké ztráty, tím že nezvolení Hodža, Ivanka, Bella... Avšak i takto bylo by možno mnoho omluvit, kdyby bylo lze říci, že Slováci bojovali tak, jak měli, a že padli v boji! Zatím taktika slovenská byla pochybená a dali se vládou oklamat.“*⁸³

Navzdory volební porážce a obtížím, které z toho vyplývaly, se politické zrání slovenské společnosti nezastavilo. Naopak, probíhalo, možno říci, zrychleným tempem, i když čelilo soustavným šikanám a perzekuci ze strany státu.⁸⁴ Po-

⁷⁹ „Slovenský klerikalismus je stejně nebezpečný jako maďaronství. Hlinka uspiší proces dělení Slovenska na pokrokové a konzervativní.“ (Čas XXIV, Příloha Času k číslu 60, z 28. 2. 1910, s. 1).

⁸⁰ Čas XXIV, Příloha k číslu 114 (Pondělník), z 25. 4. 1910, s. 1.

⁸¹ Čas XXIV, Příloha Času k číslu 155, z 6. 6. 1910, s. 1.

⁸² Ze sedmi poslaneckých mandátů kleslo slovenské zastoupení v parlamentu na tři. Zvoleni Pavol Blaho, Ferdinand Juriga a František Skyčák (na kandidátce maďarské lidové strany).

⁸³ Čas XXIV, Příloha Času k číslu 162 (Pondělník), z 13. 6. 1910, s. 1. Ještě v několika dalších číslech Pondělníku pokračovaly komentáře k volbám; viz též Naše doba XIX/1912, s. 526–530.

⁸⁴ Celou sérii těchto zásahů už v době před volbami i po nich zaznamenává Naše doba XVII/1910, s. 676–678 a XVIII/1911, s. 212–213.

stupovala názorová diferenciace a štěpení, jež se mohly momentálně jevit jako kontraproduktivní, ale ve skutečnosti to znamenalo, že se si společnost stále více uvědomovala rozmanitost zájmů jednotlivých svých složek a hledala základnu pro jejich prosazování.

Diferenciace slovenské politiky a čeští „realisté“

Nebyl to jen neúspěch slovenské politiky ve volbách 1910, který zostřil vztahy uvnitř slovenské politické scény a podnítil její diferenciaci. To samo o sobě nemusí být jev negativní, může to být a také bylo projevem politického zrání slovenské politiky. Problém byl v tom, že ne všichni vystoupení byla vedena snahou o podporu slovenského emancipačního pohybu. Do celkové atmosféry se promítly důsledky dlouholeté perzekuce (viz proměny Andreje Hlinky), která oslabilo postoje některých národovců a dokonce některé přivedla na pozice maďaronství. Rozhodující pro budoucnost slovenského hnutí však byl nástup mladší generace slovenské inteligence, která si dokázala navzdory obtížným podmínkám (tlaku státní politiky i odporu starší generace) vytvořit přece jen určitý prostor pro svou činnost. Její rostoucí aktivita zaháněla stále více do izolace martinské centrum, jež se nedokázalo vymanit z pout konservatismu a přežitého slavjanofilství, resp. spoléhání na ruskou pomoc. Generační spor se promítal i do vztahu česko-slovenského. Nejzřejmějším ozvukem tohoto vnitroslovenského sporu byla roztržka mezi Svetožárem Hurbanem Vajanským a Masarykem („realisty“), která přerostla v posledních letech před válkou v ostré polemiky plné i osobních invektiv. Názorové spory mezi nimi měly dlouhou genezi. Jejich podstatu nelze spatřovat jen v Masarykově podpoře mladší slovenské generace (hlasisté), má daleko hlubší kořeny.⁸⁵ Tkví v odlišné ideové orientaci obou osobností i v orientaci proudů, které reprezentovali nebo ovlivňovali. Do stále se zostřujících polemik byl přirozeně vtažen i „realistický“ tisk.

Příležitostí k formulování „realistických“ stanovisek k tomuto problému se naskytla celá řada. Tak v březnu roku 1910 to např. bylo 40. výročí vydání prvního čísla Národních novin (13. 3. 1870), deníku, který byl po několik desetiletí suverénně ovládan Vajanského konzervativními stanovisky. Podle komentátora *Času* Národní noviny stárnou. *„Důsledně každá nová myšlenka, každý nový ruch nalezne v nich přísného a nevrlého nepřitele, který kantorsky okřikne každého, koho může... Idiosynkrasie k novotám jeví se ve všem: stejně nechutně vítá se novota v literatuře jako v politice, v umění jako ve vědě, v osobách i v institucích... Odpor k novotám*

⁸⁵ Martin KUČERA, *K povaze konfliktu Vajanského s Masarykem*, in: Masarykův sborník XIII, 2004–2006, Praha 2006. s. 95–126. Autor dospěl k názoru, že Masaryk byl v prvních letech 20. století na české straně nejvýraznějším nositelem slovákofilských tendencí. Jeho pojetí konstrukce jednotného československého národa o dvou větvích nemá kořeny v Masarykově původu (moravské Slovácko, otec Slovák), ani v politickém pragmatismu. Je integrální součástí Masarykova pojetí slovenské otázky.

měl mnohé škodlivé následky pro Slovensko, poněvadž hatil volný a přirozený vývoj.“⁸⁶ Článek se ohrazuje proti výtkám na adresu „realistů“ a připomíná, jak se během doby změnil Vajanského názor a cituje jeho výrok z roku 1891: „*Na realismus žalovat je nemístno, on je přirozeným následkem demokratizování umění. Národní myšlenka je současně demokratická v tom smyslu, že být nacionalistou a neblížít se lidu je nonsens.*“⁸⁷ Jednu z příčin zkosnatění Národních novin (resp. Vajanského) spatřuje článek v přechodu redakce z Pešti do Martina. Postupně se prokázala nevýhoda odchodu z politického centra do zhoubného maloměstského ovzduší. Odtud pokus o únik do slavjanofilství, zatímco lid hyne a Slovensko spí. Vajanský je básník tlačенý svým okolím na „výrobu úvodníků a lokálků“. Co nesoulasí s jeho předpojatostí, potírá s neslýchanou vehemencí. Proto se postavil i v čelo „svaté války“ proti hlasistům. A komentář končí tvrdým odsudkem, který se vztahuje jak na Vajanského, tak na noviny jím ovlivňované: „*Dnes už patří Národné Noviny do inventáre slovanských starožitností.*“ Takto ostře formulovaná stanoviska nemohla přispět k jejich překonání. Polemiky se jen zостřily.

O několik týdnů později se Čas zastal mladých slovenských poslanců obviňovaných a osočovaných martinským centrem proto, že se údajně vymkli z národní organizace.⁸⁸ Přitom terčem kritiky byla zřejmě jen jejich aktivita. Vždyť heslo „Za tú našu slovenčinu“, nebo Hodžova propagace „selských halen“ nemohly principiálně vadit ani největším konzervativcům, pokud měli v úmyslu hájit národní zájmy.⁸⁹ Obrana hlasistů byla i sebeobranou českého slovakofilství. Zejména pomoc slovenským studentům a jejich pobyt na školách v českých zemích byl martinskému centru trnem v oku. Národní noviny opakují, že absolventi českých škol přišli z Prahy otrávení, znevažující všechno slovenské, šířící nedůvěru k národním ideálům.⁹⁰

Rozpor mezi martinským centrem a hlasisty nebyl jediným projevem probíhající diferenciacie slovenské politiky. „Realisté“ pozorně sledovali vývoj v katolickém táboře. Stále častěji na sebe upozorňovaly, většinou v problematických souvislostech některé aktivity z prostředí politického katolicismu. Tak důvěru slovenské politiky ztratil František Jehlička, který se dal zcela do služeb maďarizující církve-

⁸⁶ *Jubileum Národních novin*, Příloha Času k číslu 74, Čas XXIV, 14. 3. 1910, s. 1.

⁸⁷ Tamtéž.

⁸⁸ *Starí – mladí*, Příloha Času k číslu 121, Čas XIV, 2. 5. 1910.

⁸⁹ V některých okamžicích nabýval konzervatismus Národních novin přímo kuriózních rozměrů. Tak deník Čas upozornil na jejich výpad proti několika martinským intelektuálkám (Paulíny-Tóthová, Gregorová-Tajovská, Pietorová, Štefanovičová) které uspořádaly několik přednášek o slovenské literatuře, o poměru víry k vědě apod. (Čas XXVII, Příloha Času k číslu 116, z 24. 4. 1913, s. 1.

⁹⁰ Čas XXVIII, Příloha Času k číslu 20, z 19. 1. 1914; Příloha Času k číslu 54, z 23. 2. 1914.

ve.⁹¹ Vyhraňovalo se dále konservativní stanovisko Hlinkovo. Hlinka v roce 1912 ovládl svým vlivem Slovenské ľudové noviny, které se okamžitě angažovaly v ostrých polemikách údajně na obranu katolické církve. Jak uvedl Čas, šlo o pokus rozvrátit slovenskou protimaďarskou rezistenci. „Realisté“ zejména želeli toho, že se dal strhnout ke konfesijním štvanicím Ferdinand Juriga, redaktor tohoto periodika, který byl do té doby pokládán za umírněného představitele katolického proudu.⁹² Bylo to o to bolestnější, že šlo v té době o jednoho z pouhých dvou, včetně Skyčáka tří slovenských zástupců v uherském parlamentu. Ten se ostatně na jaře roku 1914 vzdal mandátu a vstoupil do vládních služeb. Už tak chatrné slovenské zastoupení v parlamentu vystoupením Skyčákovým ztratilo jednoho člena. Přitom vajnorský farář Ferdinand Juriga se už zcela zpronevěřil své lepší minulosti. Zbývá jediný, Pavol Blaho, a ten využívá své imunity převážně k hospodářské a osvětové činnosti na západním Slovensku, ne k politické práci v Pešti. Míra zlého je dovršena smrtí Pavla Mudroně. Pozorujeme-li řádění Vajanského, podkopnou činnost Tománkových⁹³ Slovenských ľudových novín a naprostou bezradnost slovenského politického vedení, pochopíme, že slovenský veřejný život je v situaci povážlivé, rekapituloval „realistický“ Čas krátce před vypuknutím války neutěšený stav slovenské politické scény.⁹⁴

Kritice „realistů“ se nevyhnul ani jejich objektivní spojenec (ne stoupenec) Milan Hodža za výzvu adresovanou méně angažovaným činitelům, aby se pokusili vyjednávat s ministerským předsedou (hrabětem Tiszou) o vytvoření umírněné slovenské strany, která by se uskromnila v národních požadavcích a spokojila s navrhovanou reformou volebního práva. Hodža se sice dodatečně pokusil vysvětlit, že tímto návrhem chtěl vyburcovat Slovenskou národní stranu z pasivity, ale „realistický“ Čas ve vytvoření takovéto strany spatřoval jen příležitost pro prospěcháře a oportunisty.⁹⁵

Poslední hodnocení politické situace na Slovensku bezprostředně před začátkem první světové války vyznívala velmi chmurně: „*Vyhliďky slovenské politiky jsou více než beznadějně... hrozí přímá katastrofa, která zničí všecko od roku 1901, kdy Slováci zanechali pasivity.*“⁹⁶ Jistě v slovenské politice existovala řada problémů a slabin, ale při pozorném sledování bylo možné zaznamenat plynulý vzestup její aktivity, nejen oživení politické a kulturní, ale významný, i když méně spekta-

⁹¹ Čas XXII, z 13. 1. 1908, Příloha Času k č. 13 (Pondělník), s. 1.

⁹² Čas XXVI, Příloha Času k číslu 92, z 1. 4. 1912; Čas XXVI, Příloha Času k číslu 126, z 6. 5. 1912.

⁹³ Podrobný rozbor Tománkovy korupční aféry viz Čas XXVIII, Příloha Času k číslu 13, z 12. 1. 1914.

⁹⁴ Čas XXVIII, Příloha Času k číslu 89 (Pondělník), z 30. 3. 1914.

⁹⁵ Tamtéž.

⁹⁶ Čas XXVIII, Příloha Času k číslu 6, z 5. 1. 1914

kulární, pokrok v oblasti hospodářské. Ostatně „realistický“ Čas neopomenul informovat české čtenáře o sebemenší události z této sféry, o založení každého finančního ústavu o rozvoji družstevního hnutí, o drobných podnikatelských počinech apod. Pokud bychom hledali slabiny informačních „realistických“ aktivit o slovenské problematice, pak je nápadná téměř úplná absence témat ze sociální a sociálně psychologické oblasti. Nedostatek těchto poznatků se projevil jako nejpálčivější deficit po vzniku republiky při kontaktu Čechů se slovenským prostředím a zejména pak při řešení „slovenské otázky“ v politice československého státu. Řešit tyto problémy však již nebylo úkolem realistů. Jako politický proud se rozpustili v tavícím kotli československého politického systému. Principiálně nevyřešená zůstávala otázka národnostní. Stále problematičtější působila přetrvávající idea jednotného československého národa. Je však otázkou, zda na již ni bylo možné rezignovat v rozhodujících okamžicích jednání o mezinárodním uznání Československa v letech 1918–1919.

Josef Harna

Slowakophilie der tschechischen „Realisten“ am Vorabend des Ersten Weltkrieges

Zusammenfassung

Die Slowakophilie war eine äußerst differenzierte kulturelle und geistige Strömung, die sich im tschechischen Umfeld ab der Zeit der nationalen Wiedergeburt herausbildete und im Zeitraum vor dem Ausbruch des Ersten Weltkriegs ihren Höhepunkt fand. Ihr Ziel und Sinn war es, die Gefühle und Gesinnungen des tschechischen und slowakischen Milieus einander anzunähern und die Entwicklung der slowakischen Gesellschaft zu akzelerieren. Der tschechische politische Realismus war eine der Strömungen, die sich in diesem Sinne engagierten. In der tschechischen realistischen Presse tauchten ununterbrochen zahlreiche Abhandlungen auf, die den tschechischen Leser mit dem slowakischen Umfeld bekannt machten und Anregungen für weitere Aktivitäten lieferten, die zum Verständnis der Unterschiede und zur Verstärkung annähernder Tendenzen führten. Wesentlich ist, dass auf diesem Boden die Basis für die Entstehung der Konzeption eines gemeinsamen Staates von Tschechen und Slowaken geschaffen wurde, auch wenn dieses Ergebnis nicht zu den ursprünglichen Vorhaben der Protagonisten gehörte. T. G. Masaryk, als Schöpfer dieser Konzeption, konnte in den Jahren des Weltkrieges nicht nur an seine eigenen Kenntnisse des slowakischen Umfelds anknüpfen, sondern er konnte auch die Ergebnisse der angestregten Arbeit Dutzender Intellektueller nutzen, die im tschechischen Umfeld den Boden für diese einzigartige Lösung vorbereitet hatten. Wie insbesondere journalistische Reaktionen auf die Schriften der tschechischen Presse zeigen, traf die kritische Beurteilung der slowakischen Verhältnisse, wie sie den tschechischen Realisten eigen war, besonders im romantisch orientierten slowakischen Umfeld nicht immer auf Verständnis. Obgleich das Projekt des gemeinsamen Staates historisch bereits Vergangenheit ist, war seine Existenz ein bleibender Gewinn für beide Nationen. Ihren Anteil daran hat unbestritten auch die Arbeit der tschechischen slowakophil orientierten Realisten.

Josef Harna

Slovakophilism of Czech “Realists” on the Eve of the First World War

Summary

Slovakophilism was a deeply-differentiated cultural and spiritual current which developed in the Czech milieu at the time of the national revival, and culminated in the years before the outbreak of the First World War. Its main objective was to encourage the intellectual and emotional rapprochement between Czechs and Slovaks. It also aimed to promote Slovak society's development. To reach their aims, Slovakophiles made use of Czech political realism as one of the many currents of thought available. Czech realist media inexhaustibly published series of essays familiarising Czech readers with the Slovak world and giving suggestions for other activities which could promote understanding of the differences and accelerate the rapprochement process. Thanks to these activities, the base was created which later allowed for the development of the concept of a common state of Czechs and Slovaks even if this result didn't belong to the original aims of its protagonists. It was actually T.G. Masaryk who created of this concept. During World War II, he gained an in-depth knowledge of the Slovak environment and carried through the results of the hard work of dozens of intellectuals who had prepared the ground in the Czech milieu for the realization of this unique solution. The media response to the Czech press points to the Czech realists' critical view of the Slovak situation, which was not always understood by the romantically-disposed Slovaks. Although the project of a common state is now a matter of the past, its existence had lasting benefits for both nations. The work of the Czech realists who supported Slovakophilism undoubtedly played an important role in its formation.

Bohuslav Litera

Vzestup a pád rudého jezdeckva v ruské občanské válce, 1918–1920. Případ 1. jízdní armády

The Rise and fall of the Red Cavalry in the Russian Civil War (1918–1920). The Case of the 1st Cavalry Army

Between 1918 and 1920, the 1st Cavalry Army, a formation of the Red Army, reflected the way in which the peasant world had been transformed and deformed by the civil war. The army itself drafted or rather forcibly conscripted young men, its members chose their own lower-rank commanders, and it ensured its own supplies, arms and equipment. It didn't originate from the initiative of either the military or the political authorities in Moscow, but rather it evolved from „below“, more precisely from partisan divisions. Formed mainly by peasants, these divisions arose out of local conditions and resources, and aimed at defending the people from the „whites“. The crisis of the 1st Cavalry Army, the elite unit of the Red Army, was a sign that the Bolshevik regime was to about to face new trends: the disintegration of its power base, without which it could never have won the civil war, but which now threatened to destroy it, i.e. the unrest and rebellion of Red Army units which had begun to fall apart. The Red Army soldiers were mostly peasants, who tired, disillusioned and hungry, were rife to start a rebellion. Furthermore, the country was afflicted by widespread famines and there were outbreaks of several larger and minor uprisings in the countryside. The only solution was to effectuate a fundamental change in the overall state political system: the transition from the politics of War Communism to the New Economic Policy.

Keywords: History, the 20th century, Russia, the civil war, Polish-Soviet war, the army

Pro válečné operace za první světové války byla, jak známo po prvních týdnech charakteristická absolutní převaha obrany nad útokem. Německo se ji pokusilo se spíše neúspěšnými výsledky překonat nasazením bojových plynů, dohodoví spojenci později tanky, i když ty prokázaly plně svoje možnosti až v další světové válce. Takový stav byl zvláště výrazný na západní frontě, ale také na východě, kde se v počátcích boje odehrávaly na území sevřeném pobřežím Baltického moře a Karpaty a kde proti sobě stály milionové armády. Za takové situace bylo použití jezdecktva jako úderné síly prakticky nemožné. Pokud dosáhlo nějakých větších úspěchů, pak jen do operační hloubky, ve spolupráci s ostatními druhy vojsk a vždy utrpělo velké ztráty. Původní kádrové ruské jezdeckto (36 divízi s 200 tisíci vojáky) se proto omezovalo na spíše podpůrné akce a posléze, po nástupu pozicií války bylo dokonce používáno jako jen jako klasická pěchota bojující v zákopech.¹

Situaci změnilo až dvojvládlí v roce 1917, rozpad a posléze demobilizace staré carské armády a rozšíření bojů za občanské války na prakticky celé území Ruska. Faktor vzdáleností a prostoru tím rázem nabyl na mimořádném významu. Posílila jej i skutečnost, že za ruské občanské války proti sobě operovaly armády mající proti první světové válce o řád menší počty vojáků a že mezi nimi neexistovala souvislá frontová, resp. zákopová linie. V roce 1919 na vrcholu občanské války byla totiž Rudá armáda schopná zmobilizovat v průměru jen asi 250 vojáků a dvě děla na jeden kilometr frontové linie, což se dramaticky lišilo od průměru asi 4 až 5 tisíc vojáků a 150 děl první světové války.² To vše v kombinaci s geografii Ruska, které se směrem na východ „rozevírá“, zcela nedostatečnými komunikacemi, kdy pěší vojska byla závislá na železniční dopravě, otevřelo prostor pro rychlé přesuny jezdecktva a manévrovací způsob bojů. Motorizace v carském Rusku byla ještě daleko slabší než jinde ve světě, i když koncem občanské války bylo možné se setkat i s nasazením jednotlivých tanků, ale to byla spíše rarita. Pro operace jezdecktva byly pochopitelně zvláště výhodné jižní oblasti Ruska či Ukrajiny se stepním charakterem, jenž umožňoval útoky na křídla protivníkových armád či dokonce akce v jeho týlu.

V roce 1917 po svržení samoděržaví, ale s nástupem dvojvládlí, likvidací starých státních struktur, působením některých politických stran (bolševiků, levých eserů) a celkovým rozkladem ruské říše, její ekonomiky a zásobování nastoupil proces masových dezercí z ruské armády, včetně kozáckých jednotek, které tvořily značnou část ruského jezdecktva. Kozáci se však vraceli na Don, Kubáň, Těrek, na Ural, či na severní Kavkaz ve větších organizovaných skupinách. Brali sebou svoje koně a výzbroj a výstroj a s nimi se do kozáckých stanic vracely i většinou posílené elementární zásady starého společenského uspořádání a organizace. Ve své velké

¹ *Sovetskaja voennaja enciklopedija*, tom 4, Moskva 1977, s. 13.

² *Iz istorii graždanskoj vojny i intervencii 1917–1922gg.* Sborník staťej. Red. M. A. Molodcygin, Moskva 1974, s. 210.

většině se stavěli proti bolševické vládě, která se chopila moci v říjnu 1917, i když to nebylo zcela pravidlem.³

Dobrovolnická armáda, která se formovala na Kubáni k ozbrojenému boji proti bolševické moci, měla sice již v únoru 1918 asi 4 tisíce mužů, avšak jednalo se především o bývalý důstojnický sbor, který zatím postrádal vojáky, a potřebovala čas na zformování do plnohodnotné bojové síly.⁴ Rychle se ukázalo, že hlavní základnu v začátcích bílého hnutí budou tvořit kozácké oblasti na Donu a na Kubáni, zvláště když se bolševici pokusili počátkem roku 1919 zrevolucionizovat kozáckou oblast Donu. Uvedené oblasti a posléze i další proto rychle staly důležitými základnami umožňujícími vybudování vynikajícího jezdeckta a jeho další doplňování.⁵ Podstatně pomaleji se naproti tomu formovaly další jezdecké oddíly bělogvardějského hnutí opřené o tradice gardových či regulérních pluků carské armády. Problémem zde bylo především získat a vycvičit jejich mužstvo, přičemž se „bílí“ pochopitelně pokoušeli získat především bývalé příslušníky jezdeckých oddílů. Ztráty, které bílé jezdeckto utrpělo v průběhu občanské války, však mohla jen stále obtížněji nahrazovat, protože bolševici kontrolovali ústřední oblasti Ruské říše a národnostní politika bílých, kteří trvali na obnově předrevolučního stavu, jim často znepráteleovala neruské národy a národnosti.

Nicméně podpora, kterou získali v kozáckých oblastech, bílým umožnila zformování silných a kvalitních jezdeckých jednotek a současně specifický a dynamický charakter válčení za občanské války vedl k tomu, že jejich strategie a taktika spočívala v rychlých manévrech jezdeckta spojených s pěšími jednotkami. Díky tomu byli schopni až do roku 1919 včetně soustřeďovat většinu svých sil v prostoru a v čase, které si zvolili sami a v první fázi války porážet i silnější jednotky rudých. Jednotliví bílí velitelé front však nebyli schopni a ochotni se spojit ke společné ofenzivě, což byl jeden z důvodů jejich porážky. To je však již jiný problém.

Místo silných regulérních jízdních oddílů ve formacích Rudé armády (Рабоче-крестьянская красная армия, РККА), formovaných v centrálních oblastech Ruska, vznikaly zprvu jen jako malé jezdecké jednotky začleněné do jednotlivých střeleckých, tj. pěších, divizí. Jejich úkolem bylo zajišťovat, mj. průzkumem, činnost pěších jednotek. Byl to výsledek politiky nové třídní vlády, která stavěla na dělnické třídě, zatímco jízdu považovala za druh vojska „vyčleněný“ tzv. vykořisťovatelským třídám, především šlechtě, které ovšem nesměly sloužit v sovětské armádě. Třetí měl podle Buďonného ličení odmítnout v létě 1918 jeho návrh na zformování vyšších jezdeckých jednotek slovy: „*Neuvědomujete si přirozenou povahu jezdeckta. Vždyť je to aristokratický druh vojska, kterému veleli knížata, hra-*

³ Filipp MIRONOV, *Tichij Don v 1917–1921 gg. Dokumenty i materiály*, otv. Red. V. Danilov, Moskva 1997.

⁴ Bohuslav LITERA, *Historie Rudé armády, 1917–1941*, díl 1, Praha 2009, s. 20.

⁵ *Beloje delo. Don i Dobrovolčeskaja Armija*, Moskva 1992; *Beloje delo. Kubaň i Dobrovolčeskaja armija*, Moskva 1992.

bata a baroni. A není důvodu, abychom my s mužickými laptěmi strkali nos do útočku s tasenými šavlemi.“⁶ Teprve těžké porážky a zkušenosti přiměly ústřední výbor Ruské komunistické strany (bolševiků) /RKS(b)/, aby 30. září 1919 vydal známé heslo „Proletáři na koně“, které vyústilo nakonec ve zformování úderní síly Rudé armády strategického dosahu, velkých formací jízdy, jejímž hlavní protagonistou byla 1. jízdní armáda.

Povolávání carských poddůstojníků a důstojníků do vznikající Rudé armády, které na jaře 1918 prosadil Lev D. Trockij, jako nový lidový komisař vojenství se vztahovalo především na velitelské kádry, na úředníky či veterináře. V žádném případě nepřicházelo v úvahu zformovat z příslušníků „vykořisťovatelských vrstev“ jakoukoliv byt' sebestmenší jednotku, neboť spolehlivost by byla velmi nejistá a její kontrola nemožná. Z těchto důvodů měla RKKA po oficiálním v lednu 1918 podle sovětských údajů k dispozici jen tři jezdecké pluky, které k ní přešly z carské armády.⁷ Teprve později začala vydělovat jezdecké jednotky z divizí a formovat z nich vyšší jednotky, pluky a divize. V srpnu 1918 bylo dokonce přijato rozhodnutí vytvořit tři jezdecké divize strategického určení, ale fakticky začalo formování jen dvou, v moskevském a orelském vojenském okruhu, které se ovšem protahovalo. Do konce roku 1918 vznikla jen Moskevská jezdecká divize (od března 1919 1. jezdecká divize). Ostatní oddíly byly přičleněny k vojskovému jezdecku.⁸ Na situaci se v zásadě nic nezměnilo až do poloviny následujícího roku.

Daleko rychleji a dynamičtěji probíhalo formování rudého jezdeckva v oblastech, které alespoň z části a formálně kontrolovali bělogvardějci a kde vznikala ohniska občanské války a neregulární partyzánské jednotky, včetně jezdeckých, které podporovaly sověty. Formovaly se okolo charismatických a tvrdých velitelů, které je ovládali „pevnou rukou“, i když by bylo mnohdy asi obtížné je odlišit od banditů. Další měsíce a roky tuto charakteristiku jen posílily.

Jeden z prvních rudých jezdeckých oddílů vytvořil Semjon M. Buďonnyj, neboť 12. ledna 1918 byl na shromáždění obyvatel stanice Platovskaja na Donu zvolen staniční výbor a za zástupce jeho předsedy zvolen bývalý příslušník carské armády S. M. Buďonnyj. Jeho Platovský revoluční jezdecký oddíl se později spojil s dalším rudým oddílem, na jejichž základě vznikla jezdecká eskadrona, která měla čtyři čety po 30 příslušnících. Ta se dalším slučováním změnila v březnu v již poměrně silný rudý partyzánský oddíl, který měl 300 „šavlí“. Velel mu bývalý příslušník carské armády Boris M. Dumenko, jehož zástupcem se stal Buďonnyj.

Takových oddílů různé velikosti vznikla celá řada. Zpočátku válčily nezávisle za sobě podle vlastního uvážení, ale v létě a na podzim 1918 jejich slučováním vznikaly větší formace, které navázaly styky s bolševickým velením v Carycinu

⁶ Semjon M. BUĐONNYJ, *Projdennyj put'*, Moskva 1958, s. 105.

⁷ *Graždanskaja vojna i intervencija*. Enciklopedija, Moskva 1983, s. 241. Dále jen jako Enciklopedija.

⁸ Tamtéž.

(dnešní Volgograd), důležitým komunikačním a průmyslovým centru a začaly přijímat jeho rozkazy. Zapojovaly se do vzdálenější obrany „rudé pevnosti“ vystavené od července 1918 útokům bělogvardějců, Donské armády Pjotra N. Krasnova.⁹ V průběhu června došlo proto k další vlně slučování řady partyzánských oddílů a k jejich reorganizacím. Výsledkem procesu bylo vytvoření 1. dělnicko-rolnického socialistického kárného jezdeckého pluku, který měl celkem asi 2 tisíce „šavlí“, tj. jezdců tvořících jeho bojovou sílu. V srpnu byl pak pluk doplněn o jezdecko dalšího partyzánského (Martyno-orlovského) oddílu a rozvinut v 1. donskou sovětskou jezdeckou brigádu s týmiž veliteli. Měla dva jezdecké pluky, záložní a dělostřelecký oddíl a menší týlové jednotky. V září téhož roku pak všechny bolševické síly bojující na Donu a v prostoru Carycinu byly podřízeny sovětské 10. armádě bránící město, jejímž velitelem byl tehdy Kliment J. Vorošilov, člen bolševické strany od roku 1903. Jeho rozkazem z 28. listopadu 1918 byla 1. jezdecká brigáda posílena o další jednotky a přeformována v Nepravdělnou jezdeckou divizi, od března 1919 4. jezdeckou divizi, která měla dvě brigády a k 15. prosinci 1918 3300 „šavlí“, tj. vlastních bojovníků. Velitelem zůstal Dumenko, po jeho onemocnění tyfem, od 24. března 1919 se jím stal Buďonnyj.¹⁰

Členem vojenské revoluční rady nadřízeného sovětského Severokavkazského vojenského okruhu se tehdy stal Josif V. Stalin, který byl na jaře 1918 vyslán na jih Ruska, aby zajistil rekvizice obilí a jeho dopravu do hladovějící Moskvy. Na jihu se však shodou okolností ocitl ovšem uprostřed bojů o Carycin a jako nejvýše postavený člen bolševické strany na místě se stal členem revoluční vojenské rady okruhu.¹¹ Od 4. srpna se členem této rady stal z titulu své funkce a dlouholetého člena bolševické strany také Vorošilov. Došlo tak k propojení Stalina s rudými polními veliteli v neformální tzv. carycinskou skupinu, později rozšířenou o další velitele 1. jízdní armády, jejíž členové se vzájemně podporovali. O její členy se Stalin plně opíral ve svém mocenském tažení proti Trockému již v průběhu občanské války i po jejím skončení. Rozhodující pro něho nepochybně bylo, že mu byli absolutně věrní a loajální a že plnili jeho pokyny bez zaváhání a diskusí. On členy svého klanu chránil a prosazoval z politického směru, neboť se od roku 1919 stal členem úzkého politbyra bolševické strany, což se výrazně promítlo do osudů nejen

⁹ Jeho vojska měla zprvu asi 45 tisíc mužů, 610 kulometů a 150 děl. Encyklopedija, s. 405.

¹⁰ Tamtéž, s. 654.

¹¹ Institut vojenských komisařů byl zřízen na jaře 1918 s cílem prosazovat bolševickou politiku ve vyšších vojenských jednotkách a zvláště kontrolovat činnost vojenských specialistů, tj. velitelů, kteří byli do RKKA zmobilizováni z příslušníků carské armády. U armád a frontů byli členy revolučních vojenských rad (ve složení zpravidla velitel a dva komisaři). Každý rozkaz velitele armády či frontu musel být kontratsignován vojenským komisařem. B. LITERA, *Dějiny Rudé armády*, díl 1, s. 32; *Encyklopedija*, s. 105–106.

1. jízdní armády, ale i jejich velitelů, kteří v následujících desetiletích sehráli mimořádně důležitou roli při Stalinově vzestupu a nastolení jeho diktatury.¹²

Zdá se, že to byly právě zkušenosti z prvních fází bojů ruské občanské války, které ukázaly velký strategický význam jezdeckta, ale také stálý tlak rudých velitelů takových jednotek, který přiměl Trockého a Vojenskou revoluční radu republiky k aktivním činům. Dne 3. srpna 1918 vydal Trockij první tabulkové počty jízdní divize. Ta měla v ideálním případě mít 7653 mužů a 8469 koní. Skládala se z velení a tří brigád, z nichž každá měla dva pluky. Dále měla mít dělostřelecký oddíl se čtyřmi bateriemi a další jednotky. Později, 26. prosince, vstoupily v platnost nové tabulkové počty. Jízdní divize měla mít 8346 mužů a 9226 koní.¹³ V říjnu 1918 však měla Rudá armáda stále ještě celkem asi jen 20 tisíc „šavlí“, tj. jezdců, z nichž se více než polovina nacházela na severním Kavkaze.¹⁴

Pro nové jízdní divize však bylo třeba získat především základní živý materiál, koně. Sovětská vláda proto dekretem z 26. července 1918 nařídila soupis všech koní, resp. jejich zařazování do armády. V období jisté decentralizace jich část zakoupily vojenské orgány okruhů. Jen od září 1918 do ledna 1919 jich mělo být asi 211 tisíc, z nichž asi polovina směřovala k polní armádě, do řady jednotek, neboť hypotrace tvořila základ transportu. Zbytek koní zůstal ve vojenských okruzích. V únoru až březnu 1919 pak proběhla mobilizace koní do armády, tehdy jich získala asi 50 tisíc a následnými nákupy do září měla získat dalších asi 35 tisíc koní.¹⁵ Koncem ledna 1919 pak měla RKKA již asi 40 tisíc „šavlí“, ovšem z části roztroušených u jednotlivých divizí. Tvořily podle sovětských údajů asi 11 % celkového počtu pozemních vojsk a v polovině roku 1919 měla již pět jezdeckých divizí (1., 4., 6., 7. a 3. turkestánská), každou s šesti brigádami jezdeckta.

Zdá se, že zlomovým okamžikem pro formování velkých úderných jezdeckých sil Rudé armády se stala až ofenzíva Antona I. Děnikina v létě 1919, neboť 3. července vydal generál Děnikin tzv. moskevský rozkaz, kterým zahajoval široce pojatou ofenzívu na sever Ruska. Cílem bylo obsazení Moskvy. Vrangellova Kavkazská armáda na východě měla postupovat na Saratov a Penzu, v centru Donská armáda vedla útok po linii Voroněž – Ržazaň a na levém křídle měla Dobrovolnická armáda vést útok z Charkova přes Kurs na Orel a na Tulu. Jednalo se o patrně nejnebezpečnější útok proti centru bolševické moci za dobu občanské války, avšak

¹² Tamtéž.

¹³ Rossijskij gosudarstvennyj vojennyj archiv. Putevoditel, Tom 2, Moskva 1993, s. 200.

¹⁴ *Direktivy komandovanja frontov Krasnoj armii (1917–1922 gg)*. Tom 1, Moskva 1971, s. 45–49. Přehled jezdeckých jednotek Rudé armády viz URL, <http://www.rkka.ru/handbook.htm>. (přístup 25. 8. 2014).

¹⁵ B. LITERA, *Historie Rudé armády*, díl 1, s. 83.

útok vedený třemi proudy na široké frontě vyvolal těžce zvládnutelné problémy s velením a koordinací jednotlivých armád. Zpočátku byl však velmi úspěšný.¹⁶

K jeho rozvíjení výrazně přispěl vpád bělogvardějského jezdeckta do týlu Rudé armády, který uskutečnil generál Konstantin K. Mamontov. Jeho 4. donský sbor (6 tisíc šavlí, 3 tisíce bodáků, 12 děl, 7 obrněných vlaků, tři obrněné automobily) prorazil 10. srpna frontu a v týlu Rudé armády nejenže ničil sklady a základny RKKA, komunikace a železnice, ale obsadil i města Tambov, Kozlov či dokonce i na krátko i Voroněž. Velení Jižní fronty Rudé armády proti němu nasadilo tři střelecké divize a narychlo zformovaný jezdecký sbor Buďonného, avšak to nezabránilo Mamontovovi, aby se po 40 dnech i se zbytky svých vojsk stáhl opět za frontu.¹⁷

V polovině října 1919 soustředily obě strany na Jižní frontě na občanskou válku značné síly. Rudá armáda měla podle sovětských údajů 115 tisíc „bodáků a šavlí“, kteří měli k dispozici 1949 kulometů a asi 500 děl, Děnikinova Dobrovolnická a Donská armáda měly mít 74 tisíc „bodáků a šavlí“ 787 kulometů, 259 děl a asi 12 tanků.¹⁸ Po předchozích útocích akceptovalo nejvyšší bolševické velení plán, který vypracoval Trockij. Severozápadně od Orlu se formovala úderná skupina, asi 9600 „bodáků a šavlí“, jejímž úkolem bylo přerušit kurskou železnici a společně s dalšími jednotkami RKKA zaútočit na křídla Děnikinových vojsk postupujících na Orel. Na severovýchod od Voroněže se pak formovala druhá úderná skupina, do níž náležel 1. jízdní sbor, jemuž velel Buďonnij a patřily k ní pěší jednotky 8. sovětské armády. Jízdní sbor, k jehož vytvoření dala rozkaz vojenská revoluční rada 10. armády 30. června, tvořila 4. a 6. jezdecká divize. Jeho velitelem pak byl Buďonnij. Úkolem úderné skupiny bylo rozbít již oslabené bělogvardějské jezdecké jednotky gen. Mamontova a gen. Andreje G. Škura v prostoru Voroněže a vést útok na jihovýchod směrem k Donu.¹⁹ Místo 1. jízdního sboru, který se přesunul k Voroněži, vojenská revoluční rada Jižního fronty rozkazem ze 14. září zformovala slabý nepravidelný jezdecký sbor, jehož velitelem byl B. M. Dumenko do něhož byla začleněna řada menších jednotek, mj. jezdecké brigády 37. a 38. střelecké divize aj. Čítal tehdy 3780 „šavlí“, 18 děl a 130 kulometů.²⁰

Podobné iniciativy „zdola“, kdy jednotlivé armády či vyšší velitelství RKKA si u vědomí významu jízdy formovaly ze svých zdrojů jezdecké divize či sbory probíhaly s cílem získat sílu schopnou čelit jezdecktu nepřítele. Výsledkem procesu nekoordinovaného formování bylo, že na podzim 1919 měla Rudá armáda celkem dva jezdecké sbory, 3 jezdecké divize a 10 samostatných jezdeckých brigád a kdy

¹⁶ Tamtéž, s. 70–72.

¹⁷ Tamtéž, s. 73; *Enciklopedija*, s. 341.

¹⁸ *Enciklopedija*, s. 284.

¹⁹ *50 let vooruženych sil SSSR*, Moskva 1968, s. 101.

²⁰ *Enciklopedija*, s. 447.

podíl jezdeckta na celkových početních stavech RKKA vzrostl na 16 %. Polovina z nich (asi 31 tisíc „šavlí“) válčila na jihu proti Děnikinovi.²¹

Děnikinova ofenzíva se na přelomu září a října 1919 vyčerpala. Jeho vojska sice ještě dobyla město Orel, avšak na další postup již neměla síly. Bolševici naopak připravovali protiútok (proběhl 11. října až 18. listopadu), jehož součástí se nejprve staly ofenzívy do boků Děnikinových vojsk, v nichž mělo sehrát velkou, možná rozhodující roli rudé jezdeckto. V průběhu voroněžsko-kastorenské ofenzívy sehrála rozhodující roli úderná skupina Rudé armády, která zahrnovala tři střelecké, pěší divize a o jezdeckou brigádu posílený jízdní sbor Bud'onného (9200 mužů, 211 kulometů, 26 děl), který v protiútku sehrál hlavní roli. Od 13. do 19. října vedl úspěšné boje s jezdecktvem známého generála Mamontova a generála Andreje G. Škura ((9500 „šavlí“, asi 2 tisíce „bodáků“, 42 děl, 235 kulometů). Při rozvíjení úspěchu se jízdní sbor podílel na obsazení Voroněže a jeho další útoky vedly směrem na důležitý dopravní uzel Kastornoje, který spolu s dalšími jednotkami 15. listopadu dobyl.²² Operace se tak stala prvním případem v průběhu občanské války, kdy velení Rudé armády, resp. bolševické strany nasadilo větší uskupení jezdeckta, aby spolupráci s pěšími jednotkami provedlo velkou ofenzívu operačního charakteru. V průběhu souběžné orlovsko-kurské ofenzívy pěší jednotky prolomily nepřátelskou frontu a do průlomu nasadilo velení protiofenzívy 8. jezdeckou divizi rudého kozáctva, která byla zformována ze tří brigád těsně před zahájením protiútku.²³ Úspěšně operovala v týlu protivníka a vytvořila předpoklady pro rozvíjení protiofenzívy.

Obě operace a především první z nich se staly základem pro vytváření jedné z legend Rudé armády, a to legendy o „rudém jezdecktu“ a především o 1. jízdní armádě, neboť o úspěch protiofenzívy se zasloužil především Bud'onného sbor, který za třítýdenních bojů urazil na 250 kilometrů a obsadil důležitou železniční stanici Kastornoje, což bylo politicky a propagandisticky zdaleka nejvýznamnější – porazil dosud jednoznačně dominující bělogvardějské jezdeckto. Úspěchy rudého jezdeckta měly podle vlastních slov inspirovat Bud'onného, aby začal uvažovat o zformování ještě silnějších jezdeckých jednotek, schopných realizovat již strategické úkoly.

Počátkem října dorazil na velitelství Jižního frontu Stalin, který byl jmenován členem jeho vojenské revoluční rady. Stalinovo jmenování umožnilo obnovení styků mezi členy carycinské skupiny. Na jihu působil nyní i Vorošilov a Jefim A. Ščadenko, mj. další účastník obrany Carycinu. Svému patronovi také Bud'onnyj se Ščadenkem adresovali 25. října dlouhý dopis, v němž vyložili své argumenty ve prospěch dalšího posílení role jezdeckta v Rudé armádě a navrhli zformování

²¹ *50 let*, s. 102.

²² *Enciklopedija*, s. 114–115.

²³ *Tamtéž*, s. 281–284.

jezdecké armády. Stalin jejich projekt podpořil a z jeho iniciativy ho podpořila také vojenská revoluční rada Jižního frontu. Stalin také zajistil, aby Revoluční vojenská rada RSFSR již 17. listopadu rozhodla o rozšíření 1. jízdního sboru na 1. jízdní armádu. Jejím velitelem byl jmenován Buďonnyj, členy její vojenské rady se stali Vorošilov, Ščadenko. Základ armády tvořily jednotky sboru, tj. osvědčená 4. a 6. jezdecká divize, k nimž byla přidána formující se 11. jezdecká divize a jedna jezdecká brigáda a 9. a 10. střelecká divize, i když v následujících měsících dostávala do podřízenosti další divize, obrněné vlaky, dokonce letecký oddíl apod.²⁴

Podle sovětské historiografie a propagandy Vorošilov změnil příslušníky armády v zanícené stoupence sovětského režimu a i bolševiky. Pod jeho dohledem se její příslušníci učili nejjednodušším, patrně správnější by asi bylo říci, nejprimitivnějším, základům marxismu. Inspirací a velení jim dal bojovný a osobně statečný Buďonnyj a další velitelé, neboť 1. jízdní připomínala spíše klanovou formaci. Skutečností je, že se po formování stala jednou z hlavních jednotek s vysokou bojeschopností, kterou velení Rudé armády nasazovalo pro její kvality na kritických místech fronty. Po neúspěších a ve stavu nepochybné totální vyčerpanosti se však později ukázalo, že skutečná realita byla jiná, neboť v 1. jízdní armádě vypukly nepokoje či vzpoura. K tomu ale došlo až později, v lednu a v září a říjnu 1920.

Po voroněžsko-kastorenské protiofenzivě pokračovala 1. jízdní armáda spolu s dvěma střeleckými divizemi (9. a 12. divizí) v zimě 1919 až 1920 v postupu směrem na jihovýchod. V jeho průběhu bojovala opět s bělogvardějským jezdecktvem, rozbila jeho 4. jízdní sbor a další jednotky a spolu s 8. a 13. armádou RKKA obsadila koncem roku 1919 Donbas. Další útoky ji dovedly k obsazení Taganrogu a 10. ledna obsadila Rostov nad Donem blízko Azovského moře.²⁵ V souvislosti s novým dramatickým vývojem operací, který rozhodl o výsledku občanské války, rozdělilo velení RKKA dosavadní Jižní front na Jihozápadní, jehož úkolem bylo dokončit likvidaci Děnikinovských vojsk na jihu Ukrajiny a Kavkazského frontu (8., 9., 10., 11. armáda a 1. jízdní armáda). 1. jízdní armáda se dostala do podřízenosti nového frontu, jehož úkolem byla likvidace kavkazské skupiny „bílých“ vojsk, které se sem stáhly z Ukrajiny a jižního Ruska po neúspěchu Děnikinovy ofenzivy.

Před začátkem ofenzivy však musela být nejprve obnovena morálka a bojeschopnost úderné síly Kavkazského frontu, 1. jízdní armády. Vzhledem k tomu, že přístav Rostov n. Donem náležel k hlavním zásobovacím základnám „bílých“, sovětská armáda zde ukořistila množství výzbroje, výstroje a munice a také potravin a alkoholu. Rabování a násilnosti sice začaly týlové jednotky Rudé armády a zbylí „bílí“ ve městě, ale příslušníci bojových jednotek se k nim záhy připojili. Trvalo plně čtyři dny, než se velitelům 1. jízdní armády podařilo rozklad jednotek rozmís-

²⁴ *Iz istorii graždanskoj vojny*, tom 2, Moskva 1961, s. 554–555; *Encyklopedija*, s. 444–445.

²⁵ *Pervaja Konnaja Armija*, Moskva 2002, s. 308.

těných po malých skupinách ve městě, včetně poprav vojáků chycených při rabování, zvládnout. Definitivně se to podařilo až vyvedením armády z města.²⁶

Události v Rostově nepochybně silně otráslы bojeschopností 1. jízdní armády, což vedlo k její těžké porážce koncem ledna u Novočerkasska. Kozácké jezdecké oddíly gen. Mamontova tam tehdy zatlačily 1. jízdní armádu a tři další divize RKKA zpět k Rostovu, který vzápětí dobyly. Buďonnyj v dopise Leninovi z 1. února 1920 obvinil z porážky velitele Kavkazského frontu Vasilije I. Šorina, avšak „pro jistotu“ se o dva dny později spojil spolu s Ščadenkem se svým protektorem Stalinem, který se nacházel jako člen revoluční vojenské rady Jihozápadního frontu u Kurska. Chování a výkony 1. jízdní armády sice kritizovala řada velitelů, avšak jako rozhodující se ukázala Stalinova politická podpora. Podařilo se mu u Lenina dosáhnout odvolání Šorina, jmenování nového velitele Kavkazského frontu, kterým se stal Michail N. Tuchačevskij a zabránit případnému rozpuštění 1. jízdní armády, neboť jak ujišťoval Buďonného je příliš cenná a musí být zachována.²⁷

Pod velením Tuchačevského pak 1. jízdní armáda válčila v následujících týdnech se střídavými úspěchy na Kubáni. Nicméně 1. března byl Tuchačevskij po získání posil schopen zahájit útok, který vyústil v likvidaci bělogvardějských vojsk v tomto prostoru. Část u nich se uchýlila na nedaleký Krym, kde Děnikin předal velení generálu Pjotru N. Vrangelovi a uprchl do Cařihradu.

Jedno z nejznámějších a také nejkontroverznějších nasazení 1. jízdní armády se odehrálo za sovětsko-polské války v roce 1920. V polovině prosince 1919 sovětské Rusko a Polsko uzavřely jen příměří.²⁸ Klíčovým problémem zůstávalo určení polsko-ukrajinské hranice. Dohodová Nejvyšší rada 8. prosince 1919 určila za východní hranici Polska tzv. Curzonovu linii, která respektovala národnostní princip a akceptovala etnické hranice mezi územími osídlenými Poláky, Ukrajinci a Bělorusy. Polská vláda ji však odmítla a požadovala podstatně větší území na Ukrajině, které kdysi bývalo součástí polsko-litevského státu. Při přípravě vojenského řešení problému hranic uzavřela Varšava v dubnu 1920 několik dohod s exilovou vládou Ukrajinské lidové republiky, v nichž sice uznala Simona V. Petljuru za hlavu ukrajinského státu, avšak s ponižujícími podmínkami: polsko-ukrajinská hranice měla vést po linii jako v roce 1772, hospodářské záležitosti Ukrajiny a její malou armádu podřizovaly polskému velení.²⁹

²⁶ Vladimír L. GENIS, *Pervaja Konnaja: za kulisami slavy*, Voprosy istorii, 1994, č. 12, s. 66–67.

²⁷ Tamtéž, s. 67–68; B. LITERA, *Historie Rudé armády*, díl 1, s. 81–82.

²⁸ *Miedzynarodowe aspekty wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920*. Antologia tekstów historycznych, Wybór i opracowanie Marian M. Drozdowski, Warszawa 1996, s. 33–34. Margaret MacMILLAN, *Peacemakers: The Paris Peace Conference of 1919 and Its Attempt to End War*, London 2001, s. 231.

²⁹ *Miedzynarodowe aspekty*, s. 119–123.

První omezené vojenské akce podnikla polská armáda již počátkem března 1920, i když se zatím jednalo jen o přípravné kroky. Sovětská strana reagovala stahováním vojenských jednotek z ostatních front na západní. V polovině dubna zde měl podle sovětských údajů její Západní front téměř 50 tisíc „bodáků a šavlí“, 430 děl a 1976 kulometů, Jihozápadní front byl však slabý. K dispozici měl prý jen 15 654 „bodáků a šavlí“, 236 děl a 1232 kulometů. Proti oběma frontům RKKA mělo polské velení postavit podle sovětských údajů, dva své fronty v celkem 147 500 „bodáky a šavlemi“, 4157 děl a 51 letadly.³⁰

Józef Piłsudský, jako hlava polského státu pak 17. dubna vydal rozkaz k útku. O týden později, 25. dubna, zahájila polská vojska velmi rychlý postup a již 6. května dobyla Kyjev. Politbyro Ruské komunistické strany (bolševiků) proto 26. dubna rozhodlo o řadě kroků k posílení vojsk. Urychleně sem stahovalo divize z Kavkazského frontu, dokonce nařídilo částečnou mobilizaci mužů atd. Jihozápadní front posílil přesun 1. jízdní armády z Kavkazské fronty na Ukrajinu, který se stal jednou dalších z legend, jež obklopovaly 1. jízdní. V průběhu 52 dnů, z nichž třicet dnů připadalo na pochod, ostatní na odpočinek či boje se přesunula na vzdálenost plných 1200 kilometrů. Navíc ještě musela válčit s několika protibolševickými partyzánskými uskupeními, které ji napadaly, aby jí zabránily rekvírovat koně, potraviny, obuv, ošacení a dopouštět se násilností v oblastech kterými procházela. Její přesun skončil do 25. května a Jihovýchodní front měl s dalšími posilami na 22,4 tisíc „bodáků“ a 24 tisíc „šavlí“, 245 děl a 1440 kulometů.³¹

Protiútok Západního frontu v polovině května 1920, jemuž velel Tuchačevskij po tvrdých bojích a vzájemných protiútocích, nevedl k úspěchu, nicméně vázal některé polské jednotky, které sem byly staženy z jihu. Jihovýchodní front, členem jehož revoluční vojenské rady se stal mj. Stalin, ovládl opět Kyjev a polskou armádu zatlačil na pozice přibližně na linii, odkud v dubnu zahájila útok. Další útoky proti polské armádě na západě měl vést především posilovaný Západní front směrem na Varšavu. Jihozápadní front sice 10. července dobyl Rovno, pak ale vrchní velitel Rudé armády Sergej S. Kameněv omezil jeho roli na pomocnou s tím, že na žádost velení frontu mu „dovolil“ dobít jen důležité centrum Haliče, Lvov.

Velitel frontu Alexandr I. Jegorov pak nařídil 1. jízdní armádě, aby do 29. července město ovládla, což se však nepodařilo, neboť 1. jízdní armáda, bez ohledu na to, že měla k dispozici pěchotní jednotky, byla nevhodná k dobývání města. Narazila zde na velmi tuhý odpor, který ji na měsíc připoutal k městu stojícím daleko od rozhodujících bitev. Směry útoků obou frontů RKKA a rychlost jejich pohybu se nyní silně rozcházel a téměř nechráněná mezera mezi nimi se rozšiřovala a RKKA neměla dost vojska, aby zajistila obranu levého křídla Západního frontu.

³⁰ *Direktivy komandovaniya frontov*, Tom IV, Moskva 1978, s. 152, 155.

³¹ *Encyklopedija*, s. 256.

Kritickým dnem se stal 6. srpen. Vrchní velitel Kameněv sice nařídil Jegorovi, aby připravil 1. jízdní armádu a dvě další k předání Západnímu frontu a současně nařídil, aby ji stáhl do týlu, kde se měla připravit k ofenzívě. Jegorov však stáhl jen dvě divize 1. jízdní a ostatní nechal marně válčit dál u Lvova. Patrně téhož dne si uvědomili polští velitelé a jejich francouzští poradci, že sovětské útoky směřují různými směry a že je mezi nimi stále větší mezera. Tuchačevskij sice ještě vydal 10. srpna rozkaz k útoku na Varšavu, avšak Piłsudský již soustřeďoval všechny dostupné jednotky a připravoval „zázrak na Visle“.³²

Tuchačevskij sice téměř denně požadoval, aby mu byla dána k dispozici 1. jízdní armáda (a také 12. armáda), avšak Jegorov spolu se Stalinem a Buděnným rozehráli v kritických dnech perfektní obstrukční hru. Jejím cílem bylo ponechat útvary, které měl dostat Tuchačevskij dále pod kontrolou Jihozápadního frontu a „ověnit se slávou“ dobytím alespoň Lvova. Proto se 1. jízdní armáda začala neochotně stahovat od Lvova až na přímý rozkaz Revoluční vojenské rady RSFSR (!) 20. srpna. To však již bylo pozdě, neboť 16. srpna zaútočila polská 4. armáda od jihozápadu na křídlo a do týlu vyčerpaného Tuchačevského Západního frontu. Současně podnikla u Varšavy protiútok polská 1. armáda. Pod jejich úder se začal Západní front hroutit a urychleně ustupovat. Polský útok skončil až koncem září příměřím, které zastavilo frontu daleko na východ za Curzonovou linií. Říšským mírem z března 1921 se tato linie na příštích dvacet let stala sovětsko-polskou hranicí. Záměrné otálení a obstrukce velení Jihozápadního frontu s podporou Stalina tak, zjednodušeně vyústilo v „zázrak na Visle“, v záchranu Varšavy a země před možnou sovětizací Polska.

Příměří uzavřené s Polskem ukončilo hlavní boje ruské občanské války. Na jihu Ukrajiny však ještě zbývalo poslední útočiště „bílých“ na Krymu a v přilehlé severní Tauridě. Vrangelův výpad z Krymu v létě a jeho pokus o útok na jižní Ukrajinu jen zvýraznil rizika plynoucí z jeho existence. Kromě vyčerpané armády byla nutnost vyřešit záležitost Krymu jedním z důvodů, proč Moskva uzavřela příměří s Polskem. V září 1920 plénum (!) ústředního výboru schválilo vytvoření Jižního frontu, jehož velitelem byl na Leninovo naléhání jmenován Michail Frunze, který se osvědčil mj. v bojích v Povolží a ve Střední Asii. Jeho slabá vojska nyní dostávala urychleně posily, včetně 2. jízdní armády vytvořené rozkazem Jihozápadního frontu z 16. července 1920 pod velením zprvu Oky I. Gorodovikova a od září téhož roku kozáka Filipa K. Mironova. Tvořily ji původně čtyři jezdecké divize, byť velmi slabé. Armáda proto měla jen asi 4800 „šavlí“ a 600 „bodáků“, 55 děl a 16 obrněných automobilů. Od července do září válčila proti Vrangelově výpadu na Záporoží a posléze operovala v severní Tauridě.³³

Moskva v této době učinila několik kroků, které se mohou být interpretovány jako pokus o oslabení vlivu caricynské skupiny, který se projevil tak neblaze

³² Blíže B. LITERA, *Historie Rudé armády*, díl I, s. 93–94.

³³ Encyklopedija, s. 132.

v předešlých měsících. Stalin byl poslán jako zmocněnec ústředního výboru na Kavkaz a vzdal se svých vojenských pověření, vrchní velitel Kameněv odsunul 1. jízdní armádu do týlu a podřídil ji svému bezprostřednímu velení a další člen skupiny Ščadenko byl odvolán z revoluční vojenské rady 2. jízdní armády.³⁴ Frunze nicméně požadoval další a další posily a zvláště 1. jízdní armádu, která měla v operaci hrát důležitou roli. Její morálka se ale v této době opět naprosto zhroutila. Mezi vyčerpanými vojáky bez zásob řádil tyfus a část jednotek se změnila opět v rabující bandy. Velení 1. jízdní jen s problémy a s použitím drastických opatření obnovovalo disciplínu a pořádek.

Kameněv předal 1. jízdní pod velení Jižního frontu 21. října, avšak Bud'onnij si evidentně nebyl jistý bojeschopností jeho armády po předchozí krizi, a proto se pokusil odložit zahájení ofenzívy proti Krymu. Bez úspěchu. Frunze zahájil útok 28. října a na hrotu útoku stály obě jezdecké armády a dále 6. armáda. Pěší jednotky 6. armády útočily především proti opevněním na tzv. Tureckém valu a dalším. Průlomů ve frontě pronikaly jízdní armády, které dokončily dobytí Krymu. 1. jízdní obsadila 13. listopadu Simferopol a o dva dny později Sevastopol.³⁵

Občanská válka tím fakticky skončila. Boje sice v okrajových oblastech pokračovaly, avšak nemohly ovlivnit výsledek války. 2. jízdní armáda byla vzápětí po skončení kampaně již 6. prosince zreformována v jezdecký sbor, 1. jízdní byla nasazovaná proti nejrůznějším skupinám na jižní Ukrajině, poté na Kubáni a na Kavkaze. Potom 26. října 1923 byla v souvislosti s reformami a soustavným snižováním početních stavů RKKA rozpuštěná.

Legendu o 1. jízdní armádě sice prefabrikovala sovětská propaganda, ale její základy se vytvářely již v době její existence. Když se v roce 1923 objevila první povídka Issaca Babela o 1. jízdní, ve které autor sám působil jako politický pracovník, vyvolala velmi smíšené reakce. Autor v ní bez retuší líčil válku, ale také brutalitu hladových a nedisciplinovaných vojáků 1. jízdní a jejich excesů. Dostalo se mu pochopitelně kritiky těch, jichž se dotkl: Stalina, Vorošilova, Bud'onného a dalších. Dostupné dokumenty sovětských archivů ukázaly, že jeho líčení bylo spíše ještě umírněné. Političtí pracovníci armády si soustavně stěžovali na to, že nejsou schopni zvýšit politickou úroveň příslušníků 1. jízdní armády. Nejen mužstva, ale také velitelů a konstatovali, že jsou politicky (z hlediska bolševiků) negramotní. Jejich svodky jsou plné informací a nářků na krádeže, násilnosti, vraždy a pogromy, kterých se dopouštěli vojáci armády na civilním obyvatelstvu i zajatcích.³⁶

Zvláště prosluli vojáci 6. jízdní divize. Její velitel, pozdější maršál SSSR Semjon K. Timošenko byl sice odvolán a nahrazen Vasilijem Knigou, avšak anar-

³⁴ B. LITERA, *Historie Rudé armády*, díl 1, s. 96.

³⁵ Tamtéž, s. 97.

³⁶ Alexandr ŠČELOKOV, *Bat'ka Bud'onnij. O dejanijach glavnogo geroja Graždanskoj vojny – bez retuší*, URL, http://nvo.ng.ru/printed/history/2005-11-25/5_budenny.html; (přístup 25. 11. 2005).

chie v 6. jízdní divizi se tím jen prohloubila. Napětí explodovalo koncem září 1920, neboť 27. září se orgány 6. jízdní divize pokusily uvěznit dva vojáky za krádež, ale vojáci 33. pluku zbili jeho velitele Misina a o den později ubili k smrti politického komisaře 6. jízdní divize Šepeleva, který se pokusil nastolit elementární pořádek. Velitelé jednotek 6. jízdní divize nebyli schopni povstání zastavit a navíc se šířily pověsti, že Buďonnyj byl uvězněn „židovskými“ komisaři.³⁷ Nebyla to pravda. Buďonnyj sám měl štěstí, že se k povstání nepřipojili kulometčíci 1. jízdní a hlavně, že mu zachovala plnou loajalitu Zvláštní jízdní brigáda, jeho pretoriánská garda. I tak musel vynaložit obrovské úsilí, aby povstání omezil a potlačil. Až 9. října revoluční vojenská rada 1. jízdní armády nařídila rozpustit vzbouřené pluky a postálce poslat před revoluční tribunály. V dalších dnech byly uvězněny téměř čtyři stovky vojáků a 141 odsouzeno k trestu smrti.³⁸

V Moskvě povstání vyvolalo poplach. Ústřední výbor RKS(b) 6. října rozhodl poslat k 1. jízdní armádě velkou a vysoce postavenou vyšetřovací komisi. Jejími členy byl např. předseda Ústředního výkonného výboru Michail Kalinin, vrchní velitel RKKA S. S. Kameněv, komisař Hlavního a Polního štábu Rudé armády Dmitrij Kurskij, lidový komisař zdravotnictví Nikolaj Semaško, lidový komisař osvěty Anatolij Lunačarskij a tajemník ÚV RKS(b) Jevgenij A. Preobraženskij. Buďonnyj proto preventivně hlásil přijaté rázné kroky vedoucí k odzbrojení vzbouřené divize. Dokládal tvrdá opatření na potlačení vzpoury. Hlásil nejen nadřízeným, ale i předsedovi sovětské vlády a RKS(b) Leninovi, že 11. října byly 31., 32. a 33. pluk 6. jízdní divize obklíčeny u stanice Olšanica Zvláštní jízdní brigádou posílenou o oddíl dělostřelectva a dva obrněné vlaky (!), odzbrojeny a rozpuštěny. Podle A. Šcelokova, se však podařilo zmírnit původně velmi ostré stanovisko vyšetřovací komise, prý pouze díky úsilí Vorošilova, který byl ostatně jako člen revoluční vojenské rady armády za stav 6. divize také odpovědný.³⁹

Povstání ukázalo mj., že tzv. politické vzdělávání v 1. jízdní armádě zůstávalo jen na povrchu. Ostatně nebylo příliš mnoho bolševiků, kteří by ovládali důkladněji teorii, takže političtí pracovníci armády vystačili patrně jen s frázemi a hesly. Formace sice vyvolává dojem, že se jednalo z větší části o kozáckou jednotku, avšak sčítání z konce roku 1920 ukázalo, že 62 % jejich příslušníků tvořili rolníci, 14 % kozáci, 12 % dělníci a 4 % inteligence. Většinu vojáků rolnického původu ovšem tvořili tzv. inogorodnyje, tj. ti rolníci, kteří, nebo jejich předkové přesídlili z centrálního Ruska či Ukrajiny do relativně bohatých kozáckých oblastí po zrušení nevolnictví v Rusku v roce 1861.

Přišli ovšem do obsazených kozáckých oblastí s rozdělenou půdou. Na počátku první světové války kozáci na Donu a na Kubáni vlastnili asi 80 % půdy, i když

³⁷ Náladu 6. jízdní divize charakterizovaly i hesla vzbouřenců typu: „Bez Židů, komunistů a komisařů“. V. L. GENIS, *Pervaja Konnaja armija*, s. 72.

³⁸ Tamtéž, s. 73.

³⁹ Tamtéž.

reprezentovali jen asi polovinu obyvatelstva.⁴⁰ Kozáci je tolerovali jako zdroj příjmů z daní, pronájmů či sezónní pracovní síly. Ingorodnyje sami vlastnili jen málo půdy, pokud vůbec, toužili po ní a nejvíc nesli nelibě kozácká privilegia. Mnoho ingorodců a část kozáků podporovala v ruské občanské válce bolševický režim, protože doufali, že získají půdu bohatých kozáků. Již v roce 1918 Stalin znamenal, že ingorodnyje patří k neaktivnějším rekrutům Rudé armády.⁴¹

Rolníci podporovali podle dobových odhadů bolševickou vládu pouze proto, že jim slíbila půdu, a proto náleželi, alespoň zpočátku, mezi relativně neaktivnější příslušníky Rudé armády.⁴² Ostatně Buďonnyj musel v říjnu 1919 přiznat, že příslušníci jeho armády jsou sice vynikajícími a statečnými vojáky, avšak daleko více je zajímavá půda než politika.⁴³ V této souvislosti není nezajímavé, že samotný Buďonnyj, Ščadenko a řada velitelů 1. jízdní vstoupila do bolševické strany až na Stalinovo naléhání koncem roku 1919.

V. L. Genis zdůraznil, že i když v červenci 1920 měla sice 1. jízdní armáda asi 3 tisíce svých příslušníků v bolševické straně a přes tisíc bylo vedeno jako kandidáti strany, tato skutečnost se absolutně neodrážela na charakteru jednotky a jakási „komunistická uvědomělost“ zůstávala naprostou fikcí.⁴⁴ Na chování 1. jízdní armády, loupeže, znásilňování i pogromy jejich příslušníků si soustavně stěžovali nejruznější sovětsí funkcionáři z oblastí, v nichž působila či procházela, nicméně ji chránily nejen její bojové kvality, zvláště koncem občanské války, kdy měla RKA jen málo skutečně bojeschopných jednotek, ale také politické ohledy.

První jízdní armáda tak svým způsobem představovala rolnický svět deformovaný a přetvářený občanskou válkou. Armáda samotná si rekrutovala, či spíše násilím odváděla nováčky, její příslušníci si sami volili nižší velitele, zajišťovala si sama zásobování a dokonce si obstarávala část výzbroje a výstroje. Nevznikla z iniciativy vojenských či politických orgánů v Moskvě, nýbrž se vyvinula „zdola“, zprvu z partyzánských oddílů. Ty vznikaly z lokálních podmínek, zdrojů, na obranu proti „bílým“ a tvořili je především rolníci. Jejich malé jednotky se tedy opíraly o mužstvo z jedné či několika blízkých vesnic, vojáci se znali. Zárukou integrity každého oddílu a posléze až armády byla osobnost velitele, v našem případě Buďonného. Svým způsobem připomínala spíše soubor malých jednotek, jejichž členové se znali a byli svázáni solidaritou v rámci malých skupin, která jim umožňovala snášet válečné útrapy lépe než u jiných. Tyto neformální skupiny pak tvořily

⁴⁰ Konstantin A. CHMELEVSKIJ, *Krach krasnovštiny i německoj intervencii na Donu (April 1918 – mart 1919 goda)*, Rostov 1965, s. 20–22.

⁴¹ *Direktivy Komandovanija frontov Krasnoj armii 1918–1922 gg.* Sbornik dokumentov, Tom 1, Moskva 1971, s. 348.

⁴² *Direktivy Komandovanija frontov Krasnoj armii (1917–1922)*, Tom 1, s. 348.

⁴³ S. BUĐONNYJ, *Projdennyj put'*, Kniga 1, s. 283.

⁴⁴ V. L. GENIS, *Prevaja Konnaja armija*, s. 75.

základ pro klanové uspořádání a loajalitu vůči Bud'onnému. Odtud i jejich označování „Bud'onnovci“, které samo o sobě tvořilo jejich spojovací svorník a vytvářelo pojetí příslušnosti k elitářské vojenské jednotce odlišné od ostatních.

Krize 1. jízdní armády, elitní jednotky Rudé armády, následovaná o půl roku později také povstáním v neméně politicky a psychologicky důležitém Kronštadtu ukázala, že bolševický režim musel čelit novým trendům: rozkladu své mocenské základny, bez níž by nevyhrál občanskou válku, ale který ho nyní hrozil zničit, tj. neklidu a vzpourám jednotek Rudé armády, které se začínaly rozpadat. Soudě podle rozkazu předsedy Všeruské mimořádné komise pro boj s kontrarevolucí a sabotáží, známé tajné policii, Čeky Felixe E. Dzeržinského z 24. září 1920 dokonce i tuto organizaci zasáhla letargie, rozvolnění činnosti, ignorování nadřízených orgánů.⁴⁵ Krizi, kterou by bez zásadní změny politiky nezvládl. Vojáci Rudé armády, z velké části rolníci, vyčerpaní i rozčarování, hladověli a začínali se bouřit. V zemi se navíc začaly šířit obrovské hladomory a množství větších či menších povstání po celém venkově. Jediným řešením byla zásadní změna celkové politiky, přechod od politiky válečného komunismu k Nové hospodářské politice.

⁴⁵ Text rozkazu URL, <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1018730> (přístup 26. 8. 2014.)

Aufstieg und Fall der roten Kavallerie im russischen Bürgerkrieg, 1918–1920. Beispiel der Ersten Reiterarmee

Zusammenfassung

Die 1. Rote Reiterarmee als Teil der Roten Armee stellte in den Jahren 1918–1920 die bäuerliche vom Bürgerkrieg deformierte und verformte Welt dar. Die Armee selbst rekrutierte oder führte eher mit Gewalt Neulinge ab, ihre Angehörigen wählten sich selbst die niedrigeren Befehlshaber, sie stellte ihre Versorgung selbst sicher und besorgte sich sogar einen Teil der Bewaffnung und Ausrüstung selbst. Sie entstand nicht auf Initiative militärischer oder politischer Organe in Moskau, sondern entwickelte sich „von unten“, zuerst aus Partisanenkommandos. Diese entstanden aus lokalen Bedingungen, Quellen, zur Abwehr der „Weißen“, und sie bestanden überwiegend aus Bauern. Ihre kleinen Einheiten stützten sich also auf die männliche Bevölkerung aus einem oder einigen nahen Dörfern, die Soldaten kannten sich. Die Garantie für die Integrität jedes Kommandos und folglich der Armee war die Persönlichkeit des Befehlshabers, in unserem Falle von S. M. Budjonny. Auf ihre Weise erinnerte sie eher an eine Einheit kleiner Verbände, deren Mitglieder sich kannten und im Rahmen kleiner Gruppen solidarisch verbunden waren, was es ihnen ermöglichte, die Kriegsstrapazen besser zu ertragen als andere. Diese informellen Gruppen bildeten dann die Basis für die Clan-Anordnung und Loyalität gegenüber Budjonny. Die Krise der 1. Reiterarmee, der Eliteeinheit der Roten Armee, zeigte, dass das bolschewistische Regime ganz neuen Trends die Stirn bieten musste: der Zersetzung seiner Machtbasis, ohne die es den Bürgerkrieg nicht gewonnen hätte, die aber jetzt drohte, das Regime zu zerstören, d.h. es sah sich Unruhen und Aufständen von Roten Armeeverbänden gegenüber, die zu verfallen begannen. Aus dem Befehl von Feliks E. Dserschinski, dem Vorsitzenden des Allrussischen Außerordentlichen Komitees zur Bekämpfung von Konterrevolution und Sabotage, bekannt als Geheimpolizei (Tscheka), vom 24. September 1920 kann man schließen, dass sogar auch diese Organisation von Lethargie, Auflösung der Tätigkeit und Ignoranz vorgesetzter Organe erfasst wurde. Die Soldaten der Roten Armee, zu einem großen Teil Bauern, die erschöpft und ernüchtert waren und hungerten, begannen zu rebellieren. Im Land begannen sich darüber hinaus riesige Hungersnöte und zahlreiche größere oder kleinere Aufstände überall auf dem Land auszubreiten. Die einzige Lösung war eine grundlegende Änderung der gesamten Politik, der Übergang von der Politik des Kriegskommunismus zur Neuen Wirtschaftspolitik.

Bohuslav Litera

The Rise and fall of the Red Cavalry in the Russian Civil War (1918–1920). The Case of the 1st Cavalry Army

Summary

Between 1918 and 1920, the 1st Cavalry Army, a formation of the Red Army, reflected the way in which the peasant world had been transformed and deformed by the civil war. The army itself drafted or rather forcibly conscripted young men, its members chose their own lower-rank commanders, and ensured its own supplies, arms and equipment. It didn't originate from the initiative of either the military or the political authorities in Moscow, but rather it evolved from „below“, more precisely from partisan divisions. Formed mainly by peasants, these divisions arose out of local conditions and resources, and aimed at defending the people from the „whites“. Their small units relied on men from one or more neighbouring villages, and the soldiers knew each other. The personality of the commander – in this case S. M. Budyonny – guaranteed the integrity of each division and consequently of the whole army. In its way, the divisions resembled more a set of small units whose members knew one another and felt a sense of solidarity typical of small groups enabling them to endure the wartime hardships better than in other sections of the army. These informal groups further created the basis for the formation of clans loyal to Budyonny. The crisis of the 1st Cavalry Army, the elite unit of the Red Army, was a sign that the Bolshevik regime was about to face new trends: the disintegration of its power base, without which it could never have won the civil war, but which now threatened to destroy it, i.e. the unrest and rebellion of Red Army units which had begun to fall apart. Felix E. Dzerzhinsky, director of the „All-Russian Emergency Commission for Combating Counter-Revolution and Sabotage“, also known as Checa, gave an order on 24th September 1920 in which it transpires that even this organization was afflicted by lethargy, indiscipline and disrespect for higher authorities. The Red Army soldiers were mostly peasants, who tired, disillusioned and hungry, were rife to start a rebellion. Furthermore, the country was afflicted by widespread famines and there were outbreaks of several larger and minor uprisings especially in the countryside. The only solution was to effectuate a fundamental change in the overall state political system: the transition from the politics of War Communism to the New Economic Policy.

Pavel Kladiwa

Etnická klasifikace a institucionální zakotvení národnosti v Československu 1918–1938

Ethnic Classification and Institutional Affiliation of Nationalities in Czechoslovakia from 1918 to 1938

The interests of the state were significantly reflected in the ethnic (national) classification and in the institutional affiliation of nationalities in Czechoslovakia. At the same time, the state power needed to take into account the series of commitments it had agreed on in Paris in 1919. The Czechoslovak state provided the majority of people from different nationalities with solid conditions for developing a national life. Because of the state power and in order to defend the interests of the nation, a rather problematic definition of nationality was created in the 1921 and 1930 population censuses. The main problems of the Czechoslovak Republic were twofold. On the one hand, the state power did not assume the role of referee standing above competing nationalities – unlike what happened in Cisleithania – while on the other hand, it actually tended to identify with one nationality only. Therefore, the 1921 census included a hybrid category for nationality (the mother tongue) with the clear message that ‘mother tongue’ related to a person’s group of origin regardless of his or her actual language usage. The present analysis covering two decades from 1918 to 1938 revealed the significance of the independent judicial power. The Supreme Administrative Court in Czechoslovakia acquired the executive power to clarify the meaning of the term ‘nationality’, and more specifically to elucidate the connection between mother tongue and nationality. The Czechoslovak census formally defended the principle of the subjective concept of nationality. However, free choice of nationality was limited by the mother tongue, which became an objectively-defined criterion.

Keywords: History, the 20th century, Czechoslovakia, the nationality issue, population census

Část II. Období první Československé republiky¹

Po rozpadu Rakousko-Uherska a vzniku ČSR se situace v posuzování národní příslušnosti změnila. Nová státní moc se, na rozdíl od své předchůdkyně, přímo identifikovala s jednou národností (koncept „národního státu Čechů a Slováků“), a tomu přizpůsobila i svou národnostní politiku a definici národnosti ve sčítáních lidu. Zájmem státní moci bylo vykázat co nejvyšší počet příslušníků české („československé“) národnosti a naopak podíl národnostních menšin srazit co nejnižší. V garantovaných občanských a národnostních právech ČSR zřetelně navázala na předlitavské dědictví. Emanuel Rádl ve své *Válce Čechů s Němci* z roku 1928 přesně vystihl podstatu věci – z opatření které čeští politikové prosazovali v pozici opozice, se po 28. říjnu 1918 rychle vytratila ta, jejichž hlavním cílem bylo v podstatě posilovat pozici „nevládnoucí etnické skupiny“ či už „nevládnoucího národa“: „*Posledních čtyřicet let před válkou bylo politicky vyplněno zápasy o státoprávní a přirozenou svéprávnost obyvatelstva na území Koruny české. Češi se klonili celkem k pojetí státoprávnímu... Hesla autonomie, federace, svéprávnost, samostatnost, nikoli centralizace, práva národnostní byla tehdy nejživějšími politickými hesly u nás... Češi po válce náhle zrušili autonomní zřízení v zájmu vládnoucí národnosti české... I jest situace tohoto státu dnes zvláštní. Češi, před válkou autonomisté, jsou dnes zastánci centralismu, ostatní národnosti tohoto státu, tj. Slováci, Němci, Maďaři, Rusíni, jsou pro autonomii.*“² Razil se koncept češství jako produktu přírody, češství osudově odděleného od německví, přirozeného českého státu vzniklého proti násilnému státu rakousko-uherskému.

Můj přístup k věci je takový, že nepovažuji národnostní politiku v první ČSR za lepší, než v Předlitavsku po roce 1867, jak to bylo explicitně či implicitně vyjádřeno v řadě starších a kupodivu i poměrně nových studií. Domnívám se totiž, že takový soud vůbec není na místě, neboť se jednalo o státní útvary zcela jiného typu. Jsem pevně přesvědčen o tom, že je třeba celou záležitost analyzovat v kontextu celého státu, všech v něm žijících národností a vidět i vlivy zahraniční politiky. Než se pustím do rozboru etnické (pro toto období už možná spíše národnostní) klasifikace a institucionálního zakotvení národnosti v českých zemích 1918–1938, zmíním se o důležitých postřezích americké historičky Tary Zahry. Vyplyvá z nich, že přes různé neduhy, o kterých se rozeptej dále, na tom nebyla národnostní politika Československé republiky hůř, než v dalších zemích střední a dokonce i západní Evropy, spíše naopak.

Zahra zdůrazňuje, že v historiografii dříve zdůrazňovaný rozdíl mezi domněle neliberálním etnickým nacionalismem střední a východní Evropy a občanským

¹ Studie vznikla v rámci řešení grantu GAČR 13-00790S *Národnost ve sčítáních lidu v českých zemích 1880–1930 (spory, polemiky, konflikty)*. Za podnětné připomínky zapracované do finální verze studie děkuji Jeremy Kingovi.

² Emanuel RÁDL, *Válka Čechů s Němci*, Praha 1993 s. 159–160.

nacionalismem západní Evropy s jeho integrujícím potenciálem začal být v poslední době problematizován. Kupříkladu Francie institucionalizovala po roce 1918 exkluzivnější politiku národnostní klasifikace než ČSR. Podle autorky je chybou, že problém menšin po první světové válce je tradičně sledován pro prostor střední a východní Evropy, navzdory tomu, že se týkal i velmocí – 87,2 % alsaské populace hovořilo v roce 1910 německým dialektem jako svým prvním jazykem. Francouzští úředníci klasifikovali dospělou populaci Alsaska do čtyř kategorií, přičemž každá skupina dostala odlišné průkazy totožnosti – rozlišovali se domorodci s kořeny v Alsasku, cizinci ze spřátelených zemí, potomci smíšených manželství, lidé původu německého či rakouského. Poslední kategorie na tom byla nejhůře: 28 % populace dostalo D kartu, což znamenalo výměnu měny v nevýhodnějším kurzu, omezení svobody pohybu, někdy propuštění z práce či vyhození z univerzity. Přes 100 tisíc³ lidí bylo vyhnáno do Německa (především němečtí úředníci, řídicí kádry a politici). Už před rokem 1918 se Francie snažila vytvořit jednotný národní stát, oproti tomu předválečné Rakousko přispělo k institucionalizaci a rozvoji nacionální politiky. Po první světové válce byl přístup Francie a ČSR ve vztahu k německé menšině rovněž rozdílný: Francouzská politika národnostní klasifikace cílila na vyloučení občanů identifikovaných jako Němci z řad francouzského národa. Oproti tomu v ČSR státní úřady klasifikovali řadu lidí, kteří se sami prohlásili za Němce, jako Čechy, aby vytvořili dojem silné československé většiny. ČSR však byla ve svém úsilí limitována smlouvou o ochraně menšin, na rozdíl od západní Evropy a USA. Západní demokracie negarantovaly stejná práva vlastním menšinám, neboť prosadily variantu unifikovaných národních států a demokracií. Francie tak měla volné ruce v Alsasku-Lotrinsku, Britové v Irsku, Američané v rasové otázce.⁴

Mezinárodněprávní ochrana menšin v ČSR byla dána smlouvou mezi mocnostmi spojenými a sdruženými a Československem uzavřenou v Saint-Germain-en-Laye 10. září 1919. Menšinám byla garantována jazyková, školská a náboženská práva.

Mezinárodní úmluvy se odrazily v ústavě Československé republiky z 29. února 1920. Šestá hlava ústavy se týkala národních, rasových a náboženských menšin. Součástí ústavy byl i jazykový zákon č. 122/1920 Sb. z. a n. Pokud jde o jazyk menšin, bylo přijato řešení, jež se vracelo až ke Stremayerovým jazykovým nařízením, které zrovnoprávnilo češtinu s němčinou ve vnějším úředním jazyku. Kvalifikovaná menšina pro uplatnění jazykových práv byla stanovena na 20%

³ Jiný zdroj než Tara Zahra uvádí 150 00 lidí z Alsaska i Lotrinska, kteří byli vyhnáni či odešli sami bezprostředně po válce. David Allen HARVEY, *Lost Children or Enemy Aliens? Classifying the Population of Alsace after the First World War*, *Journal of Contemporary History* 34, 1999, 4, s. 537–554, zde s. 550–551.

⁴ Tara ZAHRA, *The 'Minority Problem' and National Classification in the French and Czechoslovak Borderlands*, *Contemporary European History* 17, 2008, 2, s. 137–165, zde s. 138, 142–147.

hranici populace v soudním okrese. Samosprávné úřady byly povinny v celé republice přijímat podání ve státním jazyku a umožnit jeho užívání na schůzích, zatímco menšinové jazyky měly toto právo při splnění 20% klauzule.

Podle Evy Brokové jsou ustanovení týkající se národnostních menšin v čs. ústavě z 29. února 1920 podobná jako v současných ústavách zemí EU, kde jsou práva národnostních, jazykových, etnických, náboženských a jiných skupin vymezena jako součást individuální identity. Menšinová práva jsou tak chápána jako individuální charakteristika jednotlivce. Úprava ochrany národnostních a jazykových menšin je převážně zaměřena na ochranu jazykových práv. Ústavy zemí EU neumožňují, s výjimkou Belgie, uznání národních či jazykových menšin za právnické osoby.⁵

Z původních českých premis (Benešovy přísliby v Paříži) se nicméně hned na počátku první republiky vytratila němčina jako druhá řeč země a jazykové právo se stalo nejspornější složkou čs. národnostního práva. Zmizela dvojjazyčná Praha, německý ministr-krajan a nebylo naplněno župní zřízení (obvody žup totiž nebylo možno vytvořit tak, aby dvě z nich – karlovarská a českolipská – neměly německou většinu obyvatelstva).

Nařízení č. 17/1926 Sb. z. a n. ze dne 3. února 1926 přinesla komplikovanou úpravu možnosti příslušníků menšin jednat s úřady ve vlastním jazyce. V soudních okresech s menšinou pod 20 % obyvatelstva úřady a orgány republiky úřadovaly jen ve státním jazyce. V těchto soudních okresech žilo 134 000 Němců. V okresech s menšinou 20 % – 66,6 % se při vyřizování věcí použil současně jazyk menšiny i státní. Nejvyšší stupeň ochrany menšinových jazyků se týkal okresů s menšinou alespoň dvoutřetinovou. Zde se prováděla agenda v zásadě pouze v jazyku menšiny.⁶

Změnily se i školské předpisy. Na Moravě mohly děti navštěvovat pouze obecné školy, jejichž vyučovací jazyk byl shodný s jazykem dítěte. Rodič, pokud chtěl nechat zapsat dítě do německé školy, musel dokázat, že náleží k německému národu a ne, že dítě umí plyně německy.⁷ Rodiče tedy ztratili právo volby školy i v případě, že dítě bylo plně bilingvní. V Čechách a ve Slezsku toto pravidlo neplatilo u již existujících škol – nový školský zákon z 3. dubna 1919 ho zaváděl jen

⁵ Eva BROKLOVÁ, *Problém ochrany národnostních menšin*, in: Národnostní otázka v Polsku a Československu v meziválečném období, Praha 2005, s. 85–93, zde s. 91–92.

⁶ René PETRÁŠ, *Menšiny v meziválečném Československu. Právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*, Praha 2009, s. 317, 320–321.

⁷ Tara ZAHRA, *Kidnapped souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*, Ithaca–London 2008, s. 127.

pro nově zřizované školy.⁸ Děti byly v meziválečné ČSR zapisovány s národností manželského otce.⁹

V průběhu 20. let Nejvyšší správní soud (dále NSS) upřesnil svými nálezy podmínky, za kterých uznával změnu národnosti otce. Typickým příkladem byla situace, kdy si otec dítěte pocházející z českého prostředí vzal Němku a dlouhodobě s ní žil v německém prostředí.¹⁰ Netrvalo dlouho a rodiče začali v odvoláních argumentovat změnou národnosti otce. Popisovali se jako germanizovaní Češi, spíše než jako osoby s nevyhraněnou národností, kterými zřejmě byli. Neargumentovali rodičovským právem svobodného výběru školy pro dítě, nýbrž právem německého vzdělání pro Němce. Přesto to rodiče neměli jednoduché. Školní rady argumentovaly tím, že ve snaze napravit germanizaci v Rakousku musí dávat větší váhu každé stopě českého původu než sebeidentifikaci nebo kulturním faktorům. „Změna národnosti“ nebyla jednoduchá (to se týkalo zápisu národnosti při sčítání a od toho se odvíjela i volba školy): *„In its determination to prevent the ‘Germanization’ of Czech children, the state imagined that extraordinary social and cultural boundaries separated the German and Czech populations of Bohemia and Moravia. State officials required that parents who claimed to have become Germans demonstrate that they had completely renounced their Czech families, the Czech language, Czech culture, and Czech speaking friends. They demanded that these parents actually live in a separate German universe that existed truly only in the fantasies of the most extreme nationalists.”*¹¹

⁸ Zákon č. 189/1919 Sb. z. a n., §1: „Veřejná obecná škola národní může býti zřízena v každé obci, ve které podle tříletého průměru jest nejméně 40 dětí školou povinných, když ve školní obci není veřejné školy s jazykem vyučovacím, který jest národností řeči těchto dětí. Vyučovací jazyk takové národní školy musí býti totožný s mateřským jazykem dětí, o něž jde.“

⁹ Např. fond Nejvyšší správní soud (dále NSS), kart. 106, nález č. 6958/22 ve věci stížnosti Josefa a Emilie Bezděkových v Ženklavě okr. Nový Jičín na rozhodnutí ministerstva školství a národní osvěty z 19. 11. 1921 o vyloučení jejich tří dětí z německé školy. Stížnost byla zamítnuta jako bezdůvodná 7. 6. 1922. NSS použil argumentaci, že dítě má navštěvovat podle zákona školu, jejíž vyučovací jazyk odpovídá jeho národnosti. Šetřením bylo zjištěno, že Josef Bezděk je národností české a Emilie Bezděková národností německé. V domácnosti se hovoří více česky než německy. Podle NSS tedy bylo rozhodnutí ministerstva v pořádku. Na tom nic nemění ani námitka stížnosti, že děti byly při sčítání lidu zapsány s národností německou, neboť údaj při sčítání lidu učiněný není závazný pro úřad, který v relaci podléhající jeho příslušnosti hodnotí skutkové okolnosti samostatně a nezávisle na sčítání.

¹⁰ Např. nález NSS č. 22210/23 z 4. 1. 1924. *Sbírka nálezů nejvyššího správního soudu ve věcech administrativních, svazek VI., část II., nálezy z roku 1924 (čís. 2335 – 3046)*, Praha 1925, s. 10–11.

¹¹ Tara ZAHRA, *The Battle for Children. Lex Perek, National Classification, and Democracy in the Bohemian Lands 1900–1938*, in: Lukáš Fasora – Jiří Hanuš – Jiří Malíř (eds.), *Moravské vyrovnání z roku 1905 – možnosti a limity národnostního smíru ve střední Evropě*, Sborník příspěvků ze stejnojmenné mezinárodní konference konané ve dnech 10.–11. listopadu 2005 v Brně, Brno 2006, s. 129–143, zde s. 137, 138.

NSS, jenž řešil v období první republiky kolem 360 případů reklamací dětí školními radami,¹² ve svých nálezech přesně popsal i situace, za kterých se národnost dítěte mohla lišit od národnosti jeho manželského otce: Otec nemá vliv na výchovu dítěte,¹³ dítě vůbec nezná jazyk národnosti otcovy nebo je otcem vychováváno v jiném jazyce.¹⁴

V roce 1921 proběhlo na území českých zemí po jedenácti letech sčítání lidu. Už od roku 1919 bylo jasné, že při příštím sčítání už nebude zjišťována obcovací řeč a bude řešena otázka ingerence obecních samospráv, zaměstnavatelů a majitelů domů do sčítání lidu ve snaze o dosažení kýžených výsledků ve statistice národnostních poměrů. Čeští politikové a národní aktivisté kritizovali zaniklý rakouský stát za to, že dostatečně či dokonce úmyslně nebránil nedobrovolné národní asimilaci. Prvorepubliková legislativa spjatá se sčítáním lidu nicméně vedla až k paradoxní situaci, kdy stát sice značně omezil nedobrovolnou asimilaci vyplývající z nátlaku na závislé vrstvy, ruku v ruce s tím však nechtěl uznat ani tu dobrovolnou (aspoň ne v případě „Čechů“ udávajících německou národnost). Jak to bylo možné? Zákony o sčítání lidu rezignovaly na právně závaznou definici národnosti, přiznaly však státním orgánům (podobně jako v rámci Moravského paktu) možnost, provést přidělení národnosti na základě vnějších znaků, byť by to bylo v rozporu s osobní deklarací dotyčného člověka.¹⁵

Mnohem důležitější než stručné zákony o sčítání lidu ze dne 8. dubna 1920, č. 256 Sb. z a n., respektive ze 17. března 1927 č. 47 Sb. z. a n., byla prováděcí nařízení vydaná před oběma prvorepublikovými sčítáními lidu. Nebylo totiž ani tak důležité, že se bude nově sčítat národnost, jako to, jak bude národnost definována a jakým způsobem bude statisticky zjišťována. Když se v příslušném výboru Statistické státní rady konaly porady o prováděcím nařízení k zákonu o sčítání lidu, stály proti sobě dva názory: jedni chtěli národní příslušnost zjišťovat přímým dotazem, druzí si přáli zjišťování národnosti nepřímou prostřednictvím mateřského jazyka (např. Čech Antonín Boháč i Němec Heinrich Rauchberg) – těsně tehdy zvítězilo stanovisko přímého zjišťování národnosti.¹⁶ Politikové Německého parlamentního svazu, například Gustav Peters, se přihlásili v polemice s Rauchbergem jedno-úmyslně pro sčítání národnosti, ale národnosti na základě svobodné, tedy tajné, volby.¹⁷ Tento požadavek byl přitom nejvýznamnějším prvkem českých žádostí před posledními předválečnými sčítáními lidu, za jiné politické situace byl však opuštěn.

¹² Tento počet uvádí Tara Zahra. Viz tamtéž, s. 134.

¹³ Nález z 1. 2. 1923 č. 1481.

¹⁴ Nález z 23. 2. 1923 č. 3220 a nález z 16. 12. 1927 č. 26693.

¹⁵ Peter HASLINGER, *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938*, München 2010 (Veröffentlichung des Collegium Carolinum, Bd. 117), s. 299.

¹⁶ Antonín BOHÁČ, *Národnostní mapa Republiky československé*, Praha 1926, s. 15–16.

¹⁷ Bohemia, 20. 1. 1921.

Ani v českých odborných kruzích nepanovala před prvním sčítáním lidu jednota. Například národohospodář a statistik Cyril Horáček byl z důvodu kolísavosti získaných výsledků proti přímému zjišťování národnosti. Nejvhodnější by podle něj bylo nepřímé zjišťování národnosti podle objektivního znaku, tj. mateřské řeči (nejlépe definované jako tzv. *Denksprache* tedy řeč, v níž jedinec myslí).¹⁸ Oproti tomu první předseda Státního úřadu statistického Dobroslav Krejčí se domníval, že bude nejlepší zjišťovat národnost přímo, a jen ve výjimečných případech, kde to není možné, si vypomoci nepřímým šetřením. Podle něj bude v ČSR velká skupina lidí, jejichž mateřská řeč se neshoduje s jejich uvědomělým národním přesvědčením. Nejsou to jen renegáti. Pokud se někdo nyní svobodně a z přesvědčení hlásí k jiné národnosti, než jaká odpovídá jeho mateřské řeči, nemá mu být bráněno. To by jen zkreslovalo obraz skutečných poměrů, který je třeba zjistit. Subjektivní znak národnosti (je to vlastnost subjektivní) má mít přednost. Národně uvědomělí proto mají být tázáni přímo po národnosti a má jim být dána možnost svobodné odpovědi. Pouze u lidí vlažných, neuvědomělých, nerozhodných, se má postupovat jinak. Je třeba je podrobněji poučit o smyslu otázky a požadovat přihlášení se k národnosti, pokud tak neučiní, pak zjistit národnost nepřímo, na základě důležitých znaků (hlavně mateřský jazyk).¹⁹

Ještě důslednějším zastáncem subjektivního pojetí národnosti byl biolog a filozof Emanuel Rádl, který vedl tvrdou polemiku s Antonínem Boháčem. Rádl rozlišoval mezi rasově kulturním pojetím národnosti (národnost jako přírodní jev) a politickým pojetím (národnost jako projev svobodného ducha). Podle Rádla může být národnostní sčítání založeno jen na svobodné vůli: „*Nechť si jen čtenář vzpomene, s jakou myslí sčítací arch vyplňoval! Zřetelně je to pak vidět ze způsobu, jak se před sčítáním agitovalo: nejde o to, aby při sčítání lidé se klasifikovali národnostně, nýbrž aby (vědouce, že jejich přihláška má politický význam) se přihlásili k jistému národnostnímu programu. Nekonstatují minulost, nýbrž chtějí určovat budoucnost, jinými slovy, volí národnost, a nezjišťují ji...*“²⁰

V samotné Statistické radě státní (tedy ne v dílčím výboru) byli ze tří zastoupených statistiků dva (Vilibald Mildschuh a Dobroslav Krejčí) pro přímé zjišťování národnosti, proti byl Antonín Boháč.²¹ Podle Boháče bylo nejvhodnější zjišťovat mateřský jazyk jako znak kmenové národnosti i národnost (duševní, ideovou). Zjistila by se tak i případná asimilace jedince. Pokud by byl proti takovému řešení (tj.

¹⁸ Cyril HORÁČEK, *Národnostní statistika*, in: Čsl. statistický věstník, ročník I, Praha 1920, s. 184–193, zde s. 192.

¹⁹ Dobroslav KREJČÍ, *Má se při našem příštím sčítání lidu zjišťovati národnost nebo řeč mateřská?*, in: Čsl. statistický věstník, ročník I, Praha 1920, s. 275–285, zde s. 275–277.

²⁰ Emanuel RÁDL, *Národnost jako vědecký problém*, Praha 1929, s. 55, 62.

²¹ Dobroslav KREJČÍ, *Národnost a jazyk při sčítání lidu*, Národnostní obzor, 1930, s. 172–177, zde s. 172.

zjišťování jazyka i národnosti) odpor, byl Boháč pro zjišťování mateřského jazyka jako prostředku přiznání národnosti.²²

Když už bylo zřejmé, že v nastávajícím sčítání lidu nebude zjišťována obcovačská řeč, nýbrž národnost, podali proti tomu v září 1920 dva němečtí členové Statistické rady státní protest. Zvolené kritérium není podle nich vhodné pro objektivní zjištění jazykových a národnostních poměrů, nýbrž se hodí k poškození Němců. Spolehlivé zjištění národnosti je možné jen tehdy, když se navazuje na objektivní znak, kterým je mateřská řeč. Bude-li zjišťována národnost bez objektivního znaku, způsobí to agitaci, svévoli a násilný vliv na výsledky sčítání. Takovým machinacím jsou v tomto státě vystaveni v obzvláštní míře Němci. Zjišťování jazykových poměrů je zákonem zakotveno v zákoně z 29. února 1920, jež přiznává práva jazykovým menšinám v soudním okrese, pokud dosáhnou alespoň 20 %. Navíc podle tohoto jazykového zákona by měly být zjištěny jazykové poměry veškerého obyvatelstva, a pokud budou mít židé možnost udát židovskou národnost, postihne to silněji německé menšiny než české. Národním citění sionistů by se mohlo vyhovět tak, že by osobám, jejichž národnost se odlišuje od mateřského jazyka, bylo dovoleno, vedle mateřského jazyka udat též národnost.²³

Němečtí statistikové si nemohli nepovšimnout skutečnosti, kterou popsal rovněž Antonín Boháč: Legislativa nedefinovala pojem národa nebo národnosti ani jednotlivých druhů jazyka (mateřského, rodinného atd.). Z ústavní listiny nebylo jasné, jestli zákonodárce ztotožnil pojem národní menšiny s pojmem jazykové menšiny. Z jazykového zákona z 29. února 1920 vyplývalo, že se v něm oba pojmy ztotožňují (jinými slovy jazykový zákon předpokládal, že při sčítání lidu bude zjišťován jazyk obyvatelstva. Při posuzování otázky, co má být při sčítání lidu předmětem zjišťování, bylo důležité pozdější rozhodnutí NSS ze 7. ledna 1925 ztotožňující pojmy „příslušnost jazyková“ a „příslušnost k národnosti“.²⁴

Prováděcí nařízení k prvnímu sčítání lidu v ČSR vyšlo na konci října 1920.²⁵ Pro evidenci národnostních poměrů byly klíčové tři jeho paragrafy:

§ 12 (stejný jako § 4 zákona o sčítání lidu ze dne 8. dubna 1920), podle kterého uvedení vědomě nesprávných údajů, stejně jako jiné úmyslné jednání a opomenutí, kterými se narušovala či ohrožovala úplnost a správnost sčítání, měly být trestány pokutou 20 Kč – 10 000 Kč nebo místo toho vězením do 3 měsíců. Za

²² Antonín BOHÁČ, *Národnost či jazyk?*, in: Čsl. statistický věstník, ročník II, Praha 1921, s. 40–58, zde s. 58.

²³ Národní archiv (NA), fond Předsednictvo ministerské rady, kart. č. 3285, svazek 736, spis č. 26588/20, protest dvou německých členů Státní rady statistické proti sčítání lidu dle národnosti, jenž došel 10. 9. 1920.

²⁴ NA, fond Státní úřad statistický, kart. 45, spis Antonín Boháče „Národnost a jazyk při sčítání lidu“.

²⁵ *Nařízení vlády republiky Československé č. 592 Sb. z. a n. ze dne 30. října 1920, jímž se provádí zákon o sčítání lidu ze dne 8. dubna 1920, č. 256 Sb. z a n.*

takové jednání bylo považováno zejména vědomé uvedení nesprávných údajů, vědomé nechání se zapsat dvakrát, úmyslné vyhnutí se sčítání, či působení na jinou osobu, aby udala nepravdivé údaje.

Podle § 19 mohl sčítací komisař zapisovat jen takové údaje, které nejsou ve zjevném rozporu se skutečností, nebo data z osobních dokladů. Údaje zjevně neodpovídající pravdě měl okamžitě uvést na pravou míru. Ve sčítacích arších mohl napravovat jen zjevné omyly, jinak musel opravy provádět jen s vědomím osoby, které se to týkalo.

Nejdůležitější byl § 20, který proto uvedu v doslovném znění: „*Údaje o národnosti musí býti zjištěny se zvláštní svědomitostí a přesně podle pravdy.*

Při vyplňování sčítacích archů jest přednosta domácnosti u osob, které nejsou členy jeho rodiny, povinen zapsati tu národnost, pro kterou se osoby ty samy prohlásí. Má-li sčítací komisař v příčině té pochybnosti, vyslechne tyto osoby, a byla-li národnost nesprávně zapsána, podá trestní oznámení.

Do popisných archů smí sčítací komisař zapsati jen tu národnost, kterou mu přednosta domácnosti udá za sebe a nedospělé členy své rodiny a osoby nepřičetné. Osoby dospělé mají sčítacímu komisaři udati samy svoji národnost. Udává-li sčítaná osoba národnosti dvě nebo nepřiznává-li se k národnosti žádné, dlužno ji nejprve řádně poučiti; není-li odpověď ani po tomto poučení uspokojivá, určí sčítací komisař národnost takovýchto osob podle jejich mateřského jazyka. Těch, kteří nenáleží k rodině přednosty domácnosti (služebných, podnájemníků, noclehářů, hostů apod.), má se sčítací komisař otázati na národnost přímo. Ve sčítacích arších smí komisař měniti údaje o národnosti jen tehdy, když jde o zřejmou nesprávnost. V tomto případě provede změnu se souhlasem osoby, o níž jde; ta pak potvrdí souhlas svým podpisem. Nesouhlasí-li strana, předloží sčítací komisař věc k rozhodnutí nadřízenému úřadu politickému, který vyslechne dotčenou osobu (po případě prostřednictvím orgánu, jež sám určí) a rozhodne do 14 dní. Odvolání proti tomuto rozhodnutí nemá odkladného účinku.“

Součástí prováděcího nařízení byly i instrukce pro sčítacího komisaře v případě sčítání sčítacími archy, v jejichž § 10 se zdůrazňovalo, že „*při přezkušování zápisu národnosti nesmí sčítací komisař vykonávati žádného nátlaku. Má-li příčiny pochybovati o správnosti zápisu, vyslechne osoby, o které běží*“. Dospělé členy rodiny majitele bytu mohl vyslechnout sám. Osoby nenáležící k rodině majitele bytu měl vyslechnout vždycky sám. Každá oprava zápisu o národnosti musela být na archu potvrzena podpisem dotčené osoby.

Prováděcí nařízení neobsahovalo žádné poučení o tom, co je národnost. Tato informace se objevila až v návodu k vyplňování sčítacího archu: „*Národností jest rozuměti kmenovou příslušnost, jejímž hlavním vnějším znakem jest zpravidla mateřský jazyk. Židé mohou přiznati národnost židovskou.*“²⁶ Tato „definice“ národ-

²⁶ Podle Kateřiny Čapkové nebylo uznání židovské národnosti výlučně dílem pragmatické snahy o oslabení německé a maďarské menšiny. Sionistické hnutí bylo sympatické prezidentu

nosti se stala terčem kritiky. Například člen Statistické ústřední komise ve Vídni Wilhelm Winkler, tedy bývalý kolega českých a německých statistiků v ČSR, napsal: „*Es ist das eine haarsträubende Vermengung der Begriffe zu einem spezifisch tschechischen Kautschukbegriff der Muttersprachen-Nationalität, geeignet, alles zuzulassen, was den entscheidenden Organen genehm und alles abzuwehren, was ihnen nicht genehm ist.*“²⁷ Sčítání lidu 1921 se v otázce zápisu národnosti vskutku pohybovalo mezi subjektivním a objektivním pojetím národnosti. Osoba měla udávat národnost, ke které se sama hlásí, avšak v předvídání „neuspokojivých“ odpovědí zaváděl stát důslednější úřední verifikaci, než tomu bylo v Rakousko-Uhersku. Trend byl tedy opačný než v Předlitavsku – tam se deklarovalo sčítání obcovací řeči jako objektivního kritéria, ale v praxi státní úřady nařídily, že subjektivní deklarace jedince nesmí být předmětem úřední verifikace. V ČSR se oproti tomu sčítala národnost jako předmět svobodné volby, ale charakterizovaná mateřským jazykem jako objektivně daným znakem. Důvod takového hybridního postupu je zjevný – státní moc na jedné straně chtěla zabránit lidem českého a smíšeného etnického původu v možnosti přihlášení se k německé národnosti, na druhou stranu chtěla dát možnost či imperativ přihlásit se k čs. národnosti i jedincům, jejichž mateřštinou čeština nebo slovenština nebyla, byť byli českého či slovenského původu (jedinci narození či vyrostlí v jazykově německém/maďarském prostředí), anebo českého původu vůbec nebyli, jako třeba Poláci a lidé hovořící směsicí češtiny a polštiny na Těšínsku).

Jaroslav Kučera před časem napsal, že „*proces přípravy předpisů národnostní statistiky byl i zde [míněno meziválečné Československo – pozn. aut.] jakýmsi průnikem administrativních potřeb státu a požadavků statistické vědy, ale i politických motivací a cílů*“.²⁸ Zcela s ním souhlasím. Dochovala se řada archivních materiálů dokazujících, že před oběma sčítáními lidu (tj. 1921 i 1930) vládní místa zvažovala návrhy kritérií v první řadě z pohledu státního zájmu, tedy docílení co nejvyššího počtu příslušníků československé národnosti. Například slezský zemský prezident Šrámek napsal 24. října 1920 ministerstvu vnitra, prezidiu ministerské rady a kanceláři prezidenta republiky, že termín sčítání lidu se blíží a dosud nedošly pokyny, zda se sčítání bude provádět podle mateřského jazyka nebo podle národnosti. Šrámek vzhledem k situaci ve Slezsku doporučuje sčítání podle mateřské řeči, veden k tomu znalostí poměrů na Hlučínsku a Těšínsku. Tyto poměry se podle

Masarykovi, který se vyslovil právě pro uznání židovské národnosti. Když se před sčítáním lidu v roce 1930 uvažovalo o omezení možnosti deklarace židovské národnosti, a to jejím svázáním se znalostí hebrejštiny nebo žargonu, židovští nacionálové intervenovali. Kateřina ČAPKOVÁ, *Uznání židovské národnosti v Československu 1918–1938*, ČČH 102, 2004, 1, s. 77–103.

²⁷ Wilhelm WINKLER, *Der Wert der tschechischen Nationalitätenstatistik nach der Volkszählung vom 15. Februar 1921*, Eger–Leipzig 1923 (Sonderabdruck aus dem Böhmerland-Jahrbuch für Volk und Heimat 1923), s. 9.

²⁸ Jaroslav KUČERA, *Politický či přirozený národ? K pojetí národa v československém právním řádu meziválečného období*, ČČH 99, 2001, 3, s. 548–568, zde s. 555.

něj asi budou týkat i „*zněmčených krajů českých a moravských*“. Kdyby bylo sčítání provedeno podle národnosti, je jasné, že by se většina obyvatelstva na Hlučínsku přihlásila za Němce, což by poškodilo obraz ČSR v cizině, neboť republika se dožadovala Hlučínska na mírové konferenci. I kdyby získaly politické úřady právo důkladné kontroly, nikdy nemohou výsledky sčítání lidu dopadnout tak příznivě jako v případě sčítání podle mateřské řeči. Hlučínsko je sice obydleno až na malé procento samými Moravci, přece tito lidé ztratili za pruské vlády cit pro svoji národní příslušnost. Jediné, co si lid na Hlučínsku zachoval, je jeho mateřský jazyk „moravský“. „*Jest nepochybně, že agitace německá při sčítání lidu i tu napne všechny své síly, aby získáno bylo co nejvíce lidu pro národnost německou. Lid tamní, jak dnes věci stojí, dal by se snadno zlákat, aby při sčítání udal jako národnost německou, přičemž opravné řízení asi málo by co změnilo, ježto zvláště mladší generace ovládá oba jazyky. Výhodnější byla by pro nás ovšem situace při sčítání podle mateřského jazyka a hlavně tehdy, měl-li by úřad II. instance v ruce opravné řízení. [...] Rovněž poměry na Těšínsku mluví pro to, aby sčítání lidu bylo provedeno podle ‚mateřského jazyka‘ poněvadž tím způsobem získá nepochybně element slovanský oproti německému vytvořenému uměle citěním nebo výchovou. [...] Směrnici naší při sčítání lidu musí býti zajisté, aby počet příslušníků kmene československého byl co nejvyšší a tím dokumentována oproti cizině naše národní síla. [...] Budeme-li moci cizině dokázati, do jaké míry bylo sčítání lidu za starého Rakouska falšováno, jistě tím náš význam v očích dohody se povznese a bude to jistě Slezsko, kde oprava rakouského sčítání provedena bude co nejdůkladněji.*“²⁹

O čtyři dny dříve doporučil referent prezidia ministerské rady, aby bylo sčítání lidu na Podkarpatské Rusi provedeno na základě národnosti. Zdůvodňoval to tím, že místní rusínské obyvatelstvo bylo z valné části ve školách zmaďarizováno a používá v komunikaci maďarštinu. Další plus sčítání lidu provedeného dle národnosti viděl v tom, že židovský živel se přihlásí k národnosti židovské, která byla v čs. republice uznána. Touto okolností bude oslaben pro čs. statistiku velmi nepříznivý poměr maďarského národa, který zejména v městech má převážnou většinu.³⁰

Antonín Boháč v roce 1920 napsal, že Šlonzáci na Těšínsku jsou podle jazyka a kmenové příslušnosti národnosti polské, podle vnitřního citění nejsou národnosti polské.³¹

Srovnáním sčítací praxe na Těšínsku a na Hlučínsku nejlépe vynikne, že státní orgány rozhodovaly, kdy je třeba národnost chápat jako objektivně (jazykově) danou kategorii, a kdy jako kategorii subjektivně volní, s jasným záměrem nalézt co nejvyšší počet příslušníků čs. národnosti. Lidem na Těšínsku hovořícím polským

²⁹ NA, fond Předsednictvo ministerské rady, kart. č. 2186, svazek 402/339.

³⁰ Tamtéž, č. spisu 31507.

³¹ Antonín BOHÁČ, *Příští sčítání lidu*, in: Čsl. statistický věstník, ročník I, Praha 1920, s. 268–275, zde s. 274.

dialektem bylo umožněno si svou národnost svobodně zvolit, což přinášelo zisk Čechům. Úřady totiž uznaly pro sčítání kategorii Šlonzák/Ślōzak, neboť čekaly, že spousta lidí se k ní přihlásí raději než k češství. Proto se aplikoval zápis národnosti ve formě slezská-československá, slezská-polská a slezská-německá, přičemž do statistiky se počítala druhá polovina sousloví.³² Totéž nebylo umožněno Moravcům na Hlučínsku. V jejich případě čs. úřady striktně trvaly na tom, že Moravec je totéž co Čech. Na Hlučínsku nebyly zavedeny, paralelně k Těšínsku, kategorie Moravec-Čech a Moravec-Němec. Jinými slovy – kýžených výsledků sčítání lidu na Hlučínsku a Těšínsku bylo do značné míry dosaženo zvolenou metodou. Podle zákona se při sčítání měly zjišťovat objektivně kontrolovatelné znaky, nikoli subjektivní přesvědčení. Není však znám jediný případ, kdy by byl nějaký imigrant z Haliče, který se přihlásil k čs. národnosti, úředně opraven z Čecha na Poláka – vždy jen obráceně.³³

V „problematických“ oblastech nebylo uplatněno samosčítání obyvatelstva. Zemské politické orgány určovaly, kde bude v ČSR uplatněn systém sčítání sčítacími archy a kde popisnými archy. Antonín Boháč v roce 1920 tvrdil, že „*při vysoké inteligenci obyvatelstva ČSR lze se nadíti, že bude obzvláště v českých zemích použito co nejvíce archů sčítacích*“.³⁴ Je pravdou, že použití popisných archů na Těšínsku je možno zdůvodnit negramotností či nízkou vzdělanostní úrovní části obyvatelstva. Na Hlučínsku nemohlo jít o nic jiného než o zvýšení tlaku na obyvatelstvo a jeho kontrolu, aby nemohlo udávat německou národnost. V rámci kritiky předlitavských sčítání obcovací řeči přitom čeští politikové horovali pro podstatné rozšíření samosčítání na úkor sčítání prováděného sčítacími komisaři a rovněž se zasazovali o to, aby bylo při výběru sčítacích komisařů v jazykově smíšených obcích zohledněno jejich etnické složení. Zhodnotíme-li prvorepublikovou praxi jmenování sčítacích komisařů, nesoulad mezi etnickým složením měst jako Opava, Liberec či Znojmo a podílem německé národnosti mezi sčítacími komisaři je zcela zjevný. Například návrh městské obce opavské ke jmenování sčítacích komisařů byl akceptován jen z malé části (tři osoby), ostatní sčítací orgány ustanovil politický úřad se zdůvodněním, že městem navrhovaní lidé patří k proněmeckým štváčům. Úřad pak jmenoval vesměs státní a zemské úředníky a tři profesory státního čs. gymnázia. Jen čtvrtina jmenovaných osob byla německé národnosti.³⁵

Počet polských sčítacích komisařů ve východním Slezsku rovněž proporcionalně neodpovídal zastoupení polské národnosti. Přitom význam sčítacího komisaře

³² Ke slezanství se podle výsledků sčítání 1921 přihlásilo 47 314 lidí, z nichž bylo 24 299 lidí započteno k čs. národnosti, 21 607 k polské národnosti a 1408 k německé národnosti.

³³ Ivo BARAN, *Otázka národnosti při československém sčítání lidu na Těšínsku v meziválečném období*, Slovánský přehled 94, 2008, 1, s. 15–32, zde s. 19–20, 23.

³⁴ A. BOHÁČ, *Příští sčítání lidu*, s. 271.

³⁵ NA, fond Předsednictvo ministerské rady, kart. č. 3285, svazek 736, rok 1921, Pres. 45–286, prezidium zemské vlády slezské ministerstvu vnitra 1. 3. 1921.

byl v regionu, kde se identita vázala k území a jazyku/dialektu, velký.³⁶ Úřady čekaly až do konce ledna 1921, než vyhlásily datum sčítání, byť o něm bylo rozhodnuto už v listopadu 1920. Polští aktivisté si stěžovali, že důvodem byla snaha zkrátit dobu polské agitace, navíc úřady i ve zbylém čase mnohem přísněji aplikovaly zákony v případě aktivit polských agitátorů.³⁷ Sčítací komisaři podle polských stížností tvrdili lidem, že zdejší obyvatelstvo nemá nic společného s Polskem, neboť žije v ČSR, někdy prý vyškrtávali zápis polské národnosti nebo vyhrožovali těm, kdo ji chtěli uvést, vyhoštěním do Polska, ztrátou práce, či vypovězením z bytu.³⁸ Snažili se přesvědčit sčítané osoby, že Poláci jsou lidé příšlí z Haliče, kdežto Slezané jsou Moravané. Negramotným lidem nemohli s vyplněním pomoci přátel či příbuzní (v případě použití sčítacích archů; bylo to zakázáno zákonem), a museli si nechat vyplnit arch sčítacím komisařem. Jen v několika málo oblastech Poláci dosáhli 20% podílu na populaci, což jim zaručovalo jazyková práva.³⁹ Nutno však připomenout, že politika meziválečného Polska vůči jeho národnostním menšinám byla mnohem tvrdší a radikálnější než v ČSR.⁴⁰

Antonín Boháč činnost sčítacích komisařů hájil. Připustil, že byli i tací, kteří zacházeli příliš daleko a pro českou národnost reklamovali i jedince, kteří dlouhou dobu žili v německém prostředí a již se odnárodnili. Jedním dechem však dodal: „*Pokud byl při sčítání lidu veden zápas o duše, byli to v českých zemích kromě lidí pocházejících z rodin smíšených vesměs lidé českého původu, národně málo uvědomělí a žijící delší dobu v německém prostředí. Nešlo o lidi německého původu, z nichž by sčítací komisaři byli chtěli udělat Čechy; všechny sporné případy rozhodované NSS týkali se lidí českého rodu.*“ Přiznávání národnosti nikoli svobodnou volbou, nýbrž podle skutečností daných předchozím životem byl podle Boháče jediný prostředek, jak lidi sociálně slabé a závislé uchránit před nátlakem a jak jim zajistit aspoň poměrně svobodnou národní konfesi.⁴¹

³⁶ Ellen L. PAUL, *Czech Teschen Silesia and the Controversial Czechoslovak Census of 1921*, The Polish Review 63, 1998, 2, s. 161–171, s. 165.

³⁷ Letáky a noviny podporující polskou věc prý policie zabavovala (např. několik čísel listu Robotnik Śląski), na rozdíl od českých, i když jejich tiskoviny obsahovaly protipolské komentáře. Tamtéž, s. 163–164.

³⁸ Poslední dva argumenty byly přitom významnou součástí stížností české strany na německý nátlak v předválečných sčítáních lidu.

³⁹ E. L. PAUL, *Czech Teschen Silesia*, s. 166–167, 169.

⁴⁰ Podle Tomaszewského byl podíl Bělorusů na veškerém obyvatelstvu v jejich sídelním území (ve čtyřech polských vojvodstvích) asi padesátiprocentní, zatímco podle oficiálních výsledků sčítání lidu z roku 1931 činil jen 28 %. Jerzy TOMASZEWSKI, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985, s. 35. Rovněž počet Ukrajinců, k němuž dospěla polská statistika, byl výrazně podhodnocený.

⁴¹ Antonín BOHÁČ, *Národnost a sčítání lidu. K Rádlovu sociologickému rozboru naší národnostní statistiky*, Praha 1930, s. 5, 14.

Tato argumentace se z dnešního pohledu nejeví jako bezproblémová – kdo byl ve chvíli, kdy čs. stát odstříhl obecní samosprávy od ovlivňování sčítání lidu a české elity byly u moci, oním utlačovatelem? Antonín Boháč ve své argumentaci evidentně spojil dvě odlišné věci: nátlak a národní neuvědomělost. Státní moc potírala spolu s násilnou asimilací i asimilaci dobrovolnou, pokud se děla směrem od české k německé národnosti.

Ke konfliktním situacím došlo při sčítání lidu na Hlučínsku. Podle zprávy okresního četnického velitelství v Hlučině se v posledních dnech před sčítáním roznesla po Hlučínsku zpráva, že postup čs. úřadů není jenom sčítání lidu, nýbrž že je to zároveň hlasování, které má přispět ke konečnému rozřešení hlučínské otázky a děje se pod rouškou sčítání lidu, aby byl hlučínský lid obelstěn. Tuto zprávu prý přinesli dělníci, kteří se vrátili z Pruska ke svým rodinám, aby se zúčastnili sčítání lidu. Byli viděni i lidé, kteří se vraceli jen zřídka. Tyto falešné zprávy vyvolaly potíže. Například ve dnech 16. a 17. února 1920 nebylo slyšet nikoho mluvit jinak než německy, kdo německy neuměl, ten v přítomnosti četnictva nemluvil. Na české otázky četnictva bylo odpovídáno „ich verstehe nicht“ nebo „nicht verstehen“. V moravských rodinách se učili ženy a děti neovládající němčinu dostatečně vyslovovat slova „deutsch“ a „röhmisch-katholisch“. Sčítacím komisařům nejprve nechťelo obyvatelstvo na kladené otázky vůbec odpovídat. Žádalo, aby si komisaři opatřili německé tiskopisy a aby vyplňovali formuláře německy. V Kravařích bylo pro demonstrativní chování dne 16. února oznámeno úřadu 70 osob.⁴² Po sčítání informoval zplnomocněný komisař republiky Československé pro Ratibořsko prezidium ministerské rady o tom, že obyvatelstvo na Hlučínsku mělo odpovědi na otázky nastudované v pořadí popisného archu, takže přehodil-li komisař pořadí, dávalo obyvatelstvo v jazyce německém zcela zmatené odpovědi. Přiložil zprávu sčítacího revizora o výpovědi na otázky kladené sčítacím komisařem v přítomnosti revizora v továrně na zpracování lnu v Chuchelné. Dotazovány byly dělnice z Kobčovic ovlivněné německou agitací. Požadovaly po komisaři, ať s nimi hovoří německy. Následně si komisař ověřoval jejich znalost němčiny otázkami a dostával nesmyslné odpovědi, např.: *„In was für einem Verwandschaftsverhältnisse stehen Sie zu Ihrem Wohnungsinhaber? – Im deutschen; Welchen Geschlechtes? – Deutschen Geschlechtes; Wann sind Sie geboren? – Ich bin Arbeiterin; Welche ist Ihre Muttersprache? – Meine Mutter ist schon längst gestorben, wir haben zuhause keine Mutter mehr.“* Vyskytly se i případy, že mnohé z dělnic po otevření dveří volaly, aniž by obdržely otázku: *röhmisch-katholisch, deutsch.*⁴³

V posledních dvou předlitavských sčítáních lidu prováděli Češi a v menší míře rovněž Němci a Poláci tzv. soukromá sčítání lidu. Jejich cílem bylo znevěro-

⁴² NA, fond Předsednictvo ministerské rady, kart. č. 3285, svazek 736, zpráva Okresního četnického velitelství v Hlučině zplnomocněnému komisaři pro Ratibořsko, 20. 2. 1921.

⁴³ NA, fond Předsednictvo ministerské rady, kart. č. 3285, svazek 736, Pr. 80-47, v Opavě 1. 3. 1921.

hodnit výsledky státního sčítání obcovací řeči v některých etnicky smíšených obcích, tj. dokázat, že podíl té či oné národnostní menšiny je ve skutečnosti větší. Státní moc tehdy provádění soukromých sčítání tolerovala (až na výjimky, kdy už zřejmě agitace překročila jisté meze, jako počátkem roku 1901 při českém soukromém sčítání v Liberci a německém v Plzni). Na tuto tradici se pokusili navázat němečtí aktivisté při sčítání lidu v roce 1921, ale státní orgány situaci bedlivě sledovaly a všechny pokusy o provedení soukromého sčítání lidu likvidovaly hned v zárodku. Iniciátory soukromých sčítání trestaly podle § 4 zákona o sčítání lidu ze dne 8. dubna 1920, podle kterého uvedení vědomě nesprávných údajů, stejně jako jiné úmyslné jednání a opomenutí, kterými se narušovala či ohrožovala úplnost a správnost sčítání, měly být trestány pokutou 20 Kč – 10 000 Kč nebo místo toho vězením do tří měsíců. Někteří potrestaní aktivisté se proti trestnímu nálezu odvolali až k NSS, jehož výnosy nedaly ani v jednom případě stěžovatelům za pravdu.

Organizátoři soukromého sčítání lidu v Dolní Dlouhé Loučce (okres Šternberk) namítali, že „*skutková podstata trestního činu kladeného jim za vinu není dána ani a) po stránce objektivní, poněvadž nebyl prokázán jediný konkrétní případ, v němž by byli stěžovatelé při úředním sčítání vyprovokovali nebo způsobili přímo nebo nepřímou nepravdivé údaje, k nepravdivým údajům vyzývali, nebo někoho uvedli ve zmatek, ani b) po stránce subjektivní, poněvadž soukromé sčítání lidu, i když bylo provedeno několik dní před sčítáním úředním, nemohlo by prokázati úmyslu, aby byla porušena nebo ohrožena správnost úředního sčítání*“. Soud však argumentoval takto: „*Zákon o sčítání lidu a prováděcí ustanovení k němu vydaná povolala ke zjišťování okolností tvořících předmět sčítání výhradně úřady politické a úřední orgány k nim přidružené (sčítací komisaře a revizory), vyloučily tedy ze zjišťování oněch okolností jakékoliv jiné činitele, zejména činitele místní, kteří by moci svého postavení v obci mohli působiti na obyvatelstvo. Z opatření toho jest zřejmý úmysl zákonodárcův, aby osoby, jejichž poměry mají býti zjištěny sčítáním, byly ochráněny před vlivy, jež by mohly vésti k tomu, že by jednotlivci, kteří by podléhající místním vlivům při soukromém sčítání udali určitou národnost, z obavy, že budou jejich údaje při úředním sčítání vlivnými činiteli místními kontrolovány, učinili také při úředním sčítání údaje nesrovnávající se se skutečností a jejich přesvědčením, zároveň však, aby byli ochráněni před újmami, které by jim mohly vzniknouti zejména proto, že se přiznali k určité národnosti*“.⁴⁴

V případě soukromého sčítání lidu v Uničově soud upřesnil, v čem shledal nezákonnost jednání stěžovatelů: „*Jestliže v daných případech místní činitelé krátce před úředním sčítáním a o své újmě zjišťovali národnost v době, kdy museli věděti o tom, že úřední sčítání bude v nejbližší době provedeno, dlužno připustiti, že jednání toto mohlo působiti na jednotlivce, jichž národnost měla býti zjištěna, v tom směru, že osoby ty mohly mysliti, že jsou vázány udáním učiněným již dříve místním činitelům při soukromém nikoli tajném sčítání a že je musí opakovati při úředním*

⁴⁴ NA, fond Nejvyšší správní soud (NSS), kart. 97, č. 12833/22.

*sčítání i když udání ta z nějakého důvodu zúmyslně nesprávně učiněna byla, jakož i, že si stěžovatelé museli býti vědomi této vlastnosti svého jednání.*⁴⁵

V nálezu zamítajícím odvolání organizátorů soukromého sčítání lidu z Moravského Šilperku NSS poukázal na svůj nále z č. 250 z 10. ledna 1922, podle nějž k založení objektivní skutkové podstaty trestného deliktu dle § 4 zákona o sčítání lidu ze dne 8. dubna 1920 č. 256 stačí každý čin, který ve svém konečném výsledku mohl mít vliv na úplnost nebo správnost úředního sčítání v tom směru, že některé z okolností, které měly být při sčítání vyšetřeny, jako zejména národnost, nebudou správně nebo úplně vyšetřeny. Úmyslnost jednání charakterizoval jako vědomost, že existuje příčinná souvislost mezi činem a ohrožením sčítací akce.⁴⁶

Ke sporům se státními orgány nedocházelo jen kvůli soukromým sčítáním lidu. Jak už jsem uvedl, § 20 prováděcího nařízení k zákonu o sčítání lidu přiznal státním orgánům možnost, provést přidělení národnosti na základě vnějších znaků, byť by to bylo v rozporu s osobní deklarací dotyčného člověka. Zákon o sčítání lidu trestal vědomé uvedení nesprávných údajů, tj. de facto udání „nesprávné národnosti“. Většina potrestaných lidí se s rozhodnutím úřadu smířila, menšina se proti němu odvolala k vyšší úřední instanci, někteří jedinci až k NSS. Stížnosti podané k NSS se v zásadě bránily proti uloženým trestům za jednání, které stěžovatelé a jejich advokáti nepovažovali za úmyslné uvedení nesprávné národnosti, a dále ne-souhlasily ani s tím, že by byla vůbec uvedena nesprávná národnost. Judikatura NSS nakonec přiměla vládní orgány k částečné změně výkladové praxe, neboť NSS upřesnil okolnosti, za kterých byla uznána tzv. změna národnosti, tzn. jedinec určitého etnického původu úspěš s přihlášením se k odlišné národnosti. Jinými slovy, NSS mírně omezil právo státních orgánů přidělovat národnost. Kritizoval poučení v návodu k vyplňování sčítacího archu: „*Národností jest rozuměti kmenovou příslušnost, jejímž hlavním vnějším znakem jest zpravidla mateřský jazyk...*“ a doplnil do něj výklad onoho „zpravidla“. Uveďme si na konkrétních příkladech, za jakých okolností a s jakou argumentací uznal NSS stížnosti za oprávněné.

Jedno z průlomových rozhodnutí padlo v listopadu 1922. Františka Reifová z obce Kyselov na Olomoucku byla v březnu 1921 odsouzena k dvoudennímu vězení za to, že při sčítání lidu udala německou národnost, ač jejím doznáním bylo zjištěno, že je českého původu, měla české rodiče a navštěvovala českou školu, že tedy její národnost je česká. Stěžovatelka ve svém prvním odvolání k vyšší úřední instanci uvedla nové okolnosti, z nichž dovozovala, že je nutno ji pokládat za příslušnici německé národnosti: Narodila se v roce 1866 v Bělovicích jako dítě českých rodičů, v roce 1877 nastoupila službu v Kyselově, navštěvovala zde německou školu, mluvila německy a pokládala se od té doby za Němku. V roce 1890 se provdala za muže německé národnosti. Všech pět jejich dětí bylo vychováno německy a navštěvovalo německou školu. V rodině se mluví jen německy a stěžova-

⁴⁵ NA, fond NSS, kart. 832, č. 6245/22.

⁴⁶ NA, fond NSS, kart. 832, č. 6379/22.

telka zná němčinu slovem i písmem, kdežto češtinu ovládá nedokonale. Stěžovatelka tedy v odvolání nepopírala český původ, ale poukazovala na to, že svým pobytem v německém prostředí se přizpůsobila zvykům a řeči německého národa. Tím popírala zároveň podstatnou náležitost skutkové povahy stíhaného přestupku, že totiž ohledně své národnosti učinila vědomě nesprávné udání. Poté, co i vyšší instance zamítla její odvolání, podala stížnost k NSS, který zrušil rozhodnutí úřadů pro nezákonnost: „*Ve druhém odstavci § 8 úředního poučení a návodu se uvádí, že národností jest rozuměti kmenovou příslušnost, jejímž hlavním vnějším znakem jest zpravidla mateřský jazyk. Mluví-li se však o hlavním znaku, mohou dozajista rozhodny býti i znaky jiné a dodává-li se, že takovým znakem jest zpravidla mateřský jazyk, připouští se tím výjimky. Takovými jinými znaky národnosti mohou zajisté býti též jazyk, kterého osoba v denním styku jako dorozumívacího prostředku užívá, její znalosti jazykové, prostředí, ve kterém v době rozhodné pro zjištění národnosti po delší dobu žije, kmenová příslušnost a obcovací řeč manžela a jiných příslušníků rodiny, místo dlouholetého, trvalého pobytu, okolnosti, za kterých bylo dokončeno vychování apod.*“⁴⁷

Podobné bylo rozhodnutí NSS z prosince 1922 rušící trest uložený Janu Podivinskému z Hněvotína na Olomoucku. Trestní nález byl odůvodněn tím, že Podivinský je rozhodně příslušníkem národnosti české, ačkoli tvrdí, že od doby svého sňatku cítí německy – narodil se českým rodičům, jeho mateřským jazykem byla čeština a navštěvoval českou školu. Podle NSS toto rozhodnutí vychází z nesprávného právního názoru, že další okolnosti, jež stěžovatel uvedl ve správním řízení, totiž že žije od roku 1897 jen mezi Němci, že se v roce 1903 oženil s Němkou a děti vychovávají německy, jsou pro posouzení skutkové podstaty bezvýznamné.

„*Ani zákon o sčítání lidu ani prováděcí nařízení k němu vydané nestanoví pojem národnosti. Národnost lze zajisté definovat jako kmenovou příslušnost, jejímž hlavním znakem je zpravidla mateřský jazyk. Definice této nelze však v každém případě a bez výjimky použít, nebo zkušenost ukazuje, že národnost jednotlivce se může změnit během času následkem různých vlivů a okolností, zejména vystěhováním se do území obývaného převážně příslušníky jiné národnosti.*“⁴⁸

Precedens z kauzy Podivinsky byl využit i v případě Františka Kříže z Kyseľova odsouzeného k 48 hodinám vězení za vědomé uvedení nesprávné národnosti. Stěžovatel se 15. února 1921 přihlásil k německé národnosti, přičemž sčítací revizor dospěl k závěru, že je národnosti české, neboť jeho rodiče byli Češi a česky jej vychovali. Stěžovatel v odvolání uvedl, že svoji národnost udal správně. Žije již 22 let v německé obci mezi Němci, umí německy i česky, jeho manželka je Němka a svých pět dětí vychoval německy. Je sice původem Čech, ale vzhledem k výše uvedeným okolnostem nelze tvrdit, že by přiznání jeho k národnosti německé bylo nesprávné a dokonce vědomě nesprávné. NSS zvažoval stížnost proti názoru, že

⁴⁷ NA, fond NSS, kart. 832, č. 17227/22. Zachováno podržení slov dle originálu.

⁴⁸ NA, fond NSS, kart. 104, č. 19967/22.

jediným směrodatným faktorem je původ z českých rodičů a vychování. Dal stěžovateli za pravdu a zrušil rozhodnutí pro nezákonnost.⁴⁹

V dubnu 1923 NSS rozhodl, že „*udá-li osoba svéprávná při sčítání lidu jinou národnost, než dle názoru sčítacího komisaře je správná, a dovolává-li se při tom určitých skutečností na odůvodnění svého udání – nelze již proto mluvit o nesprávném udání ve smyslu § 4 zákona o sčítání lidu č. 256/20*“. Rozhodl tak na základě stížnosti ženy, která byla odsouzena k pokutě 2000 K za vědomé udání nesprávné národnosti (německé), protože pocházela z českých poměrů. NSS rozsudek zrušil: „*O zřejmé nesprávnosti nelze zde mluvit, ježto stěžovatelka žije již přes 30 let mezi Němci, provdala se za Němce, od té doby jsou všichni její domácí lidé a příbuzní Němci, a proto cítí se přes český svůj původ Němkyní a přiznala se proto plným právem jako Němkyně; nemůže proto být řeči o vědomě nesprávném udání*“. Úřad měl podle výkladu NSS právo rozhodnout o národnosti, neměl ale důvod k postihu stěžovatelky.⁵⁰

NSS tedy byl nakloněn zvážit argumenty stěžovatele, pokud považoval za doložené, že ten se během svého života odklonil od své „původní národnosti“. Ani v jednom případě nevyhověl stížnostem proti trestům uvaleným za odepírání výpovědi před sčítacím komisařem. Typickým příkladem je rozhodnutí o stížnosti Josefa Seifrieda z Kravař na Hlučínsku proti peněžitě pokutě 1000 Kč. Stěžovatel uvedl, že žádal pouze německý zápis svých údajů, aby věděl, co se zapisuje, avšak sčítací komisař mu ukázal pouze české formuláře. NSS kvalifikoval jednání stěžovatele jako úmyslné, neboť ten musel vědět, že jde o data pro vyplnění popisných archů, přesto odmítl vypovídat před sčítacím komisařem. Jeho jednání tak mohlo ve svém konečném výsledku mít vliv na úplnost nebo správnost sčítání.⁵¹

Před sčítáním lidu 1930 stát zohlednil některé námitky odborné i laické veřejnosti proti definici národnosti při předchozím sčítání lidu a rovněž musel vzít v potaz nálezy NSS. Čelný čs. demograf Antonín Boháč přiznal rozpor u Židů, kterým bylo v roce 1921 dáno na vybranou zapisovat národnost řečovou („objektivní“) nebo subjektivní. Byl toho mínění, že duchu sčítání by odpovídalo, kdyby přiznání židovské národnosti bylo vázáno na určité vnější objektivně kontrolovatelné znaky.⁵² Na druhou stranu je třeba zdůraznit, že připuštění židovské národnosti mělo

⁴⁹ NA, fond NSS, kart. 104, č. 5721/22.

⁵⁰ Nález NSS č. 12566/22 z 30. 4. 1923. Viz *Sbírka nálezů nejvyššího správního soudu ve věcech administrativních*, svazek V., část II., *nálezy z roku 1923* (čís. 2335 – 3046), Praha 1925, s. 974–977.

⁵¹ NA, fond NSS, kart. 832, č. 248/22.

⁵² A. BOHÁČ, *Národnost a sčítání lidu*, s. 21.

mnohem větší dopad v případě Slovenska a Podkarpatské Rusi, zatímco v českých zemích výsledky sčítání národností nijak neovlivnilo.⁵³

Na parlamentní půdě zaznělo v rámci projednávání nového zákona o sčítání lidu i několik dalekosáhlejších návrhů, které však nebyly přijaty. Kupříkladu na schůzi senátu byl 16. března 1927 zamítnut pozměňovací návrh Karla Friedricha a kolegů z řad Německé nacionální strany (DNP), podle kterého mělo být do druhého článku doplněno: „*V každém případě budiž sčítáním lidu zjištěna národnost sčítaných osob na základě svobodného, všech vlivů prostého přiznání těchto osob.*“ Do článku tři o sčítacích komisařích a revizorech mělo být zařazeno, že komisaře a revizory jmenují politické úřady na návrh obecních zastupitelstev, přičemž má být dbáno národnosti obyvatel daného místa. Na schůzi poslanecké sněmovny byl 17. listopadu 1926 projednán a odmítnut pozměňovací návrh poslance Otto Horpynky z Německé nacionální strany (DNP), jenž žádal totéž a navíc vyzval vládu, aby prováděcí nařízení k zákonu o sčítání lidu předložila nejprve parlamentu, konkrétně dvěma výborům obou komor, a teprve po jejich schválení jej uveřejnila.⁵⁴

Názory odborníků se, stejně jako před sčítáním lidu 1921, rozcházeły. Předseda Státního úřadu statistického dr. Jan Auerhan se v *Českém slově* 9. února 1930 vyslovil proti sčítání národnosti podle svobodné volby. Zdůvodnil to existencí řady sociálně slabých a závislých lidí, kteří by se báli přihlásit svobodně svou národnost. Oproti tomu Auerhanův předchůdce v čele úřadu (do roku 1929), profesor František Weyr, uveřejnil v *Prager Presse* z 8. února 1930 článek *Nationalität und Muttersprache. Glossen zur kommenden Volkszählung*, v němž zdůraznil, že pro administrativní praxi státu je bez významu, jakým jazykem mluvili ve svém mládí dnešní padesátníci a ještě starší lidé. Další z čelných statistiků, profesor Emil Schönbaum, náležel mezi stoupence zjišťování mateřské řeči, nikoli národnosti jako svobodného přiznání. Mateřskou řeč si však vykládal jako řeč myšlení (*Denksprache*, tedy jinými slovy jako jazyk, který je pro jedince primární aktuálně). Souhlas s názory Schönbauma vyslovilo *Právo lidu* 5. března 1930 v článku *Nesnáze se sčítáním lidu*. Celá záležitost měla i jasný politický kontext – národní jednoty byly zřejmě nejvášnivějším odpůrcem svobodné volby národnosti a kritikem Emanuela Rádl: „*Právě proto, že se každý dává zapsati jako příslušník národnosti té či oné, jest třeba jeho rozhodnutí vázati vnějšími znaky, kontrolovatelnými, aby nebylo možno jejich údaje ovlivňovati zvenčí nebo volně měniti. Vnějšího tlaku jest třeba k objektivnímu posouzení.*“⁵⁵ Proti tomu, aby se národnost určovala podle jazyka, jemuž se sčítaná osoba nejlépe naučila, psaly *Národní Listy*, *Národní Politika*

⁵³ Ve sčítání lidu v roce 1921 se v českých zemích přihlásilo k židovskému náboženství 113 600 lidí, z nichž však jen 30 000 udalo židovskou národnost, zatímco asi 50 600 českou (čs.) a 33 000 německou národnost. Viz Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře První republiky (1918–1938)*. Díl 1.: *Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*. Praha 2000.

⁵⁴ NA, fond Předsednictvo ministerské rady, kart. č. 1861, svazek 401/389/1.

⁵⁵ Hraničář, 22. 2. 1930, článek *Národnost ve sčítání lidu*.

a také *Venkov*. V *Hraničáři* z 15. března 1930 vyšel článek *Sčítání lidu z hlediska hraničářů*, v němž se uvádí, že více než polovina čl. hraničářů mluví nejzběžněji německy a někteří z nich neumějí česky psát, což je prý důsledek rakouského systému výchovy českých dětí. Podle hraničářů prý budou čeští lidé donuceni se hlásit za Němce v důsledku hospodářského a sociálního nátlaku, zatímco Němci nemusí mít obavu o své lidi, neboť žádný Němec se nepřihlásí za Čecha pro svou národní hrdost.⁵⁶

Státní rada statistická se zabývala otázkou nové definice národnosti pro účely sčítání lidu, neboť ta z roku 1921 byla neudržitelná, což prohlásil i NSS. V roce 1930 se po četných debatách usnesla nejprve na následující definici: „*Národnost zapisuje se u každého sčítaného obyvatele (československé i cizí státní příslušnosti) podle mateřského jazyka; není přípustno zapsati více než jednu národnost (mateřskou řeč); židovská národnost (mateřská řeč) smí býti zapisována.*“ Po třech týdnech změnil subkomitét Státní rady statistické formulaci následovně: „*Národnost se zapisuje u každého sčítaného obyvatele (československé i cizí státní příslušnosti) podle jazyka, jemuž se sčítaná osoba nejlépe naučila a jímž nejzběžněji mluví; je to zpravidla jazyk mateřský. Za jazyk židovský považuje se kromě hebrejštiny také tzv. žargon.*“⁵⁷ V reakci na to napsala Národní rada československá předsednictvu ministerské rady a prezidiu ministerstva, že statistikové ve své definici sčítané národnosti upozadili význam mateřského jazyka a zapomněli na hromadný výskyt speciálních a velmi zřetelných jiných znaků národnosti než je jazyk u obyvatelstva židovského. Takto navržené sčítání nebude podle Národní rady sčítáním národnosti, nýbrž jen sčítáním částečné znalosti řeči, velmi blízkému sčítání podle obcovací řeči v bývalém Rakousku. „*Je zřejmo, že jazyk, kterým sčítanec nejlépe mluví, nebude souhlasiti s mateřskou řečí sčítancovou především tam, kde vliv cizího prostředí mohl způsobiti lepší znalost řeči tohoto prostředí, nežli jeho řeči mateřské. V nevýhodě bude národnost mající značnější počet svých příslušníků v prostředí jinonárodním. Je to zřejmě především národnost československá...*“ Počet Maďarů na Slovensku by se podle nové sčítací definice mohl přiblížit maďarskému odhadu jednoho milionu na základě předválečného sčítání (kdežto v roce 1921 bylo napočteno 745 731 čl. státních příslušníků maďarské národnosti), i proto požadovala Národní rada československá ponechání definice ze sčítání roku 1921.⁵⁸ Na nesouhlasné stanovisko Národní rady, jež měla blízko k Národním jednotám, reagoval za Státní úřad statistický Antonín Boháč. Konstatoval, že Národní radě je trnem v oku hlavně oslabení pozice mateřského jazyka jako znaku národnosti a možnost zápisu židovské národnosti jen u židů ovládajících hebrejštinu nebo žargon. Národní rada chápe mateřský jazyk jako něco, co se může změnit až mezigeneračně, s čímž

⁵⁶ Antonín BOHÁČ, *Národnost při druhém sčítání lidu*, Praha 1931, Statistický obzor 12, 1931, 1–2, s. 14–30, zde s. 21, 27–28.

⁵⁷ NA, fond Předsednictvo ministerské rady, kart. č. 2186, svazek 402/339/1.

⁵⁸ NA, fond Státní úřad statistický, kart. 45, č. 3541/1.

statistická komise nesouhlasí – jedinec může přestat mluvit svým původním mateřským jazykem.⁵⁹

Ve fondu Státního úřadu statistického se zachoval opis memoranda o sčítání lidu, které si vyžádal Edvard Beneš. Obsah memoranda dokládá skutečnost známou již z příprav sčítání lidu 1921 – státní moc při nastavování kritérií a mantinelů pečlivě zvažovala, jak se ten či onen krok promítne do výsledků sčítání národností, přičemž vyvinula enormní snahu podpořit „státní národ“. Podle memoranda mluví pro zjišťování mateřského jazyka (jako rozhodujícího znaku národnosti) ve sčítání lidu tyto důvody: 1) Na Hlučínsku je velká většina tzv. Moravců „dajčfrajndlišská“, podle volebních výsledků by se jich přihlásilo přes dvě třetiny k národnosti německé a „bylo by tak i oficiálně prokázáno, že jsme si osvojili Hlučínsko neprávem“. 2) Na Slovensku a v Podkarpatské Rusi není dosud překonáno maďarizační úsilí uherského státu... „jest tu ještě mnoho rodilých Slováků i Rusů maďarského smýšlení, kteří by při volném přihlášení národnosti se přihlásili za Maďary“. 3) Tlak hospodářsky silných na sociálně slabé a závislé by se při svobodném, nekontrolovatelném přiznání národnosti obracel proti národu československému.

Naopak pro národnost a proti mateřskému jazyku uvádí memorandum tyto důvody: 1) Na Těšínsku část domorodého obyvatelstva hovořícího polsky nechce se hlásit za Poláky; většina těchto tzv. Šlonzáků by se připojila k národnosti české, menšina k německé. Při příštím sčítání bude těchto Šlonzáků hlásících se za Čechy méně než při sčítání z roku 1921, kdy tamní obyvatelstvo stálo ještě pod dojmem plebiscitní akce. 2) Oddělením Židů německého a maďarského jazyka od Němců zmenší se počet obyvatel těchto národností. Sníží se sice také počet Čechoslováků, když odpadnou sionisté čs. jazyka, avšak to nebude mít takové důsledky jako pro Němce a Maďary. Memorandum k tomu poznamenává, že uznáním židovské národnosti klesli v roce 1921 Němci pod 20% hranici nutnou pro uznání jazykových práv v bohumínském okrese, v roce 1930 lze totéž očekávat v moravsko-ostravském a olomouckém okrese a židé budou rozhodovat o jazykových právech pro maďarštinu ve třech slovenských okresech.

Podle neznámého autora memoranda (nebylo podepsáno) by bylo nejspřavedlivější, kdyby se zjišťoval odděleně mateřský jazyk i národnost. S tím by byly spojeny jisté nesnáze – vláda by se musela rozhodnout, která data jsou směrodatná pro jazykový zákon. Autor považoval za logické, aby to byla data jazyková; v tom případě by data o národnosti ani nemusela být publikována, aby nebyla úředně oznamována světu nepříjemná skutečnost, že Hlučínsko je podle národnosti většinou německé.⁶⁰

Ministerstvo vnitra po zohlednění všech okolností nepřijalo doporučení Státní rady statistické a schválilo takovou formulaci o zápisu národnosti v nadcházejícím sčítání lidu, která měla mnohem blíže k formulaci z roku 1921, a tedy i ke

⁵⁹ NA, fond Předsednictvo ministerské rady, kart. č. 3285, č. 1649/II-30.

⁶⁰ NA, fond Státní úřad statistický, kart. 45, sign P3541.1.

stanovisku českých nacionálních kruhů. Objevila se ve vládním nařízení č. 86 Sb. z. a n. o sčítání lidu z 26. 6. 1930, jehož ustanovení týkající se sčítání národnosti byla soustředěna ve čtyřech paragrafech:

„§20 Zvláště údaje o národnosti musí býti zjištěny řádně a přesně podle pravdy a na nikoho nesmí býti vykonáván nátlak.

§21 1) Národnost se zapisuje zpravidla podle mateřského jazyka. Jinou národnost, než pro kterou svědčí mateřský jazyk, lze zapsati jen tehdy, jestliže sčítaná osoba nemluví mateřským jazykem ani ve své rodině ani v domácnosti a úplně ovládá řeč oné národnosti. Židé mohou však vždy přiznati národnost židovskou.

2) Zapsati smí se jen jedna národnost. Přizná-li někdo národnosti dvě nebo žádnou, запиše se národnost podle mateřského jazyka.

3) Osoby nedospělé a osoby nenáležející k rodině majitele bytu (služebné, učňové, podnájemníci atd.) přiznají národnost samy, za nedospělé a nepřičetné učiní tak jejich zákonný zástupce. Národnost dětí do 14 let se řídí podle národnosti jejich rodičů, jsou-li rodiče různé národnosti, podle národnosti toho z nich, kdo se o ně stará; jsou-li to oba nebo není-li to žádný z nich a ve sporných případech vůbec, podle národnosti otce a u nemanželských dětí podle národnosti matčiny.

§22 1) Má-li komisař příčinu pochybovati o správnosti údaje národnosti ve sčítacím archu, vyslechně osobu, o kterou běží, podle potřeby v nepřítomnosti přednosty domácnosti a jiných osob; vyplňuje-li komisař sám sčítací arch (§6 odst. 3) nebo vyplňuje-li arch popisný, má se sčítaných osob dotázati na národnost rovněž v nepřítomnosti třetích osob přímo.

2) Zápis národnosti ve sčítacím archu smí komisař změnit jen se souhlasem sčítané osoby, u osoby nedospělé nebo nepřičetné pak jen se souhlasem jejího zákonného zástupce. Každá taková oprava musí býti na znamení souhlasu od strany potvrzena podpisem v poznámkovém sloupci.

§23 Trvá-li sčítaná osoba na zápisu národnosti, jež komisař nepovažuje za správný, neb odepře-li potvrditi svým podpisem souhlas s opravou tohoto zápisu, předloží komisař věc k rozhodnutí nadřízenému úřadu politickému, který vyslechně dotčenou osobu a rozhodne bez průtahů. Odvolání z tohoto rozhodnutí nemá odkladného účinku.“

Důvodová zpráva ministra vnitra vysvětlovala změny učiněné v pravidlech zápisu národnosti následovně: V nařízení č. 592/20 Sb. z. a n. nebylo bližšího ustanovení o zjišťování národnosti. V návodu k vyplňování sčítacího archu bylo následující poučení: „Národností jest rozuměti kmenovou příslušnost, jejímž hlavním vnějším znakem jest zpravidla mateřský jazyk. Židé mohou přiznati národnost židovskou.“ Judikatura NSS vytýkala jako vadu, že poučení nemá povahu obecně závazné normy, takže bylo nutno pojmout ho přímo do nařízení. NSS doplnil judikaturou slovo „zpravidla“ – případy pochybné při změně národnosti. Nová formulace §21 dociluje přesné logické souvislosti mezi první větou jakožto pravidlem a dalšími dvěma větami jakožto výjimkami z tohoto pravidla. Druhá věta má definovat

stav, v němž už je změna národnosti považována za dokončenou, aby nedocházelo ke sporům o národnost jako v roce 1921, kdy judikatura NSS zrušila některá rozhodnutí sčítacích orgánů a politických úřadů.⁶¹

Při sčítání v roce 1930 se už připouštělo, že mateřská řeč není výlučným kritériem pro stanovení národnosti. Výjimka se však připouštěla pouze v případě, když člověk nemluvil mateřským jazykem ani ve své rodině ani v domácnosti a zároveň úplně ovládal řeč „nemateřské“ národnosti.⁶² Jen Židé mohli nadále svobodně volit mezi subjektivním a objektivním pojetím národnosti. Tohoto pravidla se držel i NSS, ke kterému opět směřovalo několik stížností občanů nespokojených s rozhodnutím sčítacích a správních orgánů.

Jako příklad uvedu tři výnosy NSS, které považuji za typické. V lednu 1936 soud rozhodoval o stížnosti Jaroslava Hořavy z Komofan na postup úřadu při zápisu národnosti jeho dcery. Sčítací revizor v jejím případě neuznal zápis německé národnosti, neboť při různé národnosti rodičů (maminka byla Němka) se řídila národnost nedospělých dětí ve sporných případech národností otcovou. Stěžovatel však tvrdil, že má aktuálně německou národnost (pocházel ze smíšeného manželství, přičemž jeho otec byl Němec). Přiznal, že se německy naučil až ve škole. Úřad založil svůj úsudek o národnosti na zjištění, že stěžovatel se svou matkou zemřelou v roce 1916 mluvil jen česky. Dále zjistil, že Hořava mluví česky se svým učněm. Pro dosažení výjimky ze zápisu národnosti podle mateřského jazyka tedy podle názoru úřadu chybělo splnění podmínky, že se v rodině nebo v domácnosti nemluví mateřským jazykem. NSS neuznal argument stěžovatele, že okolnost, že mluví se svým učněm česky, není žádným důkazem národnosti, neboť český styk s osobou neovládající německý jazyk nelze považovat za národnostní projev vůle. Podle názoru soudu byl učen členem stěžovatelovy domácnosti.⁶³

V únoru 1935 projednával NSS stížnost Josefa Kaschného z Koberic (okr. Hlučín), kterému Okresní úřad v Opavě změnil zápis národnosti z německé na českou. Nadřízený zemský úřad nevyhověl odvolání a poukazoval na rozpory ve výpovědích stěžovatele, pokud se týká jeho mateřského jazyka – zatímco dotýčný při výslechu v únoru 1931 uvedl, že zemřelí rodiče byli Němci a doma s ním mluvili jen německy, o rok později vypověděl, že rodiče mluvili mezi sebou i moravsky. Úřad argumentoval [podle mne dosti nelogicky – pozn. aut.], že kdyby rodiče byli Němci, mluvili by pak jistě mezi sebou německy a nemluvili by též moravsky. Proto se zemský úřad přiklonil ke druhé výpovědi Emila Kaschného, že rodiče byli původu moravského. NSS toto rozhodnutí potvrdil. Považoval za proká-

⁶¹ NA, fond Předsednictvo ministerské rady, kart. č. 2186, svazek 402/339/1.

⁶² Pravidlo potvrdil NSS v nálezech č. 3335 z 16. 2. 1934 a č. 12272 z 23. 2. 1935.

⁶³ NA, fond NSS, kart. 832, č. 10082/36.

zané, že stěžovatel dosud používá moravštinu (češtinu) ve své rodině a domácnosti.⁶⁴

V březnu 1935 NSS odmítl stížnost Marie Willaschkové z Kravař (okres Hlučín) na postup úřadů při zápisu národnosti. Okresní úřad v Hlučíně rozhodl na popud sčítacího komisaře, že stěžovatelčin zápis německé národnosti je nesprávný, neboť její mateřský jazyk je československý (moravské nářečí), že jím také mluví ve své rodině a jazyk německý ani úplně neovládá. Zemský úřad v reakci na odvolání konstatoval, že další okolnosti stěžovatelkou uváděné (návštěva německých škol a spolků, korespondence v němčině) jsou pro posouzení národnosti právně bezvýznamné, neboť bylo zjištěno, že v rodině a domácnosti mluví dotyčná též česky. NSS shledal stížnost Marie Willaschkové za bezdůvodnou.⁶⁵

I podle sčítání lidu z roku 1930 tedy měl být rozhodujícím znakem pro určení národnosti mateřský jazyk. Toto pravidlo bylo, stejně jako o deset let dříve, porušeno na Těšínsku, neboť podle logiky věci by museli být všichni lidé sice bez polské národní identity, avšak hovořící polským dialektem, zařazeni k Polákům. Čs. záměr snížit počet Poláků zavedením šlonzácké národnosti vyšel až tak dobře, že ministerstvo vnitra nechtělo dle dokumentu z listopadu 1931 zatím zveřejnit údaj o počtu Poláků, který byl zjištěn při sčítání lidu na Těšínsku, jelikož je příliš nízký. V obou okresech bylo zjištěno 70 836 Poláků včetně Poláků-Šlonzáků a Šlonzáků (v roce 1921 68 261 Poláků). Státní úřad statistický byl toho názoru, že přírůstek pouhých 2575 Poláků je s ohledem na vysokou polskou natalitu malý a vědecky neobhájitelný. Vyslovil názor, že všichni Šlonzáci-Čechoslováci by měli být připočítáni k Polákům. Čs. úřady se nakonec rozhodly polské národnosti „přidělit“ dalších pár tisíc lidí, takže výsledné číslo bylo 77 309 (66 674 Poláků, 2150 Šlonzáků-Poláků, 4038 Šlonzáků a 4486 Šlonzáků-Čechoslováků).⁶⁶

Závěr

Do etnické (národnostní) klasifikace a institucionálního zakotvení národnosti v období Předlitavska a I. ČSR se výrazným způsobem promítl zájem státu, přičemž státní moc musela brát v potaz trend společenského a politického vývoje (vzestup významu národní identity a propojení národnostních a občanských práv; systém závazků přijatých v Paříži v roce 1919).

Jak v Předlitavsku, tak v I. ČSR byly dány většině obyvatelstva (a to, podobně, různých národností) solidní podmínky k rozvoji národního života, byť opoziční politické reprezentace a zejména nacionální agitátoři tvrdili něco jiného. Navíc se domnívám, že v životě obyčejného člověka už sice hrála národní identi-

⁶⁴ NA, fond NSS, kart. 832, č. 12 272/35.

⁶⁵ NA, fond NSS, kart. 832, č. č. 13703/35.

⁶⁶ I. BARAN, *Otázka národnosti*, s. 26. Zbývajících 5176 Šlonzáků-Čechoslováků bylo připočteno k čs. národnosti, stejně jako 8758 Šlonzáků-Čechů.

fikace určitou roli (na rozdíl od staršího období), její význam však máme tendenci spíše přeceňovat než nedoceňovat, vedení k tomu slovníkem dobové publicistiky a literatury, jež nezřídka odráží více kýžený stav než realitu. Většina společnosti (tedy především dolní vrstvy) byla v každodenním životě více či zcela zaujata sociální otázkou, která se jen částečně překrývala s národnostní problematikou. Poněkud skepticky si kladu otázku, jak velké části populace záleželo na tom, jestli je zapsaná obcovací řeč či národnost ve shodě s „realitou“? Nebylo by přesnější psát dějiny Předlitavska či I. ČSR primárně z pohledu různých skupinově-identifikačních nabídek a zemí/regionů⁶⁷ a ne národností (či přesněji představ národněpolitických reprezentací o kýženém výsledku procesu národní identifikace)?

Přesto se domnívám, že národnostní otázku má smysl zkoumat, ale s vědomím výše uvedených limitů. Z hlediska obecně uznávaných národnostních práv (svoboda přihlášení se k národnosti, možnost národního života) se ve znevýhodněném postavení nacházeli především příslušníci národnostních menšin v jazykově smíšených oblastech, což platí pro celé sledované období. Skutečnost, že měli horší podmínky pro kolektivní národní život, neznamená nutně, že by na tom byli hůře i sociálně a ekonomicky (ať už v absolutně nebo v porovnání se stejně postavenými soukmenovci z etnicky homogenního prostředí), a že o něj stáli.

Domnívám se, že národnostní politika byla už v Předlitavsku na solidní úrovni. Státní správa uznala národnostní princip a stanovila pravidla soužití národností, na které mohla ČSR navázat. Jak jsem již uvedl, považuji za prokázané, že rozhodujícím motivem Taaffeho vlády k zavedení diskutabilní kategorie obcovací řeči a ne mateřského jazyka nebo rodinného jazyka do sčítání lidu v roce 1880 bylo právní uznání možnosti asimilace, tedy zabránit uzavření národností a v konečném důsledku zachovat státní jednotu. Národnostní princip nebyl základním pilířem státního zřízení. Taaffe rozhodl z hlediska státního zájmu, který velel dodržovat jistou rovnováhu. Nižší demografický přírůstek Němců ve srovnání s Čechy byl do značné míry vynulován asimilačním potenciálem sudetských průmyslových oblastí. Použitý způsob etnické klasifikace tuto asimilaci zjevně podporoval. Jeho největší slabinou bylo, že nedokázal zabránit ani vynucenému udávání německé obcovací řeči či podvodům, neboť samotné sčítání svěřil do rukou obecních samospráv.

Neméně problematická definice národnosti použitá při sčítáních lidu 1921 a 1930 byla vytvořena kvůli národnímu zájmu. Největším problémem Československé republiky v tomto ohledu bylo, že státní moc nebyla, na rozdíl od Předlitavska, rozhodčím stojícím nad soupeřícími národnostmi (čímž nechci říci, že „sudí pískal vždy rovinu“), ale identifikovala se s jednou národností. Čeští politikové nebyli po vzniku republiky spokojeni s konceptem mateřské řeči, když mezigenerační jazyková asimilace nutně vedla ke změně prvního jazyka respondenta. Proto census

⁶⁷ Kupříkladu Znojensko se vznikem republiky se dostalo z pozice „předpolí Vídně“ s velkým potenciálem rozvoje do pozice periferní pohraniční oblasti. Jak tedy hodnotit ČSR pohledem Znojenska?

v roce 1921 použil hybridní kategorii národnost (mateřská řeč) s jasným poselstvím, že mateřská řeč se vztahuje ke skupině, z níž jedinec pochází, bez ohledu na aktuální jazykové zvyklosti.⁶⁸ Čs. stát úplně vyřadil z procesu sčítání lidu obecní samosprávy. Tím značně snížil riziko násilné asimilace (tj. zapisování „nepravdivé“ národnosti pod nátlakem) a podvodů. U toho však nezůstal a provedl taková opatření, která při sčítání lidu 1921 téměř vylučovala a v roce 1930 značně ztěžovala i dobrovolnou asimilaci (tj. její vyjádření zápisem národnosti při sčítání lidu). Tato opatření bránila či omezovala možnost dobrovolného zápisu německé národnosti lidem „českého původu“ (u nichž státní moc shledala český původ), byť ovládali němčinu, prokazatelně však umožňovala zápis čs. národnosti lidem „polského původu“ (použijeme-li stejná kritéria, za jakých státní moc nacházela český původ). Státní moc se tedy neomezila na vytvoření prostředí, v němž by občané měli jistotu svobodné deklarace národní příslušnosti, což požadovali čeští politici a aktivisté před rokem 1914. To byla i základní výtka Emanuela Rádl.

Němečtí představitelé v ČSR se po roce 1918 vyslovovali pro zjišťování mateřské řeči (Rauchberg) nebo národnosti tajnou volbou (Peters). Rozpor v těchto dvou stanoviscích je jen zdánlivý, přesněji řečeno je jen v prostředcích vedoucích k naplnění téhož cíle – zaručit, že státní moc nedostane možnost „přetahovat“ Němce k československé národnosti. Podle Rauchberga byl nejlepším obranným prostředkem koncept mateřské řeči ve smyslu jazyka, který jedinec zdědí po rodičích a je po dobu jeho života neměnný. Podle Peterse bylo jistějším způsobem deklarovat národnost tajnou volbou, čímž měl být znemožněn nátlak státní moci, jež měla zájem na co nejpríznivějším výsledku pro čs. národnost.

Pro celé sledované období 1880–1938 se ukázalo, jaký význam má nezávislá soudní moc. (Byť nezávislost je relativní koncept – soudy nevytvářejí zákony, jen je interpretují a dohlížejí na dodržování ústavy.) Správní soudní dvůr a Říšský soud v Předlitavsku sehrály důležitou roli při etablování národnostního principu ve veřejném životě (propojily národnostní a občanský princip). Nejvyšší správní soud v ČSR přiměl výkonnou moc k upřesnění výkladu pojmu „národnost“, respektive upřesnění vztahu mezi mateřskou řečí a národností.

Rovněž se ukázalo, jak je důležité posuzovat vnitřní náplň pojmů a nezůstat jen u vnější stránky věci. Předlitavská sčítání lidu se hlásila k principu sčítání obcovač řeči jako objektivního kritéria, avšak subjektivní deklarace jedince nesměla být předmětem úřední verifikace. Československá sčítání lidu formálně hájila princip subjektivního pojetí národnosti, avšak možnost svobodné volby národnosti limitovala mateřským jazykem jako objektivně daným znakem.

⁶⁸ Dominique Arel, *Language categories in censuses: backward- or forward-looking?*, in: D. I. Kertzer – D. Arel (eds.), *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*, Cambridge University Press 2002, s. 92–120, zde s. 102.

Pavel Kladiwa

Ethnische Klassifikation und institutionelle Verankerung der Nationalität in der Tschechoslowakei 1918–1938

Zusammenfassung

In der ethnischen (nationalen) Klassifikation und der institutionellen Verankerung der Nationalität in der Tschechoslowakei spiegelte sich wie vorher auf markante Weise das Interesse des Staates wider. Dabei musste die Staatsgewalt den Trend der gesellschaftlichen und politischen Entwicklung, die zunehmende Bedeutung der nationalen Identität und die Verbindung nationaler und bürgerlicher Rechte und das System der in Paris 1919 eingegangenen Verpflichtungen in Betracht ziehen. In der Tschechoslowakei wurden der Mehrheit der Bevölkerung verschiedener Nationalität solide Bedingungen für die Entfaltung des nationalen Lebens gewährt. Die problematische Definition der Nationalität, die bei den Volkszählungen 1921 und 1930 verwendet wurde, wurde in nationalem Interesse geschaffen. Das größte Problem der Tschechoslowakischen Republik war unter diesem Gesichtspunkt, dass die Staatsgewalt im Unterschied zu Cisleithanien nicht der Schiedsrichter konkurrierender Nationalitäten war, sondern sich mit einer Nationalität identifizierte. Die tschechischen Politiker waren nach der Entstehung der Republik mit dem Konzept der Muttersprache nicht zufrieden, als die Sprachassimilation zwischen den Generationen notwendig zur Änderung der Erstsprache des Befragten führte. Daher verwendete der Zensus im Jahr 1921 eine hybride Kategorie der Nationalität (die Muttersprache) mit der klaren Botschaft, dass sich die Muttersprache auf die Gruppe bezieht, aus welcher der Einzelne stammt, ohne Rücksicht auf die aktuellen Sprachgepflogenheiten. Der tschechoslowakische Staat schloss die Gemeindeverwaltungen aus dem Prozess der Volkszählung völlig aus. Dadurch verringerte er das Risiko einer gewaltsamen Assimilation (d.h. des Eintrags der „falschen“ Nationalität unter Zwang) und von Betrug beträchtlich. Dabei blieb es jedoch nicht, und er ergriff auch Maßnahmen, die auch eine freiwillige Assimilation (d.h. ihren Ausdruck durch Eintrag der Nationalität bei der Volkszählung) bei der Volkszählung 1921 fast ausschloss und 1930 beträchtlich erschwerte. Deutsche Vertreter in der Tschechoslowakischen Republik sprachen sich nach 1918 für die Feststellung der Muttersprache oder Nationalität durch geheime Wahl aus. Der Widerspruch in diesen beiden Standpunkten ist nur ein scheinbarer, genauer gesagt, liegt er nur in den Mitteln, die zum Erreichen des gleichen Ziels führen – der Garantie, dass die Staatsgewalt nicht die Möglichkeit erhält, Deutsche zur tschechoslowakischen Nationalität „herüberzuziehen“. Für den gesamten verfolgten Zeitraum von 1918–1938 zeigte sich, welche Bedeutung eine unabhängige Gerichtsbarkeit hat. Das höchste Verwaltungsgericht in der Tschechoslowakischen Republik bewegte die Exekutivgewalt zur Präzisierung der Auslegung des Begriffs „Nationalität“ bzw. zur Präzisierung der Beziehung zwischen Muttersprache und Nationalität. Die tschechoslowakische Volkszählung verteidigte formal das Prinzip der subjektiven Auffassung der Nationalität, limitierte die Möglichkeit der freien Wahl der Nationalität jedoch durch die Muttersprache als objektiv vorhandenes Kriterium.

Pavel Kladiwa

Ethnic Classification and Institutional Affiliation of Nationalities in Czechoslovakia from 1918 to 1938

Summary

The interests of the state was significantly reflected in the ethnic (national) classification and in the institutional affiliation of nationalities in Czechoslovakia. At the same time, the state had to take into consideration the trends in social and political development, the rise of the importance of national identity and the interconnection of national and civil right, as well as the series of commitments agreed on in Paris in 1919. The Czechoslovak state provided the majority of people from different nationalities with solid conditions for developing a national life. The problematic definition of nationalities used the 1921 and 1930 population censuses was created to defend the interests of the nation. The main problems of the Czechoslovak Republic were twofold. On the one hand, the state power did not assume the role of referee standing above competing nationalities – unlike what happened in Cisleithania – while on the other hand, it actually tended to identify with one nationality only. After the establishment of the Republic, Czech politicians became dissatisfied with the concept of mother tongue when the intergeneration language assimilation necessarily led to a change in the respondent's first language. Therefore, the 1921 census included a hybrid category for nationality (the mother tongue) with the clear message that 'mother tongue' relates to a person's group of origin regardless of his or her actual language usage. The Czechoslovak state completely excluded municipal governments from the process of carrying out population censuses, thereby greatly reducing the risk of forced assimilation (i.e. recording „false“ nationalities under pressure) and of fraud. However, it wasn't consistent in its policy and introduced measures which in the 1921 census almost excluded assimilation while in 1930 significantly made even voluntary assimilation very difficult (i.e. the registration statement of nationality in the census). After 1918, German officials in Czechoslovakia called for a secret ballot to reveal mother tongues or nationalities. The dispute between the two sides was only superficial. In reality, it was a means leaders used to fulfil their goal of ensuring that state power didn't have the potential to „draw“ Germans into the Czechoslovak nationality. The present analysis covering two decades from 1918 to 1938 revealed the significance of the independent judicial power. The Supreme Administrative Court in Czechoslovakia acquired the executive power to clarify the meaning of the term „nationality“, and more specifically to elucidate the connection between mother tongue and nationality. The Czechoslovak census formally defended the principle of the subjective concept of nationality. However, free choice of nationality was limited by the mother tongue, which became an objectively-defined criterion.

Sylva Sklenářová

Kulturní vztahy mezi Československem a Nizozemskem v letech 1918–1938 z pohledu Společnosti Nizozemsko – Československo

Cultural Relations between the Netherlands and Czechoslovakia from 1918 to 1938 from the Perspective of the Netherlands-Czechoslovak Association

The study describes the cultural relations between the Netherlands and Czechoslovakia in the interwar period from the perspective of the Netherlands – Czechoslovak Association (Vereniging Nederland – Tsjechoslowakije) which was founded in the Netherlands in 1922 and whose activities were interrupted by World War II. In the end, the association ceased to exist after the February coup in Czechoslovakia. Due to the fact that the cultural agreement between Czechoslovakia and the Netherlands wasn't signed until 1937, the activities of the organization, which aimed at promoting cultural awareness of Czechoslovakia in the Netherlands, belonged to a significant moment in the mutual relations of the two countries especially with regards to culture.

Keywords: History, the 20th century, Czechoslovakia, The Netherlands, the Netherlands – Czechoslovak Association, the interwar period

Historie československo-nizozemských vztahů se datuje od vzniku republiky v roce 1918. Přesto však kulturní pouto lze najít již v 17. století, kdy v tehdejší Republice sedmi spojených provincií žil Jan Amos Komenský, jehož odkaz nadále spojuje obě země.

Tematikou československo-nizozemských vztahů ve 20. století se v Nizozemsku zabývá Hans Renner, který působí na Královské univerzitě v Groningenu,¹ Carlos Reijen z Univerzity v Amsterdamu² nebo Hans van de Lagemaat.³ Vzájemným vztahům a nizozemským dějinám v české historiografii se věnuje autorka studie.⁴

Navázání diplomatických vztahů mezi Československou republikou a Nizozemským královstvím se uskutečnilo 13. listopadu 1919 a Nizozemsko se stalo desátou zemí, s níž Československo navázalo oficiální diplomatické styky. Prvenství získala Československá republika v Nizozemsku i tím, že jako první s ní království podepsalo v roce 1923 hospodářskou smlouvu, která regulovala vzájemný obchod. Pro Československo se Nizozemsko stalo významným obchodním partnerem, neboť zaujalo místo mezi prvními patnácti v zahraničním dovozu do republiky.

Důležitým polem vzájemných kontaktů bylo i kulturní poznání. I když se československá legace snažila velmi podporovat prezentaci československé kultury, zvláště hudby v království, k podpisu kulturní dohody mezi oběma státy došlo až v roce 1937, avšak její ratifikace parlamenty obou zemí se již neuskutečnila. Významným poutem mezi oběma zeměmi se stala osoba učitele národů Jana Amose Komenského. V roce 1933 byla podepsána dohoda o věčném nájmu valonského kostelíka v Naardenu pro Československo, v němž se nachází hrob Jana Amose Komenského.

Navázání diplomatických vztahů otevřelo cestu pro intenzivnější průnik české kultury do království. Hlavním iniciátorem prezentace československé kultury v Nizozemsku byla československá legace v Haagu. Za jejího přispění či z jejího podnětu se konalo mnoho kulturních podniků, uspořádalo několik výstav a na její pozvání přijížděli přední čeští umělci. Nedílnou součástí práce zaměstnanců legace byl i styk s krajany žijícími v království, kteří udržovali české tradice a kterým prostředkovali vývoj v oblasti kultury ve vlasti.

Nizozemskou organizací pro posilování společných kulturních vztahů v meziválečném období se stala Společnost Nizozemsko – Československo (Vereeni-

¹ *Česká republika a Nizozemsko: historie vzájemných vztahů*, Praha 2002; *Dejiny Československa po roku 1946*, Bratislava 1993.

² Disertační práce obhájená v roce 2005 na Univerzitě v Amsterdamu *Op de drempel van Europa. De Tsjechen en Europa in de twintigste eeuw*.

³ Disertační práce *Tsjechoslowakije in het nieuws: de beeldvorming in de Nederlandse media tijdens de crises van 1938, 1948 en 1968* obhájená v roce 2007 na Erasmus Universiteit v Rotterdamu v roce 1997.

⁴ Např. disertační práce *Československo-nizozemské vztahy v období 1918–1948* obhájená na Univerzitě Hradec Králové v roce 2009; monografie *Diplomatické vztahy Československa a Nizozemska v letech 1918–1948 a jejich představitelé*, Věduta 2010; *Čechoslováci v zemích dnešního Beneluxu v meziválečném období (1918–1938)*, Masarykův ústav a Archiv AV ČR v.v.i. 2013.

ging Nederland – Tsjecho-Slowakije).⁵ Její role byla přínosná i v tom, že oficiální dohoda o kulturních vztazích mezi oběma zeměmi byla podepsána až na sklonku 30. let v roce 1937 a nedokázala již naplnit svůj obsah kvůli vypuknutí druhé světové války.

Vznik a členové spolku

V roce 1922 vyšel v českých novinách článek s názvem *Holandsko-česká jednota*,⁶ který psal o přípravách na vznik jednoty v Československu, jako československé iniciativy. Ta vzešla od chemika a spisovatele ing. Otakara Zachara.⁷ Po jeho smrti v roce 1921 přešla na profesora Vysoké technické školy v Praze Rudolfa Schneidera, docenta nizozemského jazyka na Univerzitě Karlově v Praze dr. Františka Kaldu,⁸ docenta na Univerzitě Karlově dr. J. S. Procházku, dále továrníka v Praze-Bubenči F. Hejhala a úředníka české banky v Praze Zdeňka Dobeše.⁹

Článek v nizozemském listu *Rotterdamsche Courant*, který psal o této československé aktivitě, zaujal tajemníka československého vyslanectví v Haagu Rudolfa Vonku, který o něm informoval československého *chargé d'affaires* v Nizozemsku Zdeňka Fierlingera. Ten začal o vzniku podobného spolku v Nizozemsku jednat s nizozemským vyslancem v Československu Michielsem van Verduynenem,¹⁰ jenž mu předal kontakty na nizozemské občany, kteří by se do této aktivity mohli zapojit.¹¹ O tři měsíce později v červnu 1922 byla v Haagu založena Holandsko-

⁵ Stanovy společnosti se bohužel nepodařilo v archivech dohledat.

⁶ Národní politika, 25. 4. 1922, Holandsko-česká jednota.

⁷ Podle zprávy MZV byl ředitelem pivovaru v Kročehlavech, Archiv Ministerstva zahraničních věcí v Praze (dále AMZV Praha), III. sekce, kart. 860, Haag, 29. 3. 1922, č. 3047/22. Byl např. redaktorem časopisů *Kvas*, *Sládek* a *Český sládek*.

⁸ František Kalda (1884–1969), v roce 1921 se habilitoval na oboru nizozemský jazyk a literatura.

⁹ Bližší informace k činnosti Holandsko-české jednoty nejsou známy.

¹⁰ AMZV Praha, III. sekce, kart. 860, Haag, 29. 3. 1922, č. 3047/22.

¹¹ Jednalo se např. o profesora slovanských a baltických jazyků na univerzitě v Leidenu a zakladatel slavistiky v Nizozemsku dr. Nicolaase van Wijka, knihovníka v Mírovém paláci v Haagu dr. Antona Gerarda van Hamela nebo prof. Dr. H. M. Quanjera z Vysoké školy zemědělské ve Wageningenu, který byl znalec díla Komenského, nebo gymnaziálního profesora A. van Deursena z Groningenu, který pořádal turistické zájezdy do Československa, dále o prof. E. Smedese z Haagu, který udržoval kontakt s Kostnickou jednotou v Praze, která byla sdružením evangelických křesťanů hlásících se k odkazu české reformace, vznikla 28. 9. 1903 a jako spolek se ustavila v roce 1905, dále o prof. Jana Václava Dubského, který v té době působil na Královské univerzitě v Groningenu.

Jan Václav Dubský (1882–1946), zakladatel a první přednosta Ústavu analytické chemie na Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity v Brně, její děkan v letech 1938–1939.

československá společnost (Hollandsch-Tsjecho-Slowaksche Vereeniging). O její vznik se zasloužil Pieter Johannes de Kanter¹² z Dordrechtu, který byl zakladatelem a předsedou Společnosti Nizozemsko v cizině (Nederland in den Vreemde).¹³ Ustavující schůze, která se konala 10. června 1922,¹⁴ se zúčastnil i československý chargé d'affaires Zdeněk Fierlinger a další členové československého diplomatického zastoupení v zemi, např. legační tajemník dr. Gabriel Hellmut nebo konzul František Kalina.

Pieter de Kanter ve francouzštině přivítal všechny přítomné a poukázal na vazby, které obě země spojovaly v rovině náboženské, pedagogické a v umění. Na ekonomickém poli se země však v té době začaly teprve poznávat. Společnost, kterou ten den založili, si dala za cíl pomoci vzájemnému poznávání.

Zdeněk Fierlinger poděkoval Společnosti Nizozemsko v cizině za iniciativu vedoucí k založení nové společnosti. Dodal, že na poli duchovním existovaly již řadu let mezi oběma národy vazby, které bylo třeba oživit. Dále sdělil, že v Praze proběhla dříve podobná iniciativa, která si dala stejný cíl jako oni. Považoval proto za dobré navázat vzájemnou spolupráci.¹⁵ O další iniciativě či spolupráci obou společností se materiály více nezmiňují.

K dalším významným a aktivním členům společnosti náležel profesor historie na gymnáziu v Amsterdamu Wieger Valk,¹⁶ který se dlouhá léta zajímal o Československo a které i pravidelně navštěvoval. Soustavně sbíral informace o československém folkloru, historii i turismu, jichž využil pro psaní řady novinových

V letech 1909–1912 působil asistent organického ústavu na univerzitě v Leidenu, 1913–1914 vedoucí Wernerových laboratoří pro anorganickou a organickou syntézu v Curychu, 1914–1919 soukromý docent na univerzitě v Curychu, 1919–1922 soukromý docent a konzervátor na univerzitě v Groningenu, 1921–1946 řádný profesor na přírodovědné fakultě Masarykovy univerzity v Brně. (in: http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=2478.)

V uměleckých kruzích navázal s českým (československým) prostředím styky např. architekt dr. Hendrik Petrus Berlage (1856–1934), který je považován za otce moderní architektury v Nizozemsku.

¹² Pieter Johannes de Kanter (1868–1853), politik, člen Druhé komory generálních stavů v letech (1909–1913), (1916–1918), (1920–1922); člen provinčních stavů provincie Jižní Holland (1924–1935).

¹³ Nederland in den Vreemde zajišťovala propagaci království v cizině.

¹⁴ Společnost dle údajů ministerstva zahraničních věcí vznikla na dobu 29 let a 11 měsíců, AMZV Praha, TO, 1945–1955, kart. 4, záznam z 3. 3. 1951, bez č.j.

¹⁵ Nieuwe Rotterdamsche Courant, 11. 6. 1922, Hollandsch-Tsjecho-Slowaksche vereeniging.

¹⁶ Wieger Valk byl za svou bohatou přednáškovou činnost v roce 1935 vyznamenán řádem Bílého lva V. třídy, AMZV Praha, Diplomatický protokol 1918–1939, Reprezentace, Bílý lev, kart. 51, Vyslanectví republiky Československé v Haagu, Haag, 9. 3. 1935, k č. 2048/35.

článků. Napsal také turistického průvodce po Československu, vydal Album Vysokých Tater a kromě toho prováděl četnou přednáškovou činnost.¹⁷

Ředitel lidové univerzity v Haagu H. Ch. G. van der Mandere byl v letech 1927 až 1929 jednatelem společnosti a v letech 1930 a 1931 doložen jako její místopředseda. V roce 1929 se zúčastnil pátrání po hrobu Jana Amose Komenského v Naardenu a stejně jako Wieger Valk publikoval řadu novinových článků o Československé republice.¹⁸ K významným členům spolku náležel i československý honorární konzul v Rotterdamu Jacques Dulith,¹⁹ doktor práv a advokát v Rotterdamu, ředitel rotterdamské pobočky obchodní společnosti Nederlandsche Handelsmaatschappij, člen rotterdamské městské rady a také člen vedení Nizozemsko-československé obchodní komory. V Nizozemsku známou osobou byl i právník a výtvarný kritik dr. Jakob Baart de la Faille.²⁰

K významným členům společnosti náležel profesor Nicolaas van Wijk, který se narodil v roce 1880 v Deldenu v provincii Overijssel. V letech 1898 až 1901 studoval na univerzitě v Amsterdamu nizozemštinu, kde v roce 1902 ukončil svá studia a odpromoval jako jedenadvacetiletý. Při svých studijních pobytech v Lipsku a v Moskvě si oblíbil slovanské jazyky. Po návratu z ciziny však nedostal místo na univerzitě, tak se živil jako soukromý učitel ruského jazyka. V roce 1913 byl jmenován jako první v Nizozemsku ve 33 letech vysokoškolským učitelem baltických a slovanských jazyků na univerzitě v Leidenu. Během jeho vědecké kariéry nelze mluvit o velké, nýbrž o gigantické publikační aktivitě, a to nejen na poli odborném, ale i populárně naučném. Napsal několik knih o ruském písemnictví a také o Československu, o slovanských, baltických a indoevropských jazycích a nizozemské dialektologii.

Prestižním vrcholem jeho univerzitního působení ve funkci rektora univerzity v Leidenu v letech 1929 až 1930 se stala promoce princezny Juliany v roce 1930. Van Wijk zemřel v průběhu druhé světové války v roce 1941 v Leidenu a byl pohřben v hrobě ruského mladíka, který zemřel v roce 1928 a van Wijk jej nazýval

¹⁷ AMZV Praha, Diplomatický protokol 1918–1939, Reprezentace, Bílý lev, kart. 51, Vyslanectví Haag, 9. 3. 1935, č. 2049/35.

¹⁸ Kromě toho byl členem mnoha dalších spolků: nizozemsko-španělského, nizozemsko-rakouského. Dále působil jako generální sekretář Nizozemského společenství pro Svaz národů a mír, předseda Mírové výstavy v Haagu v roce 1930 a předseda Stálého komitétu Mírového muzea v Haagu. Za svou činnost obdržel v roce 1930 řád Bílého lva IV. třídy, AMZV Praha, Diplomatický protokol 1918–1939, Reprezentace, Bílý lev, kart. 51, Vyslanectví republiky Československé v Haagu, Haag, 6. 8. 1930, k č. 5527/30.

¹⁹ Ve funkci konzula působil od roku 1930 do roku 1938. Za svou činnost v předsednictvu Společnosti Nizozemsko – Československo obdržel řád Bílého lva IV. třídy, AMZV Praha, Diplomatický protokol 1918–1939, Reprezentace, Bílý lev, kart. 51, Vyslanectví republiky Československé v Haagu, nedatováno, k č. 3310/36.

²⁰ Dr. Jakob Baart de la Faille (1886–1956) jako první sestavil katalog veškerého díla Vincenta van Gogha, který vydal v roce 1928 pod názvem *L'Œuvre de Vincent van Gogh*.

svým adoptivním synem. Byl zcela fascinován Ruskem, ale po revoluci v roce 1917 je už nikdy nenavštívil.²¹

Mezi členy společnosti se nacházeli i starostové města Naarden Martinus Pieter van Wettum²² a Jacob Eliza Boddens Hosang²³ nebo tajemník poslanecké sněmovny Mr. Lodewijk Albert Kesper, dále Jules Eduard Gerzon,²⁴ ředitel společnosti Gebr. Gerzon's Modemagazijn N. V.²⁵ a honorární sekretář společnosti a honorární konzul Československa v Amsterdamu. Dalšími členy vedení společnosti za její existenci byli jako místopředseda poslanec a publicista Theodor F. M. Schaepman, mladší sekretář historik ds. Theodor Jacob Gotlieb Locher,²⁶ G. Z. J. M. Mutsaers, sekretář obchodní komory Nizozemsko – Československo. K zakládajícím členům náležel i obchodník Eduard John Voûte.²⁷

Doloženými členy z československé strany, po Zdeňku Fierlingerovi, byli i československý generální konzul v Amsterdamu Josef Kokeš, s jehož jménem se v předsednictvu spolku setkáváme ještě v roce 1939²⁸ a od roku 1934 jako čestný předseda vyslanec dr. Ivan Krno.²⁹

²¹ Více viz Jan Paul HINRICHS, *Vader van de Slavistiek. Leven en werk van Nicolaas van Wijk* (1880–1941), Amsterdam 2005.

²² Marinus Pieter van Wettum byl v roce 1931 za pomoc při pátrání po hrobu Jana Ámose Komenského oceněn udělením řádu Bílého lva V. třídy, AMZV Praha, Diplomatický protokol, Bílý lev – Holandsko, kart. 51, Vyslanectví republiky Československé v Haagu, k č. 5558, Haag, 20. 8. 1930.

²³ Vyznamenán řádem Bílého lva V. třídy za pomoc při úpravách Komenského mauzolea v Naardenu.

²⁴ V roce 1935 byl vyznamenán řádem Bílého lva V. třídy, za práci tajemníka ve Společnosti Nizozemsko – Československo, od roku 1934 působil jako zástupce československého generálního konzula v Amsterdamu Josefa Kokeše, měl zásluhy za import československých výrobků do Nizozemska ve vlastních závodech, kterých měl 18 v Nizozemsku a koloniích. AMZV Praha, Diplomatický protokol 1918–1939, Reprezentace, Bílý lev, kart. 51, Vyslanectví republiky Československé v Haagu, Haag, 2. 7. 1935, k č. 7004/35.

²⁵ Módní obchodní dům v Utrechtu.

²⁶ Překladatel dějin Československa od Kamila Krofty (Geschiedenis van Tsjechoslowa-kië), které vyšly v roce 1934.

²⁷ Obchodník, bývalý nadporučík nizozemského válečného loďstva, v roce 1928 byl zástupcem nizozemské vlády na mezinárodním kongresu zeměpisném v Cambridgi, sekretář Královské zeměpisné společnosti nizozemské, díky němu se uskutečnily v Československu četné přednášky pracovníků zeměpisné společnosti. V roce 1935 byl vyznamenán řádem Bílého lva V. třídy, AMZV Praha, Diplomatický protokol 1918–1939, Reprezentace, Bílý lev, kart. 51, Vyslanectví republiky Československé v Haagu, Haag, 9. 3. 1935, k č. 3002/34.

²⁸ AMZV Praha, Politické zprávy Haag, 10. 1. 1935, č.j. 1020/1935.

²⁹ Het Vaderland, 9. 10. 1939, Steunfonds tot leniging van den nood in Tsjecho-Slowa-kië.

Kontakty se společností udržovali a i s ní spolupracovali všichni českoslovenští vyslanci od jejího vzniku jako Zdeněk Fierlinger, Miroslav Plesinger-Božinov nebo Ivan Krno.³⁰

V prosinci roku 1934 vznikla pobočka Společnosti v Haagu, kde dočasné vedení tvořili J. S. Hoek, dr. F. L. Dee a Jan C. W. Polak. Oznámila, že v lednu 1935 uspořádá přednášku o Československu a český hudební večer.³¹ O dalších aktivitách není nic známo.

Vedení společnosti

Předseda společnosti byl volen na období tří let a ve vedení mohl působit maximálně tři volební období za sebou. Po té již nemohl být zvolen. Stejný princip se pravděpodobně uplatňoval i u místopředsedů a členů výboru.³²

Prvním předsedou společnosti byl Anthony George Kröller z Haagu,³³ který však setrval ve vedení společnosti jen jeden rok od počátku jejího vzniku v roce 1922. Druhým předsedou společnosti, která si v roce 1923 upravila název na Společnost Nizozemsko – Československo (Vereeniging Nederland – Tsjecho-Slowakije), se v téže roce stal Anton Gerard van Hamel,³⁴ významný nizozemský profesor lingvistiky, zaměřující se na germánské jazyky.³⁵ V roce 1925 se uskutečnila první doložená výroční schůze společnosti, na níž její předsednictvo konstatovalo, že počet jejích členů bohužel nepřibývá. Předseda Van Hamel společnosti musel oznámit svou rezignaci, neboť byl jmenován profesorem na univerzitě v Utrechtu. Spojit obě dvě činnosti pro něj bylo těžké.³⁶ Za svou činnost jej Československá

³⁰ Na základě údajů v politických zprávách vyslanectví v Haagu.

³¹ Het Vaderland, 31. 12. 1934, Nederland-Tsjecho-Slowakije.

³² Rekonstruováno na základě informací dostupných v nizozemském tisku a materiálech Archivu Ministerstva zahraničních věcí v Praze.

³³ Anthony George Kröller (1862–1941), nizozemský obchodník, ředitel obchodní firmy svého tchána Wm. H. Müller & Co v Rotterdamu, která je dnes součástí firmy Imtech NV, zabývající se elektrotechnikou, ICT a strojírenstvím. Stál u založení Nizozemské vysoké obchodní školy v Rotterdamu, dnešní Erasmus Univerzity Rotterdam.

³⁴ Anton Gerard van Hamel (1886–1945), lingvista zabývající se o keltské a germánské jazyky. Jeho práce se zaměřovaly na literaturu, lingvistiku, filologii a mytologii.

³⁵ AMZV Praha, I. sekce - prezidium 1918–1939 (1954), Diplomatický sbor, kart. 65.

³⁶ Het Vaderland, 26. 2. 1925, Nederland – Tsjechoslowakije.

republika vyznamenala řádem Bílého lva. III. stupně.³⁷ Sekretářem v prvních třech letech společnosti byl Eduard John Voûte.³⁸

Třetím předsedou byl zvolen v roce 1925 královský komisař pro provincii Severní Holland a starosta města Haarlem Cornelis Maarschalk,³⁹ který ve funkci setrval až do roku 1933, tedy tři volební období. Kromě práce ve společnosti se významně podílel na získání povolení pro československou stranu na archeologický průzkum valonského kostela v Naardenu, v němž je pohřben Jan Amos Komenský. Za svou práci ve Společnosti, při pátrání po hrobu Jana Amose Komenského a podporu československých zájmů v Nizozemsku byl vyznamenán řádem Bílého lva III. třídy za občanské zásluhy.⁴⁰ V roce 1930 byl čestným předsedou zvolen bývalý nizozemský ministr školství, umění a vědy Dr. Johannes Theodoor de Visser, který již působil ve vedení společnosti.⁴¹

Od roku 1933 byl předsedou společnosti profesor dr. ing. Dirk Frederik Slothouwer, profesor architektury na Vysoké škole technické v Delftu, který ve funkci předsedy působil do roku 1936.⁴² Profesor Slothouwer byl za návrh a vedení restaurátorských prací Valonské kaple v Naardenu, v níž je pohřben Jan Ámos Komenský, a za podporu šíření československé kultury v Nizozemsku u příležitosti národního svátku Československa 28. října 1935 vyznamenán řádem Bílého lva III. třídy za občanské zásluhy.⁴³

³⁷ AMZV Praha, Diplomatický protokol 1918–1939, Reprezentace, Bílý lev, kart. 51, Vyslanectví republiky Československé v Haagu, Haag, 21. 2. 1924, k č. 8462/34.

³⁸ AMZV Praha, Diplomatický protokol 1918–1939, Reprezentace, Bílý lev, kart. 51, Vyslanectví republiky Československé v Haagu, Haag, 9. 3. 1935, k č. 3002/34; Edward Voûte byl v letech 1941–1945 starostou Amsterdamu, syn obchodníka, sekretář Královské nizozemské zeměpisné společnosti (KNAG).

³⁹ Cornelis Maarschalk (1871–1954), byl starostou Haarlemu v letech 1919–1937; AMZV Praha, Diplomatický protokol, Bílý lev – Holandsko, kart. 51, Vyslanectví republiky Československé v Haagu, Haag, 2. 6. 1931, k č. 4549/31.

⁴⁰ AMZV Praha, Politické zprávy Haag 1928, 30. 10. 1928, č.j. 4862/28; AMZV, Diplomatický protokol 1918–1939, Reprezentace, Bílý lev, kart. 51, Kancelář presidenta republiky, 24. 6. 1931, č.j. B 300/31.

⁴¹ Algemeen Handelsblad, 14. 10. 1930, Vereeniging Nederland-Tsjecho-Slowakije.

⁴² AMZV Praha, Diplomatický protokol 1918–1939, Reprezentace, Bílý lev, kart. 51, MZV 7. 11. 1935, č.j. 139991/35/P; AMZV, Diplomatický protokol 1918–1939, Reprezentace, Bílý lev, kart. 51, Haag 16. 3. 1935, č.j. 2009/35/dův.; Het Vaderland, 15. 7. 1933, Vereeniging Nederland - Tsjecho-Slowakije.

⁴³ Algemeen Handelsblad, 29. 10. 1935, Tsjechische onderscheiding; AMZV Praha, Diplomatický protokol 1918–1939, Reprezentace, Bílý lev, kart. 51, Vyslanectví republiky Československé v Haagu, 16. 3. 1935, k č.j. 3009/35/dův, Prof. Dr. D. E. Slothouwer – návrh na vyznamenání řádem Bílého lva.

Výroční zasedání v Společnosti Nizozemsko – Československo se roce 1934 uskutečnilo v listopadu v hotelu Witte Brug v Haagu. Zasedání se zúčastnil i Ivan Krno, který nastoupil na vyslanecký post v Haagu v roce 1934 a kterého valné shromáždění společnosti jmenovalo protektorem společnosti. Vyslechl si zprávu o uspořádaných československých akcích v Nizozemsku, závěrečnou zprávu o hospodaření i o nových členech. Mezi ně náležely přední postavy politického, hospodářského i kulturního života. Sám pronesl na konci zasedání projev, který proslovil ve francouzštině, protože v té době nizozemštinu ještě plynně neovládal, avšak již rozuměl a dokázal i číst. Čestným předsedou Společnosti se stal nizozemský ministr kultury Hendrik Pieter Marchant.⁴⁴ Také proběhly doplňovací volby do výboru. Podle stanov z něj vystoupili naardenský starosta A. P. Wettum, Baart de la Faille a Theodor Locher. Na jejich místa byli zvoleni nový naardenský starosta Jacob Eliza Bodens Hossang a Jhr. P. Teding van Berkhout.⁴⁵

Na výroční schůzi za rok 1936 uspořádané v říjnu byl zvolen nový předseda. Novým předsedou společnosti se stal profesor univerzity v Amsterdamu a člen Královského koloniálního ústavu v Amsterdamu dr. Johannes Pieter Kleiweg de Zwaan⁴⁶ z Amsterdamu, který ji zastával až do roku 1939.⁴⁷ Stejně jako jeho předchůdci i on obdržel od prezidenta Československé republiky řád Bílého Lva za občanské zásluhy.⁴⁸

Přednášková činnost

Do poloviny dvacátých let dle záznamů československého vyslanectví společnost nevykázala činnost. Podle nizozemského tisku se však podílela v březnu 1923 na výstavě maket pro budoucí sochu Jana Amose Komenského v Amsterdamu. Výstava se uskutečnila v budově Beeldende Kunst v Amsterdamu. Slav-

⁴⁴ Het Vaderland, 18. 11. 1934, Vereeniging Nederland – Tsjechoslowakije.; Het Vaderland, 5. 11. 1934, Nederland - Tsjecho-Slowakije; De Tijd, 19. 11. 1934, Prager Quartet: Soiree in Den Haag; Het Vaderland, 19. 11. 1934, Vereeniging Nederland – Tsjechoslowakije; AMZV Praha, Politické zprávy 1934, Haag 10. 1. 1935, č.j. 1020/1935, zpráva periodická číslo IV. za dobu od 1. 10. do 31. 12. 1934.

⁴⁵ Venkov, 28. 11. 1934, Upevnění našich styků s Holandskem.

⁴⁶ Johannes Pieter Kleiweg de Zwaan (1875–1971), významný nizozemský antropolog. Byl profesorem antropologie a prehistorie univerzity v Amsterdamu a profesor Královského koloniálního institutu v Amsterdamu. Za svou činnost při pátrání po hrobu Jana Amose Komenského vyznamenán řádem Bílého Lva V. třídy v roce 1931, AMZV Praha, Diplomatický protokol, Bílý lev – Holandsko, kart. 51, Vyslanectví republiky Československé v Haagu, Haag, 1. 11. 1930, k č. 7574

⁴⁷ AMZV Praha, Diplomatický protokol 1918–1939, Reprezentace, Bílý lev, kart. 51, Kancelář prezidenta republiky, 24. 6. 1931, č.j. B 300/31.; Politické zprávy Haag 1937, 20. 1. 1938, č.j. 26/1938.

⁴⁸ AMZV, Diplomatický protokol 1918–1938, kart. 51, č. B 300/31, Praha 24. 6. 1931.

nostního zahájení se zúčastnil vyslanec Zdeněk Fierlinger a úvodní slovo pronesl předseda Společnosti G. A. van Hamel.⁴⁹

V roce 1924 ve spolupráci s vyslanectvím uspořádala výstavu české grafiky a knihy v domě Noordheide v Haagu.⁵⁰ Výstava představila velké množství knih, které vynikaly kvalitní vazbou a typografickou úrovní. Podle komentáře v nizozemských novinách bylo těžké představit celou českou grafiku, protože mnoho českých malířů bylo i grafiky.⁵¹

Ve druhé polovině 20. let se činnost společnosti začala aktivně rozvíjet. Mezi její nejčastější počiny náleželo pořádání přednášek po celém Nizozemsku týkajících se dějin a kultury Československa, spojené s hudební produkcí. Jedním z nejaktivnějších přednášejících byl profesor na univerzitě v Leidenu dr. Nicolaas van Wijk. Např. v březnu 1928 se uskutečnila v Amsterdamu jeho přednáška o Československu, na níž Van Wijk prohlásil, že český národ byl prvním z evropských národů, u něhož se zcela projevil národní povědomí. O české hudbě řekl, že se také nese v čistě národním duchu a tvoří nádherná díla. Pozoruhodné podle něj bylo, že u takového národa, kde samostatnost byla něčím novým, se objevila velká oddanost národnímu umění.⁵² Po jeho vystoupení následoval koncert nizozemské sopranistky českého původu Jeanny Bacílek, která žila v Amsterdamu.⁵³

Další její člen Wieger Valk uskutečnil např. v roce 1930 několik přednášek o českých tradicích, poezii a o českých a moravských hradech na Lidové univerzitě v Haagu. Kromě toho uspořádal na reálném gymnáziu v Amsterdamu výstavu československého umění, kde kromě svých fotografií vystavil řadu uměleckých předmětů, které nasbíral po svých cestách po Československu. O svých cestách po Československu vydal i knihu.⁵⁴

V únoru 1936 se uskutečnila přednáška dr. Karla Heraina, ředitele Uměleckého muzea v Praze o Praze jako centru středověké renesance. Přednášejícího uvedl prof. Slothouwer a připomněl nizozemské umělce na dvoře Rudolfa II.⁵⁵

I v roce 1937 přednášel Baart de la Faille o Československu. Profesor Van Wijk přednášel o životě prvního československého prezidenta Tomáše G. Masaryka

⁴⁹ Algemeen Handelsblad, 29. 3. 1923, Comenius – tentoonstelling.

⁵⁰ AMZV Praha, I. sekce, Presidium 1818–1838, Vyslanectví Haag, kart. 61, přehled úřední činnosti za rok 1924.

⁵¹ De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad, 3. 3. 1924, Tsjecho-slowakische tentoonstelling.

⁵² Nieuwe Rotterdamsche Courant, 28. 3. 1928, Tsjecho-Slowakije.

⁵³ Het Vaderland, 20. 3. 1928, Vereeniging Nederland – Tsjecho-Slowakije.

⁵⁴ AMZV Praha, I. sekce, Presidium 1918–1938, Vyslanectví Haag, kart. 61, přehled úřední činnosti za rok 1931; Čechoslovakije : 1920–1929 : feiten en indrukken, Amsterdam 1931.

⁵⁵ De Tijd, 26. 2. 1936, Een lezing over Praag „Het Kunstcentrum van de Middeleeuwe Renaissance.“

na slavnosti uspořádané k uctění jeho památky společností v Amsterdamu v hudebním lyceu 28. listopadu 1937.⁵⁶ Po ní byl promítnut film o životě prvního československého prezidenta a uskutečnil se koncert Českého kvarteta.⁵⁷

Na pozvání československého vyslanectví a Společnosti Nizozemsko – Československo přednášel v Amsterdamu v Koloniálním ústavu pro členy Královské nizozemské zemědělské společnosti o své vlasti profesor Václav Švambera, jeden z nejznámějších českých geografů, který přednesl přednášku na téma *Československo, nový stát ve středu Evropy, země a lid*.⁵⁸ Předseda Obchodní komory v Praze dr. Jan Třebický přednášel 2. května 1934 v Průmyslovém klubu v Amsterdamu o ekonomických vztazích mezi oběma zeměmi. Do Nizozemska přijel ještě jednou, v srpnu téhož roku, jednat o možnostech vzájemné výměny zboží, do které zasáhla světová krize.⁵⁹ Společnost se také podílela na konání přednášky profesora Bedřicha Hrozného na univerzitě v Amsterdamu v roce 1935.

Koncerty a výstavy

Na podnět československého vyslance Miroslava Plesinger-Božinova uspořádala společnost v listopadu 1928 a poté i v únoru 1929 v Haagu koncert české hudby pro zvané hosty. Koncertu se zúčastnil nizozemský ministr školství Jan Rudolf Slotemaker de Bruine a československý a polský vyslanec nebo P. J. de Kanter, předseda společnosti Nederland in den Vreemde (Nizozemsko v cizině). Pozvánku obdrželi i českoslovenští krajané žijící v Amsterdamu a Rotterdamu. Místopředseda společnosti Rutger Adolf Benthem Oosterhuis⁶⁰ pronesl zahajovací řeč. Slavnostní večer pokračoval přednáškou profesora Van Wijka o Československu, který řekl, že republika je starým státem s vlastní kulturou, která jen byla zapomenuta. Po jejím skončení vystoupilo nejprve České kvarteto, pak zahrálo Ševčíkovo kvarteto.⁶¹

V listopadu 1929 byla v Haagu otevřena výstava umění československých žen. Jednalo se zvláště o malby a obrázky, keramiku, krajku a jiné. Slavnostní otevření se zúčastnili např. československý vyslanec Miroslav Plesinger-Božinov nebo sekretář Společnosti Nizozemsko – Československo H. Ch. G. J. van de Man-

⁵⁶ AMZV Praha, Politické zprávy Haag 1937, 20. 1. 1938, č. 26/1938.

⁵⁷ AMZV Praha, I. sekce, Presidium 1918–1938, Vyslanectví Haag, kart. 61, přehled úřední činnosti za rok 1937.

⁵⁸ Het Vaderland, 12. 2. 1934, Over Tsjecho-Slowakije.

⁵⁹ Algemeen Handelsblad, 4. 8. 1834, Nederland en Tsjecho-Slowakije.

⁶⁰ Lékař a překladatel a autor knih o Janu Amosu Komenském – Jana Amose Komenského poslední útulek a hrob (Holandsko a Naarden), v roce 1928 vyšla česky. Přeložil do nizozemštiny např. Komenského Labyrint světa a ráj srdce.

⁶¹ Het Vaderland, 3. 2. 1929, Nederland-Tsjechoslowakije; Nieuwe Rotterdamsche Courant, 3. 2. 1929, s'–Gravenhage, Nederland-Tsjech-Slowakije.

dere, který jménem společnosti vyslovil přání, aby uspořádaná výstava byla úspěšná a že by jistě napomohla k další spolupráci mezi ženskými spolky obou států. Výstava představovala malou část z umění československých umělkyní.⁶²

V listopadu 1932 pod záštitou Společnosti Nizozemsko – Československo vystoupila na večeru věnovaném lidovým písním Antonína Dvořáka v Amsterdamu česká pěvkyně Julie Nessay-Bächerová společně s houslistou Josefem Sukem. Jejich další koncert proběhl o pár dní později v Haagu, avšak již pod patronátem československého vyslance Miroslava Plesingera-Božinova.⁶³

V dubnu 1933 se uskutečnila v knihovně Univerzity Karlovy v Klementinu výstava nizozemské knižní produkce, pro jejíž uspořádání vzniklo čestné komité složené z významných představitelů obou států.⁶⁴

O faktické uskutečnění výstavy se postaralo výkonné komité, kterému se během krátké doby podařilo získat zhruba 200 kusů knih, z nichž nejstarší pocházely z 15. století. Spolu s knihami ze 17. a 18. století je zapůjčila slavná nizozemská nakladatelská firma Martinus Nijhoff z Haagu. Největší část vystavovaných děl tvořily knihy od roku 1890 do 30. let, které představovaly významné vydavatelské firmy tohoto období jako např. Joh. Enschedé en Zonen z Haarlemu.⁶⁵

Začátkem roku 1934 byla v Městském muzeu v Amsterdamu zahájena výstava „Het Tsjechische Mooie Boek“, kterou společnost uspořádala ve spolupráci s československým vyslanectvím. Slavnostní slovo při zahájení pronesl československý konzul v Amsterdamu Josef Kokeš. Výstava přilákala velký počet zájemců a představovala pro společnost úspěch.⁶⁶

V roce 1933 společnost uspořádala v hlavním městě reprezentační oslavu 28. října u příležitosti 25letého vzniku Československé republiky v hotelu Amstel. Večerní recepce se zúčastnil československý vyslanec. Podílela se na slavnostním představení sokolského filmu ve stejném městě. U příležitosti znovuzvolení Tomáše G. Masaryka prezidentem vysílalo rádio K. R. O speciální program věnovaný Československu. Program ukončil Jules Gerzon, nový sekretář Společnosti, ujištěním, že se v budoucnu bude horlivě zasazovat a podporovat akce vedoucí k pro-

⁶² Nieuwe Rotterdamsche Courant, 3. 11. 1929, Tsjechoslowaaksche vrouwen.

⁶³ Het Vaderland, 5. 11. 1935, Concert- en theatertgids.

⁶⁴ Členy se stali ministři zahraničních věcí dr. Edvard Beneš a Mr. Beelaerts van Blokland, ministři školství dr. Ivan Dérer a Mr. Jan Terpstra, vyslanci Miroslav Plesinger-Božinov a Haersma de With, pražský starosta dr. Karel Baxa, ředitel Národní knihovny v Praze, hlavní redaktor týdeníku Gazette de Hollande F. J. W. Drion, předseda Spolku Nizozemsko – Československo C. Maarschalk a jiní.

⁶⁵ Het Vaderland, 17 Maart 1933, Avondblad.

⁶⁶ Algemeen Handelsblad, 20. 1. 1934, Nederland – Tsjechoslowakije.

hloubení vztahů mezi republikou a královstvím.⁶⁷ Večer byl zároveň rozlučkou s československým vyslancem Miroslavem Plesinger-Božinovem, jemuž za jeho práci a pomoc předseda Společnosti česky poděkoval.⁶⁸

V prosinci 1934 a lednu 1935 se uskutečnila výstava československého uměleckého průmyslu v Amsterdamu v městském muzeu. Pro její realizaci se ustavilo v červnu 1934 comité, jehož předsedou byl člen Společnosti Nizozemsko – Československo Jacob Baart de la Faille. Dalšími členy byli např. J. F. Rooyen, dr. Oldřich Heidrich, ředitel Skandinávsko - nizozemského ústavu v Praze nebo dr. Karel Herain, ředitel Muzea současného umění v Praze.⁶⁹

Výstava se konala pod záštitou nizozemského ministra zahraničních věcí jhr. Mr. Andriese Cornelise Dirka de Graeffa a ministra školství, umění a věd mr. Hendrika Pietra Marchanta, dále československého ministra zahraničních věcí dr. Edvarda Beneše a československého mistra školství dr. Jana Krčmáře, nizozemského vyslance v Praze H. W. C. M. rytíře Huyssena van Kattendijka a československého vyslance v Haagu Ivana Krna.⁷⁰ Výstavu navštívila i nizozemská princezna Juliána.⁷¹

Slavnostní zahájení proběhlo v Městském muzeu v Amsterdamu a pořadatel výstavy dr. J. Baart de la Faille v úvodním projevu přiblížil bohatost československého uměleckého průmyslu, jeho organizaci a odborné školství. Návštěvníci obdivovali 2000 vybraných uměleckých kusů, z nichž více než čtvrtinu tvořila díla sklářská, dále také porcelán a majoliku, kameninu, výrobky uměleckého dřevařského průmyslu a fotografie moderní československé architektury.

Nedílnou součástí výstavy tvořily lidové kroje, výšivky, koberce „Detvy“ a textilní umělecké výrobky jako krajky. Výjimečnou pozornost si získala expozice Etnografického národního muzea v Praze představující lidové výrobky z Podkarpatské Rusi. Pořadatel nezapomněl ani na děti, které se mohly seznámit s výrobky československého hračkářského průmyslu.⁷²

Součástí výstavy byly i čtyři přednášky pana J. Baart de la Faille o československém umění (malířství a sochařství, sklářství a výrobě porcelánu), o lidovém umění a národních krojích, o Podkarpatské Rusi a o samotném Československu,

⁶⁷ AMZV Praha, I. sekce, Presidium 1918–1938, Vyslaneectví Haag, kart. 61, přehled úřední činnosti za rok 1933; Algemeen Handelsblad, 20. 11. 1934, Nederland – Tsjechoslowakije.

⁶⁸ Het Volk, 30. 10. 1933, Vijftienjarig bestaan der republiek Tsjecho-Slowakije.

⁶⁹ Het Vaderland, 8. 6. 1934, Tentoonstelling Tsjechoslowaaksche kunstnijverheid.

⁷⁰ Het Vaderland, 19. 12. 1934, Tsjecho-Slowaaksche kunstnijverheid..

⁷¹ De Tijd, 8. 1. 1935, Princes Juliana. Op de Tsjechische tentoonstelling.

⁷² Národní archiv v Praze (dále NA Praha), Výstřižkový archiv MZV 1916–1944, kart. 538, Národní listy 28. 12. 1934.

kteřé se uskutečnily také v muzeu.⁷³ Výstava byla slavnostně otevřena 22. prosince 1934 za přítomnosti významných hostů jak nizozemského, tak československého veřejného života i početné veřejnosti. Jako první promluvil předseda výstavního comité Baart de la Faille.

Organizátoři výstavy obdrželi státní dotaci a podporu nizozemských dovozci z Československa a díky tomu mohla podat dostatechn  přehled o  eskoslovensk m umění. Velk  část byla věnována sklářství, kter  náležela k typick m  eskoslovensk m produktům. Zastoupena byla i práce profesora Jozefa Drahoňovského.⁷⁴ Ve speci ln  vitrin  se vystavovala díla ze  elezn ho Brodu. Dále se na výstavě n v st evn ci mohli nap ř. seznámit s porcelánem z Karlových Varů a keramikou tvořenou pod veden m profesorky Heleny Johnov .⁷⁵ Ze sochařsk  tvorby byla k vidění d la nap ř. profesora Jaroslava Horejce.⁷⁶ Speci ln  odd len  se zam řilo na lidov  umění, kdy zaujala nap ř. malovan  velikonoční v j ka.⁷⁷

O dva roky pozd ěji, v roce 1936, se výstava přesunula do Nizozemsk  v ychodn  Indie za pomoci  eskoslovensk ho vyslance Ivana Krna a jejího organizátora pana Baarta de la Faille.⁷⁸

Ve stejnou dobu se uskutečnila na konci prosince roku 1934 velk  výstava  eskoslovensk ho grafického umění z iniciativy Spolku na podporu grafického umění (*Vereeniging tot bevordering der Grafische Kunst*) v um leck  galerii Johana D. Scherfta v Amsterdamu. Výstava představovala d la Karla Svolinského, Josefa Čapka, Cyrila Boudy, Emila Filly, Maxe Švabinského a dalších.⁷⁹

Majitel obchodního domu Gerzon Jules Gerzon uspořádal v jarních m s ic ch roku 1936 výstavu  eskoslovensk ho lidového umění a uměleckého průmyslu

⁷³ Algemeen Handelsblad, 27. 12. 1934, Tsjechoslowaaksche kunstnijverheid.

⁷⁴ Josef Draho ovsk  (1877–1938), sochař a glyptik, profesor na Vysok  škole umělecko-pr myslov  v Praze. (in: <http://www.libri.cz/database/kdo20/search.php?zp=7&name=DRAHO-%D2OVSK%DD+JOSEF>).

⁷⁵  eskoslovensk  sochařka, kerami ka, profesorka Vysok  školy umělecko-pr myslov  v Praze, žila v letech 1884–1962. (in: <http://web.vsup.cz/28%20johnov.pdf>).

⁷⁶  eskoslovensk  sochař, představitel dekoratismu, kter  žil v letech 1884–1983. (in: <http://www.libri.cz/database/kdo20/search.php?zp=6&name=HOREJC+JAROSLAV>).

⁷⁷ Algemeen Handelsblad, 23. 12. 1934, Tsjechoslowaaksche kunstnijverheid. Opening der tentoonstelling in het Stedelijk Museum.

⁷⁸ Soerabaijasch handelsblad, 7. 11. 1936, Tsjecho-Slowaaksche kunst. Tentoonstelling in Bataviaschen Kunstkringen; Baart de la Faille obdržel za tento počin v roce 1937 řád Bílého lva IV. t řdy, AMZV Praha, Diplomatick  protokol 1918–1939, Reprezentace, B l  lev – Holandsko, kart. 51, Vyslanectví republiky  eskoslovensk  v Haagu, Haag, 24. 3. 1937, k  . 3015/37.

⁷⁹ Het Vaderland, 15. 3. 1934, Grafische kunst uit Tsjecho-Slowakije Opening tentoonstelling in de kunstnaal van Joh. D. Scherft.

v prostorách své firmy. Výstava se postupně konala v Haagu, Amsterdamu a Rotterdamu.⁸⁰

Významnou událostí vzájemných kulturních vztahů se stalo odhalení pamětní desky Františka Škroupa v Rotterdamu v prosinci 1934, který zde zemřel v roce 1852, československým vyslancem Ivanem Krnem. Předseda společnosti prof. Slothouwer pronesl slavnostní řeč.⁸¹

Společenské akce

V roce 1930 u příležitosti 80. narozenin prezidenta Tomáše G. Masaryka uspořádala hudební soíree v hotelu Carlton v Amsterdamu pro členy společnosti a pozvané hosty, mezi nimiž byl i československý vyslanec Miroslav Plesinger-Božinov. Zahrálo Zikovo kvarteto⁸² z Prahy.⁸³

Významným momentem vzájemných kulturních vztahů se 28. března 1935 stalo otevření opravené kaple s hrobem Jana Amose Komenského ve valonském kostele v Naardenu. Opravy navrhl a vedl předseda Společnosti Nizozemsko – Československo prof. Dirk Frederik Slothouwer. Otevření se zúčastnilo mnoho významných postav nizozemského veřejného života. Československý vyslanec Ivan Krno ve slavnostním projevu řekl, že otevření kaple představuje pro Československo velkou slavnostní událost. Jménem československé vlády poděkoval všem, kteří se na její opravě podíleli. Dále řekl, že prof. Slothouwer vrátil v život valonský kostel, stejně jak předtím dům v Utrechtu.⁸⁴

Dále Společnost pořádala u příležitosti otevření mauzolea Jana Amose Komenského v Naardenu Comenius soíree spojené s přednáškou profesora Josefa Klímy o učitelích národů.⁸⁵

V roce 1937 se Společnost ve spolupráci se spolkem Jan Amos Komenský v Naardenu a komité pro otevření mauzolea Komenského podílela na programu slavnostního otevření kaple 8. května v Naardenu. Program byl sestaven následovně: „... ve dvě hodiny setkání významných hostů na radnici. O půl třetí zahájení slavnosti, během níž budou proneseny proslovy a zazní písně v podání královského

⁸⁰ Het Vaderland, 14. 3. 1936, Tsjecho-Slowaakse kunstnijverheid. Tentoonstelling bij de Gebr. Gerzon.

⁸¹ Algemeen Handelsbald, 16. 12. 1934, Frantisek Skroup gehuldigd.

⁸² Český komorní soubor (smyčcové kvarteto) působící v letech 1920–1966, založený v Lublani jako Zikovo kvarteto, od roku 1923 působilo v Praze a přejmenovalo se na Československé kvarteto a roku 1929 se nazývalo Pražské kvarteto.

⁸³ De Tijd, 13. 3. 1930, Vereeniging Nederland – Cechoslovakije.

⁸⁴ Do Gooi- en Eemlander: nieuws- en advretentieblad, 28. 3. 1935, Rede van Tsjechischen gezant.

⁸⁵ De Tijd, 30. 3. 1935, Een Comenius-soíree te Amsterdam.

mužského pěveckého sboru Apollo. O půl čtvrté začne samotné otevření kaple Komenského. Ve čtyři hodiny proběhne defilé dětí a o půl hodiny později se podával na radnici čaj.“⁸⁶

Nejvýznamnější akcí Společnosti v roce 1935 se stalo uspořádání oslav 85. narozenin prezidenta Tomáše G. Masaryka v Amsterdamu, které se zúčastnil československý vyslanec Ivan Krno. Zazpívala na něm česká operní pěvkyně Julia Nessay-Bächerová.⁸⁷

Společnost věnovala pozornost i hudebním podnikům, když 16. března uspořádala v Amsterdamu koncert Walesova kvarteta, na jehož programu byly komorní skladby Antonína Dvořáka, Josefa Suka, Leoše Janáčka a Bohuslava Martinů. Také zorganizovala koncert Českého dua v Amsterdamu.⁸⁸

Den 6. dubna 1936 se uskutečnil propagační večer v Pulchri Studio v Haagu, kterého se zúčastnil československý vyslanec Ivan Krno. Dr. J. Baart de la Faille přednášel o Československu a promítal obrázky, dále bylo možné shlédnout několik českých filmů. Večer uzavřela česká hudba.⁸⁹

V lednu 1937 se uskutečnil dlouho plánovaný zájezd operního souboru Národního divadla v Praze do království. Na počest představení Prodané nevěsty se ustavilo slavnostní komitét, v němž působili nizozemský i československý ministr zahraničních věcí, de Graeff a dr. Krofta, oba ministři školství, vyslanci obou zemí, starostové Prahy a Amsterdamu a jiní. Členem byl i předseda Společnosti Nizozemsko – Československo Slothouwer.⁹⁰ Operní soubor přijel s představením Prodané nevěsty, které se uskutečnilo ve dnech 27. a 28. ledna pod taktovkou šéfa opery Národního divadla profesora Václava Tallicha. V předvečer prvního představení proběhla přednáška vídeňského hudebního kritika prof. Stefana o československé hudbě a o Bedřichu Smetanovi.⁹¹

Druhý den přinesly noviny články plné ovací a jejich nadšení zachytil i československý tisk. Večerník Práva lidu 28. ledna 1937 v článku nazvaném „*Nadšené ovace Československu v Amsterodamu. Národ, který má Masaryka, má plné právo na svou samostatnost*“ uvedl: „*Včera po generální zkoušce uspořádal Mengelbergův orchestr bouřlivé ovace prof. Tallichovi, přes to, že je více zvyklý na Mahlerovu hudbu a Smetanova hudba je pro něj poněkud nová... První houslista Louis Zimmermann pravil, že nezná prof. Tallicha jako koncertního dirigenta, ale jako*

⁸⁶ Het Vaderland, 13. 4. 1937, Plechtige opening Comenius kapel te Naarden.

⁸⁷ De Tijd, 30. 3. 1935, Een Comenius-soirée te Amsterdam.

⁸⁸ AMZV Praha, I. sekce, Presidium 1918–1938, Vyslanectví Haag, kart. 61, přehled úřední činnosti za rok 1936.

⁸⁹ Het Vaderland, 31. 3. 1936, Tsjecho-Slovaaksche avond; Alegemeen Handelsblad, 1. 4. 1936, Tsjechoslovaaksche avond.

⁹⁰ Het Vaderland, 17. 1. 1937, Wagnervereeniging Erecomite voor de Verkochte Bruid.

⁹¹ AMZV Praha, Politické zprávy Haag 1937, 27. 4. 1937, č.j. 4025/37.

*operní dirigent jest neobyčejný.*⁹² Následující den psaly Národní listy o „*Smetanově vítězství v Amsterodamu*“. Národní politika zdůraznila, že „*již po skvělé ouvertuře byl dirigent odměněn voláním „bravo“, což jest naprosto neobvyklé v tomto prostředí (nizozemském). Při výborné akustice divadla se znamenitě uplatňovaly hlasy všech pěvců. Otta Horáková se vyznamenávala přímo okouzlicím hlasem. Orchestr se skvěl svým leskem. Po zakončení prvního jednání propuklo obecenstvo v hlučný potlesk.*“⁹³ Po skončení představení pozval předseda Wagnerova sdružení sólisty, dirigenta a režiséry na večeři, které se zúčastnil také československý vyslanec dr. Ivan Krno nebo klavírní virtuos Rudolf Firkušný.⁹⁴

Před odjezdem vyslance do vlasti v roce 1938 uspořádaly společně Společnost Nizozemsko – Československo a Československo-nizozemská obchodní komora společenský rozlučkový večer. Ten se uskutečnil v hotelu Carlton v Amsterdamu.⁹⁵

Během večere jako první promluvil Kleiweg de Zwaan, který se svěřil se smíšenými pocity nad skutečností, že Ivan Krno po čtyřech letech opouští Nizozemsko. Chápal jeho radost nad návratem do vlasti, na druhou stranu jeho odchodu litoval, neboť v něm Nizozemsko ztrácelo dobrého přítele, který pomohl velkou měrou posílit vzájemné vztahy jak obchodní, tak i kulturní. Po něm své řeči pronesli G. Z. J. M. Mutsaerts, Jacques Smits a Jules Gerzon.⁹⁶

Po podpisu mnichovské dohody iniciovala Společnost finanční sbírku na podporu československých občanů, kteří byli hmotně postiženi změnami hranic.⁹⁷ Rozhodlo se o tom na zasedání vedení společnosti, které se snažilo sjednotit všechny aktivity vedoucí k podpoře Čechoslováků postižených důsledky mnichovské dohody. V denním tisku otiskla Společnost výzvu, v níž se psalo, že „*povinnosti*

⁹² NA Praha, Výstřížkový archiv MZV 1916–1944, kart. 538.

⁹³ NA Praha, Výstřížkový archiv MZV 1916–1944, kart. 538, Národní politika, 28. 1. 1937.

⁹⁴ NA Praha, Výstřížkový archiv MZV 1916–1944, kart. 538, Národní listy, 29. 1. 1937, Prager Presse, 28. 1. 1937.

⁹⁵ Mezi významné hosty náležel předseda Společnosti Nizozemsko – Československo profesor dr. J. P. Kleiweg de Zwaan, sekretář spolku i obchodní komory G. Z. J. M. Mutsaerts, starosta Naardenu J. E. Boddens Hosang, který byl i členem spolku, dále J. Baart de la Faille, československý generální konzul Josef Kokeš, J. M. A. van Royen nebo nizozemský skladatel Henry Doyer. Dále se večera účastnili např. Jacques Smits, předseda Spolku Komenských v Naardenu, ředitel Kweekschool Institut voor Lichamelijke Opvoeding, bývalý sekretář Společnosti Jules E. Gerzon, československý vojenský atašé plukovník Josef Svoboda, bývalý generální konzul Rakouska dr. J. P. van Tienhoven a mnoho jiných.

⁹⁶ Het Vaderland, 25. 4. 1938, Het vertrek van den Tsjecho-Slowaakschen gezant.

⁹⁷ Nationaal Archief Den Haag, Ministerie van Buitenlandse Zaken, Tsjecholakwijke/Praag/Consulaat-(Generaal) 1922–1940, Vereniging „Nederland – Tsjechoslowakije“, 5. 11. 1938, č. 2462/V.N.T.156, pro konzula Doorna.

každého člověka vděčného za zabránění válce v Evropě bylo podpořit ty, kteří v důsledku politických událostí museli opustit své domovy a majetek“. Společnost oznámila, že je v kontaktu s oficiálními československými institucemi v zemi a že peníze, které se vyberou, budou použity výhradně na humanitární účely.⁹⁸ Apelovala přitom na všechny obyvatele Nizozemska, kteří byli vděční oběti, kterou přineslo Československo pro zachování míru v Evropě. Nikdo z nich si nedovedl představit, jakou hmotnou nouzí nyní trpí více jak 40 000 lidí, kteří museli opustit své domovy a majetek v odstoupeném pohraničí. Proto předsednictvo společnosti založilo konto pod názvem Podpůrný fond (Steunfonds), kam měli lidé zasílat své dary pro československé občany.⁹⁹

Do října 1938 se na kontě sešlo 6000 guldenů a celá sbírka byla předána československému vyslanectví v Haagu.¹⁰⁰ V prosinci odevzdalo vedení Společnosti československému vyslanci dr. Arturu Pacákovi další výtěžek sbírky, který jej předal Komitě pro pomoc uprchlíkům v Praze. Tímto darem se fond finančně zvýšil na 400 000 Kč, za které vyslanec srdečně děkoval.¹⁰¹

O této iniciativě informoval i česko-slovenský tisk v lednu 1939. Článek v Lidových novinách *Pomocná ruka Holanďanů* informoval, že výtěžek sbírky ve výši čtyři sta tisíc korun československé vyslanectví převedlo na konto v Národní bance.¹⁰²

Společnost uspořádala 5. ledna 1939 rozloučení s tiskovým atašé československé legace dr. Karlem Erbanem,¹⁰³ které se uskutečnilo v restauraci Excelsior v Amsterdamu. Dočasný předseda a sekretář Společnosti G. A. J. M. Mutsaerts ocenil práci Karla Erbana a z ní plynoucí velmi dobré vztahy na kulturní bázi mezi

⁹⁸ Het Vaderland, 7. 10. 1938, Steun voor getroffen in Tsjecho-Slowakije. Een streven naar centralisatie.

⁹⁹ Het Vaderland, 9. 10. 1938, Steunfonds tot lening van den nood in Tsjecho-Slowakije.

¹⁰⁰ AMZV Praha, Politické zprávy Haag 1938, 28. 10. 1938, č.j. 9662/1938.

¹⁰¹ Algemeen Handelsblad, 31. 12. 1938, Voor Tsjecho-Slowakije.

¹⁰² NA Praha, Výstřižkový archiv MZV 1916–1944, kart. 538, Lidové Noviny, 7. 1. 1939.

¹⁰³ Karel Erban (1896–1969), od roku 1923 pracoval jako nižší úředník na vyslanectvích, nejprve v Egyptě. V roce 1927 byl přeložen na honorární konzulát do Batávie, kde od ledna 1928 působil ve funkci vicekonzula. O dva roky později byl opět přeložen na ústředí do Prahy. V červnu 1931 působil jako legační attaché tiskové služby na československém vyslanectví v Haagu. V roce 1938 se stal odborovým radou. V listopadu 1938 se vrátil na ministerstvo zahraničních věcí do Prahy. V únoru 1939 byl přidělen do úřadu ministra bez portfeje dr. Jiřího Havelky, v červenci 1939 měl nastoupit dovolenou s čekatelným a o dva měsíce později oficiálně byl propuštěn. Avšak ke službě na ministerstvu nenastoupil, protože v dubnu 1939 spolu s vyslancem dr. Jaroslavem Krausem odjel do Nizozemska, kde pracoval do přepadení země Německem v květnu 1940. Poté odešel do Velké Británie. Po navázání diplomatických vztahů mezi exilovými vládami se stal v roce 1941 charge d'affaires. V roce 1944 vyslancem u nizozemské vlády. V roce 1947 by odvolán do Prahy. Po převratu v roce 1948 emigroval nejprve do Nizozemska, posléze do Německa a nakonec odešel do USA, kde v roce 1962 zemřel.

oběma zeměmi. Stejně tam mu děkovali i další členové spolku, jako např. dr. J. Baart de la Faille, Henry Doyer za jeho přízeň, kterou prokazoval spolku za dobu jeho pobytu.¹⁰⁴

Poslední výroční schůze se uskutečnila v březnu 1939 krátce před vznikem Protektorátu Čechy a Morava tradičně v hotelu Witte Brug. Dr. J. Baart de Faille na něm promluvil o dojmech ze současného Česko-Slovenska, které doprovodil dia-pozitivy, neboť v poslední době vykonal mnoho studijních cest do republiky. Zasedání se zúčastnil i host z Prahy dr. Zdeněk Fafl,¹⁰⁵ který přiblížil současnou ekonomickou situaci v republice. Dr. Fafl byl sekretářem pražské obchodní komory a ředitel Exportního ústavu v Praze.¹⁰⁶ Ve své přednášce shrnul nejdůležitější čísla týkající se současné ekonomické situace nového Česko-Slovenska. Ačkoliv mnoho zdrojů obchodu, průmyslu i zemědělství republika ztratila, byla situace jak ve vývozu, tak i dovozu celkem udržitelná. Dle jeho slov nyní platilo mnohem více než dříve, že životní úroveň závisí na vývozu. Česko-Slovensko mělo v posledních měsících vůli dokázat, že se dokáže v Evropě ekonomicky udržet.¹⁰⁷

Po druhé světové válce k osudu Společnosti existují jen kusé informace. Poslední výbor společnosti byl zvolen 29. dubna 1947. Společnost nebyla po komunistickém převratu v Československu rozpuštěna, avšak její členové se usnesli, že nebude vyvíjet činnost. Tajemníkem výboru byl Wieger Valk, který v roce 1951 působil i jako tajemník Komitétu pro podporu politických uprchlíků z Československa, ve kterém působila také většina členů výboru a bývalý československý vyslanec Karel Erban, který po únoru 1948 do Nizozemska emigroval.¹⁰⁸

Původně mělo československé vyslanectví v roce 1951 využít její existence a přetvořit ji podle vlastních představ ve Spolek Československo-holandského přátelství. Posléze ale usoudilo, že snazší a bez komplikací, které přinášely postoje

¹⁰⁴ Het Vaderland, 6. 1. 1939, Afscheid van den heer K. Erban bij de Vereeniging „Nederland-Tsjecho-slowakije.“

¹⁰⁵ Dr. Zdeněk Fafl (1881–1961), ve 30. letech se významně angažoval při vytvoření Exportního ústavu československého a stal se rovněž jeho generálním ředitelem. Vyvrcholením jeho působení v pražské obchodní komoře bylo jmenování do funkce generálního tajemníka v roce 1932.

¹⁰⁶ Het Vaderland, 13. 3. 1939, Vereeniging Nederland-Tsjecho-Slowakije; Algemeen Handelsblad, 13. 3. 1939, Het tegenwoordige Tsjecho-Slowakije. Bijeenkomst te 's-Gravenhage.

¹⁰⁷ Het Vaderland, 14. 3. 1939, Vereeniging Nederland-Tsjechoslowakije. De handel tusschen beide landen.

¹⁰⁸ AMZV Praha, TO 1945-1955, kart. 4, Vyslanectví Československé republiky v Haagu, Haag, 29. 1. 1951, č.j. 3/dův/51, Příprava kulturních styků československo-holandských; Seznam členů i zaslané stanovy nebyly dochovány.

členů společnosti vůči novému režimu v Československu, bude založit spolek nový. Právně tedy společnost zanikla 10. května 1952.¹⁰⁹

Závěr

Úloha Společnosti Nizozemsko – Československo spočívala v podpoře a prezentování československé kultury, jak hudební či výtvarné, v království. Spolupracovala s československými oficiálními institucemi v zemi, avšak byla na nich ve svém rozhodování nezávislá. Pořádala československé večery, koncerty předních československých umělců a přednášky o Československu, některé z nich přednášeli sami členové společnosti. Mezi členy spolku se nacházeli významní nizozemští představitelé kulturního, politického i obchodního života, kteří svými kontakty a vlivem pomáhali při šíření jména republiky v království.

Společnost Nizozemsko – Československo vznikla z iniciativy významných představitelů nizozemského společenského života, kteří měli zájem na kulturním sblížení mezi Nizozemskem a Československem. Za pomoci diplomatických zástupců obou zemí došlo k jejímu vzniku v roce 1922. I když zpočátku se její činnost rozvíjela velice pomalu, nakonec se tradičními podniky staly oslavy národního svátku Československé republiky, narozeniny prezidenta Tomáše Garrigue Masaryka, které se vždy konaly za účasti významných osob nizozemského veřejného života i jiných členů zahraničního diplomatického sboru.

Stejně tak dokázala společnost uspořádat během let mnoho hudebních podniků, na nichž se představili významní českoslovenští umělci a tělesa. Sami členové společnosti byli iniciativní při přednáškové činnosti o historii, současnosti, kultuře či přírodních podmínkách Československé republiky. Někteří z nich sami pořádali výstavy představující nizozemskému obyvatelstvu krásy Československa.

Díky činnosti Spolku měli možnost v Nizozemsku přednášet profesor Václav Švambera,¹¹⁰ dr. J. Třebický,¹¹¹ univerzitní profesor Bedřich Hrozný,¹¹² univerzitní docent Jiří Václav Klíma,¹¹³ nebo Eduard Winter.¹¹⁴

¹⁰⁹ AMZV Praha, TO 1945-1955, kart. 4, Vyslanectví Československé republiky v Haagu, Haag, 12. 10. 1953, č.j. 351/dův/53, Založení spolku ČSR – Hol. přátelství.

¹¹⁰ Václav Švambera (1866–1939), geograf, od roku 1916 řádný profesor geografie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, pak na Přírodovědné fakultě Univerzity Karlovy. Náležel k spoluzakladatelům moderní české geografie. (in: <http://www.natur.cuni.cz/geografie/mapova-sbirka/o-mapove-sbirce/profesor-phdr.-vaclav-svambera>).

¹¹¹ Prezident pražské obchodní komory.

¹¹² Bedřich Hrozný (1879–1952), orientalista, od roku 1919 řádný profesor klínopisného studia a dějin starého Orientu na Filozofické fakultě. Zakladatel oboru chetitologie. Rozluštil jazyk Chetitů, zpracoval chetitskou gramatiku a dějiny. Autor děl *Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm*, 1917 a *Die älteste Geschichte*

Nizozemské publikum se seznámilo s díly českých skladatelů a sledovanou událostí se stal zájezd operního souboru Národního divadla v Praze, který vystoupil s Prodanou nevěstou. Stejně tak se díky úsilí členů společnosti představili v Nizozemsku práce z oblasti uměleckého průmyslu. K významným momentům vzájemných kulturních vztahů náleželo v roce 1929 objevení místa posledního odpočinku Jana Amose Komenského k Naardenu, k čemuž přispěli i členové společnosti. V roce 1935 pak slavnostní otevření zrestaurované kaple bývalého valonského kostela v Naardenu, kde jsou uloženy ostatky Jana Amose Komenského. Velkou zásluhu na nové a do dnešních dnů udržované podobě měl předseda Společnosti prof. Slothouwer.

Společnost Nizozemsko – Československo po celou dobu udržovala dobré vztahy s československou legací v Haagu, kdy všichni vyslanci byli zváni a účastnili se jejích akcí, nebo je spolupořádali. Ivan Krno byl zvolen protektorem společnosti.

Společnost svůj vztah k Československu vyjádřila i vyhlášením finanční sbírky pro československé obyvatele postižené rozhodnutím mnichovské dohody, kdy museli opustit své domovy v pohraničí. Působení Společnosti přerušila druhá světová válka a po válce ji ukončil směr, který nabrala Československá republika po převratu v únoru 1948.

Společnost Nizozemsko – Československo zaujímá významné místo v rámci kulturních vztahů mezi oběma státy, zvláště když k podpisu kulturní dohody došlo až v roce 1937. Její zásluhou se mohla československá kultura pravidelně představovat nizozemskému publiku.

Vorderasiens, 1943. Člen KČSN, 1945, ČAVU, 1930 a ČSAV, 1952. (in: <http://www.libri.cz/database/kdo20/search.php?zp=12&name=Hrozn%FD+Bed%F8ich>).

¹¹³ Jiří Václav Klíma (1874–1948), docent pedagogiky na Univerzitě Karlově v Praze.

¹¹⁴ Eduard Winter (1896–1982), v době první československé republiky působil na Německé univerzitě v Praze, kde pracoval i za druhé světové války jako profesor církevních dějin a patrologie. Přednášel současně na Univerzitě Karlově, kde se stal docentem dějin a filozofie náboženství. Od roku 1945 žil v budoucí Německé demokratické republice, kde vyučoval na univerzitě v Halle (1945–1952) a v Berlíně (1952–1966).

Sylva Sklenářová

Kulturelle Beziehungen zwischen den Niederlanden und der Tschechoslowakei in den Jahren 1918–1938 aus der Sicht der Vereinigung Niederlande – Tschechoslowakei

Zusammenfassung

Die Vereinigung Niederlande – Tschechoslowakei entstand auf Initiative bedeutender Repräsentanten des niederländischen gesellschaftlichen Lebens, die Interesse an der kulturellen Annäherung zwischen den Niederlanden und der Tschechoslowakei hatten. Mit Hilfe diplomatischer Vertreter beider Länder kam es 1922 zu ihrer Entstehung. Auch wenn sich ihre Tätigkeit zu Beginn sehr langsam entfaltete, wurden schließlich die Feiern des Nationalfeiertags der Tschechoslowakischen Republik und des Geburtstags des Präsidenten Tomáš Garrigue Masaryk traditionelle Veranstaltungen, die immer unter Teilnahme bedeutender Persönlichkeiten des niederländischen öffentlichen Lebens und anderer Mitglieder des ausländischen diplomatischen Korps stattfanden. Ebenso war die Vereinigung in der Lage, viele Jahre lang musikalische Veranstaltungen zu organisieren, bei denen sich bedeutende tschechoslowakische Künstler und Orchester vorstellten. Die Mitglieder der Vereinigung selbst waren initiativ bei der Vorlesungstätigkeit über Geschichte, Gegenwart, Kultur oder Natur der Tschechoslowakischen Republik. Einige von ihnen veranstalteten selbst Ausstellungen, die der niederländischen Bevölkerung die Schönheiten der Tschechoslowakei vorstellten. Das niederländische Publikum lernte Werke tschechischer Komponisten kennen, und ein großes Ereignis wurde die Tournee des Opernensembles des Nationaltheaters in Prag. Dank der Bemühungen von Mitgliedern der Vereinigung wurden in den Niederlanden auch Arbeiten aus dem kunstgewerblichen Bereich vorgestellt. Zu den bedeutenden Momenten der gegenseitigen kulturellen Beziehungen gehörte 1929 die Entdeckung der letzten Ruhestätte von Johann Amos Comenius in Naarden, zu der auch Mitglieder der Vereinigung beitrugen. 1935 folgte dann die feierliche Eröffnung der restaurierten Kapelle der ehemaligen Walloner Kirche in Naarden, wo die sterblichen Überreste von Johann Amos Comenius ruhen. Die Vereinigung Niederlande – Tschechoslowakei nimmt eine wichtige Position im Rahmen der kulturellen Beziehungen zwischen beiden Staaten ein, insbesondere weil es erst 1937 zur Unterzeichnung des Kulturabkommens kam. Durch ihren Verdienst konnte die tschechoslowakische Kultur regelmäßig einem niederländischen Publikum vorgestellt werden. Das Wirken der Vereinigung wurde erst durch den Zweiten Weltkrieg unterbrochen, und nach dem Krieg wurde es durch die Richtung beendet, in welche sich die Tschechoslowakische Republik nach dem Umsturz im Februar 1948 bewegte.

Sylva Sklenářová

Cultural Relations between the Netherlands and Czechoslovakia from 1918 to 1938 from the Perspective of the Netherlands- Czechoslovak Association

Summary

The Netherlands – Czechoslovak Association was established due to the initiative of prominent representatives of Dutch social life who were interested in the cultural rapprochement between the Netherlands and Czechoslovakia. With the help of the diplomatic representatives of both countries, the association first appeared in 1922. Even if it initially developed at a rather slow pace, eventually it became more and more active and some of its activities included celebrating traditional Czechoslovak events, such as the public holiday of the Czechoslovak Republic and Tomáš Garrigue Masaryk's birthday. Many important figures of the Dutch public life and other members of the international diplomatic staff were often present at such events. Similarly, the association managed to organize over the years a number of musical events with the presence of major Czechoslovak artists and ensembles. The members of the association were themselves very active in delivering lectures on the history, current affairs, culture and natural environment of the Czechoslovak Republic. Some of them even organized exhibitions showing the Dutch people the beauty of Czechoslovakia. The Dutch public encountered works of Czech composers and the visit of the operatic ensemble of the National Theatre in Prague became a sought-after event. Thanks to the efforts of the association's members, the products of the art industry reached the Netherlands. A significant moment in the mutual cultural relations was the selection of the final place of rest of John Amos Comenius in Naarden in 1929, to which even members of the association contributed. In 1935, the restored chapel of the former Walloon church with John Amos Comenius' remains was ceremonially reopened in Naarden. The Netherlands – Czechoslovak Association played an important role in the cultural relations between the two states especially when the actual signing of a cultural agreement took place in 1937. Thanks to its engagement, Czechoslovak culture was regularly presented to the Dutch public. The Second World War interrupted the activities of the association and after the war it ceased to exist due to the new political direction of the Czechoslovak Republic following the coup in February 1948.

František Emmert

Právní institut tzv. říšskoněmeckého občanství v expanzivní a rasistické politice nacistického Německa v letech 1935–1945¹

The Legal Institution of the Reich Citizenship in the Expansionary and Racial Policy of Nazi Germany from 1935 to 1945

From the outset, it was clear what the Nazi movement stood for, as most of its ideas and political aims had been promulgated quite openly and plainly. Pure aggression was among the characteristic features of Nazism. Nazi ideology, based on the feeling of exceptionality, emerged from anti-Semitism and extreme nationalism. Only individuals of German blood – for whom the term *Volksgenossen* (fellow countrymen) was coined – were considered “members of the nation”. Jews, on the other hand, were deemed to be parasites and the arch-enemy of Germany. Everything was to be given a “legal framework”. A decision was soon taken to issue two new laws – the Reich Citizenship Law and the Law for the Protection of German Blood and German Honour. The Reich Citizenship Law stipulated that only individuals of “German or kindred blood” may be Reich citizens. During the Nazi occupation, German citizenship filtered into what is today the Czech Republic. Under the German legal norms of the time, individuals of German origin acquired the Reich citizenship.

Keywords: History, the 20th century, Nazi Germany, the Reich Citizenship, racism, nationalism

¹ Studie vznikla s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj Ústavu státu a práva AV ČR, v. v. i. (RVO:68378122).

Nacistická ideologie a programová východiska

Převzetí veškeré politické moci v Německu nacisty v první polovině roku 1933 bylo spojeno s překotným začátkem prosazování základních bodů nacistické rasistické ideologie do každodenní praxe. Nová vláda, opírající se o zmocňovací zákonodárství a výjimečný stav, dokázala v relativně krátkém čase přizpůsobit svým politickým záměrům a představám i dosavadní německý právní řád, který měl své kořeny v 19. století. Řada jeho oblastí procházela náhlými zásadními změnami.

Protagonisté rasistické politiky přikládali od samého počátku klíčový význam právnímu institutu státního občanství, který byl až do té doby upraven *Zákonem o německém říšském a státním občanství*² z roku 1913 – tedy ještě z dob císařství.

Teze, že „národní příslušnost“³ (čili národnost) je nadřazena „státní příslušnosti“⁴ (tedy státnímu občanství) a že státní příslušnost by měla být odvozena výhradně jen od „národní příslušnosti“, tehdy představovala základní pilíř nacistické doktríny uplatňování rasistické politiky v praxi.

Podle předního nacistického ideologa Alfréda Rosenberga⁵ měli po převzetí moci nacisty zůstat příslušníky politického, etnocentricky chápáného národa pouze jeho kmenoví (tzn. pokrevní) příslušníci⁶ a osoby jiné nežli německé národnosti měly být státního občanství zbaveny a případně z Německa i vypovězeny.

Také Adolf Hitler požadoval úplné ztotožnění institutu státního občanství s německou národností, a to již v první verzi politického programu nacistické stra-

² V německém originále *Das deutsche Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetz* (RGB1.S.583). Zákon byl schválen 22. 7. 1913 a vstoupil v platnost 1. 1. 1914. Zákon dodnes zůstává základem právní úpravy institutu německého státního občanství. Platil dokonce i po celou dobu existence nacistického režimu. Nové zákony ho pouze doplňovaly.

³ V německém originále *Volkszugehörigkeit*. Výraz byl v období nacistického režimu silně zprofanován. Nelze ho přitom přeložit jinak než jako „národní příslušnost“ (národnost), přestože pro státní příslušnost se používal mírně odlišný termín *Staatsangehörigkeit*. Avšak výrazy *zugehörig* a *angehörig* jsou v německém jazyce synonyma.

⁴ V německém originále *Staatsangehörigkeit*.

⁵ Alfréd Rosenberg byl autorem knihy *Mýtus 20. století* – jediného významnějšího teoretického díla, jež se za pomoci dokonce i některých vědeckých metod pokoušelo shrnout a definovat základní body nacistické ideologie. A. Rosenberg, rodák z estonského Tallinnu, byl v roce 1942 jmenován říšským ministrem pro správu okupovaných východních území, do jehož kompetence spadala správa obou tzv. *říšských komisariátů* – *Východ a Ukrajina* – zřízených na okupovaném sovětském území. Významnou měrou se spolupodílel na protizidovské a protislovanské vyhlazovací politice nacistického Německa, za což byl v roce 1946 v Norimberku odsouzen k trestu smrti.

⁶ V dobovém nacistickém slovníku se pro „kmenové příslušníky“ národa užíval německý výraz *Volksgenossen*, který je do češtiny volně překládán jako „soukmenovci“, zcela výjimečně i jako „národní soudruzi“.

ny (NSDAP) zformulované 27. ledna 1920 v Mnichově.⁷ Bod jedna programu: „*Požadujeme sjednocení všech Němců do jednoho státu a vznik Velkého Německa.*“ Bod čtyři: „*Státním občanem může být pouze soukmenovec, který je německé krve.*“

Program rovněž žádal výrazné omezení práv (zejména zajištění možnosti výdělků a obživy a spolurozhodování na politické správě země) pouze na nově definované „státní občany“, navíc s možností všechny tzv. „ne-občany“ (čili osoby jiné než německé národnosti, byť narozené na území Německa) ze státního území kdykoliv vypovědět.

Zákon o říšském občanství z roku 1935

Striktně ideologickým požadavkům byla přizpůsobena první významná změna v právní úpravě institutu německého státního občanství, ke které nová vláda ve třetím roce po převzetí moci přistoupila. 15. září 1935 byl na sjezdu nacistické strany v Norimberku na mimořádném zasedání *Říšského sněmu* (parlamentu) vyhlášen zcela nový *Zákon o říšském občanství*,⁸ který sice zákon z roku 1913 nerušil ani nenahrazoval, ale ve významné míře ho doplňoval. Zákon totiž nově definoval dosavadní *státní příslušnost*⁹ a navíc nově zakládal tzv. *říšské občanství*.¹⁰ Stanovil, že se jedná o dva oddělené právní instituty.

Státní příslušnost se i podle nového zákona měla nadále nabývat podle zákona z roku 1913,¹¹ avšak měnil se význam, a dokonce i obsah tohoto právního institutu v oblasti německého státního občanství. *Státní příslušnost* byla nově definována jako institut, který se obsahem poskytovaných práv i garantované ochrany ze strany státu více než státnímu občanství blížil spíše institutu dlouhodobého pobytu v cizineckém režimu. „Plná politická práva“ totiž zákon výslovně přiznával

⁷ Program NSDAP (*Nacionálně-socialistické německé dělnické strany*) měl celkem dvacet pět velmi stručných a obsahově jednoznačných bodů, z nichž šest se věnovalo přímo státnímu občanství (či vymezení práv a postavení státních občanů) a další tři souvisejícím otázkám. Program zahrnoval mimo jiné i požadavek budoucích územních anexí a získání nových kolonií a půdy pro předpokládaný německý „populační přebytek“ (myšleno ve východní Evropě). V bodě č. 19 autoři programu dokonce navrhovali nahrazení „římského práva“ blíže nedefinovaným „německým všeobecným právem“. Většina bodů programu (včetně bodu č. 19) nebyla po převzetí moci NSDAP v Německu realizována, avšak body týkající se státního občanství byly naopak realizovány téměř všechny, což svědčí o důležitosti, kterou nacisté tomuto právnímu institutu přikládali.

⁸ V německém originále *Reichsbürgergesetz*.

⁹ Ponechával pro ni dosavadní německý termín pro státní občanství, tedy *Staatsangehörigkeit*.

¹⁰ Pro v zásadě nový právní institut byl zaveden zcela odlišný výraz *Reichsbürger*.

¹¹ Bod 2 § 1 zákona: „*Státní příslušnost se získává podle ustanovení zákona o německé říšské a státní příslušnosti.*“

pouze nově zřízené kategorii tzv. *říšských občanů*,¹² kterými se podle nového zákona měli stát v duchu nacistického politického programu z roku 1920 jen osoby „*německé nebo příbuzné (rozuměno germánské) krve*“. Tzv. *říšské občanství* tak představovalo jakousi nástavbu nad *státní příslušností* a bylo přiznáno velké většině obyvatel Německa (etnickí Němci tehdy tvořili více než 95 % obyvatel státu) – bez žádosti, ovšem přesto prostřednictvím dekretu.

Zákon směřoval především vůči německým Židům. Ti totiž po jeho schválení zůstávali pouze *státními příslušníky* bez *říšského občanství*. Byli zavázáni Německé říši za údajně poskytnutou ochranu.¹³ Ve skutečnosti je nová právní norma zbavovala většiny práv německých občanů i ochrany ze strany státu a prakticky je vylučovala z okruhu skutečných státních občanů i bez toho, aby je přímo zbavovala státní příslušnosti, což by ve své době zřejmě vzbudilo velkou nelibost v zahraničí.

Německá nacistická vláda v roce 1935 nestála o mezinárodní rozruch. Při formulování zákona proto musela brát ohledy na světové mínění a reakce v zahraničí. Jedině tak lze vysvětlit, proč se rozhodla pro zjevně komplikovanější postup. Namísto jednoduššího a přímočařejšího prostředku, kterým by bylo přímé odejmutí státního občanství německým Židům, zvolila cestu ke stejnému cíli (tj. vyloučení Židů z politického života v Německu) prostřednictvím změny obsahu právního institutu *státní příslušnosti* a zavedením v podstatě nového právního institutu tzv. *říšského občanství*.

Zákon o říšském občanství z roku 1935 byl v následujících osmi letech postupně doplněn o celkem třináct prováděcích nařízení, která postupně zbavovala Židy veškerých práv a nakonec – před deportací do koncentračních a vyhlazovacích táborů – i samotné *státní příslušnosti*.

Společně se *Zákonem o říšském občanství* byl v roce 1935 vydán také *Zákon na ochranu německé krve a německé cti*. Ten především (více než *Zákon o říšském občanství*) představoval základ rasistického zákonodárství v nacistickém Německu. Pokrevní čili národní příslušnost – rozhodující pro přiznání tzv. *říšského občanství* – byla podle tohoto druhého zákona u každého jednotlivce odvozována od národnosti jeho předků (čili od rodičů a prarodičů), přičemž samotná vůle jednotlivce být příslušníkem národa nestačila. K deklaraci vlastní národnosti se nepřihlíželo. Mateřský jazyk či místo a stát narození dokonce nehrály žádnou roli pro určení národnosti jednotlivce. Nacisté tak posunuli dosavadní etnocentrickou definici Němců, nyní tzv. *říšských občanů*, k definici vyložené genetické.¹⁴

¹² Bod 3 § 2 zákona: „*Říšský občan je jediným nositelem v zákonech ukotvených plných politických práv.*“

¹³ Bod 1 § 1 zákona: „*Státním příslušníkem je ten, kdo náleží do ochranného svazku Německé říše a je jí za to zvláště zavázán.*“

¹⁴ Pro společenství (entitu) takto chápaného národa nacisté zavedli termín *Volksgemeinschaft*, který je do češtiny nejčastěji překládán jako národní pospolitost či národní společenství.

Spojitosť a faktická vzäba medzi nemeckou národností, odvodenou od predkù, a institutem tzv. *říšského občanství* byla v následujících letech v nacistickém Německu nadále posilována a prohlubována s konečným cílem obě kategorie zcela sjednotit. *Říšské občanství* mělo *státní příslušnost* postupně beze zbytku nahradit a pohltit. Nutno si ovšem uvědomit, že se do značné míry jednalo pouze o hru, neboť pouze *říšské občanství* bylo od roku 1935 svým obsahem skutečným *státním občanstvím*.

Říšské občanství jako germanizační nástroj

Tzv. *říšskoněmecké občanství* se velmi záhy stalo významným nástrojem okupační a germanizační politiky nacistického Německa během jeho nadcházejících územních anexí a vojenských výbojù v letech 1938 až 1943.¹⁵ Za *říšskoněmecké občany* byli postupně prohlášeni němečtí obyvatelé anektovaného Rakouska, území okupovaných českých zemí, okupovaného Polska, litevského Memelu, francouzského Alsaska a Lotrinska, belgických Malméd, Slovinska, Ukrajiny¹⁶ a v rámci nacistického projektu návratu etnických Němcù do Říše také němečtí obyvatelé Jižní Tyrolska,¹⁷ Pobaltí a rumunské Besarábie.¹⁸

¹⁵ Jako první bylo anektováno a k Německu připojeno Rakousko (březen 1938). Následovaly české země (říjen 1938 a březen 1939), litevský Memel (březen 1939), území většiny dnešního Polska (září 1939), belgické Malmédy a francouzské Alsasko a Lotrinsko (červen 1940), většina Slovinska (duben 1941) a území západní Ukrajiny a Běloruska, která před rokem 1939 náležela předválečnému Polsku (červen 1941). Jako poslední bylo k *Velkoněmecké říši* připojeno Jižní Tyrolsko (červenec 1943). Pouze *Protektorát Čechy a Morava* a do určité míry i polský *Generální gouvernement* požívaly, byť pouze formálně, jisté autonomie v rámci Říše. Pod plnou správou a jurisdikcí Německé říše (od roku 1943 *Velkoněmecké říše*) se ovšem ocitly také dva tzv. *říšské komisariáty* na území okupovaného Sovětského svazu – *Východ* (Bělorusko a Pobaltí) a *Ukrajina* – zřízené v létě 1941 a také dvě zvláštní provincie spravované přímo z Berlína ležící na území německojazyčné části srbského Banátu a v tzv. Jižním Přímoří na italsko-slovinsko-chorvatském pomezí s centrem na Istrii. V tzv. *Generálním plánu Východ* nacisté předpokládali, že také všechny tyto regiony se v budoucnu stanou součástí území *Velkoněmecké říše* (ta by se pak rozprostírala od Severního moře po Jadran a od Baltu po Černé moře).

¹⁶ Na území okupované Ukrajiny byli místní etničtí Němci zapisováni na tzv. *národní seznam*, neboť *Říšský komisariát Ukrajina* nebyl považován za přímou součást Německé říše, byť se nalézal pod její plnou jurisdikcí a administrativní správou. V tomto ohledu bylo udělování tzv. *říšskoněmeckého občanství* na území Ukrajiny specifické ve srovnání s přiznáváním tohoto občanství v ostatních vyjmenovaných regionech, které byly přímo zahrnuty do státoprávního svazku s Německou říší.

¹⁷ Tzv. *Úřad říšského komisaře pro upevňování němectví*, spadající pod organizaci SS a řízený říšským vedoucím SS H. Himmlerem, plánoval, že obyvatelé Jižního Tyrolska, kteří se přihlásili do projektu přesídlení, budou v budoucnu přestěhováni do oblasti poloostrova Krym na území okupovaného Sovětského svazu, který měl být vzhledem ke své údajné „gótské minulosti“ germanizován v rámci *Říšského komisariátu Ukrajina* jako první (dokonce ještě během probí-

Jen pro úplnost – v roce 1943 bylo poslední změnou právní úpravy přiznáno tzv. *říšskoněmecké občanství* také všem cizím dobrovolníkům v německých ozbrojených silách – zde se zcela paradoxně německý či alespoň germánský původ již nevyžadoval. Muselo se ovšem jednat o příslušníky přímo německých vojenských jednotek, nikoliv o příslušníky jinonárodních sborů volně přidružených například ke *Zbraním SS*, což byl případ tzv. *vlasovců* a dalších kolaborantských oddílů. Vojáci těchto jednotek se tzv. *říšskými občany* nikdy nestali.

Říšské občanství v československém pohraničí v letech 1938 a 1939

V souvislosti s nacistickou okupací došlo v letech 1938 a 1942 k postupnému průniku tzv. *říšskoněmeckého občanství* také do již zmíněných českých zemí. Více než tři a půl milionu předválečných československých občanů (ve velké většině německé národnosti) bylo zahrnuto do státoobčanského svazku s Německou říší. Stali se nejen *státními příslušníky* Německé říše (podle zákona z roku 1913), ale rovněž *říšskými občany*.

Jako první část z českého území se pod německou okupaci dostalo německojazyčné československé pohraničí. Jeho postoupení si nacistické Německo vynutilo v tzv. *mnichovské dohodě* z 30. září 1938. Čtyři pásma, ve kterých se obecně předpokládala jednoznačná převaha německého obyvatelstva, byla předána pod německou okupační správu (zprvu vojenskou) okamžitě – ve dnech 1. až 10. října 1938. Největší páté pásmo měla vytyčit mezinárodní komise, jejíž vznik tzv. *mnichovská dohoda* předpokládala. Nakonec ho ale novým ultimátem z 5. října 1938 geograficky vymezil sám nacistický diktátor A. Hitler. Páté pásmo bylo nakonec větší než původní čtyři pásma dohromady.

V průběhu října 1938 tak nacistickému Německu připadlo souvislé území československého pohraničí, na kterém německé obyvatelstvo tvořilo většinu, avšak nikoliv aktuální, ale podle výsledků sčítání lidu z roku 1910, tedy ještě před vznikem Československé republiky. Tento postup si vynutila německá strana. České etnické a jazykové enklávy v jinak souvislém zeměpisném prostoru měly být rovněž pohlceny, naopak německé etnické a jazykové enklávy mimo tento prostor měly zůstat v okleštěném Česko-Slovensku.

hající války). Po připojení Jižního Tyrolska k *Velkoněmecké říši* v červenci 1943 pak bylo tzv. *říšskoněmecké občanství* uděleno také všem ostatním obyvatelům tohoto regionu, tedy i těm, kteří se z Jižního Tyrolska v rámci předchozí náborové akce nevystěhovali.

¹⁸ Více než 6000 z těchto přesídlenců z Besarábie bylo usídleno na území později okupovaných českých zemí, nejvíce z nich v roce 1942 na Mělnicku, kde měl podle nacistických představ vzniknout tzv. německý národnostní koridor spojující říšskou župu *Sudety* s Prahou.

Po vojenském obsazení území, jeho faktickém připojení k Německu a zřízení říšské župy *Sudety*¹⁹ byla 22. listopadu 1938 podepsána mezistátní *Smlouva mezi republikou Česko-Slovenskou a Německou říší o otázkách státního občanství a opce č. 300/1938 Sb.*, která zásadním způsobem měnila státoobčanské poměry na obsazeném území.²⁰

Do státoobčanského svazku s Německou říší tehdy vstoupil každý, kdo měl k 10. říjnu 1938 domovské právo na území připojeném na základě tzv. *mnichovské dohody* k Německu a jehož předkové žili na tomto území 1. ledna 1910, a dále také manželky a děti těchto osob. Osobám české národnosti přitom byla v mezistátní smlouvě dána možnost optovat do 29. března 1939 pro zachování československého státního občanství. Stejně tak osoby německé národnosti žijící na okleštěném území *Česko-Slovenska* mohly ve stejné lhůtě optovat pro tzv. *říšskoněmecké občanství*. Opce byla v obou případech vázána na povinnost přestěhovat se v tříměsíční lhůtě na území státu, pro který dotyčná osoba optovala.

V otázce státního občanství u části obyvatel okupovaného pohraničí panovaly i v následujících měsících (po podpisu mezistátní smlouvy, a dokonce i po zřízení *Protektorátu Čechy a Morava* v březnu 1939) nadále značné nejasnosti. Okupační úřady například odmítaly přiznávat občanství Židům, které ovšem bylo potřeba nejprve úředně zjistit a zaevidovat. Po vzniku tzv. *protektorátu* zase opadala opční podmínka povinného stěhování. Češi, kteří optovali pro zachování československého občanství, se nakonec po březnu 1939 stali protektorátními občany a směli na území říšské župy *Sudety* zůstat. Určité zmatky a nejasnosti přetrvávaly také ve smíšených rodinách, zejména v těch, ve kterých matkou či manželkou byla Němka. Ve smíšených rodinách, ve kterých byl otcem nebo manželem Němec, byla situace považována za jednoznačnou. Podle tehdejší německé i československé právní úpravy se totiž státní občanství shodně odvozovalo u manželských dětí zásadně od otce a u provdaných žen od manžela. Uzavřením sňatku s cizincem ženy své původní občanství automaticky pozbývaly.

V květnu 1939 se na území obsazeného pohraničí uskutečnilo tzv. *sčítání lidu* organizované německými okupačními úřady. Prakticky se ale jednalo spíše o soupis německého obyvatelstva, který měl vnést definitivní jasno do otázky, kdo z obyvatel pohraničí se po 22. listopadu 1938 skutečně stal tzv. *říšskoněmeckým občanem*.

¹⁹ Německy *Sudetenland*. Menší součásti pohraničního území byly připojeny také ke stávajícím říšským župám, které nově přesahovaly z předválečného Německa a Rakouska na československé území.

²⁰ Mezinárodní smlouva se nikdy nestala součástí platného československého právního řádu, neboť byla uzavřena tzv. *druharepublikovou* čili nelegitimní *politickou reprezentací*. Naopak některé právní předpisy dnešní Spolkové republiky Německo týkající se státního občanství na smlouvu odkazují. Smlouva vstoupila do německého právního řádu jako RGB2.S.895.

Na území říšské župy *Sudety*, která zahrnovala velkou většinu anektovaného československého pohraničí, žily ke dni sčítání – tedy k 17. květnu 1939 – 2 miliony 943 tisíc obyvatel, z toho 2 miliony 640 tisíc (tedy téměř 90 %) se hlásilo k německé národnosti a k tzv. *říšskoněmeckému občanství*. Je avšak třeba připomenout, že k Němcům byly úředně kolektivně přičteny také české manželky a rovněž děti ze smíšených rodin, pokud otec rodiny byl Němec. Dále na území říšské župy *Sudety* žilo 174 tisíc Čechů s *říšským občanstvím* a dále 290 tisíc Čechů s *protektorátním občanstvím*. Z oněch 174 tisíc Čechů s *říšským občanstvím* jich ovšem více než 130 tisíc žilo v bývalém opavském okrese, zejména na území specifického Hlučínska, které před vznikem Československé republiky v roce 1918 náleželo k pruskému a později německému státu. Zdejší obyvatelé české národnosti pro zachování československého občanství ve své velké většině neoptovali, což korespondovalo se zvláštním historickým vývojem v tomto etnograficky odlišném regionu. Avšak mimo území Hlučínska si tzv. *říšskoněmecké občanství* nechalo přiznat pouze 44 tisíc osob českého původu. Zbývajících 290 tisíc Čechů v říšské župě *Sudety* si s poukazem na svou českou národnost ponechalo občanství nejprve česko-slovenské a posléze protektorátní.

Vnucování říšského občanství obyvatelům tzv. protektorátu

V důsledku německé okupace českého vnitrozemí a vyhlášení *Protektorátu Čechy a Morava* 15. března 1939 proniklo tzv. *říšskoněmecké občanství* i do zbytku českého teritoria (s výjimkou malého území Těšínska). Osoby německé národnosti žijící v českém vnitrozemí se rovněž měly stát říšskoněmeckými občany – podobně jako v obsazeném pohraničí. Německou státní příslušnost Němcům ve vnitrozemí přiřkl již samotný výnos o vzniku protektorátu z 16. března 1939, který předpokládal rozdělení obyvatel na privilegované Němce, kteří v žádné záležitosti nesměli spadat pod pravomoci českých protektorátních úřadů, a na Čechy, kteří měli požívat určité autonomie a spadat pod vlastní české protektorátní úřady, včetně vlastního soudního systému. Pouze v případě politických deliktů Češi spadali výhradně pod pravomoc německé státní policie a podléhali pravomoci německých soudů.

Dne 20. dubna 1939 vstoupilo na území *Protektorátu Čechy a Morava* v platnost *Nařízení o získání německé státní příslušnosti pro bývalé československé občany německého původu*,²¹ kterým nabývali *říšskoněmecké občanství* všichni Němci a členové smíšených rodin žijící na území tzv. protektorátu.

Rozhodujícím kritériem pro určení národnosti v protektorátu se staly výsledky z československého sčítání lidu v roce 1930. Všichni, kteří se při tomto sčítání přihlásili k německé národnosti, museli v následujících týdnech vyplnit *Dotazník*

²¹ Do německého právního řádu vstoupilo jako RGB1.S.815. Detlef BRANDES, „*Umwolung, Umsiedlung, rassische Bestandsaufnahme*“. NS- „*Volkstumspolitik*“ in den böhmischen Ländern, München 2012.

zjišťující národní příslušnost v Protektorátu. Ostatní obyvatelé tento dotazník nevyplňovali. Na základě výsledků „dotazníkové akce“ záhy vznikl registr německých občanů v *Protektorátu Čechy a Morava*. Německé občanství tehdy obdržely i české manželky Němců, naopak Češi žijící v manželství s Němkami si mohli ponechat protektorátní příslušnost. Děti narozené ve smíšeném manželství pak nabývaly tzv. *říšskoněmecké občanství* výjimečně i po matce. Současně uzavírání nových sňatků mezi říšskoněmeckými a protektorátními občany (bez ohledu na pohlaví *říšského občana*) podléhalo úřednímu souhlasu.

Kromě osob, které se před rokem 1939 hlásily k německé národnosti, měly být podle dvou nařízení z dubna a z června 1939 poněmčeny – tj. zahrnuty do státo-občanského svazu s Německou říší, také další osoby „německého původu“ (podle dobové terminologie „tzv. osoby německého kmene“), které se ovšem dosud k německé národnosti či jazyku nehlásily, avšak hlásily se k německé národnosti či jazyku ve vzdálenější minulosti (např. za Rakouska-Uherska) nebo byli Němci jejich rodiče či prarodiče. Také ony měly být skrze dotazník zahrnuty mezi Němce, avšak musely se za ně z vlastní vůle prohlásit. Tito žadatelé o německé občanství mohli být odmítnuti pouze ojediněle, např. pokud se dříve „*přihlásili k jinému národu a byli pro něj politicky aktivní*“.²²

V následujících letech byla i rodilým Čechům v *Protektorátu Čechy a Morava* dána možnost získat *říšskoněmecké občanství* skrze tzv. poněmčení. To spočívalo v prokazování vzdálenějších německých předků a v dobrovolném vstupu do německých ozbrojených sil. Podle zvláštního nařízení státního tajemníka na úřadu říšského protektora K. H. Franka z dubna 1939 mohla tzv. *říšské občanství* ve zcela výjimečných případech získat i osoba ryze českého původu, pokud „*dostatečně prokázala vůli stát se příslušníkem německého národa*“ (podmínkou byl ovšem důsledný rasový přezkum formou lékařské prohlídky a vstup do německých ozbrojených sil). V roce 1939 bylo většině žádostí o tzv. *říšskoněmecké občanství* vyhověno kladně. Mezi žadateli převažovali Češi se vzdálenými německými předky. Avšak od roku 1940 byla většina žádostí o *říšskoněmecké občanství* podaných na území protektorátu naopak odmítnuta a udělování německého občanství se změnilo ve výsadu.

Spory o další germanizaci českého obyvatelstva skrze říšské občanství

Německá okupace českého území byla završena v říjnu 1939, kdy německá armáda obsadila Těšínsko.²³

²² Detlef BRANDES, *Češi pod německým protektorátem*, Praha 1999, s. 317–345. Viz též D. BRANDES, „*Umvolkung, Umsiedlung, rassische Bestandsaufnahme*“. NS- „*Volkstumspolitik*“ in den böhmischen Ländern, München 2012.

²³ Území Těšínska, s národnostně smíšeným a do značné míry dokonce indiferentním obyvatelstvem, bylo v říjnu 1938 nejprve připojeno k Polsku. Pod německou okupaci se dostalo až

Zatímco na území protektorátu a také v říšské župě *Sudety* se Češi směli hlásit k české národnosti, na Těšínsku byla národnostní kategorie *Češi* úředně zrušena.²⁴ Při policejní registraci v prosinci 1939 se místní obyvatelé směli přihlásit pouze k německé, polské nebo uměle vytvořené *slezské národnosti*. Většina Čechů se přihlásila právě ke slezské národnosti, jež byla obecně chápána jako náhražka za českou národnost. Místní čeští obyvatelé tak podlehli připravenému podvodu ze strany nacistického okupačního režimu, který zamýšlel všechny Slezany vzápětí germanizovat. Od ledna 1940 do března 1942 probíhal na Těšínsku tzv. *národní soupis* Němců a Slezanů na tzv. *národní seznam*.²⁵ Více než 60 % obyvatel Těšínska české národnosti se do něj nechalo zapsat pod hrozbou perzekuce. Skrze tento akt zapsané osoby rovněž nabývaly tzv. *říšskoněmecké občanství* a úředně se z nich stávali Němci – podobně jako v případě českých obyvatel na Hlučínsku.

Okupační moc si na Těšínsku v malém vyzkoušela to, co záhy chtěla realizovat na celém českém území, a totiž plošnou germanizaci českého obyvatelstva či alespoň jeho vybrané části.

V roce 1941 začal na území protektorátu působit *Úřad říšského komisaře pro upevňování německví*, který řídil z Berlína říšský vedoucí SS Heinrich Himmler. *Generální plán Východ*, vypracovaný na tomto úřadě, dokonce předpokládal budoucí poněmčení a udělení tzv. *říšskoněmeckého občanství* až polovině Čechů. S tím ovšem zásadně nesouhlasil zastupující říšský protektor v Praze Reinhard Heydrich, který v roce 1942 naopak navrhoval, aby všichni Češi s *říšskoněmeckým občanstvím* byli znovu přezkoumáni a případně jim bylo *říšské občanství* odebráno. Při dalším poněmčování se podle něj mělo vycházet ze zásady, zda je dotčený žadatel o tzv. *říšské občanství* „poněmčení skutečně hoden“ a nikoliv „pouze schopen“ – požadoval tak další výrazné utužení rasistické politiky.

Ještě na Heydrichův pokyn byl v letních měsících roku 1942 proveden na území *Protektorátu Čechy a Morava* tzv. „národnostní soupis“ čili rasový přezkum vybrané části české mládeže, maskovaný údajnými lékařskými prohlídkami. Cílem bylo zaevidovat rasový profil u konkrétních mladých Čechů a vybranou část z nich později skutečně poněmčit prostřednictvím jejich separace od ostatních Čechů a skrze jejich oddělení pracovní nasazení v Německu. K realizaci těchto záměrů ale

po německém útoku proti Polsku v září 1939. Vzhledem k převaze slovanského obyvatelstva nacisté na podzim 1939 uvažovali o připojení území k *Protektorátu Čechy a Morava* výměnou za tzv. *svatováclavský slib věrnosti* státního prezidenta Emila Háchy Německé říši. To ovšem E. Hácha odmítl. Území bylo připojeno k říšské župě *Horní Slezsko* a stalo se integrální součástí Německa bez jakékoliv autonomie.

²⁴ Na území okupovaného Těšínska se k české národnosti směly hlásit pouze osoby narozené na území tehdejšího *Protektorátu Čechy a Morava*, avšak takové přihlášení se k české národnosti mělo obvykle za následek povinné vystěhovávání se do vnitrozemí.

²⁵ V německém originále *Volksliste*. Existovaly tři kategorie tzv. *národního seznamu*. Do *Volksliste I* byli zapisováni převážně jen Němci, do *Volksliste II* část Slezanů a do *Volksliste III* zbývající část obyvatel.

nakonec nedošlo. Pokusy o germanizaci vybrané části české mládeže skončily pouze u založení *Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě* a dále nepokročily.

V roce 1942 se proces rozšiřování tzv. *říšskoněmeckého občanství* na území českých zemí zastavil. Zatímco na území okupovaného československého pohraničí se počet německých občanů od května 1939 prakticky neměnil, ve vnitrozemí (tedy na území *Protektorátu Čechy a Morava*) se jejich podíl na celkové skladbě obyvatel zvýšil z 2 na 4 % čili na dvojnásobek, a to především díky zmiňované poněmčovací náborové kampani, kdy se o přiznání tzv. *říšského občanství* mohly přihlásit i osoby se vzdálenými německými předky, či dokonce bez německých předků.

V následujících třech letech nacistické okupace (1943 až 1945) bylo německé občanství přiznáno již jen malému počtu žadatelů. Naopak se objevil nový trend: snaha řady nositelů tzv. *říšského občanství* ze smíšených rodin se tohoto občanství zbavit a vyhnout se tak povinnosti služby v německém vojsku.

František Emmert

Rechtsinstitut der sog. deutschen Reichsbürgerschaft in der Expansions- und Rassenpolitik des nazistischen Deutschlands in den Jahren 1935–1945

Zusammenfassung

Die Übernahme der gesamten politischen Macht in Deutschland durch die Nazis in der ersten Hälfte des Jahres 1933 war mit dem ungestümen Beginn der Umsetzung der Grundpunkte der nazistischen Rassenideologie in die tägliche Praxis verbunden. Die neue Regierung, die sich auf das Ermächtigungsgesetz und den Ausnahmezustand stützte, schaffte es in relativ kurzer Zeit, auch die bisherige deutsche Rechtsordnung, die ihre Wurzeln im 19. Jahrhundert hatte, ihren politischen Vorhaben und Vorstellungen anzupassen. Eine Reihe ihrer Bereiche erlebte plötzliche grundlegende Änderungen. Die These, dass die „nationale Zugehörigkeit“ (oder Nationalität) der „Staatsangehörigkeit“ (also der Staatsbürgerschaft) übergeordnet ist und dass die Staatsangehörigkeit sich ausschließlich nur von der „nationalen Zugehörigkeit“ ableiten sollte, stellte also den Grundpfeiler der nazistischen Doktrin für die Anwendung der Rassenpolitik in der Praxis dar. Die genannten Grundsätze wurden vom *Reichsbürgergesetz* von 1935 bestätigt, das in den folgenden acht Jahren schrittweise um insgesamt dreizehn Durchführungsverordnungen ergänzt wurde, die allmählich vor allem Juden jegliche Rechte und schließlich – vor der Deportation in Konzentrations- und Vernichtungslager – auch die *Staatsangehörigkeit* selbst aberkannten. Zusammen mit dem *Reichsbürgergesetz* wurde 1935 auch das *Gesetz zum Schutz des deutschen Blutes und der deutschen Ehre* erlassen. Die sogenannte *Reichsbürgerschaft* wurde sehr bald ein wichtiges Instrument der Okkupations- und Germanisierungspolitik des nazistischen Deutschlands in den Jahren 1938 bis 1945.

František Emmert

The Legal Institution of the Reich Citizenship in the Expansionary and Racial Policy of Nazi Germany from 1935 to 1945

Summary

The Nazi takeover of Germany's political power in the first half of 1933 was connected to the rapid infiltration of the fundamentals of Nazi racist ideology in everyday life. In a very short time, the new government, backed by legislation and the declaration of a state of emergency, managed to modify the existing German legal code, dating back to the 19th century, in accordance with its own political intentions and concepts. Many of the legal code's sections underwent sudden and fundamental changes. The thesis that „national membership” (or nationality) was superior to „state membership” (i.e. citizenship) and that citizenship should be derived exclusively from „national membership“, constituted an essential pillar of Nazi racist doctrine for the implementation of racist policy. These principles were expounded in the *Reich Citizenship Law* of 1935 which, within the following eight years, was gradually supplemented by a total of thirteen regulations to implement the doctrine. Eventually, Jews were deprived of any rights including their *citizenship* long before their deportation to concentration and extermination camps. In 1935 the *Law for the Protection of German Blood and German Honour* was also published. The so-called *Reich Citizenship* became an important tool in the occupation and Germanization policy of Nazi Germany from 1938 to 1945.

Martin Klečacký

Josef Ježek a Otto Bláha – cesta dvou četnických generálů před Národní soud*

Josef Ježek and Otto Bláha – the Story of Two Gendarmes Generals before the National Court

The life stories of the gendarmes generals Otto Bláha a Josef Ježek were very similar. They both entered the Civil Guard during the Habsburg Monarchy, they both fought in the First World War in their ranks and after the fall of the Danubian Monarchy, they didn't hesitate to join the services of the new Czechoslovak state. This study deals with their mutual and very tense relationship which during the twenties and the thirties resulted in Otto Bláha's retirement. Josef Ježek, on the other hand, reached the top his Civil Guard career and became provincial commander. The German occupation provided new opportunities for both men. Bláha immediately contacted German authorities and was placed at the head of the Czech Union of Warriors, the newly-formed union of former soldiers from the front. Josef Ježek became Minister of the Interior in Eliáš's government in 1939. Due to their activities for the Protectorate, they both ended up in front of the National Court after the war and were found guilty. Bláha was sentenced to death in January 1946, while a year later Ježek was set free.

Keywords: History, the 20th century, the Civil Guard, Josef Ježek, Otto Bláha, the Protectorate, the National Court

* Tato studie vznikla v rámci řešení grantu GA ČR, č. P410/12/0468, *Česká politická praxe v letech 1938–1945*.

Jménem republiky!

Národní soud v Praze jako soud trestní uznal po hlavním přeličení vedeném ve dnech 15.-18., 20.-25., 27. a 28. ledna 1947 a tohoto dne skončeném, takto právem: Obžalovaný Josef Ježek, narozený dne 2. 8. 1884 v Žamberku, vdovec, římský katolik, generál četnictva v. v. (...) jest vinen, (...) čímž spáchal zločin proti státu podle § 3 odst. 1 retribučního dekretu č. 16/45 Sb. ve znění zákona č. 23/46 Sb. Od potrestání obžalovaného (...) soud upouští.¹

Jménem republiky!

Národní soud v Praze jako soud trestní uznal po hlavním ličení dne 15.-18., 21. ledna 1946 (...) takto právem:

Obžalovaní

Otto Bláha dne 23. 3. 1881 v Poděbradech narozený, ženatý, plukovník četnictva v. v. (...) jest vinen, (...), čímž spáchal (...) zločin proti státu podle § 1 retribučního dekretu a § 2 odstavec 2 zákona na ochranu republiky č. 50/1923 Sb. z. a n., dále podle § 3 odstavec 1 retribučního dekretu, k tomu zločin udavačství dle § 11 retribučního dekretu a odsuzuje se za to podle § 1 odstavce 2 retribučního dekretu se zřetelem na § 34 trestního zákona k trestu smrti.²

Rok po sobě stanuli před Národním soudem dva četniční důstojníci, dlouholetí kolegové i rivalové. Jejich životní dráhy byly velmi podobné. Oba nejprve počítali s kariérou rakousko-uherského důstojníka, ve stejný rok však vstoupili k četnictvu, v jehož řadách prošli první válkou. Oba neváhali složit přísahu novému československému státu a v jeho službách vydrželi po celou dobu trvání tohoto státu. Odtržení pohraničních oblastí a posléze zřízení protektorátu postavilo oba před novou situací. Bláha toho využil a okamžitě se zapojil do nově vznikajících protektorátních struktur, nové výzvy tato doba přinesla i Ježkovi, který dostal nabídku křesla v Eliášově protektorátní vládě. Ani jeden však na svém místě nevydržel celou válku. Poválečná retribuce je zastihla na penzi, oba skončili ve vazbě a proti oběma začal národní prokurátor shromažďovat důkazy. Oba nakonec stanuli před Národ-

¹ Národní archiv v Praze (NA), fond (f.) Národní soud (NS), karton (ka.) 57, č. j. 16/46, rozsudek Národního soudu nad Josefem Ježkem.

² NA, f. NS, ka. 8, č. j. 1/45, koncept rozsudku Národního soudu nad obžalovanými Otto Bláhou, Robertem Rychtrmocom a Gustavem Mohaplem. Jméno Bláhy budu uvádět ve formě „Otto“, jak je uváděno v úředních pramenech, variantu „Ota“ považuji pouze za oportunní, kterou Bláha užíval pouze během svého působení v československém četnictvu a během vyšetřování před Národním soudem.

ním soudem. Otto Bláha se stal symbolem odporného kolaboranta, udavače a zrádce národních zájmů, který neváhal nabízet Němcům české vojáky. Josefa Ježka soud ve většině bodů obžaloby osvobodil, propustil z vězení a na několik let mu umožnil ještě svobodnou existenci, než jej komunistický režim znovu soudil a tentokrát odsoudil.³

Osudy těchto dvou dlouholetých četníků jsou natolik navzájem propletené, že biografie jednoho se neobejde bez pohledu na životní příběh druhého. Co vedlo oba důstojníky k přihlášení se k Československé republice, jak se k nim stát choval, když na válečných frontách bojovali proti „jeho“ legionářskému vojsku, a jak se oba rakouskouhersko-českoslovenští důstojníci chovali za německé okupace, že si vysloužili soudní proces a jeden z nich dokonce provaz?

* * *

Bláha i Ježek pocházeli z českých poměrů: Bláhův otec byl statkářem v Poděbradech, Ježkův působil jako ředitel měšťanské školy v Žamberku. Oba vychodili české školy, Bláha absolvoval nižší reálku v Českých Budějovicích, Ježek gymnázium v Rychnově nad Kněžnou, a proto oběma činila němčina potíže ve chvíli, kdy se rozhodli pro vojenskou kariéru. Pro dráhu důstojníka z povolání bylo v podunajské monarchii nutné absolvovat kadetní školu, Bláha ji sice začal navštěvovat v Sankt Pölten, ale neznalost němčiny jej přinutila přestoupit do Prahy, Ježek ji vychodil ve Vídni. Jejich prvními přiděleními se stal 6. myslivecký prapor v Praze, kde zůstal Bláha po svém vyřazení z kadetky, Ježek putoval jako důstojnický zástupce až k 22. zeměbraneckému pluku do Černovic, které byly tehdy hlavním městem nejvýchodnější a také nejzaostalejší předlitavské země – Bukoviny. Jelikož se oba k armádě dostali krátce po sobě, dosáhli také krátce po sobě povýšení do své první důstojnické hodnosti. Jako poručíci si oba ve stejnou dobu podali žádost k četnictvu.

Četnictvo v rakouské monarchii tvořilo součást ozbrojených sil, nicméně spadalo pod jejich „zeměbraneckou část“. Monarchie totiž měla jednak společnou c. a k. armádu, na kterou přispívaly jak Rakousko, tak Uhersko, jednak si obě části zřídily ještě „své“ vojsko, v rakouských zemích se nazývalo zeměbranou, v Uhersku to byl honvéd. A četnictvo spadalo právě pod tuto složku a pod ministerstvo zeměbrany, kterému podléhal i četnický inspektor jako nejvyšší vojenský představitel četnictva. Doplnění sboru probíhalo dvojí cestou, mužstvo se rekrutovalo z bývalých vojáků a vojenských poddůstojníků, mladých svobodných mužů, kteří se museli uvázat k několikaleté službě, zatímco sbor četnických důstojníků omlazovali většinou aktivní armádní důstojníci, ať už ze společného vojska (jako Bláha), nebo ze zeměbrany (jako Ježek). Důvody k přestupu k četnictvu byly různé, častou

³ Krátký biogram Josefa Ježka viz Radek GALAŠ, *Generálmajor Josef Ježek*, in: Žambercké listy 20, č. 13, s. 7.

motivací byla pro mladého muže touha se oženit a založit rodinu, což bylo ve vojenských podmínkách skoro nemožné. Armádní správa vyžadovala vysokou kauci jako zaopatření budoucí manželky a mimoto byl počet ženatých důstojníku omezen pevně stanoveným počtem. Četnictvo tyto zákazy nemělo, a proto si roku 1909 mladý zeměbranceký poručík Josef Ježek podal u zemského četnického velitelství v Černovicích žádost o přijetí ke sboru.⁴ Měl v té době totiž již známost, byla ji Olga Semaka, dcera Eugena rytíře von Semaka, konzistorního rady při arcibiskupské konzistoři řecké východní církve.⁵

Otto Bláha uvádí pro svou osobu jiné důvody. Již zde lze tušit jeho ctižádostivost, která mu zůstane po celý život. Na jaře roku 1909 si totiž zažádal o přijetí na vysokou válečnou školu ve Vídni. Její absolvování bylo vstupenkou mezi elitu rakousko-uherské armády, Bláha by se s největší pravděpodobností stal důstojníkem generálního štábu s jistotou rychlého služebního postupu a možností dosáhnout generálských hodností. Byl však odmítnut, zda to bylo pro český původ, jak sám uvádí, není jisté. Nicméně tento fakt jej přiměl k okamžitému rozhodnutí – ještě ten rok zažádal k přeložení k četnictvu. V následujících odstavcích se budu ještě nemálo věnovat Bláhově charakteristice a jeho povahovým rysům, v tuto chvíli bych jen zmínil, že podobná náhlá, často snad zkratkovitá rozhodnutí, nečekané obraty a pro jiné zúčastněné mnohdy nepochopitelné změny byly pro Bláhu typické. Armáda jej odmítla, proto ji nebude dále sloužit a přestoupí k četnictvu. A protože byl jeho myslivecký prapor dislokovaný v Praze, podal si svou žádost u zemského velitelství pro Čechy.

Každý tak sloužil u jiného zemského velitelství, kde si museli odbyť svůj zkušební rok, během kterého četnická správa vyhodnocovala, zda se dotčený důstojník hodí pro nové úkoly či zda jej pošle zpět k jeho kádru. Konečné rozhodnutí mělo padnout u četnického inspektora ve Vídni, před kterým a ještě dalšími úředníky ministerstva zeměbrany museli oba vykonat tzv. četnickou zkoušku. A zde se měli Bláha s Ježkem poprvé setkat. Zkouška trvala dva dny a oba ji tedy s největší pravděpodobností skládali ve stejném termínu. Ke stejnému datu byli tedy oba převzati četnickým erárem s hodnostním pořadím těsně za sebou, tedy Ježek těsně za Bláhou.

Oba se však vrátili ke svým domovským velitelstvím. A zde se poprvé v jejich dosud skoro identické kariéře objevily rozdíly. Zatímco Bláha sloužil v Čechách, v jedné z největších zemí, kde působily desítky četnických důstojníků a kde

⁴ Ohledně Bláhy viz NA, f. NS, ka. 6, č. j. 1/45, konstitut obviněného ze dne 24. 11. 1945. Srov. tamtéž, ka. 8, konstitut obviněného, kde líčí svůj životopis, ze dne 23. 8. 1945; tamtéž, protokol sepsaný s obviněným ve věznici krajského soudu na Pankráci dne 10. 1. 1946. Srov. Archiv bezpečnostních složek (ABS), f. 301-59-2, konstitut obviněného ze dne 23. 8. 1945. Ohledně Ježka viz ABS, f. 301-1-2, protokol sepsaný u ministerstva vnitra v Praze ze dne 5. 2. 1946.

⁵ Srov. Thomas HENSELLEK, *Die letzten Jahre der kaiserlichen Bukowina. Studien zur Landespolitik im Herzogtum Bukowina von 1909 bis 1914*, Hamburg 2011, s. 94.

bylo logicky obtížnější se prosadit, dostal se Ježek zpátky do Bukoviny s několika četnickými odděleními. Již po půl roce se stal pobočníkem tehdejšího zemského velitele plukovníka četnictva Pokorného.⁶ Zatímco Pokorný se ke své české národnosti vůbec nehlásil, vedl německou domácnost a s podřízenými zásadně komunikoval německy, podepisoval se „Pokorny“, Ježkův přístup byl zcela opačný a dával tušit měnící se poměry v císařské armádě, četnictvu a státní správě vůbec, které podléhaly vypjatému nacionalismu posledních desetiletí života rakousko-uherské monarchie. Ježek si nejenom vzal za manželku dceru známého rusínského kněze, vyhlášeného svým rusofilstvím, ale své nadřízené dráždil i okázalým užíváním češtiny ve styku s dalšími četníky – Čechy a přihlášením se k českému obcovacímu jazyku během posledního sčítání v monarchii roku 1910.⁷

Bláha mezitím prodělal v Čechách běžnou anabázi mladých četnických let, nejprve velel četnickému oddělení v Lanškrouně a roku 1911 se stal velitelem náchodského oddělení. Zde se v době prudkých dělnických bouří seznámil s majitelem zdejšího velkostatku, náchodského a ratibořického zámku princem Friedrichem zu Schaumburg-Lippe, jehož starší sestra Charlotta byla provdána za posledního württemberského krále Wilhelma II.⁸ Protože Charlotta místa svého dětství často a ráda navštěvovala, přišel mladý četnický nadporučík do styku s potomkem staré württemberské šlechty mladým Konstantinem sv. p. von Neurath, jehož otec patřil ke královým důvěrníkům a dědeček dokonce zastával pozici ministra zahraničí a prezidenta tajné rady tehdy ještě samostatného království Württemberg.⁹

Když v létě 1914 vypukla válka, narukovala velká část mladých četnických důstojníků k armádě v poli ke službě polního četnictva. Bláha byl určen nejprve jako pobočník velitele polního četnictva přiděleného k vrchnímu armádnímu velitelství, se kterým se zakrátko dostal na východní frontu do Přemyšlu. Během bojů v Haliči byl v prosinci 1914 raněn do nohy a po vyléčení jej vojenská správa povolala jako četnického štábního důstojníka do štábu německé jižní armády, jež měla za úkol podpořit rakousko-uherské síly při obraně Karpat. Velitelem armády se stal generál pěchoty Alexander von Linsingen a zde se ve štábu velitelství X. armádního sboru seznámil s tehdejším kapitánem Johannesem Blaskowitzem, pozdějším velitelem okupačních vojsk v Čechách.¹⁰ U německé jižní armády setrval Bláha až

⁶ Hof- und Staatshandbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1911, 1912, 1913, kapitoly Herzogtum Bukowina, Landes-Gendarmerie-Kommando Nr. 13 in Czernowitz.

⁷ NA, f. NS, ka. 51, č. j. 16/46, dopis škpt. Jana Mandy dr. Robertu Váňovi-Semakovi ze dne 6. 7. 1936 o Ježkově činnosti v Bukovině před válkou a za války.

⁸ Srov. Otto ELSTER, *Wilhelm, prinz zu Schaumburg-Lippe. Ein Bild seines Lebens und Wirkens*, Neustadt an der Mettau 1906, s. 126–127.

⁹ Hans-Jürgen DÖSCHER, *Neurath, Constantin Freiherr von*, in: *Neue Deutsche Biographie* 19 (1998), s. 178–179.

¹⁰ NA, f. NS, ka. 6, č. j. 1/45, konstitut obviněného ze dne 24. 11. 1945.

do března 1918 s přestávkou v roce 1917, kdy absolvoval letecký výcvik jako pozorovatel u německého letectva ve Frankfurtu nad Mohanem a kde měl poznat mladého leteckého nadporučíka Hermanna Göringa.¹¹ Během svého krátkého působení na západní frontě učinil Bláha další známost s poručíkem Fritzem Wiedemannem, adjutantem Královského bavorského 16. rezervního pěšího pluku, ve kterém sloužil i Adolf Hitler – později se role obrátily a Wiedemann se stal Hitlerovým pobočníkem.¹² Všechny tyto své známosti Bláha uváděl jako důvody, pro které na začátku okupace opět vstoupil do veřejného života. Chtěl si svými konexemi pomoci. Dnes je těžké určit, zda se všemi skutečně znal, minimálně však jeho služební přidělení souhlasila se zařazením zmíněných německých důstojníků.

Nadporučík Josef Ježek měl hned od počátku války dobrodružnější zařazení. Bukovina totiž ležela na samé východní hranici rakouského císařství, mimo nástupní prostory armádních jednotek, a tak první nápor ruských sil museli zvládnout místní četníci, finanční strážníci, příslušníci domobrany pod společným velením četnického podplukovníka Eduarda Fischera, jemuž Ježek sloužil jako pobočník.¹³ Již 30. srpna 1914 přikročila rakouská správa k urychlené evakuaci hlavního města provincie Černovic, které ležely poblíž hranice v severní části území. Nadporučík Ježek se hlásil u svého velitele, jeho manželka Olga společně s ani ne jednoroční dcerkou Olgou musely okamžitě odejít z města a prodělaly namáhavý přesun přes hřebeny Karpat.¹⁴

Úspěšná obrana Bukoviny, kdy Fischerovy nepočetné jednotky dokázaly udržet nepoměrně početnější ruské síly, vysloužily podplukovníku Fischerovi i nadporučíku Ježkovi mimořádné povýšení a vyznamenání ze strany rakouského státu, nicméně ruské okupační síly zcela vyrabovaly jejich byty v Černovicích a vše, co tam museli kvůli náhlé evakuaci zanechat, jednoduše zmizelo. Když se na jaře 1915 rakouské jednotky do města vrátily, neměl Ježek s manželkou kde bydlet. Protože však Ježkova manželka pocházela ze silně proruský orientované rodiny, nemohl četník na svém místě dále zůstat. Hrozilo, že se Rusové vrátí, a vojenský erár svěmu vyznamenanému důstojníkovi nedůvěřoval. V říjnu 1915 byl Ježek přeložen do Dolních Rakous jako velitel četnického oddělení v Sankt Pölten. Další stěhování

¹¹ Tamtéž, konstitut obviněného ze dne 26. 11. 1945.

¹² Tamtéž, ka. 8, výpověď obviněného ze dne 23. 8. 1945.

¹³ Srov. Eduard FISCHER, *Krieg ohne Herr. Meine Verteidigung der Bukowina gegen die Russen*, Wien 1935; Franz NEUBAUER, *Die Gendarmerie in Österreich 1849–1924*, Graz b. d., s. 120–132. Za svoje zásluhy při obraně Bukoviny byl major Eduard Fischer povýšen dne 1. 8. na podplukovníka, 13. 9. získal Řád železné koruny III. třídy s válečnou dekorací a 23. 10. 1914 jej císař povýšil do hodnosti plukovníka. Za necelých dvanáct týdnů tak stihl Fischer postoupit o dvě hodnosti, což bylo v dějinách rakouského četnictva něco zcela výjimečného.

¹⁴ Vojenský historický archiv, f. Ministerstvo zemské obrany – Rakousko, ka. 85, sg. G7/XX/1917, žádost rytmistra J. Ježka o náhradu osobních věcí odcizených během ruské okupace Černovic ze dne 5. 9. 1916.

však již jeho manželka nevydržela. Trpící dlouhodobou srdeční slabostí, po přestálých útrapách spojených s několikerým stěhováním a odloučením od manžela, kdy se musela starat o malou dcerku, v roce 1917 zemřela.¹⁵ V podstatě okamžitě se mezi četnickými důstojníky začne šířit pověst, že Ježek svoji manželku zabil, nebo ji přinejmenším pomohl k rychlému konci, aby se tak ve své nezměrné ctižádosti zbavil kamene, který jej stahoval ke dnu.¹⁶ Krátce po té dostal Ježek povolání do ministerstva zeměbrany, kde se stal konceptním důstojníkem a procházela mu tak rukou veškerá akta týkající se předlitavského četnictva.

Ježek měl velmi dobrou kvalifikaci, za podíl na obraně Bukoviny byl mimořádně povýšen na rytmistra, čímž přeskočil řadu služebně starších kolegů, nyní zaujal samostatné vedoucí referentské místo v ústředí četnické správy.¹⁷ Takováto kariéra musela logicky budit závist, nevráživost a snahu Ježkovu postavení podkopat. Patrně z tohoto podhoubí vyšla i pověst o vraždě manželky. Jedním z důstojníků, které Ježek svým povýšením přeskočil, byl i Otto Bláha, od března 1918 velitel četnického oddělení v Trutnově. Najednou se stal de facto Ježkovým podřízeným – jeho akta, žádosti a prosby šly služební cestou do ministerstva, kde je příslušný referent vyřídil a podstatnou měrou se tak přičinil o to, zda ministr akt schválil, nebo žádosti vyhověl.

Ve Vídni se Ježek seznámil s četnickým generálem Václavem Řezáčem, který byl jako zemský četnický velitel v Praze ve spojení s Maffii a chystal se na převedení českých četníků při případném převratu pod správu nového státu. Ježka Řezáč poznal jako Čecha a nabídl mu proto místo svého pobočníka.¹⁸ Když v říjnu skutečně došlo k převzetí moci Národním výborem v Praze, ve stejné době k převratu ve Vídni, vystoupil Ježek formálně ze služeb ministerstva zeměbrany a odejel do Prahy.¹⁹ Zde jej však čekalo zklamání. Řezáč mu nedal místo svého pobočníka – a tím pádem možnost podílet se na výstavbě československého četnictva – místo toho jej poslal dělat velitele nevýznamného četnického oddělení v Jindřichově Hradci. Přidělení, které Ježek musel právem pociťovat jako degradaci, jej vzápětí přivedlo k tomu, aby začal hledat protekci prostřednictvím svých přátel u Josefa Scheinera, starosty Sokola a generálního inspektora nově budovaných čs. branných sil.²⁰ Několikrát intervence však zatím nedosáhly kýženého výsledku.

¹⁵ ABS, f. 301-1-2, protokol sepsaný s Josefem Ježkem u ministerstva vnitra v Praze ze dne 5. 2. 1946.

¹⁶ Tamtéž, f. 301-2-1, výslech sepsaný dne 2. 2. 1946 s Bohdanem Ševčíkem, s. 2.

¹⁷ Tamtéž, f. 301-47-2, protokol výslechu sepsaný dne 21. 6. 1945 s Josefem Ježkem, s. 2.

¹⁸ Tamtéž, f. 301-1-2, protokol sepsaný u ministerstva vnitra v Praze ze dne 5. 2. 1946, s. 3.

¹⁹ NA, f. NS, ka. 56, Ježkovy záznamy o průběhu jeho sporu s O. Bláhou – rok 1918.

²⁰ Tamtéž, ka. 58, opisy konceptů dopisů řediteli Hukalovi ze dne 8. 11. 1918 a 26. 11. 1918, Hukalovy dopisy Ježkovi ze dne 20. 11. 1918 a 1. 12. 1918.

*„Však jaké zažil jsem zklamání ve své vlasti, na niž jsem se po tolika letech nuceného exilu tak těšil. Nejenom, že nestalo se tak, jak jsem očekával a mně bylo již slíbeno, ale skoro z milosti bylo mi dáno místo komandanta oddělení četnického v Jindřichově Hradci. Důvod tohoto rozhodnutí je ten, že nejsem tak plným Čechem, jako ti moji kolegové, páni, kteří měli to štěstí, že lehce svůj celý věk sloužili v Čechách – a pokud možno v Praze – a tím měli osobní a přímé styky s těmi pány, kteří dnes rozhodují. Kdo z nich obětoval za své češství jen chvíli svého, kdo trpěl příkoří jen jedenkrát, kdo z nich pomohl utiskovaným a trpícím krajanům? Nikdo.“*²¹ Dopis adresát předal Scheinerovi, který jej zaslal na ministerstvo vnitra a odtud se dostal přímo do rukou generála Řezáče a shodou okolností i majora Bláhy.²² Tál tehdy do živého a není divu, že Ježek zůstal na svém místě. Společně s rytmistrem Bláhou, velitelem trutnovského oddělení, se podíleli na konsolidaci poválečných poměrů. Bláha se nepochybně těšil důvěře svého představeného generála Řezáče, který jej pověřoval nesnadnými úkoly, kdy měl například organizovat službu v pohraničních regionech postižených exodem německých četníků za hranice. Bláha totiž nezaváhal a okamžitě se po říjnovém převratu v Praze přihlásil ke službě československému státu. A v prvních měsících mu prokázal takové služby, že se generál Řezáč postaral, aby jej nepoškodila aféra, jež v novém státě brzy vyplavala na povrch.²³

Nové poměry přiměly mnoho lidí, aby si začali vyřizovat účty. Hledaly se národnostní poklesky, provinění proti národní cti, což u četnictva jako výkonného orgánu rakouské státní správy nebylo tak složité. Četník již samotným konáním svých služebních povinností dával v sázku svoje „dobré“ češství. Bláha však zašel dál, patrně nejdál ze všech četnických důstojníků. Jeho prohřešky byly takové povahy, že se již nedaly odbýt služebním hlášením a smést pod stůl. V jeho případě zasedl disciplinární výbor. Několik svědků potvrdilo, že se rytmistr Bláha před převratem vyjádřil o legionářích jako o „zbabělých a zlodějích, které patří všechny postrílet“, o svém bývalém působišti Náchodu říkal, že je to „Záchod“ a že raději slouží v německém Trutnově. Svoje výroky korunoval prohlášením: „*Was die böhmischen Trotteln wollen einen selbstständigen Staat aufrütteln? Wie sie es aufrütteln wollen, dass begreife ich nicht.*“²⁴ Disciplinární výbor mu proto v listo-

²¹ Tamtéž, opis konceptu dopisu centrálnímu řediteli Hukalovi ze dne 8. 11. 1918.

²² Tamtéž, ka. 56, žaloba O. Bláhy k vojenskému diviznímu soudu Dtr 691/28/12-b ze dne 12. 3. 1929, s. 4.

²³ Tamtéž, f. Generální velitel četnictva (GVČ), ka. 3, usnesení disciplinárního výboru ve věci O. Bláhy ze dne 9. 11. 1920.

²⁴ Tamtéž, opis hlášení náčelníka Sokola v Opočně ze dne 2. 10. 1919. Srov. tamtéž, f. NS, ka. 7, dopis A. Zemana národnímu prokurátoru Tržickému ohledně Bláhova chování před rokem 1918 ze dne 15. 1. 1946, četnického strážmistra J. Procházky ze dne 17. 1. 1946. Bláhův výrok „*Já když musím mluvit česky, tak mně smrdí 14 dní z úst.*“ se nakonec k disciplinárnímu výboru vůbec nedostal.

padu 1920 udělil písemnou výstrahu s odůvodněním, že se tak vyslovil jen z přemrštěné služební horlivosti a nikoli z národnostních pohnutek.²⁵

Československá republika musela své ozbrojené složky nově organizovat. Zatímco armáda se vyrovnávala s koexistencí bývalých císařských důstojníků a nové legionářské tradice, zůstalo četnictvo v rukou rakouských četníků. Republika je potřebovala, aby zajistili fungování pevně organizovaného sboru v nejistých dobách výstavby nového státního útvaru a četniční velitelé toho dokázali dobře využít. V Československu se tak sešla většina bývalých četnických důstojníků české národnosti ze všech koutů monarchie a stát jim zajistil zachování jejich hodnostního pořadí.²⁶ Chtěl-li být nějaký armádní důstojník přijatý do četnictva, musel se vzdát svého hodnostního pořadí v armádě a v četnictvu začít znovu – a toto platilo i pro legionáře.²⁷ Velitelská místa generálního velitele, zemských velitelů a přednosty vojenské skupiny 13. oddělení ministerstva vnitra (kam četnictva v novém státě spadalo) tak až do konce republiky obsazovali bývalí rakouští četniční důstojníci.

Rakouské hodnostní pořadí tedy zůstávalo zásadním momentem četnické kariéry. A Ježkovy mimořádné válečné povýšení muselo pálit o to více. Především Bláhu, kterým jim přímo postižen a stal se rytmistrem až o jeden rok později. V květnu 1919 proto napsal na ministerstvo vnitra žádost, kde Ježkovy povýšení označil za důsledek „*vražedných činů spáchaných plukovníkem Fischerem na rumunském a ruském vojsku*“, žádal, aby jej ministerstvo neužalo a zařadilo Ježka pořadem zpět za něj. Ministerstvo návrhu sice hned nevyhovělo, ale ledy se poohnuly.²⁸ V listopadu 1919 zrušilo ministerstvo národní obrany všechna mimořádná válečná povýšení a záhy k témuž kroku přistoupilo i ministerstvo vnitra.²⁹

Josef Ježek tehdy po krátkém intermezzu jako pobočník zemského velitele na Slovensku dosáhl splnění svého přání a v listopadu 1919 se dočkal přeložení k ministerstvu vnitra. Měl zkušenosti s úřadováním z Vídně a uvědomoval si důležitost

²⁵ Tamtéž, f. GVC, ka. 102, kvalifikační složka plk. O. Bláhy – hodnocení za rok 1920. Srov. tamtéž, ka. 3, č. j. 34 dův./20, generální velitel četnictva zemským velitelstvím. Disciplinární výbor se skládal z pěti štábních důstojníků četnictva, které volili sami štábní důstojníci. Jelikož vyššími (štábními) důstojníky v té době nebyli než bývalí rakouští četniční důstojníci, bylo zřejmé, že se disciplinární výbor na Bláhovy prohřešky bude dívat shovívavě.

²⁶ Srov. ABS, f. 301-47-3, odbor politického zpravodajství ministerstva vnitra (MV) národnímu prokurátorovi - rozbor četnické otázky v Československu ze dne 15. 2. 1946.

²⁷ Srov. zákon č. 186 ze dne 19. 3. 1920 Sb. z. a n., o úpravě služebních požitků československého četnictva, §§ 6 a 7. Zákon č. 231 ze dne 13. 7. 1922 Sb. z. a n. o propočítání služební doby příslušníkům československého četnictva. Nařízení vlády Československé republiky č. 316 ze dne 29. 9. 1922 Sb. z. a n., k provedení zákona č. 231/1922 Sb. z. a n., § 2.

²⁸ NA, f. NS, ka. 56, opis aktu MV č. 24329/19/13-b, žádost rytmistra O. Bláhy o změnu hodnostního pořadí

²⁹ Tamtéž, výpis ze spisu MV č. 58819/19/13-b ze dne 24. 11. 1919.

ministerské pozice – pro četnictvo, ale jistě i pro sebe. Stal se zástupcem přednosty vojenské skupiny ministerstva, která vyřizovala četnické záležitosti a spadala pod 13. oddělení ministerstva vedené ministerským radou JUDr. Pavlem Wellnerem.³⁰ Na jeho radu se také Ježek raději dobrovolně vzdal svého hodnostního pořadí před Bláhou – za toto vstřícné gesto jej ministerstvo odměnilo povýšením na majora s účinností od 1. listopadu 1919.³¹ Bláha byl povýšen ve stejný den – nyní si byli oba rovni. Od prvního ledna 1920 čekala také Bláhu nová role. Stal se zástupcem zemského četnického velitele na Podkarpatské Rusi.³²

Otto Bláha byl svými nadřízenými popisován jako temperamentní člověk živý, přímý, avšak ukvapený a citlivý povahy. Byl impulzivní a vznětlivý, nerozvázný až nedůtklivý.³³ A rozhodně byl také citlivostivý. Celá jeho kariéra je plná případů, afér a kauz, které se kolem něj točily a postupně zničily dobré předpoklady pro služební postup a vynikající kvalifikaci, se kterými vstupoval do československého četnictva. Do prvního problému se dostal již půl roku po svém přidělení na Podkarpatskou Rus. V služebním hlášení ministerstvu vnitřní věci nařkl nově jmenovaného guvernéra Grigorije Žatkoviče z podpory maďarských zájmů a paušálně obvinil i všechny jeho spolupracovníky, že postupují proti zájmům republiky, že jsou „Maďaroni“ a maďarského smýšlení. Ve chvíli, kdy Maďarsko představovalo pro mladou republiku hlavního nepřítele, to byla vážná obžaloba. Protože se však nezakládala na ničem jiném, než na domněnkách a špatně pochopeném rozhovoru, dostalo se Bláhovi přísného napomenutí.³⁴ A do několika měsíců jej raději ministerstvo přemístilo na Moravu jako exponovaného štábního důstojníka v Olomouci.³⁵ Ani zde nezůstala jeho činnost bez problémů.

V červnu 1923 na něj došlo na ministerstvo vnitřní věci, že se stýká s učitelkou Hedvikou Steffanovou.³⁶ Bratr Hedviky Richard studoval tehdy v Praze a československé orgány jej vyšetřovaly pro vyzvědačství ve prospěch Německa. Do Olomouce tedy pražské ústředí poslalo tajného policistu, který obvinění potvrdil, zjistil, že se dotýká s Bláhou často stýká a dochází za ním do kasáren, před místními četníky se chlubí svou známostí a dokonce jim vypravuje obsah tajných rezerv-

³⁰ Tamtéž, seznam přednostů 13. oddělení MV a vojenské skupiny 13. oddělení MV.

³¹ Tamtéž, Ježkovy záznamy o průběhu jeho sporu s O. Bláhou – rok 1919.

³² Tamtéž, f. GVČ, ka. 102, kvalifikační složka plk. O. Bláhy.

³³ Tamtéž. Povahový popis kvalifikovaného.

³⁴ Tamtéž, ka. 3, č. j. 163dův./1920, generální velitel četnictva zemskému veliteli pro Podkarpatskou Rus ze dne 29. 6. 1920.

³⁵ Tamtéž, ka. 102, kvalifikační složka plk. O. Bláhy.

³⁶ Bláha v té době žil odloučeně od své první manželky německého původu Loly Löw, neteře rakouského generála Marijana sv. p. Varešanina von Vareš. Z tohoto manželství měl jednoho syna, kterého však vychovávala manželka. K úřednímu rozloučení došlo rozsudkem zemského soudu v Brně 31. 12. 1925, krátce na to se Bláha znovu oženil s Ervínou Daňkovou.

vátních rozkazů. Podplukovník Bláha byl proto okamžitě přesazen do Košic a na jeho místo putoval jiný důstojník. Generální velitel četnictva nařídil vlastní vyšetřování a zemský velitel po proběhlých výsledcích a pátrání na místě došel ke zcela opačným závěrům. Steffanová si vše vymyslela, Bláha v Olomouci navštěvuje výhradně české podniky, žádnou známost nemá a rezervátní rozkazy leží zapečetěné v trezoru. Četnický podplukovník se tak mohl vrátit z nuceného pobytu na Slovensku.³⁷

Zůstává otázkou, kdo přesně za udáním na Bláhu stál a jak je možné, že dvě na sobě nezávislá vyšetřování došla ke zcela rozdílnému výsledku. Nabízí se hypotéza, že se zde ministerstvo vnitra chytilo možné příležitosti, jak se zbavit nepohodlného četníka. Podplukovník Josef Ježek v té době již zastával místo zástupce přednosty vojenské skupiny ministerstva a od 15. března 1923 ji fakticky vedl, protože přednosta plk. Josef Lang odešel na dlouhodobou dovolenou. Oficiálně byl do jejího čela jmenován 26. dubna 1924.³⁸ Mezi Bláhou a Ježkem panovala rivalita, jež se v určitých momentech stupňovala k úplnému nepřátelství. Ctižádostivý Ježek nezapomněl na Bláhovu žádost o změnu hodnostního pořadí a vyjádřil se, že Bláhu zničí.³⁹ A bylo to právě ministerstvo vnitra, které iniciovalo vyšetřování a které nechalo okamžitě Bláhu odvolat. A naopak generální velitel četnictva Karel Vyčítal stojící v opozici vůči ministerstvu vše vzápětí negoval a Bláhu nechal přesadit zpět.⁴⁰

Od převzetí rakouského četnictva mezi generálním velitelem a ministerstvem vnitra vznikaly kompetenční spory, Ježek však dokázal stále více moci strhávat na ministerstvo. Zde byl sice formálně podřízen přednostovi 13. oddělení, to byl ale vždy politický úředník s právnickým vzděláním, který o praktické službě neměl přehled. Zkušený důstojník zběhlý ve služebních otázkách jako Ježek, který byl mimo to velmi schopný a organizačně nadaný, si tak dokázal na ministerstvu vybudovat v podstatě neotřesitelné postavení.⁴¹ Ježek nejenže zastínil generálního velitele četnictva – generál Vyčítal rozhořčený neustálým oklešťováním svých

³⁷ NA, f. GVČ, ka. 12, č. j. 377dův./1923, 96dův./1924, obvinění pplk. Bláhy z nepřístojnosti ve službě a jeho vyšetřování.

³⁸ NA, f. NS, ka. 56, seznam přednostů 13. oddělení MV a vojenské skupiny 13. oddělení MV.

³⁹ Tamtéž, žaloba O. Bláhy k vojenskému diviznímu soudu Dtr 691/28/12-b ze dne 12. 3. 1929, s. 11.

⁴⁰ Generála Karla Vyčítala označilo později ministerstvo vnitra za Bláhova ochránce. Viz Archiv Kanceláře prezidenta republiky (AKPR), f. Kancelář prezidenta republiky (KPR), ka. 271, sg. R 16964/46, referát ministerského rady Josefa Jílka z ministerstva vnitra ze dne 1. 4. 1936.

⁴¹ ABS, f. 301-47-2, odbor politického zpravodajství MV, zpráva o činnosti generála četnictva v. v. Josefa Ježka, s. 2.

pravomocí podal demisi a byl výnosem ministerstva vnitra odvolán⁴² – ale naučil se obratně chodit i v zákulisí československé stranické politiky. Především musel vycházet s agrární stranou, jež díky své silné pozici v meziválečném Československu ovlivňovala obsazení důležitých funkcí ve státním aparátu.⁴³ Mezi četnickými důstojníky přidělenými ministerstvu vnitra dokonce kolovala historka, kdy se představitelé čtyř vedoucích politických stran nemohli dohodnout, ke komu se Ježek hlásí – každý jej považoval za svého člověka.⁴⁴ Četníkům bylo totiž v Československu zakázáno angažovat se v politickém životě – oficiálně tedy musel Ježek zůstat bez stranické knížky.⁴⁵

Ježkův vliv, rychlý hodnostní postup (1919 major, 1921 podplukovník, 1928 plukovník) a jeho silná tížádnost vzbuzovaly u ostatních důstojníků nevěřivost a snad i strach.⁴⁶ Ježek, který se účastnil spisové rozluky prováděné po rozpadu Rakouska-Uherska, si totiž měl u sebe doma ponechat část převzatých akt z vídeňského ministerstva zeměbrany, s jejichž pomocí by dokázal některé své kolegy snadno kompromitovat, další část pak převzalo ministerstvo a Ježek k ní měl neomezený přístup.⁴⁷ Rakouská minulost se však nakonec obrátila proti němu.

Koncem prosince 1926 dostal Ježek dopisem upozornění špkt. Paskovského, že se proti němu chystá „nepřátelská akce“. Původcem varování byl prý sám Bláha, který se ale zaručil, že Ježkovi nechce škodit a že dosavadní spory považuje za vyřízené. Bláha „nepřátelskou akci“ míní plukovníka Horkého, který na vídeňských spisech zjistil, že k nim Ježek dodatečně svojí rukou připojil poznámku.⁴⁸ Jednalo se o přeložení Horkého v roce 1917 z Čáslavi do Dolních Rakous. Podle Ježkovy poznámky to mělo vypadat, že se tak stalo na přání pražského velitelství, Horký však podezřívá patrně právě Ježka.⁴⁹ Ve věci generální velitel zavedl hned několik vyšetřování – v prvním případě vojenský prokurátor skutečně prokázal Ježkovo provinění ohledně podpisu na aktech a přednosta prezidia ministerstva vnitra mu tuto chybu ústně vytknul, v druhém případě se jednalo o disciplinární řízení s Horkým, který se několikrát o Ježkovi urážlivě vyjádřil. A jeho obhajoby se ujal pod-

⁴² Lidové noviny (ranní vydání) ze dne 6. 9. 1930, s. 4, Změny na velitelských místech četnictva. Generál Karel Vyčítal byl generálním velitelem četnictva od 14. 9. 1921 do 28. 8. 1930.

⁴³ ABS, f. 301-1-3, protokol z výslechu JUDr. Josefa Jílka ze dne 24. 1. 1946.

⁴⁴ Tamtéž, f. 301-2-1, protokol z výslechu mjr. Václava Uhlíře ze dne 31. 1. 1946.

⁴⁵ Srov. vládní nařízení ze dne 28. 5. 1927 č. 67/1927 Sb. z. a n., kterým se provádí zákon o volebním právu příslušníků branné moci a četnictva.

⁴⁶ Tamtéž, f. 301-47-3, odbor politického zpravodajství ministerstva vnitra (MV) národnímu prokurátorovi – rozbor četnické otázky v Československu ze dne 15. 2. 1946, s. 3.

⁴⁷ Tamtéž, f. 301-2-1, protokol z výslechu mjr. JUDr. Bohdana Ševčíka ze dne 2. 2. 1946.

⁴⁸ NA, f. NS, ka. 56, zpráva o disciplinární záležitosti pplk. O. Bláhy ze dne 21. 1. 1929.

⁴⁹ ABS, f. 301-1-2, výpověď Josefa Ježka ze dne 6. 2. 1946, s. 10.

plukovník Bláha, v čemž Ježek spatřoval útok proti sobě.⁵⁰ Proti Bláhovi podal stížnost kvůli jeho nečestnému jednání a odvolával se na jeho slib v dopisech Paskovského. Během své výpovědi před disciplinárním výborem se dopustil několika výroků proti Bláhovi, který jej následně zažaloval u vojenského soudu, pod jehož jurisdikci příslušníci četnictva spadali.⁵¹ Bláha byl stížnosti nakonec v lednu 1929 zproštěn a od žaloby na Ježka na naléhání vojenského prokurátora, předsedy senátu i přísedících upustil.⁵² Generální velitel, ani ministerstvo vnitra neměli zájem na dalším „praní špinavého prádla“.

Složitě vztahy mezi jednotlivými důstojníky, časté intriky, nedůtklivost, vzťahovačnost a přehnaná citlivost, řevnivost a ctižádostivost jsou charakteristické nejen pro Otto Bláhu a Josefa Ježka, do jisté míry se dají vztáhnout na celý četnický důstojnický sbor. Prezidium ministerstva vnitra se již roku 1926 zabývalo těmito poměry a vypracovalo přípis generálnímu veliteli četnictva. Reagovalo na jeden z mnoha sporů mezi Bláhou a Ježkem. *„Aféra Bláha-Ježek, pplk. Bláhou zbytečně vyvolaná, tak příznačná pro poměry ve sboru četnických důstojníků správních, byla by v každém jiném prostředí aférou, kterou by bylo možno rázným zakročením velmi rychle a bez újmy pro službu skoncovati. V uvedeném sboru však, jak zkušenost ukázala, osobní aféry nabývají zpravidla forem velmi příkrých a přenášejí se i na pole činnosti služební. Lze tudíž míti za to, že ani tento případ nezůstane bez nepříznivého vlivu pro službu. Vnitřní poměry ve sboru četnických důstojníků správních jsou však neustálými osobními spory a jinými trapnými aférami již tak rozvráceny, že nelze se sprostiti nejvážnějších obav pro budoucnost. (...) Aféry tyto v poměrně nečetném sboru četnických důstojníků správních (systemizovaný stav 156), které mají téměř vesměs původ v lehkovážném způsobu života (opilství, dělání dluhů, dokonce i u podřízených četníků, v jednom případě i vyzvědačství) a které byly namnoze i ve veřejném tisku přetřásány, jakož i celá řada jiných afér (...) a různých osobních sporů nemohly přirozeně zůstat bez nejnepříznivějšího vlivu jak na dobré jméno četnictva, tak i na autoritu jeho představených, a také ministerstva vnitra samého.“*⁵³

Podobné excesy jednotlivých důstojníků obvykle nezůstaly bez následků. Plk. Horkého převedla četnická správa po uzavření vyšetřování do penze,⁵⁴ pro pplk. Bláhu znamenal spor s plk. Ježkem konec kariéry. Jeho kvalifikace se postupně zhoršovala – začaly v ní převažovat negativní vlastnosti. Jeho záchvaty vzteku

⁵⁰ NA, f. NS, ka. 56, stížnost J. Ježka ze dne 31. 5. 1928.

⁵¹ Tamtéž, žaloba O. Bláhy k vojenskému diviznímu soudu Dtr 691/28/12-b ze dne 12. 3. 1929.

⁵² Tamtéž, přípis 13. oddělení MV prezidiu MV ohledně přelíčení u divizního soudu v Praze proti J. Ježkovi ze dne 30. 10. 1929.

⁵³ Tamtéž, přípis prezidia MV na GVČ č. j. 27.265/1925.

⁵⁴ ABS, f. 301-2-1, protokol z výslechu mjr. Václava Uhlíře ze dne 31. 1. 1946.

provázené řvaním, poplíváním podřízených četníků, rozházením protokolů se stávaly předmětem anonymních stížností docházejících k zemskému velitelství.⁵⁵ Navzdory nesporné erudici a znalosti předpisů a nařízení, dlouholetým zkušenostem byl podplukovník Bláha vyloučen ze samostatného velení. Roku 1929 zrušila četnická správa místa exponovaných štábních důstojníků, kteří dohlíželi na několik četnických oddělení, a převedla Bláhu z Banské Bystrice ke štábu zemského velitelství v Bratislavě.⁵⁶ Bláhovi bylo skoro 50, jeho kariéra se chýlila ke konci a bylo jasné, že mu už nikdo nikdy nesvěří velení – v jeho případě by připadalo v úvahu jen zařazení jako zemský velitel, případně jako jeho zástupce. Tak by mohl postoupit do 3. platové třídy, stát se plukovníkem, jenomže Bláhovo zařazení znělo „vyšší štábní důstojník“. Četnická správa nevěděla co s problémovým důstojníkem dělat, a tak se čekalo, až dosáhne nároku na penzi, nebo až spustí další aféru.⁵⁷

V říjnu 1935 si Bláha podal žádost o přeložení k jinému četnickému velitelství, nevycházel totiž se svým nadřízeným, zemským četnickým velitelem pro Slovensko generálem Aloisem Adamičkou. V žádosti Adamičku obvinil z nepřipustného jednání vůči své osobě, ze stranickosti, zaujatosti a z nedodržování služebních předpisů. Místo přeložení se tak Bláha dočkal dalšího vyšetřování a vojenský prokurátor jej zažaloval z porušení subordonace podle vojenského trestního zákoníku. Bláha byl soudem nakonec shledán vinným a ještě předtím jej ministerstvo v hodnosti plukovníka četnictva přeložilo do předčasné výslužby.⁵⁸

Tato kauza se ministerstvu hodila, zbavila se problémového důstojníka a zároveň se vytvořila příležitost, jak by mohl postoupit i přednosta vojenské skupiny plk. Ježek. Pro jeho místo byla totiž systemizována jen 3. hodnostní třída, a tak se pro povýšení na generála musel nutně stát zemským velitelem, nejlépe v Praze. Tehdejší pražský generál odcházel právě do výslužby a vše vycházelo podle předpokladů, či alespoň se tak zdálo. Ježek měl nepochybně konexe na vlivné politické

⁵⁵ NA, f. NS, ka. 56, č. j. 159dův./1927, GVČ zemskému veliteli v Brně ze dne 4. 3. 1927.

⁵⁶ Tamtéž, f. GVČ, ka. 102, kvalifikační složka plk. O. Bláhy.

⁵⁷ AKPR, f. KPR, ka. 271, sg. R 16964/46, referát ministerského rady Josefa Jílka z ministerstva vnitra ze dne 1. 4. 1936. Bláha „*jest šplhavec a mimoto člověk neobyčejně eroticky založený. Všude, kde sloužil, měl poměry se ženskými, pro které byl též nepřímo zapleten do různých vyvědačských afér, např. v Olomouci do známé aféry Baeran-Novakovský, V Čopu na Slovensku stýkal se ženskou, jejíž dcera měla známost s maďarským nadporučíkem. Umožnil deři schůzky s tímto důstojníkem tím, že ji vodil bez průkazu na maďarský břeh Dunaje. Z toho vznikla pak rovněž vyvědačská aféra. Za Rakouska oženil se Bláha s jakousi Löwovou, příbuznou generála Řezáče. Po převratu najednou objevil, že jeho manželka jest příliš německá, a dal se s ní rozvésti. Na Podkarpatské Rusi navázal styky s manželkou nějakého auditora. Když ten na to přišel, vyhnal svou ženu a Bláha byl nucen si ji vzít. To jest jeho nynější druhá manželka*“.

⁵⁸ NA, f. NS, ka. 7, č. j. 1/45, hlavní velitelství SNB Národnímu soudu ohledně disciplinárních záznamů O. Bláhy ze dne 12. 1. 1946. Srov. AKPR, f. KPR, ka. 271, sg. R 16964/46, stížnost plk. čet. Otto Bláhy prezidentu republiky ze dne 27. 3. 1936.

strany včetně agrárníků, nebyl však přímo jejich chráněncem – toho totiž představoval plukovník Václav Holna, jediný důstojník, který za sebou neměl kariéru rakouského četnického důstojníka a kterého přesto jeho strana dokázala protlačit do elitní skupiny bývalých rakouských „žandarmů“.⁵⁹ Právě pro něj bylo rezervováno pražské místo, aby si zde vysloužil generálskou hodnost a s ní pak mohl odejít do penze. Kdyby se však v Bratislavě uvolnilo ještě jedno místo zemského velitele...

Aloise Adamičku doporučil generální velitel Josef Šustr i ministerský rada JUDr. Josef Jílek k superarbitraci. Ačkoli se Adamička bránil a poukazoval na rozhodnutí vojenského soudu, který odsoudil Bláhu, a ne jeho, naznačil mu superarbitrující lékař, že něco na něm najít musí.⁶⁰ Ježek byl vzápětí povýšen na generála (což vzbudilo údiv, protože podle běžné praxe získával zemský velitel tuto hodnost až po půlroční době bezvadné služby) a přešel dnem 1. dubna 1936 do Bratislavy.⁶¹ Ministr vnitra Josef Černý i předseda agrární strany Rudolf Beran mu slíbili, že nebude muset dlouho čekat a dostane se zpátky do Prahy. Roku 1937 se Ježek vrátil do hlavního města republiky a stal se zemským četnickým velitelem v Čechách.⁶² Na tomto místě setrval až do července 1939.

Odstoupení pohraničních území Německu, Maďarsku a Polsku a následná agónie tzv. druhé republiky ukončená obsazením zbytku Čech a Moravy vytvořily zcela nové podmínky jak pro Otto Bláhu, tak pro Josefa Ježka, tehdy stále zemského četnického velitele v Praze. Bláha vytušil, že by za změněných okolností mohl uplatnit své známosti a znovu se dostat do veřejného života. Ještě na podzim 1938 měl napsat dopis ministru bez portfeje Hugo Vavrečkovi, v březnu 1939 jej přijal Josef Kliment, referent kanceláře prezidenta Emila Háchy.⁶³ Bláha se netajil svými známostmi s Neurathem, Blaskowitzem a Wiedemannem a nabízel svoje služby. Okamžitě po okupaci se byl také hlásit u generála Blaskowitze.⁶⁴ Toužil po nějaké veřejné funkci a jeho přání se mu mělo splnit.

Nebyl sám, kdo ve změně poměru sil viděl příležitost pro svoje plány. Vedle fašistických organizací a jiných vysloveně kolaborantských spolků začal v létě

⁵⁹ ABS, f. 301-1-1, protokol z výslechu mjr. Kamila Fontána ze dne 20. 2. 1946.

⁶⁰ Tamtéž, protokol z výslechu generála v. v. Aloise Adamičky ze dne 21. 1. 1946.

⁶¹ Tamtéž, f. 301-47-3, odbor politického zpravodajství ministerstva vnitra (MV) národnímu prokurátorovi – rozbor četnické otázky v Československu ze dne 15. 2. 1946, s. 5. Kvalifikační listiny a jmenovací dekret podepsaný prezidentem E. Benešem srov. NA, f. NS, ka. 51, č. j. 16/46, pořadové číslo 32.

⁶² Tamtéž, f. 301-1-4, protokol z výslechu mjr. v. v. Oldřicha Pinkase ze dne 24. 1. 1946.

⁶³ NA, f. NS, ka. 6, č. j. 1/45, konstitut obviněného ze dne 26. 11. 1945, s. 5. Srov. tamtéž, ka. 8, dopis Hugo Vavrečky národnímu prokurátoru ze dne 16. 1. 1946, kterým vyvrací, že by kdy od Bláhy nějaký dopis dostal a upozorňuje, že jeho jméno bývá často zaměňováno s jinými, podobně znějícími (sic!).

⁶⁴ Tamtéž, ka. 7, č. j. 1/45, záznam hlavního líčení před Národním soudem, s. 36 – výtahy z Bláhova deníku.

1939 vznikat i svaz pro spolupráci s Němci. Jeho iniciátorem byl stavitel ing. František Havlena, který se znal s prezidentem Háchou a svůj nápad mu představil jako hotovou věc, v podstatě již schválenou německými úřady. Hácha se proto sešel s předsedou vlády Aloisem Eliášem a převzali přípravu do vlastních rukou. Cílem bylo vytvořit spolek, na jehož fungování by si udržela vláda jistý vliv a který by tak vzal výt z plachet nebezpečným konjunkturalistům typu Havleny.⁶⁵ V jeho přípravěném výboru měli zasednout přední činitelé českého veřejného života a s nimi jen několik osob aktivně se hlásících k jednání s Němci. Mezi nimi i Havlena a Bláha, kterého Hácha pověřil vyjednáváním s nově jmenovaným říšským protektorem Konstantinem sv. p. von Neurath, jehož měl informovat o cílech svazu a zajistit jeho vstřícný postoj.⁶⁶

V červenci 1939 bylo jmenováno vedení Českého svazu pro spolupráci s Němci (ČSSN), předsedou se stal dr. ing. Vladimír Sýkora, místopředsedy prezident Akademie věd a umění prof. dr. Josef Šusta a doc. dr. Josef Matoušek jako zástupce Národního souručenství.⁶⁷ Ve výboru zasedl i plk. Bláha, který si pro sebe vyhradil funkci referenta pro zvláštní záležitosti. Jeho práce měla spočívat v intervencích u německých úřadů ve prospěch českých zatčených a zjišťování informací.⁶⁸ Bláha již zde však začal hrát dvojí hru. Na jednu stranu vykonával intervence, snažil se o propuštění vězněných Čechů, na druhou stranu navázal úzké a pravidelné styky s vrchními představiteli německé okupační moci. Jeho tížadost, snaha po odčinění krivdy, která se mu předčasným penzionováním stala, i vzpomínka na z jeho pohledu úspěšnou válečnou službu za první světové války jej vedly stále více ke kolaboraci s Němci. Jeho spolupráce neměla zistné cíle, alespoň co se týče hmotné stránky, Bláha byl veden především touhou po společenském uznání. Tato přímo manická dychtivost se projevila během protektorátní kariéry několikrát, a vyústila ve ztrátu důvěry nejen v českých kruzích, ale také u německých úřadů.⁶⁹ Bláha hodně mluvil, sliboval, předkládal plány a chlubil se, máloco však dokázal realizovat.

Český svaz pro spolupráci s Němci byl pro Bláhu pouze odrazovým můstkem. Díky němu se dostal konečně k oficiální funkci, mohl jednat, chodit po audiencích, stýkat se s představiteli protektorátní a okupační správy. Dne 23. září 1939 poslal Bláha dopis státnímu prezidentovi, ve kterém žádal o propůjčení čestné

⁶⁵ Jiří HAVELKA, *Paměti, I. Historická situace Československa*, rkp., s. 130–131. Rukopis je v držení syna ing. Jiřího Havelky. V rámci grantu GA ČR P410/12/0468, Česká politická pravice v letech 1938–1945, se připravuje kritická edice těchto pamětí.

⁶⁶ ABS, f. 301-85-4, zpráva o činnosti O. Bláhy, dodatek k žalobě národního prokurátora, s. 9.

⁶⁷ Tomáš PASÁK, *Pod ochranou říše*, Praha 1998, s. 140–142.

⁶⁸ ABS, f. 301-1-3, protokol z výslechu JUDr. Josefa Klimenta ze dne 2. 1. 1946.

⁶⁹ Tamtéž, f. 301-59-2, výpis z protokolu z výslechu K. H. Franka ze dne 31. 8. 1945.

hodnosti generála četnictva.⁷⁰ Jako právní základ své prosby uváděl vládní nařízení č. 60/1939 ze dne 2. března 1939, které v § 1, odstavci 2 umožňovalo vojenským a četnickým gážistům propůjčit čestný titul nejbližší vyšší hodnosti – což byl u Bláhy generál.⁷¹ Svou žádost odůvodnil: „*Od července 1939 pracuji v Českém svazu pro spolupráci s Němci a jsem přesvědčen, že by hodnost generála značně prospěla mým v zájmu národa podnikaným snahám a intervencím u říšskoněmeckých úřadů a velitelství.*“⁷² Prozatím však zůstal nevyslyšen.

Souběžně se svou prací ve svazu navázal Bláha v sídle protektora Černínském paláci kontakt s plukovníkem Clannerem, činitelem Nacionálně socialistického říšského svazu válečníků (NS-Reichskriegerbund). Z tohoto jednání vzešla Bláhova iniciativa, kterou nechal otisknout v novinách a ve které sliboval bývalým rakousko-uherským vojákům možnost získání vyznamenání od spojenců centrálních mocností za první světové války. Na výzvu se skutečně přihlásilo několik set osob, které Bláha kolem sebe soustředil.⁷³ Vznikla tak další platforma pro budoucí jednotnou organizaci bývalých frontových vojáků. Jednu už totiž vedl Hynek Babka a Bohumír Cetkovský. Jejich spolek se jmenoval Svaz vojáků z fronty a existoval v Praze od roku 1936. Ačkoli měl mít přes 8000 členů, přispívajících jich byla jen malá menšina. Mimoto generální tajemník svazu Cetkovský část příjmů používal pro svoje osobní potřeby (nebylo to u něho nic nového, již roku 1923 jej krajský trestní soud v Praze odsoudil pro zpronevěru).⁷⁴ Bláha se nejprve snažil ovládnout tento svaz. Bylo by to snazší než budovat od počátku novou organizaci, proto si v polovině roku 1939 podal přihlášku do Svazu vojáků z fronty.⁷⁵ Zakrátko se však dostal do sporu s Cetkovským. Bláha totiž za jeho zády přemlouval ostatní členy vedení, aby Cetkovského odvolali a jmenovali vedoucím svazu jeho. Zároveň kolem sebe shromažďoval bývalé vojáky, sliboval jim získání válečných medailí a budoval si tak vlastní mocenskou základnu.⁷⁶ Cetkovský neváhal a stornoval jeho žádost, načež mu Bláha vyhrožoval gestapem a koncentrákem.⁷⁷

⁷⁰ NA, f. NS, ka. 7, č. j. 1/45, koncept dopisu O. Bláhy státnímu prezidentovi ze dne 23. 9. 1939. Srov. AKPR, f. KPR, ka. 271, sg. R 16964/46, žádost Otto Bláhy o propůjčení čestného titulu generála četnictva ze dne 23. 9. 1939.

⁷¹ Vládní nařízení č. 60/1939 ze dne 2. 3. 1939 o čestných titulech státních a jiných veřejných zaměstnanců, § 1, odstavec 2, a současně § 2, odstavec 3.

⁷² NA, f. NS, ka. 7, č. j. 1/45, koncept dopisu O. Bláhy státnímu prezidentovi ze dne 23. 9. 1939.

⁷³ Robert VÁCLAVÍK, *Český svaz válečníků*, rigorózní práce FF UK 2012, s. 32–33.

⁷⁴ Tamtéž, s. 37.

⁷⁵ NA, f. NS, ka. 6, č. j. 1/45, protokol z výslechu Jana Dolečka ze dne 21. 11. 1945.

⁷⁶ Tamtéž, protokol z výslechu Hynka Babky ze dne 22. 11. 1945.

⁷⁷ Tamtéž, ka. 7, č. j. 1/45, dopis Arnošta Cetkovského Národnímu soudu v Praze ze dne 14. 1. 1946.

V tuto chvíli se Bláha patrně rozhodl vybudovat vlastní svaz bývalých frontových vojáků na novém základě a s novým vedením – samozřejmě s ním v čele. Zaštitěn takovouto masovou organizací s možnými desetitisíci členů by nepochybně nabyl významného společenského postavení. Nejprve musel získat souhlas německých orgánů, což se mu povedlo během audience u K. H. Franka.⁷⁸ U Franka a snad i u dalších německých činitelů zmínil svou žádost o udělení generálské hodnosti. Okupační správa uznala, že by vedoucí svazu válečníků měl nést generálskou hodnost a intervenovala u ministerského předsedy.⁷⁹ Teprve tehdy, na přelomu let 1939 a 1940, navrhl ministr vnitra propůjčení čestného titulu generála Otto Bláhovi, který mu státní prezident dne 22. února 1940 udělil. S doručením jmenovacího dekretu přišlo i telegrafické blahopřání ministra vnitra Josefa Ježka.⁸⁰

Dne 27. dubna 1939 nastoupila svůj úřad nová protektorátní vláda v čele s divizním generálem a bývalým legionářem Aloisem Eliášem. Místo ministra vnitra však zůstávala přechodně neobsazené – resort spravoval sám ministerský předseda – nicméně brzy byly podniknuty kroky, aby se do důležitého úřadu získala vhodná osoba.⁸¹ Tu Eliášovi doporučili pražský primátor Klapka a patrně i ing. Nečas, byl jí zemský četnický velitel v Praze Josef Ježek. Eliáš se radil s ministrem Jiřím Havelkou, důvěrníkem prezidenta Háchy. Havelka souhlasil a zmínil se o Ježkově statečném vystupování proti Němcům, když se krátce po okupaci jednalo o znovuvyzbrojení české policie a četnictva.⁸² Krátce na to Eliáš navrhl Háchovi jmenování Ježka jako nového ministra vnitra. Mluvil pro něj důstojnická kariéra za Rakouska („neposkvrněná“ vstupem do legií jako u Eliáše) a jeho vliv na četnictvo, které vedle vládního vojska zůstalo nejsilnějším ozbrojeným sborem ve vládních rukách. Dne 1. července státní prezident po předchozím souhlasu protektora podepsal jmenovací dekret.⁸³ Pro Bláhu se toto jmenování stalo dalším důvodem, proč proti vládě aktivně u německých míst vystupovat. Neměl rád legionáře, za výroky proti nim šel dokonce roku 1920 před disciplinární komisi, považoval je za zrádce a nedokázal pochopit, že funkci předsedy protektorátní vlády může vykonávat bývalý legionář. Dne 3. května 1939 si do svého deníku poznamenal: „*Generál Eliáš byl u pana protektora Neuratha, zůstává tedy legionář v čele vlády.*“

⁷⁸ Jiří HAVELKA, *Paměti, I. Historická situace Československa*, rkp., s. 131–132.

⁷⁹ ABS, f. 301-1-2, protokol z výslechu Josefa Ježka ze dne 20. 11. 1945.

⁸⁰ NA, f. NS, ka. 7, výnos prezidia MV č. j. P-2142-4/3-40 ze dne 26. 4. 1940. Tamtéž, telegram J. Ježka O. Bláhovi ze dne 3. 3. 1940. „*Blahopřeji upřímně k propůjčení čestného titulu „generál“. Tvůj generál Ježek.*“

⁸¹ Dušan TOMÁŠEK – Robert KVAČEK, *Generál Alois Eliáš. Jeden český osud*, Praha 1996, s. 27.

⁸² Jiří HAVELKA, *Paměti, I. Historická situace Československa*, rkp., s. 55.

⁸³ Nedělní České slovo ze dne 2. 7. 1939, s. 1.

*Podivné.*⁸⁴ Nyní se stal ministrem jeho dlouholetý sok Josef Ježek. Podle Bláhových představ měla tato pozice patřit jemu, byl přece ve spolupráci s Němci daleko aktivnější na rozdíl od vlády, jejíž hlavní činnost spočívala v politice „retardace“.⁸⁵

Tvůrcem této linie byl právě Eliáš, „retardace“ spočívala v předstírání loajality a současně ve zpomalování nacistických opatření a nařízení v protektorátu. Jedním z těchto kroků měla být i neutralizace Bláhových snah o zřízení jednotného spolku bývalých válečníků. Vláda původně zamýšlela učinit z tohoto svazu pobočnou organizaci Národního souručenství, jehož funkcionáři by zároveň zastávali čelná místa ve svazu válečníků.⁸⁶ Po svém jmenování generálem si však Bláha vyžádal audienci u Neuratha. Zajímavé je, že Bláha nešel děkovat Háchovi, který jmenování schválil, ale říšskému protektoru, což potvrzuje vliv okupační správy v této kauze. Během audience Neurath pověřil Bláhu, aby zřídil nový svaz frontových bojovníků podle vzoru NS-Reichskriegerbundu. V květnu 1940 si Bláhu povolal státní tajemník K. H. Frank a vznik nového svazu podmínil tím, že do něj nepřijdou legionáři, „benešovci“, zednáři a židi.⁸⁷ Tímto padl vládní plán na začlenění budoucího svazu do Národního souručenství a jeho případném dalším využití v národním boji.

Po krachu jednání s Bohumírem Cetkovským a Svazem vojáků z fronty vstoupilo do hry gestapo. Na základě udání o podivném finančním hospodaření svazu dne 20. dubna 1940 zatkl Cetkovského, předseda svazu Jan Doleček a místopředseda Hynek Babka byli předvoláni gestapem k výslechu.⁸⁸ Bylo jim jasné naznačeno, že chtějí-li se vyhnout vězení, nesmí dále pokračovat v činnosti sdružení.⁸⁹ Říšský protektor a ministerstvo vnitra zanedlouho jmenovali komisařským vedoucím Svazu vojáků z fronty generála Bláhu, jehož cílem se stalo převést pod svaz část frontových bojovníků organizovaných v ČSSN, svaz reorganizovat, vypracovat nové osnovy a vyloučit z něj nežádoucí osoby (především židy a legionáře).⁹⁰

Takto vznikl Český svaz válečníků, který začal fungovat již v červnu 1940 poté, co Bláha převzal majetek a místnosti Svazu vojáků z fronty v Jungmannově ulici v Praze. Schválení stanov se nicméně pro připomínky ministerstva vnitra pro-

⁸⁴ NA, f. NS, ka. 7, č. j. 1/45, záznam hlavního líčení před Národním soudem, s. 36 – výtahy z Bláhova deníku.

⁸⁵ ABS, f. 301-1-1, protokol z výslechu Josefa Fouska ze dne 20. 11. 1945.

⁸⁶ Jiří HAVELKA, *Paměti, I. Historická situace Československa*, rkp., s. 131.

⁸⁷ NA, f. NS, ka. 6, č. j. 1/45, konstitut obviněného ze dne 27. 11. 1945, s. 13.

⁸⁸ Tamtéž, ka. 7, č. j. 1/45, dopis Arnošta Cetkovského Národnímu soudu v Praze ze dne 14. 1. 1946.

⁸⁹ Tamtéž, protokol z výslechu Hynka Babky ze dne 22. 11. 1945.

⁹⁰ R. VÁCLAVÍK, *Český svaz*, s. 40.

táhlo až do dubna 1941.⁹¹ Bláha z toho v dopise tajemníkovi K. H. Franka Giesovi obviňoval Eliáše, Havelku i Ježka.⁹² Patrně se nemýlil. Nejpozději v létě roku 1940 (snad v důsledku likvidace Svazu vojáků z fronty) si vláda uvědomila, jak je Bláha nebezpečný svými styky s Němci, které původně chtěla využít k intervenční činnosti. Eliáš ve shodě s prezidentskou kanceláří proto začal činit kroky k jeho odstranění z ČSSN a eliminaci jeho vlivu v novém Českém svazu válečníků.

Ještě v květnu 1940 byl Bláha při reorganizaci vedení ČSSN ponechán na místě místopředsedy a vedoucího I. referátu pro styk s německými úřady, předsedou svazu se tehdy stal rolník Jan Fousek. K další změně došlo v srpnu téhož roku – tehdy byl Bláha odvolán z vedení svazu. Dne 10. srpna 1940 o tom Fousek napsal Bláhovi, který se s tím však v žádném případě nehodlal smířit.⁹³ Považoval to za útok na svou osobu, na svou pověst, na svoje postavení. Okamžitě napsal rozhořčený dopis státnímu prezidentovi a připojil memorandum dr. Klimentovi, v němž vylíčil všechny svoje zásluhy, především v intervenční činnosti.⁹⁴ Jeden z dopisů putoval i předsedovi ČSSN Fouskovi. „*Po Vašem jmenování předsedou Českého svazu pro spolupráci s Němci, za které vděčíte zase jenom mně, protože jako člověk naprosto neznámý, nebyl jste nikomu z vedoucích osobností protektorátu běžným, upozornil jsem Vás na povinný mrav a slušnost a bezpočtukrát jsem Vás vybídl, abyste složil povinné návštěvy, jak u p. říšského protektora, tak u čelných osobností německých. Vy však (...) jste věc stále odkládal. (...) Před několika dny objevil se v jistém časopise článek, kterým bylo veřejnosti sděleno, že jste jako voják světové války hrubě urazil čest starého válečníka tím, že jste z opportunity zcizil Vám propůjčený řád Marie Terezie a odevzdal tam, kam takové vysoké vyznamenání vojenské nikdy nepatřilo a nikdy nemělo přijít [na poklad republiky – pozn. MK]. (...) Rozhodl jsem se proto Vás jako zakladatel Českého svazu pro spolupráci s Němci, který si na tomto poli vydobyl určité zásluhy a který svůj celý volný čas věnoval jenom zájmům společné práce s Němci [vyzvat], abyste okamžitě opustil místo, na které jste nikdy přijít neměl a které dnes musí býti obsazeno osobou požívající úcty a vážnosti na německé straně a nikoli člověkem tak přizpůsobivým, jako jste Vy.*“⁹⁵

Když v Kolowratském paláci pochopili, že Bláhův nově budovaný svaz nepůjde zapojit do Národního souručenství, ani jej jakkoli využít pro možnou odbojovou činnost, obrátil se generál Eliáš na brigádního generála Bohuslava Kálala, jehož Eliáš i vedoucí odbojové organizace Obrana národa armádní generál Josef

⁹¹ AKPR, f. KPR, ka. 205, sg. D 20 650/44, spis Český svaz válečníků, dopis ministra vnitra ze dne 15. 2. 1941.

⁹² NA, f. NS, ka. 7, č. j. 1/45, dopis O. Bláhy Giesovi ze dne 15. 11. 1940.

⁹³ Tamtéž, dopis J. Fouska O. Bláhovi ze dne 10. 8. 1940.

⁹⁴ Tamtéž, dopis O. Bláhy státnímu prezidentovi ze dne 12. 8. 1940 s připojeným memorandumem.

⁹⁵ Tamtéž, dopis O. Bláhy J. Fouskovi ze dne 12. 8. 1940.

Bílý považovali za naprosto spolehlivého a čestného.⁹⁶ Jeho úkolem mělo být vybudovat svaz bývalých vojáků, do kterého by mohli vstupovat i bývalí legionáři, a s tímto svazem by se pak přistoupilo ke slučovací akci tak, aby Kálalova organizace pohltila a neutralizovala Bláhou, přičemž by Bláha byl z vedení odstaven.

Na den 27. června 1941 byla svolána schůze svazů sdružujících bývalé vojáky. Z příkazu ministerského předsedy Eliáše měl schůzi předsedat generál Kálal, jednání však hned na začátku narušil incident s Bláhou. Zatímco zástupci ostatních organizací přišli vždy pouze v počtu dvou osob, za Český svaz válečníků se jich dostavilo hned pět. Kálal měl s Bláhou již zkušenosti a obával se, že tak chce ostatní spolky přehlasovat. Po marné snaze vyloučit zástupce ČSV ze sálu se neudržel a vmetl Bláhovi, že je zbytečné běhat na policii a udávat ho.⁹⁷ Uražený Bláha sice přistoupil na kompromis, aby v sále zůstali jen dva reprezentanti jeho svazu, ale neváhal po skončení jednání sepsat protokol o Kálalových výrocích a následující den jej zaslal Háchovi. Zároveň na Kálala podal civilní žalobu pro utržení na cti. Jednání o sloučení nakonec skončila bez úspěchu.⁹⁸ Bláha si představoval, že se jeho svaz stane zastřešující organizací a na to nechtěl Kálal přistoupit.

V dubnu 1941 oznámil Bláha říšskému protektoru konečné schválení stanov ministerstvem vnitra a zřízení svazu, jehož se stal vedoucím. Následující korespondence s okupačními i protektorátními úřady se nesla především v duchu stálých žádostí a proseb o finanční dotaci, podíl na zabaveném majetku, či sanaci svazových dluhů. Bláha postupně ztrácel důvěru svých spolupracovníků.⁹⁹ Poslední ranou jeho pověsti se stala aféra s neoprávněným nošením německého Železného kříže I. stupně.

Totoho vyznamenání si na Bláhovi všiml Kálal. Bylo mu divné, kde by četnický rytmistr, sloužící za války ve štábu nebo jako etapní důstojník vzal takovou vysokou válečnou dekoraci. Naskytla se mu tak příležitost, aby se Bláhovi pomstil. Nejprve se dotázal příslušných vojenských archivů v Německu, zda mají doklady

⁹⁶ Jiří HAVELKA, *Paměti, I. Historická situace Československa*, rkp., s. 131. Srov. NA, f. NS, ka. 6, č. j. 1/45, dopis O. Bláhy vedoucímu pražského gestapa Böhmemu ze dne 5. 11. 1940. Bláha zde zmiňuje, že mezitím, co on zažádal o schválení stanov, povolilo ministerstvo vnitra dvě jiné organizace bývalých vojáků, které vedou bývalí generálové Kálal a Heřman a jejichž členy se mohou stát i českoslovenští legionáři.

⁹⁷ ABS, f. 301-59-2, dopis B. Kálala vedoucímu Národního souručenství J. Fouskovi ze dne 2. 7. 1941.

⁹⁸ NA, f. NS, ka. 7, protokol sepsaný dne 27. 6. 1941, dopis O. Bláhy státnímu prezidentovi ze dne 28. 6. 1941, opis civilní žaloby O. Bláhy na B. Kálala. Soudní spor nakonec skončil smírem. Kálal pochopil, že Bláhovi nedokáže jeho udání, odvolal své výroky, poprosil Bláhu o prominutí. Toto prohlášení byl povinen učinit na schůzi, kterou svolá Český svaz válečníků.

⁹⁹ Dalibor STÁTŇÍK, *Český svaz válečníků – totalitní negace legionářství*, in: Jiří Petráš (ed.), *Československé legie a první světová válka. Sborník příspěvků z vědecké konference konané v Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích dne 9. listopadu 2001*, s. 140–152, zde s. 149.

o udělení tohoto řádu. Když obdržel zápornou odpověď, napsal na Bláhu udání do prezidentské kanceláře, veliteli uniformované i neuniformované protektorátní policie a dalším úřadům, které okamžitě zahájily vyšetřování. V průběhu sice generál Bláha předložil úředně ověřené kopie dekretu svědčící o udělení železného kříže I. stupně, protože však závěry vyšetřování německých úřadů potvrdily Kálalovo udání, obvinil vojenský přidělenec při Úřadu říšského protektora Bláhu nejenom z neoprávněného nošení vyznamenání, ale i z padělání veřejných listin. Soud jej odsoudil k pokutě 120 říšských marek (1200 K) a čekalo jej ještě disciplinární řízení u velitelství uniformované protektorátní policie. Jedině značné administrativní potíže, dlouhé vyšetřování a předcházející soudní trest zajistily Bláhovi pouze přísné napomenutí. Bláha se nakonec k neoprávněnému nošení (a tím pádem i k zfalšování dekretů) přiznal – českým úřadům tvrdil, že si vysokým řádem chtěl u Němců získat respekt, německé policii delikt vysvětlil svou snahu ukázat, jak moc se ztotožňuje s německou myšlenkou.¹⁰⁰ Jednalo se o poslední důkaz Bláhovy chorobné snahy po společenském uznání a obdivu, kterého hodlal dosáhnout i za cenu podvodu.

Mezitím Bláha v květnu 1943 rezignoval na funkci vedoucího Českého svazu válečníků. Část členů svazu se proti němu otevřeně postavila, svaz měl finanční problémy a Bláha cítil, že u okupačních ani protektorátních úřadů pomoc nenajde. Na jeho místo nastoupil divizní generál bývalé československé armády Robert Rychtrmoc.¹⁰¹

Bláhovy aktivity v čele svazu frontových vojáků nesly jasný punc kolaborace. Bývalý četnický důstojník neustále vyhledával styk s německými úřady, nabízel jim své služby a stěžoval si na vládu, že se k jeho spolku nechová dostatečně vstřícně. V březnu 1941, krátce před konečným schválením stanov svazu, učinil Bláha nabídku říšskému protektoru, aby se ze členů svazu vytvořily „legiony“ a ty se případně nasadily ke službě na frontě.¹⁰² Ministerský předseda Eliáš se děsil možných následků Bláhovy akce – přítomnost českých vojáků na frontě po boku Wehrmachtu by měla nedozírné následky pro postavení londýnské exilové vlády i pro morálku obyvatel v protektorátu. Obrátil se na svého přítele, bývalého nakladatele Josefa Zeibrdlicha, který byl ve styku s dr. Robertem Giesem, SS-Sturmabführerem a tajemníkem K. H. Franka. Nejprve se domluvili, že Zeibrdlich se sejde s Bláhou, kterého ostatně znal ještě z rakouské kadetky, a pokusí se mu nápad vymluvit. Oba však tušili, že to bude zřejmě marné. Bláha zde měl příležitost získat

¹⁰⁰ Ke kauze neoprávněného nošení Železného kříže I. stupně viz vyšetřovací spis německé policie II-5816-1/1944 uložený v NA, f. NS, ka. 6, přílohy v ka. 7.

¹⁰¹ K vývoji Českého svazu válečníků srov. též Ivo PEJČOCH, *Český svaz válečníků*, in: *Historie a vojenství* 56 (2007), 1, s. 16–28; TÝŽ, *Fašismus v českých zemích. Fašistické a nacionálně socialistické strany a hnutí v Čechách a na Moravě 1922–1945*, Praha 2011, s. 287–313.

¹⁰² NA, f. NS, ka. 8, č. j. 1/45, koncept rozsudku Národního soudu, s. 17.

si nějaké zásluhy a tu by nepustil. Zeibrdlich docházel za Eliášem do předsednictva ministerské rady, kde se radili v jeho pracovně. „Rozvinula se dále mezi námi napjatá debata. (...) A tak se stalo, že jsme si ani neuvědomili, že už je 11 hodin a v ten den v tuto hodinu byla ministerská rada. Náhle přišel nějaký úředník a sděloval Eliášovi, že páni se již sešli a čekají na něho. ‚Řekněte, že přijdu,‘ byla Eliášova odpověď a debatovali jsme dále. Nevím, za jak dlouho přišel skoro nesměle úředník znovu. Eliáš skoro nevrle mu odpověděl, že přece řekl, že přijde. Chtěl jsem se poroučet, ale on mne zadržel. V tom náhle stanul u našeho stolu generál Ježek. Eliáš se zarazil a řekl mu s důrazem, že ví, že on si nepřeje býti kýmkoli vyrušován při svých poradách. Byl jsem tak trochu zmaten, že ani nevím, co mu Ježek na to odpověděl, načež odešel. (...) Eliáš byl tehdy krajně rozčilen a chvíli mlčel po Ježkově odchodu. ‚Co tomu říkáte,‘ byla jeho první slova. Mlčel jsem. On pokračoval: ‚Ten člověk poslouchal za dveřmi, a jak se vplížil, já ho neviděl, až když stál u nás. To jsou ale četnické manýry.‘ ‚No je to jednání prapodivné,‘ povídám, ‚mluvíme ale vždy tak potichu, že nás za dveřmi odposlouchat nemohl, snad že něco slyšel, až už byl zde, než došel ode dveří k nám. A vy mu nevěříte?‘ On po chvíli snad přemýšlení řekl krátce: ‚Ne a vy si dejte taky pozor.‘ V tom přišel úředník z ministerské rady po třetí a ostýchavě sděloval, že páni jsou netrpěliví, co má říci. Eliáš prudce vstal a řekl: ‚Vidíte, že jdu.‘ Nato se úředník rychle vytratil, Eliáš se na mě upřeně podíval a já zkoprněl nad jeho slovy: ‚Teď se na mne zase vrhnou jak zuřiví psi. Ministerským předsedou jsem zatím ale stále já.‘¹⁰³ Zeibrdlichovi se nakonec podařilo jednáním s Giesem docílit, že formování „legionů“ bylo pozastaveno. Nicméně nakladatelovo svědectví odráží ještě jednu věc. Složitě Ježkovo postavení v Eliášově vládě.¹⁰⁴

Zemský četnický velitel v Čechách Josef Ježek byl jmenován ministrem vnitra 1. července 1939. Jeho jmenování předcházelo hledání vhodného kandidáta, který by byl národně spolehlivý a dokázal by Němcům čelit. S Ježkovým jménem přišel k Eliášovi pražský primátor Otakar Klapka, kterému Ježka doporučil kriminální inspektor Jaroslav Oppelt, Ježkův bývalý podřízený a následně i rodinný přítel.¹⁰⁵ Ježkův příchod na ministerstvo však v řadách úřednictva vyvolal údiv. Ministrem vnitra se tradičně stával právník, nikoli osoba s vojenským vzděláním z kadetky, mimoto Ježek se nyní stal nadřízeným svých bývalých nadřízených z 12. oddělení ministerstva, které spravovalo četnické záležitosti.¹⁰⁶ Přednostou oddělení byl tehdy

¹⁰³ Tamtéž, ka. 7, č. j. 1/45, příloha 5/o k žalobě národního prokurátora – prohlášení Josefa Zeibrdlicha, s. 8.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 10.

¹⁰⁵ ABS, f. 301-1-4, protokol z výslechu Jaroslava Oppelta ze dne 18. 1. 1946. Srov. dále tamtéž, f. 301-2-1, protokol z výslechu Kateřiny Režné, roz. Freundové ze dne 15. 1. 1946.

¹⁰⁶ Tamtéž, f. 301-2-1, protokol z výslechu JUDr. Amima Racka ze dne 29. 1. 1946. Roku 1937 proběhla na ministerstvu vnitra reorganizace, kdy byly vojenské, hospodářské a administrativní záležitosti četnictva přiřazeny 12. oddělení začleněnému do V. odboru.

ministerský rada dr. Otakar Liška, který k Ježkovi zaujímal negativní postoj a vyčítal mu „chorobnou ctižádostivost“.¹⁰⁷ Po Ježkově jmenování byl skutečně zakrátko ze svého místa odvolán, přeložen do jiného oddělení a na jeho místo jmenován podplukovník četnictva Pelant.¹⁰⁸

Antipatie četnického důstojníka a ministerských úředníků byly vzájemné. Ačkoli měl jako ministr k dispozici osobního tajemníka – vrchního ministerského komisaře Arnima Racka, přivedl Ježek do úřadu škt. čet. Edmunda Hartela, kterého jmenoval svým pobočníkem. Hartel pocházel ze smíšené rodiny, jeho otec byl Němec, takže ovládal skvěle německy a doprovázel Ježka při audiencích u německých úřadů.¹⁰⁹ O poměrech na ministerstvu se Ježek vyslovil několik měsíců po svém jmenování u příležitosti demonstrací dne 28. října 1939. Prohlásil, že si zde každý dělá, co chce, a často ministerstvo vydá výnos, o kterém se ani nedozví. Za bezpečnostní opatření v protektorátu odpovídali především sekční šéf Josef Jílek a ministerský rada Karel Novák. Ti měli využít každé příležitosti, „*aby mu házeli klacky pod nohy*“.¹¹⁰

Silnou pozici Ježek nezískal zpočátku ani ve vládě. Ostatní ministři jej neznali a chovali se k němu s opatrností. Postupně Ježek navázal styky s ministrem Jiřím Havelkou (který byl však v dubnu 1941 odvolán) a především s ministrem spravedlnosti Jaroslavem Krejčím, se kterým se stýkal i mimo úřad a pravidelně jej navštěvoval u něj v bytě.¹¹¹ Svou prací ve vládě, intervencemi u okupačních úřadů a podporou Eliášovy retardační politiky se mu podařilo získat důvěru i ministerského předsedy, přestože mezi oběma generály panoval jistý odstup. Eliáš byl voják a legionář, Ježek četník a rakouský důstojník.¹¹² Jejich poměr se začal zhoršovat v průběhu roku 1940. V první polovině roku 1941 Eliáš svému ministru vnitra přestal věřit úplně. Jedním z těch, kdo jej na Ježka upozornili, byl 3. února 1940 nově jmenovaný ministr zemědělství Mikuláš Bubna z Litic. V jeho resortu totiž pravidelně zasedala vyživovací rada, jíž se účastnil i státní komisař z Úřadu říšského protektora Theodor Gross, který vystupoval jako Rakušan a s nacistickým režimem nesouhlasil. Při jedné poradě Bubna varoval před Ježkem, což ministr okamžitě sdělil Eliášovi. Vláda se tehdy začala rozpadat do několika táborů. Zatímco jedni ministři (obchodu Jaroslav Kratochvíl, veřejných prací Dominik Čipera, sociální

¹⁰⁷ Tamtéž, f. 301-1-3, protokol z výslechu Emilie Liškové, roz. Rekové ze dne 26. 1. 1946.

¹⁰⁸ Tamtéž, f. 301-2-1, protokol z výslechu JUDr. Arnima Racka ze dne 29. 1. 1946.

¹⁰⁹ Tamtéž, protokol z výslechu generála četnictva v. v. Josefa Refja ze dne 22. 2. 1946.

¹¹⁰ Tamtéž, f. 301-47-1, fotokopie zprávy vedoucího řídicí úřadovny gestapa v Praze Böhmeho státnímu tajemníku K. H. Frankovi ze dne 29. 11. 1939.

¹¹¹ Tamtéž, f. 301-1-2, konstitut obviněného J. Ježka ze dne 11. 2. 1946, s. 47.

¹¹² Tamtéž, protokol z výslechu JUDr. Jiřího Havelky ze dne 25. 2. 1946. Srov. Pasák, Pod ochranou, s. 138–139.

a zdravotní správy Vladislav Klumpar a financí Josef Kalfus) stáli za Eliášem a sdíleli jeho názory, ministr dopravy Jindřich Kamenický a ministr školství Jan Kapras se věnovali zcela svým resortům, tak Jaroslav Krejčí a Josef Ježek stáli vůči předsedovi a zbytku vlády často v opozici.¹¹³ Eliáš si na ně opakovaně stěžoval a vytýkal jim, že navzdory jeho nařízením jednají bez jeho vědomí s německými úřady. Rozdělení vlády se naposledy potvrdilo po zatčení Eliáše gestapem 27. září 1941. Stalo se tak též den, co byl zastupujícím říšským protektorem v Čechách jmenován Reinhard Heydrich. Zatčení ministerského předsedy a blízkého spolupracovníka bylo ohromnou ránou pro státního prezidenta Emila Háchu, který vzápětí nabídl svou demisi. O jeho nabídce hlasovala vláda. Krejčí, Kapras, Kamenický a Ježek se vyslovili pro Háchovo setrvání. Kalfus, Klumpar, Bubna a Kratochvíl byli proti. Čipera se hlasování zdržel. Hácha nakonec v úřadě zůstal.¹¹⁴ Muselo se však rozhodnout, kdo nahradí Eliáše.

Označit Josefa Ježka jednoznačně za kolaboranta nelze. Důkazy, které k tomuto účelu po válce shromáždil národní prokurátor a které Ježka označovaly za udavače gestapa, Národní soud odmítl jako neprůkazné, stejně dopadly i svědecké výpovědi, které byly z velké části založeny na doslechu a nepřímých okolnostech.¹¹⁵ Ježek představoval prototyp četnického kariérního důstojníka. Svými schopnostmi, pílí, znalostmi, ale i politickými konexemi, zákulisními hrami a intrikami se propracoval až k hodnosti generála četnictva. Zde by jeho kariéra nepochybně skončila. Přišla však mimořádná doba a s ní i mimořádné možnosti. Jedině v takto výjimečné situaci, v době německé okupace se mohl četník stát ministrem vnitra. Ježek si musel být vědom toho, že ministrem nemusí být nadlouho. Jeho postavení v úřadu i ve vládě bylo zpočátku slabé, neměl důvěru svých kolegů, ani právnické vzdělání běžně vyžadované i pro nejnižší místa politické konceptní služby. Aby si udržel ministerský post, musel dobře vycházet nejen s Eliášem jako svým přímým nadřízeným, ale i s Úřadem říšského protektora. Snad z této příčiny se u něj časem projevila aktivistická tendence, která jej spojovala s náměstkem předsedy vlády Jaroslavem Krejčím.

Roku 1939 se Josef Ježek nechal vládou jmenovat na místo generálního velitele četnictva, ještě před tím si zajistil souhlas velitele německé pořádkové policie SS-Brigadeführera Jürgena v. Kamptz.¹¹⁶ Jelikož byl v té době již ministrem vnitra, předkládal návrh na jmenování ministr spravedlnosti Krejčí. Od té doby zastával

¹¹³ Tamtéž, f. 301-1-1, protokol z výslechu Mikuláše Bubny z Litic ze dne 1. 2. 1946. Srov. tamtéž, f. 300-12-3, protokol z výslechu JUDr. Jaroslava Kratochvíla ze dne 9. 1. 1946.

¹¹⁴ T. PASÁK, *Pod ochranou*, s. 331.

¹¹⁵ NA, f. NS, ka. 57, č. j. 16/46, zápis o hlavním líčení a rozsudek Národního soudu v Praze.

¹¹⁶ ABS, f. 301-47-3, odbor politického zpravodajství ministerstva vnitra (MV) národnímu prokurátorovi – životopis Josefa Ježka ze dne 15. 2. 1946, s. 14.

Ježek dvě funkce a pobíral dva platy,¹¹⁷ přičemž v úřadu generálního velitele četnictva jej trvale zastupoval plk. Josef Rejř, zemský četnický velitel v Praze, kterého zase musel zastupovat pplk. Pelant.¹¹⁸ Místo generálního velitele bylo za republiky systemizované ve 2. hodnostní třídě (hodnost brigádního generála), v roce 1940 vláda schválila jeho přearažení do 1. třídy (hodnost divizního generála). Návrh vláde opět předkládal Krejčí. Ježek se tak hodnostně vyrovnal Eliášovi.¹¹⁹ Pro ministra vnitra tak mohla existovat již jen jedna vyšší funkce, a to pozice předsedy vlády. Příležitost se Ježkovi naskytla po Eliášově zatčení. Nová osobnost do čela protektorátní vlády se vybírala celý podzim až do ledna 1942. Uvažovalo se o vyslanci Vojtěchu Mastném, průmyslníku Otokaru Kruliš-Randovi.¹²⁰ V jednu chvíli nabídl K. H. Frank místo i Ježkovi. Není přesně jasné, zda Ježek váhal, odmítl, nebo zda nabídka byla stažena.¹²¹ Nakonec se zastupující protektor Heydrich rozhodl před Ježkem upřednostnit Jaroslava Krejčího, kterého označil jako člověka, jenž „*řekne ano vždy tomu, u něž je naposledy a kdy je vystaven okamžitému tlaku, jinak couvá před nejmenším odporem*“.¹²²

Konečné rozhodnutí mezi oběma kandidáty Heydrich zřejmě učinil až dne 17. ledna 1942, kdy si k sobě pozval ministry, kteří měli přejít do nové vlády a u kterých si zřejmě nebyl jistý jejich postojem – Ježka, Kalfuse a Kamenického. Na této audienci Heydrich za Frankovy přítomnosti otestoval jejich přístupnost a povolnost. Ve svých plánech na reformu protektorátního správního aparátu totiž potřeboval plnou součinnost vlády, jakýkoli by i sebemenší odpor, výmluvy a zdržování chtěl vyloučit hned na počátku jmenováním vhodných ministrů.¹²³ Odpovídala tomu i dispozice audienčního pokoje na Hradě, kde se Heydrich usídlil. „*Velký pokoj, uprostřed veliký kulatý stůl, na jedné straně židle pro Heydricha a na druhé (přes stůl) pro mne. Přítomný K. H. Frank měl židli asi jeden metr na levé mé straně s pohledem do mé levé tváře. Měl podle gestapácké manýry sledovati moji*

¹¹⁷ Tato skutečnosti trvala do října roku 1941, kdy vládní nařízení č. 440 ze dne 24. 10. 1941 pozastavilo ministrům a předsedovi vlády pobírání dvou a více platů ze služebního poměru nebo z veřejné funkce.

¹¹⁸ ABS, f. 301-1-3, protokol z výslechu mjr. v. v. Jaroslava Jindry ze dne 24. 1. 1946.

¹¹⁹ Tamtéž, f. 301-1-2, konstitut obviněného J. Ježka ze dne 12. 2. 1946.

¹²⁰ NA, f. NS, ka. 57, č. j. 16/46, Ježkův vlastnoruční záznam „Utvoření vlády dr. Krejčího a mé odstranění z vlády“ ze dne 6. 11. 1946.

¹²¹ ABS, f. 301-1-4, protokol z výslechu Jaroslava Oppelta ze dne 18. 1. 1946.

¹²² NA, f. NS, ka. 51, č. j. 16/46, výpis z řeči R. Heydricha pronesené v úzkém kruhu pozvaných v Německém domě v Praze dne 4. 2. 1942.

¹²³ K Heydrichově reformě protektorátní správy srov. Stanislav ŠISLER, *Příspěvek k vývoji a organizaci okupační správy v českých zemích v letech 1939–1945*, in: Sborník archivních prací 13 (1963), s. 46–95; Pavel MARŠÁLEK, *Veřejná správa Protektorátu Čechy a Morava v letech 1939–1945*, Praha 1999.

*mimiku obličje, což na mne působilo velmi nepříjemně.*¹²⁴ Co se během audience přesně odehrálo, nelze s jistotou dohledat, zachovala se sice trojí líčení samotného J. Ježka, všechna však pocházejí až z doby po válce.¹²⁵ V předpokojí čekal na svého ministra adjutant škpt. E. Hartel. Když Ježek vyšel, vyjádřil se k Hartelovi v krajním rozčilení: „*Kamaráde, zdá se mi, že jsme zde dnes naposled.*“¹²⁶ Ještě ten den večer si Heydrich pozval k rozmluvě zemského prezidenta Richarda Bienerta, kterého měl podle všeho připraveného jako záložního kandidáta na post ministra vnitra.¹²⁷

Nazítíř poslal zastupující protektor dopis státnímu prezidentovi, ve kterém mu sdělil, že „*der Minister Ježek während des Verlaufs der einundhalb stündigen Besprechung mehrfach den gebotenen Takt vermissen liess und abschliessend diesem Verhalten die Krone dadurch aufsetzte, dass er von sich aus die Unterhaltung beendete und sich dabei vom Staatssekretär in beleidigender Weise verabschiedete.*“¹²⁸ Heydrich oznámil Háchovi, že tím Ježek zcela pozbyl jeho důvěry, aby mohl zastávat jakoukoli veřejnou funkci, především pak ministerskou. Ze dne na den tak Ježek přestal být ministrem a nenastoupil ani do úřadu generálního velitele četnictva. Několik týdnů pobyl na zdravotní dovolené a v březnu 1942 byl již novým ministrem Richardem Bienertem přeložen do penze.¹²⁹

* * *

Dne 19. června 1945 vydal prezident osvobozené Československé republiky dekret č. 17 o Národním soudu. Jeho úkolem bylo potrestat především vysoce postavené osoby, jak je definoval § 2 zmíněného dekretu – státního prezidenta, členy protektorátních vlád, ústředního vedení Vlajky, Kuratoria pro výchovu mládeže, představitele České ligy proti bolševismu, Národní odborové ústředny zaměstnanců a Svazu zemědělství a lesnictví. Mimo ně spadali pod jurisdikci Národního soudu ještě kolaborující novináři a „*vůbec osoby, které byly vedoucím postavením v životě politickém, vysokým úřadem, vysokou funkcí velitelskou (...) vázány být svým*

¹²⁴ *Odchod ministra vnitra z protektorátní vlády (z paměti generála Ježka)*, in: Dějiny a současnost 10 (1968), 10, s. 47.

¹²⁵ Kromě úryvku z paměti citovaných v předešlé poznámce dále ABS, f. 301-1-2, konstitut obviněného J. Ježka ze dne 12. 2. 1946; a NA, f. NS, ka. 57, č. j. 16/46, Ježkův vlastnoruční záznam „*Utožení vlády dr. Krejčího a mé odstranění z vlády*“ ze dne 6. 11. 1946.

¹²⁶ ABS, f. 301-47-2, protokol z výslechu škpt. čet. Edmunda Hartela ze dne 4. 2. 1946.

¹²⁷ Tamtéž, f. 301-1-2, konstitut obviněného J. Ježka ze dne 12. 2. 1946.

¹²⁸ Tamtéž, f. 301-47-2, výňatek z dopisu zastupujícího říšského protektora státnímu prezidentovi ze dne 18. 1. 1942. „*Ministr Ježek během jeden a půl hodiny trvajících rozhovorů vícekrát porušil nutný takt a nakonec nasadil svému počínání korunu tím, že sám od sebe ukončil rozhovor a přitom se od pana státního tajemníka odporoučel tím nejurážlivějším způsobem.*“

¹²⁹ Tamtéž, f. 301-1-2, konstitut obviněného J. Ježka ze dne 12. 2. 1946.

spoluobčanům vlasteneckým vzorem“.¹³⁰ Český svaz válečníků nebyl mezi kolaborantskými organizacemi jmenován. Jeho vedoucí Otto Bláha i Robert Rychtrmoc přesto stanuli před Národním soudem, museli tedy spadat do kategorie osob s vedoucím postavením a velitelskou funkcí. Bláhovi se tak splnilo, oč po celý život usiloval. Dostal se do společnosti významných osobností protektorátu, mezi členy vlády, vedoucí představitele politického, kulturního i hospodářského života.

Ačkoli se dekret snažil přípravu jednotlivých procesů před Národním soudem co nejvíce urychlit (rušil vyšetřování, vyhledávání důkaz měl provádět rovnou národní prokurátor, s doručením obžaloby se obviněnému hned doručovala i obsílka k hlavnímu líčení), trvalo dalšího půl roku, než před trestním senátem stanuli první obžalovaní.¹³¹ Generálové Otto Bláha (soud však neuznal jeho titul a označoval ho za plukovníka), Robert Rychtrmoc a major gšt. Gustav Mohapl byli souzeni podle retribučního dekretu č. 16/1945 za zločiny proti státu, Bláha navíc za podíl na smrti Cetkovského. Jednalo se o vůbec první proces před Národním soudem. Hlavní líčení proto sledoval tisk, veřejnost očekávala pro obžalované tvrdý trest.

Bláha se hájil nutností nasadit v době okupace dvojí tvář a svoje styky s Němci se snažil vyrovnat poukazem na četné intervence, které mu konexe na německé úřady umožňovaly a které v řadě případů skutečně skončily propuštěním zadržného, či zmírněním jejího osudu.¹³² Jednou z mála osob, která se nebála vystoupit na Bláhovu obranu, byla profesorka Univerzity Karlovy v Praze Milada Paulová. Její blízký vztah k Přemyslu Šámalovi, vedoucímu odbojové organizace Politické ústředí, ji po Šámalově zatčení přivedl k Bláhovi, jenž vedl referát pro intervenční činnost v ČSSN. Bláhu znala již z podzimu 1939, kdy se mu podařilo dosáhnout propuštění dr. Karla Stloukala zatčeného 1. září při akci *Albrecht der Erste*. V Šámalově případě intervenoval u ředitele pankrácké věznice a na nějaký čas jej dostal na německou oční kliniku. Před převozem do Berlína jej však zachránit nedokázal.¹³³ Další intervence zmiňoval sám Bláha ve vývodních návrzích své obhajoby – ne všechny svědky se však podařilo najít, ne všichni Bláhovu pomoc potvrdili, ne všechno, co Bláha uváděl, musela být pravda.¹³⁴ Bláha toužil po uznání a obdivu. Ať už se mu toto nabízelo v roli zachránce českých lidí před nacisty, nebo když se intervence staly složitější a nebezpečnější, v úloze věrného stoupence německé říšské myšlenky.

¹³⁰ Dekret prezidenta republiky č. 17 ze dne 19. 6. 1945 o Národním soudu, § 2.

¹³¹ Tamtéž, §§ 8, 11.

¹³² NA, f. NS, ka. 7, č. j. 1/45, protokol hlavního líčení před Národním soudem.

¹³³ AKPR, f. KRP – protokol T, ka. 20, sg. T 1755/45, dopis prof. Milady Paulové Haně Benešové ze dne 21. 11. 1945.

¹³⁴ Srov. NA, f. NS, ka. 7, č. j. 1/45, jednotlivé vývodní návrhy JUDr. Kamila Resslera, obhájce O. Bláhy.

Dne 21. ledna 1946 v 13.45 odsoudil Národní soud Bláhu a Rychtrmoce k trestu smrti provazem. Po vynesení rozsudku Bláha poprosil, aby mohl být zastřešen, o milost pro něj žádaly manželka s dcerou.¹³⁵ Protože dekret č. 17 neumožňoval odvolání a nařizoval provedení trestu do dvou hodin od rozsudku, odbývalo se jednání o milost čistě telefonicky.¹³⁶ Předseda senátu zmírnění nedoporučil, stejně se vyjádřil i ministr spravedlnosti Prokop Drtina. Prezident Beneš tak pouze vzal na vědomí, že návrh na milost předložen nebude. Potom v 15.45 byl Otto Bláha na dvoře pankrácké věznice oběšen.¹³⁷

Po roce zasedl trestní senát Národního soudu ve věci bývalého četnického důstojníka znovu. Josef Ježek byl souzen sám – hlavní líčení s poslední protektorátní vládou proběhlo už půl roku předtím a značně ho poznamenala politická situace. Vztahy mezi stranami Národní fronty se začaly přistřívat a politické vlivy pronikly i do soudního rozhodování.

Dokazování v procesu s Krejčího/Bienertovou vládou trvalo od 29. dubna 1946 tři měsíce a kolidovalo s volební kampaní a prvními poválečnými volbami v květnu téhož roku. Vláda ani veřejnost se nemohly shodnout, zda podle § 1 dekretu č. 16 (tzv. Velkého retribučního dekretu) je účast v protektorátní vládě trestná sama o sobě. Jelikož se národní prokurátor neřídil vládním usnesením, aby se trestal jen ten, „*kdo dělal víc, než musel, nikoliv však ten, kdo dělal jen to, co musel dělat celý národ*“, musela vláda tuto otázku znovu projednat.¹³⁸ Přes nesouhlas komunistických ministrů odhlasovala tzv. *vysvětlení obžalobě*, kde doporučila tři tresty smrti. Komunisté se s otevřenou podporou sovětské diplomacie snažili dosáhnout co největšího počtu rozsudků smrti, ministr spravedlnosti Drtina však tvrději odmítal zasahovat do práce soudu. Předseda vlády Klement Gottwald nemohl pochopit, proč nechce lidová a národně socialistická strana instruovat „své“ soudce z lidu o „správné“ podobě rozsudku. Když trestní senát nakonec dospěl ke konsensu ohledně viny a trestu, nebyl v něm obsažen žádný trest smrti, u jednoho člena bylo dokonce upuštěno od potrestání. Avšak ani odložené vyhlášení rozsudku a horečnaté pátrání po nových inkriminujících důkazech nepřineslo výsledek. Šest soudců z lidu mělo (na rozdíl od exilových členů vlády) zkušenost s protektorátní realitou a podle toho také posuzovali vinu obžalovaných.¹³⁹

¹³⁵ Tamtéž, ka. 8, č. j. 1/45, záznam o rozsudku a popravě O. Bláhy a R. Rychtrmoce ze dne 21. 1. 1946.

¹³⁶ Dekret prezidenta republiky č. 17 ze dne 19. června 1945 o Národním soudu, § 16.

¹³⁷ AKRP, f. KRP, ka. 271, sg. R 16964/46, záznam o žádosti o milost O. Bláhy a R. Rychtrmoce ze dne 21. 1. 1946.

¹³⁸ Karel KAPLAN (ed.), *Dva retribuční procesy. Komentované dokumenty (1946–1947)*, Praha 1992, s. 38. Citováno dle Ondřej KOUTEK, *Prokop Drtina (1900–1980). Život českého demokrata*, disertační práce FF UK 2009, s. 298.

¹³⁹ Dušan TOMÁŠEK – Robert KVAČEK, *Obžalována je vláda*, Praha 1999, s. 175–196.

Dne 15. ledna 1947 začalo líčení s Josefem Ježkem. Původní radikalismus retribučních procesů z přelomu let 1945 a 1946 byl pryč. Proces s Josefem Ježkem jako jediným obžalovaným trval dvanáct dnů, na odsouzení Bláhy, Rychtrmoce a Mohapla jich před rokem senát potřeboval pouze pět.¹⁴⁰ Během líčení se soud přiklonil k výpovědi obžalovaného, podpořeného Jiřím Havelkou, při rozdílných výpovědích rozhodoval *in dubio pro reo* a především neuvěřil celé řadě svědků vypovídajících proti Ježkovi. Mezi soudními dokumenty se nachází dopis svědka obhajoby kriminálního inspektora Jaroslava Oppelta, tehdy už člena KSČ, který se Ježka vehementně zastával. Ve svém přípisu Karlu Švábovi na ústřední výbor KSČ označil policejního vyšetřování za zaujaté. „*Jako člen strany dávám tuto věc na vědomí a prosím, aby strana plně uvážila, co se děje proti gen. Ježkovi a zařídila [zvýraznil MK], aby tento odborník nebyl pro republiku ztracen.*“ Ježka se měla pokoušet odstranit „*stará agrární policajtská klika*“.¹⁴¹

Hlavní trumf obžaloby, Eliášův moták z vězení, ve kterém varuje před Ježkem, že „*zrazuje všechny*“, soud zcela odmítl.¹⁴² Podle výpovědi Eliášova osobního tajemníka předal vězněný premiér moták pankráckému dozorcí Adolfu Kolínskému, přes kterého již před tím posílal zprávy. Kolínský však měl jako příslušník gestapa značné problémy s tím, aby Eliášovy motáky vůbec někdo převzal – většina adresátů jej totiž považovala za provokatéra. Poslední zprávu a dopis na rozloučenou Eliáš sepsal dne 16. října 1941, když se dozvěděl, že Adolf Hitler zamítl jeho žádost o milost.¹⁴³ Právě v tomto posledním sdělení varoval před Ježkem. Kolínský je předal manželce jednoho vězně, která ho místo doručení uschovala na půdě. V roce 1944 si pro něj měl Kolínský znovu přijít, nicméně do rukou Eliášovy manželky je odevzdal až v červenci 1945. Soud po této výpovědi pochyboval o pravosti textu. Neuvěřil, že by se tak důležité varování před „zrádce“ nerozšířilo. Dalším důležitým důkazem svědčícím proti pravosti motáku byl rozbor kriminalisty Jaroslava Oppelta. V jeho očích byl Eliáš zrádce, který spolupracoval s gestapem a na jehož zprávy (podle něj bezpochyby fabrikované Němci nebo agrární klikou na ministerstvu vnitra) tedy nelze brát žádný zřetel.¹⁴⁴ Soud proto moták odmítl jako úplný nebo částečný podvrh gestapa.¹⁴⁵

¹⁴⁰ NA, f. NS, ka. 57, č. j. 16/46, protokol hlavního líčení u Národního soudu.

¹⁴¹ Tamtéž, informační zpráva J. Oppelta pro ÚV KSČ.

¹⁴² Tamtéž, rozsudek jménem republiky ze dne 28. 1. 1947.

¹⁴³ Jaroslav NEČAS, *Osobnost Adolfa Kolínského v letech 1905–1973*, diplomová práce FF MU 2013, s. 34–36.

¹⁴⁴ NA, f. NS, ka. 57, č. j. 16/46, informace o generálu Aloisi Eliášovi ze dne 4. 6. 1946.

¹⁴⁵ Tamtéž, rozsudek jménem republiky ze dne 28. 1. 1947. Na základě dnešních poznatků o Eliášově věznění a odbojové činnosti se kloním k názoru, že moták byl pravý. Oppeltovy domněnky o „fešáckém vězení“ A. Eliáše vyvrací poválečné svědectví dozorce Kolínského

Jedinými trestnými činy ve smyslu retribučního dekretu tak podle hlasování trestního senátu zůstaly čtyři Ježkovy projevy, které jako člen vlády učinil v rozhlasu a na veřejnosti. Po zhodnocení celé řady polehčujících okolností rozhodli soudci poměrem hlasů 5:2 o upuštění od potrestání.¹⁴⁶ Josef Ježek byl po téměř dvouleté vazbě propuštěn na svobodu. Ne nadlouho – v roce 1954 stanul před soudem znovu, komunistická justice jej tehdy odsoudila k doživotnímu trestu. Z vězení byl propuštěn amnestií roku 1960 a až do své smrti o devět let později se nezbavil dohledu státní bezpečnosti.¹⁴⁷

i monografii Dušana Tomáška a Roberta Kvačka, *Generál Alois Eliáš. Jeden český osud*, Praha 1996.

¹⁴⁶ Tamtéž, poradní protokol trestního senátu Národního soudu v Praze ze dne 28. 1. 1947.

¹⁴⁷ Radek GALAŠ, *Generálmajor Josef Ježek*, in: *Žamberské listy* 20, č. 13, s. 7.

Martin Klečacký

Josef Ježek und Otto Bláha – der Weg zweier Gendarmeriegeneräle vor das Nationalgericht

Zusammenfassung

Die Studie verfolgt die parallelen Lebensläufe der beiden Gendarmerieoffiziere Josef Ježek und Otto Bláha, deren Karriere während des Protektorats Böhmen und Mähren ihren Höhepunkt erreichte. Beide stammten aus tschechischen Verhältnissen und entschieden sich zuerst für die Karriere eines österreichisch-ungarischen Offiziers. Aus verschiedenen Gründen traten beide im gleichen Jahr zur Gendarmerie über, wo sie sich auch zum ersten Mal begegneten. Nach den Kriegsjahren und dem Zerfall der Habsburger Monarchie meldeten sie sich zum Dienst beim tschechoslowakischen Staat, von dem sie neue Gelegenheiten und vor allem einen Karrieresprung erwarteten, nichtsdestotrotz hörte ihre österreichische Vergangenheit nicht auf, sie zu verfolgen. Beide waren nämlich sehr ehrgeizig und sahen einer im anderen vor allem einen Konkurrenten im Rangaufstieg. Diese Aversion mündete in eine Serie von Streitigkeiten, Ehrverletzungs- und Verleumdungsklagen, aus denen Josef Ježek als Sieger hervorging, der sich gewandt seine Stellung in der Militärabteilung des Innenministeriums aufbaute. Demgegenüber entwickelte sich die Karriere von Otto Bláha trotz seiner unbestrittenen Fähigkeiten nicht zum Besten. Wegen seiner Streitigkeiten mit Vorgesetzten, einer Spionageaffäre und seinem unregelmäßigen Familienleben wurde er nach und nach von höheren Kommandofunktionen ausgeschlossen und schließlich Mitte der dreißiger Jahre in Pension geschickt. Sein Konkurrent Josef Ježek wurde dagegen in den Rang eines Generals der Gendarmerie und zum Landeskommandanten in der Slowakei und später in Tschechien erhoben. Das Münchner Abkommen und die anschließende deutsche Okkupation im März 1939 brachten eine grundlegende Änderung der innerstaatlichen Verhältnisse. Für beide Offiziere brachte diese Zeit auch neue Möglichkeiten. Bláha ergriff im Protektorat die Initiative und bot seine Dienste sowohl tschechischen als auch deutschen Ämtern an. Seine Ernennung zum Mitglied des Ausschusses des Tschechischen Verbands für die Zusammenarbeit mit Deutschen war nur der Anfang seiner neuen Karriere im Protektorat. Josef Ježek brachte die deutsche Besetzung das Angebot auf den Sessel des Innenministers in der Protektoratsregierung von Elias, unter normalen Umständen hätte sich ein Gendarmerieoffizier schwerlich an die Spitze eines wichtigen Machtressorts stellen können. Nach dem Krieg wurden Bláha und Ježek vor das Nationalgericht gestellt. Während der Prozess von Bláha überhaupt als erster verlief und der Gendarmeriegeneral zum Tode verurteilt wurde, gelang es Ježek ein Jahr später zu erreichen, dass er zwar für schuldig befunden wurde, das Gericht aber von der Bestrafung absah. Josef Ježek wurde erst wieder vom kommunistischen Regime in den fünfziger Jahren eingesperrt, und damals traf ihn eine lebenslange Freiheitsstrafe.

Martin Klečacký

Josef Ježek and Otto Bláha – the Story of Two Gendarmes Generals before the National Court

Summary

The study follows the parallel life stories of two gendarmes generals Josef Ježek and Otto Bláha, whose careers peaked during the Protectorate of Bohemia and Moravia. They were both of Czech origin and began their careers as officers in the Austro-Hungarian military. For several reasons, they both transferred to the gendarmerie in the same year and that's where they first met. After the war years and the disintegration of the Habsburg Empire, they offered their services to the Czechoslovak state expecting new opportunities and above all a career advancement. However, their Austrian past caught up with them eventually. Both were very ambitious and saw in each other a rival for higher positions. This aversion resulted in a series of disputes and actions for libel and slander which were won by Josef Ježek, who artfully had secured a position in the military department of the Ministry of the Interior. Otto Bláha's career, on the other hand, didn't develop in the best of ways despite his undeniable abilities. Because of his disputes with his superiors, espionage scandals and chaotic family life, he was gradually excluded from higher command positions, and finally in the mid-1930s he was forced into retirement. His adversary Josef Ježek, however, received a promotion to the rank of gendarmes general and provincial commander in Slovakia a later in Bohemia. The Munich Agreement and the German occupation that followed in March 1939 brought fundamental changes in the state's internal affairs. This period offered both officers new possibilities. In the Protectorate, Bláha offered his services to both Czech and German authorities. His new career under the Protectorate began with his appointment as committee member of the Czech Union for Cooperation with Germany. The German occupation offered Josef Ježek the position of Minister of Interior under Eliáš's protectorate government. In normal circumstances, the gendarmes general would have been unlikely to be at the head of such an important organ of power. After the war, Bláha and Ježek were brought before the National Court. While Bláha's case was the first and the former gendarmes general was sentenced to death, a year later the court refrained from punishing Ježek despite the fact that he was found guilty. It wasn't until the communist regime in the 1950s that Josef Ježek was arrested again and sentenced to life imprisonment.

Drahomír Jančík – Tomáš Kalina

„Náš plán je geniální improvizací.“

Formování konceptu československé dvouletky a její rozporné výsledky (1946–1948)

„Our plan is one of ingenious improvisation.“ The Formation of the Concept of the Czechoslovak Biennial and its Contradictory Results (1946–1948)

After World War II, a number of European countries, including Czechoslovakia, began to plan their economic development. In Czechoslovakia, the Communist Party overtook its political partners and on the eve of the 1946 May elections developed the concept of a two-year economic recovery plan, which was immediately adopted by the government following the party's victory at the elections. It applied a combination of indicative planning with some elements of Soviet planning methodology, and incorporated the business management system used at Bat'a. On the basis of the communist concept of the plan, the government established the Central Planning Board composed of national economic experts from different political parties where, but for few exceptions, Communist national economists tended to predominate and advocated the strategic objectives of their party (for instance, orientation towards the Soviet Union). The approved law on the two-year plan didn't anticipate any structural changes in industry. However, the process of fulfilling the plan laid the foundations for such changes (with special emphasis on heavy industry). Although the plan originated in the conditions of a mixed economy, the central allocation of production resources (energy and raw materials) became one of the instruments for restricting private business after the rise of the Communist dictatorship in 1948. Contrary to its original objectives, instead of restoring the balance in Czechoslovak economics, the two-year plan contributed to deepening its unevenness.

Keywords: History, 20th century, Czechoslovakia, economic development 1945–1948, planning, two-year plan of economic recovery 1947–1948, Central Planning Committee

Období prvních tří let po ukončení katastrofy druhé světové války, v čase tzv. limitované demokracie, se v podstatě na všech rovinách života československé společnosti odehrával zostřující se mocenský zápas mezi politickými subjekty. Tento zápas měl daleko do pouhých standardních bojů o pozice, v demokratických systémech periodicky kulminujících v období voleb, což si vedení demokratických stran uvědomilo až příliš pozdě. Právem podezíraly svého partnera v Národní frontě, stranu komunistickou, že jejím cílem je dosažení monopolu politické moci. Nedokázaly však dohlédnout, natož odvrátit, důsledky jejích četných dílčích, mnohdy nezvratných zásahů do politického i hospodářského systému, jimiž se ke svému cíli systematicky přibližovala. Takový charakter měly i její zásady do přípravy dvouletého plánu poválečné obnovy a poté do prvního roku jeho realizace. Ten druhý rok se již odvíjel ve změněných politických podmínkách po únorovém mocenském převratu. Samo plánování, stejně jako znárodňování, ještě neznamenal předzvěst etatizace ekonomiky po sovětském vzoru. Plánovalo se i znárodňovalo také v západoevropských demokraciích. V Československu však komunistické strana vnášela do těchto procesů prvky, jímž se posouvala směrem k dosažení svých cílů. Svou iniciativní činností bývala zpravidla v předstihu před ostatními politickými stranami. Bude to ona, kdo stanoví půdorys dvouletého plánu, vnese do něj některé mechanismy sovětské plánovací metodiky či položí důraz na metalurgii, v první řadě produkci železa, právě s ohledem na Sovětský svaz, který v obchodním styku požadoval především stroje.

Zrod koncepce dvouletého plánu

Krátce před květnovými parlamentními volbami, v předtuše volebního vítězství, se vedení komunistické strany rozhodlo vypracovat návrh vládního programu. Jeho součástí se měl stát i dvouletý hospodářský plán, jehož přípravou generální tajemník Rudolf Slánský pověřil tajemníka národohospodářské komise Ústředního výboru Komunistické strany Československa (ÚV KSČ) Ludvíka Frejku. Bezprostředně poté, 13. května 1946, na základě scénáře vypracovaného Josefem Goldmannem, zahájila komise práci na návrhu dvouletky. Jejím cílem mělo být usměrnění hospodářského vývoje, aby v roce 1948 jak výroba, tak spotřeba překročila úroveň roku 1937.¹ Podle původního optimistického záměru měla spotřeba na hlavu oproti roku 1937 stoupnout o 20 %. Předpokládalo se totiž, že v roce 1948 národní důchod dosáhne výše roku 1937, a to přes dvacetiprocentní úbytek obyvatelstva v důsledku odsunu Němců a Maďarů. Goldmann ale po střídavém zvážení hos-

¹ Národní archiv Praha (dále jen NA Praha), fond Národohospodářská komise ÚV KSČ 1945–48 (dále jen NHK), a.j. 57, fol. 7–9, Protokol z porady o dvouletém plánu konané dne 13. 5. 1946.

podářských možností navrhl snížení plánovaného přírůstku spotřeby na pouhou polovinu.²

Jak Frejka, tak Goldmann byli ve svých úvahách ovlivněni konceptem indikativního plánování, s nímž se seznámili ve Velké Británii již v průběhu války, a k němuž se bezprostředně po jejím ukončení uchýlila řada západoevropských vlád – např. ve Francii se právě zpracovával čtyřletý hospodářský plán odstartovaný rokem 1947.³ Teoretickým základem se jim stal ten jeho model, který vycházel z určení cílového tempa růstu ekonomiky, z něž se odvozovaly cíle jednotlivých hospodářských sektorů, přičemž k jejich dosažení měl plán zajistit potřebné zdroje, a to finanční (na investice), hmotné (suroviny) i potřebné pracovní síly. Do tohoto modelu vnašeli některé prvky sovětské plánovací metodiky, např. tzv. kontrolu podniků korunou, tedy prostřednictvím peněžního ústavu, který je financoval, či jmenovitě, tzv. dílčí úkoly, i domácí zkušenosti, zejména ze soustavy podnikového hospodářství uplatněné ve firmě Baťa a. s. Zlín.

Komunistická strana prozatím v souvislosti s dvouletým plánem nepředpokládala žádné strukturální změny. Jeho smyslem měla být „*hospodářská obnova a výstavba republiky*“, aby byly vytvořeny podmínky „*pro pronikavé zvýšení hospodářské a životní úrovně Československa*, (ale také, DJ–TK) *pro přechod k dlouhodobému plánování a pětiletkám*“.⁴ Nárokovala si však vůdčí postavení. Ve svých interních materiálech předpokládala, že plánovací sekce Národohospodářské komise ÚV KSČ se stane „*frakcí Státního úřadu plánovacího*“. Její model plánovací činnosti byl inspirován „sovětskými zkušenostmi“. Nepochybovala o tom, že Státní úřad plánovací převeze její koncepci dvouletého plánu, sestaví plány pracovních sil, uhlí a surovin, a že bude ve spolupráci s plánovacími odděleními hospodářských ministerstev koordinovat plánovací činnost jednotlivých ústředních ředitelství znárodněného průmyslu i hospodářských skupin Ústředního svazu československého průmyslu a schvalovat operativní měsíční plány až na úroveň jednotlivých závodů. Obdobně jako v průmyslu, i v zemědělství měl Státní úřad plánovací spolu s příslušným ministerstvem, v tomto případě s ministerstvem zemědělství, schvalovat a kontrolovat plány nižších složek hospodářské správy, rolnických komisí v okresech a obcích.⁵

² NA Praha, fond NHK, a.j. fol. 28–34, Přípis J. Goldmanna J. Dolanskému ze dne 22. 6. 1946.

³ Zdislav ŠULC, *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice 1945–1995)*, Praha 1998, s. 10; Václav PRŮCHA a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992, 2. díl – Období 1945–1992*, Brno 2009, s. 151–152.

⁴ NA Praha, fond NHK, a.j., 57, fol. 19, NHK při ÚV KSČ – Návrh statí o dvouletém plánu hospodářské obnovy a výstavby republiky v novém vládním programu (b.d.).

⁵ Tamtéž, fol. 39–41, Postup při vypracovávání plánu – diskusní podklad pro schůzi NHK (27. 6. 1946).

V politických jednáních vedoucích k vytvoření vlády pod vedením Klementa Gottwalda převzaly ideu dvouletého plánu jako součásti nového, tzv. budovatelského programu, všechny strany Národní fronty. Když 8. července Gottwald vystoupil v Ústavodárném Národním shromáždění s programovým prohlášením své vlády, v části věnované dvouletému plánu mohl klidně zopakovat jeho hlavní teze připravené ještě před volbami Národohospodářskou komisí ÚV KSČ.⁶

Do vypracování definitivní podoby dvouletého plánu byla zapojena politická grémia, celá hospodářská správa a všechny společenské organizace sdružené v rámci Národní fronty.

Na schůzce generálních tajemníků politických stran konané dne 1. srpna padlo rozhodnutí, že „*představitelé Národní fronty a jejich národohospodářští pomocníci budou se scházeti dále*“ a že „*z komunistického návrhu pracovního programu (dvouletky, DJ-TK) bude použito vše, co se bude hoditi*“.⁷ Na základě tohoto rozhodnutí se zrodila Ústřední kontrolní komise Národní fronty pro dvouletý plán složená ze zástupců politických stran, kteří předjednáváním jednotlivých částí plánu měli přispět k eliminaci případných vzájemných neshod. Postupně v ní začínala převažovat funkce agitační a mobilizační, jež měla pozvedat budovatelského ducha pracujících k vyšším výkonům při plnění úkolů dvouletého plánu.⁸

Ustavení Ústřední plánovací komise s úkolem rozetnout gordický uzel směrnic vlády

V polovině července vláda vytvořila zvláštní komisi jako svůj pomocný orgán, která měla převzít přípravu návrhu dvouletého plánu a po jeho schválení i kontrolu nad jeho plněním.⁹ Tato komise byla složená ze zástupců politických stran, jejichž počet byl odvozen od výsledků květnových voleb do národního shromáždění. Komunisty zastupoval vedle Gottwalda, který si ponechal formální předsednictví z titulu předsedy vlády, Ludvík Frejka, dále generální tajemník Ústředního svazu čs. průmyslu Jaroslav Fukátko, národohospodářský referent kabinetu předsedy vlády Milan Reiman a tajemník ÚV KSS Július Bránik. Sociálním demokratům

⁶ Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna (přístupná z www.psp.cz/eknih/index.htm), Ústavodárné Národní shromáždění Republiky Československé (dále jen NS RČS) 1946–1948 (stenoprotokoly), Protokol z 3. schůze konané dne 8. 7. 1946, prohlášení předsedy vlády Klementa Gottwalda.

⁷ NA Praha, fond NHK, a.j. 57, fol. 44, Přípis Národohospodářské komise ÚV KSČ R. Slánskému z 20. 12. 1946.

⁸ Tamtéž, fol. 84–89, Návrh na pracovní program Ústřední koordinační komise Národní fronty pro splnění dvouletého plánu (b. d.).

⁹ NA Praha, fond Úřad předsednictva vlády (dále jen ÚPV), Zápis 4. schůze třetí vlády konané dne 12. 7. 1946 – bod I – Návrh vládního usnesení k přípravě provádění budovatelského programu, s. 1.

byly přenechány funkce úřadujícího předsedy komise a jeho náměstka – první obsadil generální sekretář Hospodářské rady Edvard Outrata, druhou pak předseda Státního úřadu statistického Karel Maiwald. Vedle nich do komise sociální demokraté delegovali ještě vysokého úředníka z ministerstva sociální péče Františka Krause a náměstka generálního tajemníka Ústředního svazu čs. průmyslu Jaromíra Wiesnera. Národní socialisty reprezentoval známý národohospodář a továrník Jiří Hejda, předseda Inženýrské komory a poslanec Štěpán Ješ a profesor ČVUT Emanuel Šlechta, předseda národní správy Živnostenské banky. Straně lidové byla přiřazena jen dvě místa, která obsadila Vojtěchem Mixou působícím v redakci Lidové demokracie a Jaromírem Berákem, tajemníkem Ústředního svazu čs. průmyslu. Slovenské demokraty původně zastupoval Anton Kubrický, který ještě v létě 1946 své místo uvolnil profesorovi právnické fakulty v Bratislavě a prvnímu tajemníkovi Ústředního sdružení slovenského priemyslu Alojzu Maturovi, a náměstek předsedy Státního úřadu plánovacího Jozef Stanek.¹⁰ Vláda do této komise vyslala brigádního generála Jaroslava Čížka jako zástupce generálního sekretariátu obrany státu, který se stal jejím členem, ale bez hlasovacího práva.¹¹

Členové komise, která byla záhy nazývána Ústřední plánovací komisí, měli vystupovat výhradně jako odborníci – Gottwald jim ostatně v úvodním projevu výslovně zdůraznil, že „o programu vlády nelze diskutovat a o jeho náplni není z politického hlediska sporu, neboť program byl přijat všemi stranami Národní fronty. Úkolem zvláštní komise odborníků je najít nejschůdnější cestu k provedení programu“.¹² Sestavit dvouletý plán podle směrnic vlády znamenalo totéž jako najít způsob, jímž by bylo možno roztnout gordický uzel. Vláda očekávala, že se v průběhu dvou let hodnota celkové průmyslové výroby zvýší oproti roku 1937 o deset procent, přičemž požadovala padesátiprocentní nárůst výroby v tzv. úzkých profilech zahrnujících zhruba třetinu celkové průmyslové výroby. Pod označením „úzké profily“ se rozuměly energetické zdroje (uhlí, elektrický proud, syntetické pohonné hmoty), základní výrobky (železo, ocel, umělá hnojiva), nejdůležitější výrobky investiční (lokomotivy, nákladní vagóny, traktory, nákladní automobily a hospodářské stroje) a hlavní spotřební výrobky (zejména obuv a textilie).¹³

¹⁰ NA Praha, fond Generální sekretariát Hospodářské rady 1945–51 (dále jen GSHR), kart. 34, 1. schůze zvláštní komise odborníků při Hospodářské radě konaná dne 18. 7. 1946. Srov. Jiří HEJDA, *Žil jsem zbytečně. Román mého života*. Praha 1991, s. 256.

¹¹ Alexandra ŠPIRITOVÁ – Jana VÁCHOVÁ (ed.), *Příprava dvouletého hospodářského plánu. Stenografické záznamy Ústřední plánovací komise*, Studijní materiály Ústavu pro soudobé dějiny, Praha 2004, s. 3; srov. Jiří HEJDA, *Žil jsem zbytečně*, s. 257.

¹² NA Praha, fond GSHR, kart. 34, Zápis 1. schůze zvláštní komise odborníků při Hospodářské radě konané dne 18. 7. 1946.

¹³ NA Praha, fond Ministerstvo průmyslu 1945–50 (dále jen MP), kart. 1334, Důvodová zpráva k vládnímu návrhu ústavního zákona o dvouletém hospodářském plánu (říjen 1946), s. 5;

Vybrané dílčí úkoly dvouletého plánu (české země)										
Rok	1937	1945			1946				1947	1948
Měsíc	průměr	VI.	IX.	XII.	III.	VI.	IX.	XII.	plán měsíčně	plán měsíčně
Kamenné uhlí (v 1000 t)	1398	512	831	1083	1226	1040	1140	1181	1365	1479
Hnědé uhlí (v 1000 t)	1490	761	1165	1471	1753	1493	1622	1529	1819	1992
El. proud (v mil. kWh)	306	252 ^{a)}	330	387	415	380	414	480	470	544
Surové železo (v 1000 t)	140	29	43	47	73	79	89	97	112	122
Surová ocel (v 1000 t)	192	32	59	78	140	145	152	146	183	200
Automobily osobní (v kusech)	1052	0	30	18	176	246	468	551	861	1166
Automobily nákladní (v kusech)	327	10	62	46	236	204	406	251		
Motocykly (v kusech)	1187	116	148	609	1924	859	1972	1992	4170	4170
Traktory (v kusech)	17	0	0	0	4	60	138	104	470	750
Lokomotivy (v kusech)	6	0	0	0	5	16	12	.	19	24
Nákladní železniční Vagóny (v kusech)	97	0	110	62	420	966	1236	.	1025	1265
Bavln. příze (v 1000 kg)	6281	1091	2260	2476	3026	2698	2735	.	3440	3440
Obuv (v 1000 párech)	4207	1010	1425	1333	2409	2313	3008	.	2720	3270

^{a)} údaj za červenec 1945

Pramen: NA Praha, fond MP, kart. 1333, čj. 139 034/1947, Základní hospodářská data ČSR (12. 5. 1947).

To ovšem znamenalo, že objem výroby ve zbývajících jejích dvou třetinách zůstane nejméně o deset procent pod předválečnou úroveň. Tato skutečnost se ale podle předpokladů vlády neměla promítnout do životní úrovně obyvatelstva. Jeho spotřeba měla být naopak vyšší než v roce 1937, neboť do ní již nebyla započítána

rov. Václav PRŮCHA a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, s. 156–157.

spotřeba německého obyvatelstva, jehož četnost organizovaným odsunem rychle klesala.¹⁴ Tím ovšem před tvůrci dvouletého plánu vyvstával jeden ze závažných problémů limitujících hospodářský růst, a to nedostatek pracovních sil. K dalším limitům pak náležela bilance uhlí a surovin, v první řadě železa, ocele a barevných kovů, a únosný objem investic.

Ke své práci Ústřední plánovací komise potřebovala výchozí informace jak o výrobě, tak o potřebě pracovních sil, uhlí a surovin v jednotlivých odvětvích. Tyto informace jim ze znárodněných průmyslových závodů zjišťovala ústřední ředitelství a hospodářské skupiny, které je sumarizovaly, konzultovaly na ministerstvech.¹⁵ Ministerstva průmyslu a výživy měla připravit kategorizaci podniků – a to na podniky vyrábějící tzv. úzké profily, které měly být přednostně zajištěny pracovními silami, surovinami, uhlím i investicemi, na podniky, u nichž výroba i její zabezpečení mohla být po zvážení potřeb vnitřního i zahraničního trhu krácena, a konečně na podniky, jejichž produkce byla zbytečná a případné jejich uzavření by tedy neohrozilo plnění dvouletého plánu ani zásobování obyvatelstva.¹⁶

Hra podniků o přiděl pracovních sil, surovin a investic

Jak se předpokládalo, podniky v přirozené snaze vytvářet si rezervy nadhodnocovaly své předběžné požadavky na zajištění výroby v rámci dvouletého plánu.¹⁷ Když např. Státní úřad plánovací sumarizoval vznesené požadavky na pracovní síly, tak podle nich výrobě chybělo 820 000 pracovníků. Po prověření tohoto údaje i analýze možnosti Ústřední plánovací komise dospěla k závěru, že je zapotřebí získat nanejvýš nových 550 000 pracovních sil.¹⁸ Kde je nabrat, to byl ožehavý úkol pracovní komise pro mobilizaci práce ustavené při Hospodářské radě – předpokládané zapojení žen i mládeže do pracovního procesu bylo jen dílčím řešením. V Ústřední plánovací komisi Štěpán Ješ poukázal na tradiční rezervoár pracovních

¹⁴ Stenografický záznam z 2. schůze ÚPK ze dne 15. 8. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 9.

¹⁵ NA Praha, fond NHK, a.j. 57, fol. 37, Záznam o přípravě dvouletého plánu (b. d.), tamtéž, fol. 39–40, Postup při vypracování plánu (Diskusní podklad pro schůzi dne 28. 6. 1946).

¹⁶ Stenografický záznam ze 4. schůze ÚPK ze dne 28. 8. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 28.

¹⁷ Tento způsob chování podniků se přenesl do následných pětiletých plánů. V době jejich přípravy podniky maximalizovaly své požadavky na vstupy a minimalizovaly výstupy, pro což byl zaveden pojem mini-max. Zdislav ŠULC, *Stát a ekonomika. Příspěvek k teorii hospodářské politiky*, Praha 2004, s. 95nn.

¹⁸ V bilanci pracovních sil se Ústřední plánovací komise nakonec usnesla na čísle 575 000, přičemž 250 000 pracovních sil mělo přejít do průmyslu, 235 000 do zemědělství a 90 000 do stavebnictví. Usnesení ze 7. – 9. schůze se zásadami bilance pracovních sil, surovin, investic (11. 9. 1946), in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 73.

sil skrytý v přebujelé veřejné službě, státní i hospodářské správě, stejně jako v administrativním aparátu průmyslových podniků.¹⁹ Její členové si uvědomovali, že budovatelské nadšení a dobrovolnost obyvatelstva má své hranice a že bude nutno přikročit k nucenému nasazení, tedy administrativnímu přeražení např. z práce administrativní do manuální, mnohdy z práce lépe honorované na hůře placenou. Podstatu problému vystihl Jiří Hejda, když střízlivě prohlásil: „... *pokud jde o princip dobrovolnosti, je pesimistou: největší útěk je od těžké (špinavé) práce.*“²⁰ Ale právě na této práci, zejména v uhelných dolech a hutích, podstatnou měrou závisela realizace úkolů vytýčená ve vládním budovatelském programu.

Při sestavování bilance surovin, v prvé řadě železa, naráželi členové Ústřední plánovací komise na stejné problémy – požadavky výrobních podniků vysoko překračovaly možnosti československého hutnictví. Z patnácti vysokých pecí nacházejících se v českých zemích bylo v provozu osm. Jejich celková roční produkce železa dosahovala 1 650 000 tun, ale původní požadavky podniků ji přesahovaly o další milión tun. Jednáním se zástupci hutí a kovoprůmyslu byla roční spotřeba železa v podmínkách dvouletého plánu několikrát přepočítávána a redukována, až se dospělo ke konečnému rozhodnutí. Hutě souhlasily se zvýšením výroby železa na 1 800 000 tun ročně a ta byla rozdělena na krytí výrobních úkolů plánu, potřeb dopravy, strojních a stavebních investic, vývozu a údržby.²¹ Problémem železa se Ústřední plánovací komise zabývala od svého založení. Nejdříve narazila na cenový problém – v polovině srpna 1946 hutní průmysl vznesl žádost o 15 % zvýšení cen. Vládní program sliboval snižování cen, ale požadavek hutí naopak směřoval k jejich zvyšování. Rozkolísanost cen navíc znemožňovala kalkulaci výroby, a proto ústy Jiřího Hejdy byl vysloven požadavek, aby po dobu dvouletého plánu vláda zmrazila tendence k jejich růstu.²² Velkoobchodní ceny surovin, např. olovo, rostly již od počátku roku 1946, a do ceny železa se již mohly promítat vyšší výrobní náklady spojené se zpracováváním železné rudy ze Sovětského svazu.

Československé vysoké pece pracovaly z větší části se švédskou rudou s vysokým obsahem železa, až s 63 %, ostatně již koncem roku 1945 Vítkovické železářny obnovily dovoz rud ze svých dolů ve Švédsku.²³ Následujícího roku začala

¹⁹ Stenografický záznam ze 4. schůze ÚPK ze dne 28. 8. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 23.

²⁰ Tamtéž, s. 24.

²¹ Stenografický záznam z 20. schůze ÚPK ze dne 28. 9. 1946 a z 21. schůze konané téhož dne, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 180, 192.

²² Stenografický záznam z 2. schůze ÚPK ze dne 15. 8. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 17.

²³ Jaroslav FOLTA (ed.), *Studie o technice v českých zemích 1945–1992*, sv. 1, Praha 2003, s. 218. Vítkovické železářny vlastnily ve Švédsku společnost „Freja“ Bergwerks Aktiebolaget Stockholm disponující několika železorudnými doly v oblasti Kiruny. Alice TEICHOVÁ, *Mezinárodní kapitál a Československo v letech 1918–1938*, Praha 1994, s. 67.

do Československa přicházet ruda ze Sovětského svazu podstatně horší kvality, jen s 45 % obsahem železa a ještě k tomu s velkou příměsí kysličníku křemičitého. Jeho vyloučení vyžadovalo přísady vápence a větší množství koksu než tomu bylo při zpracovávání rud švédských. Tavba sovětské rudy byla proto dražší, surového železa se přitom získalo méně a železářny ztratily možnost zpeněžit strusku, jak to činily po tavbě švédské rudy. Švédská ruda totiž, na rozdíl od sovětské, obsahovala fosfor přecházející do strusky, která pak sloužila za výchozí surovinu při výrobě fosfátových hnojiv. Generální ředitel Československých hutí národní podnik Jaroslav Jičínský při jednání v Ústřední plánovací komisi nesdílel proto Frejkovo nadšení pro sovětskou rudu a upřednostňoval před ní dodávky rudy z Jugoslávie, o nichž se právě jednalo. Sovětskou rudu neodmítal, jako odborník jen požadoval, aby její kvalita se rovnala té, kterou Sovětský svaz z oblasti Krivoj Rog dodával Československu před válkou a která svým obsahem železa přesahujícím 60 % se mohla měřit s rukou švédskou.²⁴

I v případě investic podniky, ale i ústřední ředitelství a hospodářské skupiny své potřeby zveličovaly. Pro toto jednání našly pochopení u nadřízených orgánů, ba dokonce na ministerstvu průmyslu jim při konzultacích o výši investic radili, aby je nárokovali v co nejširším rozsahu.²⁵ Některé požadavky na investice byly až kuriózní, např. na zřizování kurníků a salaší.²⁶ Když Státní úřad plánovací provedl bilanci investic na základě požadavků průmyslových a zemědělských podniků, dostal se k částce 122 miliard. Taková částka vysoko přesahovala možnosti československé ekonomiky.²⁷ S návrhem na její zrealizování vystoupil v Ústřední plánovací komisi Ludvík Frejka, který své řešení odvozoval z poměru investic k národnímu důchodu v roce 1937. Národní důchod Československa se v tomto roce podle odhadů pohyboval mezi 60–67 miliardami korun. Této částce odpovídala v roce 1946 suma 200 miliard, neboť mzdy i ceny stouply zhruba třikrát. Evropské země před válkou investovaly nejvýše do 10 % národního důchodu. Frejka, když bral v úvahu potenciál poválečné československé ekonomiky připouštěl, že maximální ještě únosná míra podílu investic na národním důchodu by mohla ještě dosahovat 15 %, tedy 30 miliard ročně.²⁸ V dvouletém plánu mělo být tedy proinvestováno celkem

²⁴ Stenografický záznam ze 17. schůze ÚPK ze dne 26. 9. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 148; srov. Jiří HEJDA, *Žil jsem zbytečně*, s. 257.

²⁵ NA Praha, fond NHK, a.j. 57, fol. 60a, Zápis ze schůze širší Národohospodářské komise konané dne 5. 9. 1946.

²⁶ Stenografický záznam ze 14. schůze ÚPK ze dne 23. 9. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 111.

²⁷ Stenografický záznam ze 4. schůze ÚPK ze dne 28. 8. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 23.

²⁸ NA Praha, fond NHK, a.j. 57, fol. 47, Ludvík FREJKA, *Investice v dvouletém plánu* (b. d.). Diskuse na půdě ÚPK viz Stenografický záznam z 6. schůze ÚPK ze dne 2. 9. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 38–45.

60 miliard korun, přičemž tato částka nezahrnovala investiční potřeby ministerstva národní obrany, které v letech 1947 a 1948 měly dosáhnout jedenácti miliard korun.²⁹

Úskalí dělby investic

Frejka svůj referát o investicích nesporně konzultoval s Josefem Goldmannem, na němž bylo, aby usměrnil národohospodářské aktivisty komunistické strany, kteří pod dojmem volebního vítězství se již viděli vítězi i v ekonomice a do připravovaného plánu prosazovali co nejvyšší čísla. Na schůzi Národohospodářské komise ÚV KSČ konané počátkem září 1946 Goldmann konstatoval, že plánovači od ministerstev až k hospodářským skupinám sice převzali zodpovědnost za splnění stanovených úkolů, ale podle očekávání se zajistili vysokými požadavky na investice. Doslova prý všichni všude chtěli v průběhu dvou let vše modernizovat, racionalizovat a současně odstranit všechny škody z doby války a okupace. Uvědomoval si nepopulárnost, ba choulostivost redukce investic, zejména ve slovenské prostředí, které takový krok vnímalo jako ústrky z české strany.³⁰ Obhajoval svůj postup v průmyslové komisi při Hospodářské radě, v níž se zasadil o to, aby v návrhu dvouletého plánu byl úhrn investic do průmyslu snížen na 25 miliard korun, a aby byly redukovány i požadavky na investice v zemědělství, na bytovou výstavbu a veřejné stavby a do dopravy, jejichž úhrn vyčíslil sumou 43 miliard. Jeho argumentace jako ekonomka byla jasná: *„Máme jen dvě možnosti: Vědět, kolik můžeme investovat a pak se nám podaří splnit vládní program, zvýšit úroveň lidu a splnit i politické úkoly dvouletky, anebo provedeme investice ad infinitum, ale pak budeme muset snížit životní úroveň. Ale ani tato oběť by nestačila a ke konci dvouletky*

²⁹ NA Praha, fond GSHR, kart. 25, Koncept návrhu projevu předsedy vlády při předložení vládního návrhu zákona o dvouletém plánu (dr. Klimecký 22. 10. 1946), s. 15 (ručně vepsaná glosa); Stenografický záznam z 9. schůze ÚPK ze dne 11. 9. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 69.

³⁰ NA Praha, fond NHK, a.j. 57, fol. 60–60 a, Zápis ze schůze širší Národohospodářské komise konané dne 5. 9. 1946. Národohospodářské oddělení sekretariátu ÚV KSS mj. požadovalo zařazení výstavby hydroelektráren, zejména na Váhu, vybudování moderních přístavů na Dunaji v Bratislavě a v Komárně, kde měla být urychleně dokončena stavba nové loděnice. Zvláštní důraz kladlo na výstavbu těžkého průmyslu, zejména vysokých pecí, ocelárny a válcovny, dále na výstavbu závodů na zpracování lehkých kovů (hliníku a hořčíku), na vybudování několika moderních kovodělných závodů a modernizaci závodů v Dubnici, Podbrezové, Filakově, Trenčianských Biskupcích a v Krompaších, na výstavbu celostátní rafinerie minerálních olejů v blízkosti Dunaje, stejně jako průmyslu umělých hmot a farmaceutického závodu. Jen na investice do cestovního ruchu požadovalo 950 miliónů. Kromě toho se domáhalo, aby výkupním organizací byla uložena povinnost odebrat za předem stanovené ceny jakékoli množství zemědělských výrobků odpovídající kvality, které jim budou slovenskými zemědělci nabídnuty. Tamtéž, fol. 13–15. Přípomínky národohospodářského oddělení sekretariátu ÚV KSS k návrhu státi o dvouletém plánu (4. 6. 1946).

*měli bychom nejen nízkou životní úroveň, ale celou spoustu nedokončených staveb po celé republice.*³¹ V diskusi o Goldmannových závěrech se střídal optimismus s pesimismem, ale nakonec převážil první, jak o tom svědčí prohlášení jednoho z členů národohospodářské komise ÚV KSČ: „*Náš plán je geniální improvizací. A pustíme-li se do jeho uskutečňování s revolučním optimismem, jistě se nám zdaří.*“³²

Frejkou přednesený návrh na snížení investic, na jehož koncipování se Goldmann podílel, členové Ústřední plánovací komise plně akceptovali. Bezprostředně poté se na její půdě rozhořel zápas jednak o rozdělení částky 60 miliard mezi pět oborů – průmysl, zemědělství, dopravu, výstavbu bytů a tzv. techniku, pod níž se rozuměly pozemní, vodohospodářské, dopravní a jiné veřejné stavby, jednak mezi české země a Slovensko. Tak např. přítomný zástupce průmyslové komise při Hospodářské radě neváhal varovat, že klesnou-li investice do průmyslu pod 26–28 miliard, dojde prý k vážným poruchám v jeho výrobní schopnosti.³³ Nespokojenost na slovenské straně mj. vyvolávalo stanovisko ministerstva průmyslu k obnově jediné vysoké pece na Slovensku v Tisovci zpracovávající domácí železnou rudu. Tato vysoká pec byla koncem války zničena, sice se na její rekonstrukci pracovalo, ale ministerstvo průmyslu zamýšlelo přenést do ní výrobu nýtů, z hlediska nákladů totiž v ní výroba železa nebyla rentabilní. Zachování hutnictví železa na Slovensku ovšem slovenská strana vnímala jako součást národní prestiže, a tak se otázka Tisovce stala otázkou navýsost politikou, kterou měl Edvard Outrata jako úřadující předseda Ústřední plánovací komise osobně projednat s náměstkem předsedy vlády a předsedou Komunistická strany Slovenska Viliamem Širokým.³⁴ Širokého stanovisko bylo zřejmě přímočaře jasné, neboť na schůzi Ústřední plánovací komise konané po čtyřech dnech se již s výrobou železa v Tisovcích počítalo.³⁵

³¹ Tamtéž, fol. 60 c-d, Zápis ze schůze širší Národohospodářské komise konané dne 5. 9. 1946.

³² Tamtéž, fol. 60 f, Zápis ze schůze širší Národohospodářské komise konané dne 5. 9. 1946.

³³ Stenografický záznam z 9. schůze ÚPK ze dne 11. 9. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 72.

³⁴ Stenografický záznam ze 17. schůze ÚPK ze dne 26. 9. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 146, 149.

³⁵ Stenografický záznam z 22. schůze ÚPK ze dne 30. 9. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 206.

Rozložení investic v dvouletém plánu na léta 1947–48 (v miliardách korun)			
	české země	Slovensko	celkem
Průmyslová a řemeslná výroba	18,58	6,80	25,38
Zemědělství	3,11	2,10	5,21
Doprava	10,38	4,71	15,09
Opravy bytů a bytová výstavba	9,20	4,80	14,00
Pozemní, vodohospodářské, dopravní a jiné veřejné stavby	6,47	3,73	10,20
C e l k e m	47,74	22,14	69,88

Pramen: *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé* 1946, čís. 192, Zákon o dvouletém hospodářském plánu, s. 1199.

Přístup slovenských národohospodářů k přípravě dvouletého plánu završoval čas od času příčinu jejich kritice, např. při projednávání investic do slovenského kovoprůmyslu, kdy Ludvík Frejka nespokojeně poznamenal: „*Jde o dosti značné částky, které jsou roztrženy a dohromady není nikde nic vidět. Měli by v rámci dvouletky dělat něco většího.*“³⁶ Z věcných, ale i politických důvodů se slovenským požadavkům na industrializaci Slovenska vycházelo dalekosáhle vstříc. Svědčí o tom mj. výše investic, na níž se Ústřední plánovací komise shodla. Na Slovensku podle jejích propočtů mělo být proinvestováno 21,7 miliard korun, byť se na tvorbě národního důchodu podílelo jen 23 miliardami. Uplatnila-li by se vůči němu zásada, že investice mohou obsáhnout nejvýše 15 % národního důchodu, pak by jeho část vyprodukovaná na Slovensku umožňovala investice pouze ve výši 3,4 miliard korun. Jak konstatoval národohospodářský referent kabinetu vlády Milan Reiman, mezi touto částkou a objemem přidělených investic byl rozdíl ve výši 18,3 miliardy korun, který představoval „*pomoc českých zemí Slovensku*“.³⁷ Na oplátku mělo Slovensko výpomoci českým zemím pracovními silami, jejichž počet podle náměstka generálního sekretáře Hospodářské rady Jozefa Púčika měl dosáhnout 300 000.³⁸ Jak upozornil slovenský zástupce Alojz Matura, s jejich nasazením souvisel ale jeden nezanedbatelný politický problém, jehož překlenutí vyžadovalo jistý čas. Za tzv. slovenského štátu se razilo heslo „*Slováci nechť mají zaměstnání na Slovensku*“. Na slovenské vesnici se životní úroveň zvýšila, byť nedosáhla

³⁶ Tamtéž, s. 237.

³⁷ Stenografický záznam z 23. schůze ÚPK ze dne 30. 9. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 241.

³⁸ Slovenská strana spojovala otázku pracovních rezerv s řešením maďarské otázky a s problémem reslovakizace. V této době předpokládala, že jádro pracovních rezerv k nasazení do hospodářství českých zemí zajistí organizovaný nábor mezi maďarským obyvatelstvem. Stenografický záznam z 23. schůze ÚPK ze dne 30. 9. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 241.

úrovně vesnice české, ekonomický tlak hledat práci jinde poklesl. „*Bylo by dnes velmi těžko únosné,*“ konstatoval Matura, „*aby šli lidé pracovat do Čech.*“³⁹

Investice do zemědělství měly vést k jeho mechanizaci, za jejíž páteř se pokládala výstavba sítě okresních strojních stanic vybavených nejnětějším počtem traktorů a velkých hospodářských strojů. Traktory podle vyjádření generálního tajemníka Ústředního svazu čs. průmyslu Jaroslava Fukátka představovaly přitom po nasycení vnitřního trhu dobrý vývozní artikl, o nějž již projevovala zájem Velká Británie a Jižní Afrika. Současně mělo dojít k rozšíření místních a obvodních zemědělských strojních disponujících stroji jako např. samovazači, mlátičkami, nakládači, sázeči a vyorávači brambor, ba i pračkami na prádlo a ždímačkami. Mechanizace měla přispět ke snížení deficitu pracovních sil v zemědělství, který byl zvláště citelný v důsledku odsunu Němců. Podle údajů z roku 1930 jich samostatně hospodařilo na 270 000, v českých zemích obdělávali 1,3 miliónu hektarů půdy. Tato půda propadlá konfiskaci byla rozdělována zhruba mezi sto tisíc nových českých rolnických usedlostí, z nichž většina trpěla nedostatkem pracovních sil.⁴⁰

Míru zemědělských investic posuzovala Ústřední plánovací komise zvláště pečlivě. Mnozí její členové se obávali důsledků růstu zemědělské výroby. Nejvýstižněji celý problém pojmenoval Vojtěch Mixa, když narážející na hospodářské poměry meziválečného Československa poznamenal: „*Nechceme znovu pracně vytvořit přebytky zemědělské výroby, s nimiž jsme po 20 let nevěděli co dělat.*“⁴¹ V průběhu dvouletky se proto podle vládního programu měl zvýšit pouze objem živočišné výroby, a to hovězího masa o 35 %, vepřového masa a sádla o 100 %, mléka o 75 %, másla o 10 % a vajec o 50 %.⁴²

³⁹ Stenografický záznam z 24. schůze ÚPK ze dne 2. 10. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 257.

⁴⁰ Ústavodárné NS RČS 1946–1948 (stenoprotokoly), Protokol z 3. schůze konané dne 8. 6. 1946 – Prohlášení předsedy vlády K. Gottwalda; Stenografický záznam ze 7. schůze ÚPK ze dne 9. 9. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 51.

⁴¹ Stenografický záznam ze 7. schůze ÚPK ze dne 9. 9. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 54.

⁴² Magdaléna BERANOVÁ – Antonín KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, Praha 2010, s. 384.

Předpokládaná a plánovaná roční produkce živočišné výroby (v tunách)				
		1946	1947	1948
Hovězí maso	České země	102 000	111 400	120 800
	Slovensko	18 000	28 800	39 600
	Československo	120 000	140 200	160 400
Vepřové maso	České země	98 000	144 600	191 250
	Slovensko	34 000	54 500	75 000
	Československo	132 000	199 100	266 250 (266 300)
Vepřové sádlo	České země	19 600	28 925	38 250
	Slovensko	7 400	11 200	15 000
	Československo	27 000	40 125 (40 100)	53 250 (53 300)
Máslo	Československo	45 000	47 500	50 000
Mléko (v 1000 hl)	České země	15 100	19 711	24 320
	Slovensko	3 820	5 929	8 039
	Československo	18 920	25 640	32 359
Vejsce (v 1000 ks)	České země	642 422	710 000	906 637
	Slovensko	105 300	160 000	265 500
	Československo	747 722	870 000 (1 025 000)	1 172 137 (1 172 000)

Pramen: NA Praha, fond MP, kart. 1334, Důvodová zpráva k vládnímu návrhu ústavního zákona o dvouletém hospodářském plánu (říjen 1946), s. 27–28. V případě, že schválený zákon o dvouletém plánu uvádí jiná čísla, jsou uvedena v závorce. *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé 1946*, čís. 192, Zákon o dvouletém hospodářském plánu, s. 1198.

V oblasti rostlinné výroby vláda nestanovila žádné priority. V zásadě se v ní mělo v roce 1948 dosáhnout předválečné úrovně, přičemž jedinou výraznější změnu vneslo zvýšení produkce těch plodin, kterých bylo zapotřebí k zajištění nárůstu produkce živočišné výroby. Vzhledem ke snížení počtu obyvatelstva po ukončení odsunu Němců produkce obilovin a dalších zemědělských plodin zhruba v objemu roku 1937 nejenže kryla stávající spotřebu, ale dávala i naději na zvyšování přidělů potravin na osobu v rámci lístkového přidělového systému. Předpokládalo se přitom, že přebytky pro české zemědělství tradičních exportních komodit, jako cukru, sladu, chmele a brambor, se umístí na zahraničních trzích.

Očekávané výnosy hlavních plodin ve dvouletém plánu (v tunách)			
	1937	1947	1948
Pšenice	1 374 000	1 474 900	1 484 600
Žito	1 479 000	1 278 200	1 187 100
Ječmen	1 122 000	1 056 200	1 122 500
Luštěniny	72 000	56 900	55 300
Brambory	11 912 000	9 144 100	8 781 600
Cukrovka	5 986 000	4 826 800	4 719 200
Olajniny	33 800	165 000	165 000

Pramen: NA Praha, fond MP, kart. 1334, Důvodová zpráva k vládnímu návrhu ústavního zákona o dvouletém hospodářském plánu (říjen 1946), s. 26; *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé 1946*, čís. 192, Zákon o dvouletém hospodářském plánu, s. 1198.

Vyrovňávání hospodářské úrovně v rámci českých zemí

Příprava výrobního plánu nejvýznamnějších odvětví byla provázána s přípravou plánů oblastních, zaměřených na industrializaci Slovenska⁴³ a na povznesení hospodářsky slabých krajů českých zemí. Právě do těchto krajů měl být přesouván průmysl z pohraničí a středních Čech tak, aby se zaměstnanost vyrovnala. Ve středních Čechách bylo zaměstnáno v průmyslu 1242 osob na 100 km², v jižních Čechách jen 289. V počtu pil se Šumava bohatá na dřevo nacházela o 17 % pod průměrem v Čechách.⁴⁴ Za hospodářsky slabé kraje se považovaly jižní Čechy, střední Povltaví, Podbrdsko, Českomoravská vysočina, Valašsko a Slovácko. Vedle výstavby nových provozů měly k jejich zprůmyslnění přispět i konfiskáty z pohraničí. Do vnitrozemí měly být přesunuty ty z nich, které měly význam z hlediska obrany, tedy především podniky kovodělné.⁴⁵

V jižních Čechách disponujících velkým lesním bohatstvím a příhodnými podmínkami pro rozvoj živočišné výroby se počítalo s výstavbou nových pil a rozšířením kapacit stávajících, v návaznosti na nich se zvýšením počtu dřevozpracujících závodů i papíren, a v neposlední řadě s výstavbou závodů masného průmyslu. V Českých Budějovicích měl být např. vybudován národní podnik Igla včleněním čtyř konfiskátů z pohraničí a rozšířen výrobní program znárodněné firmy Bukovanský o výrobu pérových konstrukcí, v Březnici měla vzniknout továrna na výrobu kovového zboží přesunutím zkonfiskované firmy A. Seifert z Horní Blatné, Volary se měly přeměnit ve středisko pílařského a dřevozpracujícího průmyslu s odbornou pílařskou školou.

Ve středním Povltaví a Podbrdsku se zvažovaly možnosti zužitkování rud – měděné, stříbrné, olovnaté a dalších. Novým střediskem olovnářského průmyslu se mělo stát Příbramsko, do nějž se mělo soustředit zařízení z jiných zrušených již olovnářských závodů. V jílovském a benešovském okrese měly být např. založeny elektrotechnické provozy. Tato oblast měla být zprůmyslňována přemístěním jednak konfiskátů z pohraničí, jednak provozy z Prahy v rámci akcí k jejímu ozdravení připravených plánovací komisí hlavního města.

Na Českomoravské vysočině se počítalo s rozvojem dřevařského, textilního a potravinářského průmyslu, zvláště pak rybníkářství a zpracování rybího masa, a výroba hudebních nástrojů. V Jihlavě měl např. vzniknout národní podnik Pal vybavený stroji z jáchymovské továrny na karburátory a sokolovské továrny na měřicí

⁴³ Blíže viz V. PRŮCHA a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, s. 157–158.

⁴⁴ NA Praha, fond MP, kart. 1333, čj. 252 549/46, Zápis z porady konané na ministerstvu průmyslu o industrializaci hospodářsky slabých krajů ve dvouletce (7. 9. 1946).

⁴⁵ NA Praha, fond GSHR, kart. 154, Návrh usnesení Ústřední plánovací komise o rozšiřování, přemísťování a zakládání nových podniků přednostně v hospodářsky slabých krajích z 8. 6. 1947.

přístroje, přičemž Čsl. Zbrojovka Brno by do něj převedla výrobu vstříkovacích čerpadel, v Novém Městě na Moravě zase měla být založena výroba jemné mechaniky. Na Valašku se předpokládal rozvoj zejména textilního a dřevozpracujícího průmyslu, dále rozšíření výrobního programu Moravských elektrotechnických závodů ve Vsetíně, rozvinutí výroby obuvi ve Veselé na Moravě, kam měly znárodněné podniky Baťa Zlín a Fatra Napajedla umístit pomocné provozy.

Na Slovácku měl být dobudován průmysl potravinářský specializující se na zpracovávání ovoce, zeleniny, vína, papriky i tabáku. V okrese Uherské Hradiště měla být zavedena výroba jemné mechaniky – počáteční strojní vybavení poskytly konfiskáty z různých oblastí, např. firmy Siemens a spol. z Rokytnice nad Jizerou.⁴⁶

Zákon o dvouletém plánu na půdě parlamentu

Výsledkem práce Ústřední plánovací komise byl návrh zákona o dvouletém plánu, který byl koncipován jako plán odvětvový, sladil dílčí plány jednotlivých výrobních odvětví, např. strojírenského, stavebního, zemědělského a dopravního, kombinovaný s plánem oblastním. Těžiště práce Ústřední plánovací komise spočívalo v rozložení investic podle vládou stanovených priorit, a to jak do průmyslové, tak zemědělské výroby. Jim bylo podřízeno přidělování surovin, energie i pracovních sil. Těmito předpoklady pak byly přímo či nepřímo limitovány výrobní možnosti a předurčen směr hospodářského vývoje. Systému plánování byl přímo podřízen znárodněný sektor představující 60–70 % průmyslového potenciálu státu. Nepřímo, např. přidělováním kontingentů surovin či uhlí, měl ovšem vliv i na jeho zbývající „neplánovanou“ část.⁴⁷

Práce Ústřední plánovací komise na návrhu rámce dvouletého plánu skončila 8. října 1946, kdy jej odevzdala předsedovi vlády Klementu Gottwaldovi. Po projednání návrhu ve vládě a v národním shromáždění měla následovat druhá fáze plánovací činnosti.⁴⁸ V ní měl být celostátní plán rozpracován podle druhů hospodářské činnosti (dílčí plány pro průmysl, zemědělství atd.), podle území (industrializace Slovenska, pomoc hospodářsky slabým krajům v českých zemích) a podle času (plány roční, čtvrtletní a měsíční).⁴⁹ Podle interních materiálů komunistické

⁴⁶ Tamtéž, Ideový návrh pracovní komise pro pomoc hospodářsky slabým krajům v českých zemích z 10. 12. 1946 předložený Ústřední plánovací komisí.

⁴⁷ NA Praha, fond ÚPV, Zápis z 12. schůze čtvrté vlády konané dne 11. 5. 1948, bod III – Zpráva o plnění dvouletého hospodářského plánu v roce 1947, s. 10; srov. tamtéž, fond MP, kart. 1334, Důvodová zpráva k vládnímu návrhu ústavního zákona o dvouletém hospodářském plánu (říjen 1946), s. 2, 7.

⁴⁸ Stenografický záznam z 2. schůze ÚPK ze dne 15. 8. 1946 a 30. schůze ze dne 8. 10. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 7, 267.

⁴⁹ NA Praha, fond MP, kart. 1334, Důvodová zpráva k vládnímu návrhu ústavního zákona o dvouletém hospodářském plánu (říjen 1946), s. 78–79.

strany v zásadě kopírujících Baťovu soustavu podnikového hospodářství měli její členové zastávající v průmyslových závodech vedoucí funkce zajistit, aby uložené výrobní úkoly byly rozplánovány až na úroveň dílen či pracovišť. Okamžitě měli začít s přípravou plánů „nejméně na každý z prvních tří měsíců roku 1947, nebo ještě lépe na jednotlivé týdny a kde je to možné na jednotlivé dny a směny“.⁵⁰

Při koncipování dvouletého plánu se sledoval postup při zavádění soustavy plánovaného hospodářství v Polsku a Jugoslávii a přihlíželo se k metodice plánování uplatňované v Sovětském svazu, vyznačovala se ale některými specifickými rysy. Na rozdíl od sovětských pětiletok československá dvouletka necílila ke strukturálním změnám v ekonomice. Preferovala sice některá výrobní odvětví, např. hutnictví, nikoli však ve smyslu rozšiřování výrobních kapacit, nýbrž jejich modernizací. O tomto přístupu svědčí např. rozhodnutí o vybudování válcovny širokopásové oceli. Takový moderní provoz chyběl nejen v Československu, nýbrž v celém regionu střední Evropy.⁵¹ Z hlediska hospodářskopolitického dvouletka vyjadřovala představu o československé cestě při výstavbě nového sociálně spravedlivého hospodářského řádu. „Máme svou vlastní hospodářskou tradici, naše hospodářství se vyvíjelo odlišně a jeho celá struktura má své zvláštnosti,“ konstatovalo se v důvodové zprávě k osnově zákona o dvouletém plánu. „Jsme si vědomi těchto rozdílů, a jako jdeme po své vlastní cestě v oblasti politiky obecné, tak i v politice hospodářské a tudíž i v plánování hledáme vlastní cesty a způsoby, které by odpovídaly naší národní povaze a skladbě našeho hospodářství.“⁵²

Poté, co osnova zákona o dvouletém plánu byla projednána v předsednictvech politických stran Národní fronty, dostala se na pořad jednání vládního kabinetu. Hned úvodem byl na jeho půdě sveden urputný zápas o přiznání či nepřiznání pravomocí vládě při provádění dvouletého plánu, resp. o jejich rozsahu. Podle původní představy, s níž se ztotožnili členové Ústřední plánovací komise, zákon o dvouletém plánu měl mít formu ústavního zákona zmocňujícího vládu po dobu jeho plnění, tedy do konce roku 1948, vydávat v souvislosti s jeho prová-

⁵⁰ NA Praha, fond NHK, a. j. 57, fol. 71, Směrnice pro pracovní porady vedoucích komunistů v nejdůležitějších průmyslových závodech k zahájení dvouletého plánu (b. d.); srov. projev R. Slánského v národním shromáždění 25. 10. 1946. Ústavodárné NS RCS 1946–1948 (stenoprotokoly), Protokol z 18. schůze konané dne 25. 10. 1946.

⁵¹ Projekt výstavby širokopásové válcovny ve Válcovnách plechu v Lískovci se nakonec nerealizoval. Sice v říjnu 1947 byla s americkou firmou United Engineering and Foundry uzavřena smlouva o jejím dodání a složena kupní cena ve výši 16 milionů dolarů, ale po únorovém převratu v roce 1948 americká vláda zakázala její vývoz do Československa. Později ji prodala do Argentiny a v roce 1982 se s Československem dohodla na náhradách za znárodnění, do nichž byla započítána i částka zaplacená na nedodanou válcovnu. J. FOLTA (ed.), *Studie o technice v českých zemích 1945–1992*, sv. 1, s. 209; srov. Slavomír MICHÁLEK, *Spor Československa a USA o širokopásovou válcovnu v letech 1951–1954*, Historický časopis 54, 2006, s. 609.

⁵² NA Praha, fond MP, kart. 1334, Důvodová zpráva k vládnímu návrhu ústavního zákona o dvouletém hospodářském plánu (říjen 1946), s. 3–4.

děním nařízení, která po podpisu prezidentem by měla platnost zákona.⁵³ Zatímco Klement Gottwald za optimální formu považoval ústavní zákon, Zdeněk Fierlinger pokládal za účelnější jen zmocnění vlády k vydávání nařízení v předem vymezených záležitostech, „*aby vláda nemusela s každým nařízením k prezidentu republiky a do parlamentu, neboť z toho by byly jen obtíže, urážky a nepříjemnosti*“.⁵⁴ Jim na odpor se okamžitě postavil Petr Zenkl. Neměl námitek proti určitému omezení hospodářské volnosti, které zavedení plánu sebou přinášelo, jen připomínal, že se musí „*ponechat soukromému podnikání významné pole působnosti*“. Důrazně však požadoval demokratické zastoupení „*všech složek Národní fronty v organizacích odborových a hospodářských*“ a odstranění „*politických vlivů ve vedení hospodářských podniků, úřadů a institucí*“.⁵⁵ Do nich totiž komunistická strana cíleně prosazovala své členy či v nich různými cestami získávala své stoupence. „*Stále se vyskytují případy, že lidé přicházejí o místo, poněvadž nejsou příslušníky určité strany*“, obviňoval Zenkl neadresně právě stranu komunistickou, „*na druhé straně a se zase lidem nabízí místo za podmínky, že vstoupí do určité strany*“.⁵⁶ Zjevně se obával, že jakékoli zmocnění vlády by vedlo ve svých důsledcích k posílení pozic komunistické strany na úkor parlamentu, a proto je jménem národně socialistické strany odmítal. Oporu našel zejména u ministrů za lidovou a demokratickou stranu. „Ministr oslav“, jak nazval Jan Šrámek ministra informací Václava Kopeckého, mnohohlavně rozptyloval nedůvěru houstnoucí na zasedání vlády kolem komunistických ministrů. Kopecký si stěžoval, že se „*strany Národní fronty ještě nezbařily plně svých předsudků vůči komunistické straně a že stále ještě nevidí v ministrech komunistické strany zástupce demokratických metod a cest, kteří*“, jak ujišťoval, „*podle historického vývoje a rozhodnutí chtějí jíti těmito cestami a nikoliv cestou diktatury*“.⁵⁷ Vzájemné výčitky neloajálnosti vůči sobě byly formálně překlenuty vládním usnesením, že se bude pracovat na „*vytvoření předpokladů naprosto harmonické součinnosti všech složek Národní fronty při provádění úkolů dvouletého hospodářského plánu, opřené o vzájemnou dobrou vůli a důvěru*“.⁵⁸ Teprve poté se o osnově zákona o dvouletém plánu věcně jednalo. Národní socialisté do ní prosadili formulaci Huberta Ripky zajišťující soukromému podnikání rovnoprávnost v hospodářské soutěži při provádění dvouletého plánu s podnikáním

⁵³ Stenografický záznam z 24. schůze ÚPK ze dne 2. 10. 1946, in: *Příprava dvouletého hospodářského plánu*, s. 242; srov. NA Praha, fond MP, kart. 1334, Důvodová zpráva k vládnímu návrhu ústavního zákona o dvouletém hospodářském plánu (říjen 1946), s. 79–80.

⁵⁴ NA Praha, fond ÚPV, Zápis z 29. (mimořádné) schůze třetí vlády konané dne 14. 10. 1946, bod 1 – osnova zákona o dvouletém plánu, s. 3.

⁵⁵ Tamtéž, s. 5–7.

⁵⁶ Tamtéž, s. 7.

⁵⁷ Tamtéž, s. 12.

⁵⁸ Tamtéž, s. 30.

státním, samosprávním, znárodněným či družstevním. Na druhé straně souhlasili s umírněnou zmocňovací formulí.⁵⁹

O deset dnů později, 24. října 1946, v plénu poslanecké sněmovny za přítomnosti celé vlády se začala projednávat osnova zákona o dvouletém hospodářském plánu. Podle jednacího řádu náleželo slovo zpravodajům příslušných parlamentních výborů. Jako první vystoupil Antonín Zápotocký za výbor ústavně právní. Svě vystoupení spojil s obhajobou mzdové politiky Ústřední rady odborů, v jejímž čele sám stál, upřednostňující růst dělnických mezd při stagnaci ve srovnání s nimi vyšších mezd v tzv. neproduktivních, nevýrobních profesích, mimo jiné prý proto, aby byl zastaven „*nepřirozený útěk od produktivní a manuální práce*“. Projednávaný zákon o dvouletém hospodářském plánu deklarující ve své preambuli „*zvýšení životní úrovně lidu*“ označil za počátek „*cesty nové, lidově demokratické*“ v hospodářském životě země. Zdůrazňoval přitom vlastní „československou cestu“ lišící se např. od „cesty Maďarska“, v němž v srpnu 1946 si hospodářský rozvrat vynutil drastickou měnovou reformu. Garanci úspěšnosti této cesty spatřoval ve vůli po „svorné jednotě“ politických stran, díky které prý byly překonány názorové střety kolem otázek kompetence sboru pověřenců na Slovensku a zmocnění vlády.⁶⁰

Stanoviska politických klubů k osnově zákona o dvouletém hospodářském plánu přednesená druhého dne, 25. října, obecně vyzdvihovala jeho historický význam. Tak např. sociálně demokratický poslanec František Tymeš ve svaté víře v budoucnost socialismu dokazoval, že „*likvidace kapitalismu není jen naší věcí. Je to proces, který zachvacuje celou Evropu*“. Socialismus přitom chápal jako plodnou symbiózu „*obou sektorů, národního i soukromo-podnikatelského*“. Poslanec lidové strany Josef Novák zase odsoudil liberalismus slepě prý podřizující vše zisku a přehlížející zájmy obyvatelstva i prospěch národa. Nástup plánování v Československu neváhal označit za naplňování encykliky Pia XI. Quadregesimo anno, která dle jeho slov spatřuje smysl národního hospodářství v blahu všech, které proto „*musí být řízeno podle promyšleného a účinného plánu*“. Kritizoval ale i jevy zlé, jako např. růst cen tam, kde znárodněný průmysl měl výhodu monopolu, či podcenění práce

⁵⁹ Tamtéž, s. 64; srov. *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé 1946*, čís. 192, Zákon o dvouletém hospodářském plánu, s. 1201.

⁶⁰ Ústavodárné NS RČS 1946–1948 (stenoprotokoly), Protokol ze 17. schůze konané dne 24. 10. 1946. Již na schůzi vlády náměstek předsedy vlády Ján Ursíny zastupující Demokratickou stranu požadoval, aby rozhodující pro stanovení úkolů dvouletého plánu pro Slovensko byly návrhy sboru pověřenců. Narazil ale na ostrý odpor např. K. Gottwalda, V. Majera, B. Laušmana, E. Outraty a dalších, kteří se vyslovovali pro součinnost, ale odmítali připustit, aby stanoviska sboru pověřenců byla pro vládu závazná. Při této příležitosti H. Ripka připomenul, jaké měl potíže při projednávání návrhu zákona o dvouletém hospodářském plánu v rozšířeném předsednictvu národně socialistické strany, kterému se částka 22 miliard určená na slovenské investice zdála neúměrně vysoká. Dokonce se vyjádřil, „*že by Slováci neměli příliš hřešiti na trpělivost Čechů*“. NA Praha, fond ÚPV, Zápis z 29. (mimořádné) schůze třetí vlády konané dne 14. 10. 1946, bod 1 – osnova zákona o dvouletém plánu, s. 63.

zemědělské, opatrně i úlohu Revolučního odborového hnutí, které by mělo přestat „hrát dvě písničky, písničku zaměstnanců a současně mít vládu v příslušném podniku“. Rudolf Slánský, prezentující stanovisko komunistické strany, označil dvouletku za „novou humanitu“ a volal po následování Baťovy organizace výrobního procesu, který mzdovým řádem pružně reagujícím na dosažené výsledky mobilizoval dělníky, úředníky i techniky k vyšším výkonům. František Langr zamýšlel z pověření klubu národně socialistických poslanců využít příležitosti a kritizovat tendence k příliš jednostranné zahraniční politice. Vzájemný obchodní styk se Sovětským svazem označil sice „za potěšitelný“, nicméně varoval, že bylo by těžkou chybou opomíjet Francii, Velkou Británii a Spojené státy jako tradiční odběratele československého zboží. „*To ovšem předpokládá,*“ zdůrazňoval se vši naléhavostí, „*že budeme provádět politiku přátelství k těmto státům a že se vystříháme všeho, co by mohlo náš přátelský poměr ohrozit*“. Vzápětí však přešel do obecné a nekonkrétní roviny, patrně pro příchod delegace Nejvyššího sovětu Sovětského svazu v čele s velvyslancem Valeriánem A. Zorinem do diplomatické lóže v poslanecké sněmovně. Odvážil se sice ještě ocenit zajištění rovnoprávnosti všech druhů podnikání, tedy i podnikání soukromému, v projednávané osnově zákona, aby vzápětí odsoudil „*starý soukromokapitalistický řád hospodářský*“, dvouletku prohlásil „*za dílo veliké*“ a končil programovým prohlášením, že „*náš socialism národní usiluje o dobytí rozhodující moci ve státě proto, aby demokracii postavil do služeb pracujícího lidu, aby převedl vlastnictví výrobních a směnných prostředků z držení soukromokapitalistického do vlastnictví státního celku a stejně pudy z držení velkostatkářů do rukou zemědělců*“.⁶¹

Zákon o dvouletém hospodářském plánu byl v Ústavodárném národním shromáždění bezproblémově schválen 25. října. Politickými stranami, v první řadě stranou komunistickou, byl pokládán za přelomový – proto jeho přijetí bylo záměrně načasováno těsně před výročí vzniku Československé republiky. Oslavy tohoto výročí v roce 1946 měly být triumfem „*národní a demokratické revoluce*“. „Národní“ proto, že téměř současně byl ukončen odsun německého obyvatelstva. S tímto oznámením vystoupil v poslanecké sněmovně ministr vnitra Václav Nosek, podle nějž v republice zůstalo jen něco přes 300 000 osob německé národnosti, v první řadě těch, kteří pro svůj protinacistický postoj obdrželi příslib čl. státního občanství či žili ve smíšeném manželství, dále převážně dělníci zaměstnaní v průmyslu a hornictví s rodinami.⁶² Národně socialistický předseda poslanecké sněmovny

⁶¹ Ústavodárné NS RČS 1946–1948 (stenoprotokoly), Protokol z 18. schůze konané dne 25. 10. 1946.

⁶² Ústavodárné NS RČS 1946–1948 (stenoprotokoly), Protokol ze 17. schůze konané dne 24. 10. 1946. Odjezd posledního vlaku s osobami německé národnosti do sovětské okupační zóny Německa byl plánován na 27. 10., o dva dny později měl odjet poslední vlak do americké okupační zóny. NA Praha, fond ÚPV, Zápis z 29. (mimořádné) schůze třetí vlády konané dne 14. 10. 1946, bod 3 – Pozvání sovětských a amerických orgánů, působících při odsunu Němců, do Prahy, s. 70.

Josef David po odhlasování zákona o dvouletém hospodářském plánu ve svém závěrečném projevu hovořil o „vítězném boji o české Čechy“, kterým začíná „*zcela nová kapitola našich národních dějin*“. Za součást „demokratické revoluce“ označil jak právě slavnostně schválený zákon o dvouletém hospodářském plánu, tak znárodnění průmyslu a bank v roce předchozím. Oba akty neváhal prohlásit za završení dalekosáhlé sociální a hospodářské reformy, jejíž zásady podle jeho interpretace vytýčil Tomáš G. Masaryk 18. října 1918 ve washingtonské deklaraci. V křečovitě snaze legitimizovat čas změn a udržet přitom ideovou kontinuitu s první československou republikou tvrdil: „*Už tehdy prezident Osvoboditel T. G. Masaryk položil vlastně základ k programu košickému a k velikému plánu národní a státní obnovy, na němž dnes všichni svorně spolupracujeme.*“⁶³ Dvouletý hospodářský plán byl podle scénáře ministra informací Václava Kopeckého slavnostně vyhlášen na mohutné manifestaci konané ve výroční den vzniku Československé republiky 28. října 1946 na Václavském náměstí v Praze.

Rozporné výsledky dvouletky

Zákonem o dvouletém hospodářském plánu vláda obdržela mandát k jeho realizaci a současně zmocnění „*nařízeními činiti opatření nutná ke splnění úkolů dvouletého plánu, pokud k nim není třeba nového zákona*“. Dohled nad prováděním zákona si podrželo Ústavodárné národní shromáždění, které ze svých členů ustavilo na základě poměrného zastoupení politických stran zvláštní komisi pro kontrolu provádění dvouletého plánu.⁶⁴ Jako pomocný orgán pro plnění úkolů plánu si vláda ponechala zvláštní, tzv. Ústřední plánovací komisi ve stejném složení, jaké měla v době sestavování návrhu dvouletého plánu.⁶⁵ Tato komise fakticky přebírala úkoly Hospodářské rady a zastřešila všech osmnáct formálně jejích pracovních komisí.⁶⁶ Hospodářská rada se až na dva pokusy z počátku roku 1946 vůbec nesešla, funkční zůstal jen její generální sekretariát jako pomocný vládní administrativní

⁶³ Ústavodárné NS RČS 1946-1948 (stenoprotokoly), Protokol ze 18. schůze konané dne 25. 10. 1946.

⁶⁴ Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé 1946, čís. 192, Zákon o dvouletém hospodářském plánu, s. 1200–1201.

⁶⁵ NA Praha, fond ÚPV, Zápis 29. (mimořádné) schůze třetí vlády konané dne 14. 10. 1946, bod 2 – Pomocný orgán při plnění úkolů dvouletého hospodářského plánu, s. 70.

⁶⁶ Plánovací aparát se postupně rozrůstal. V roce 1947 ÚPK již měla 24 pracovních komisí (zemědělskou, průmyslovou, stavební, dopravní, pro industrializaci Slovenska, pro hospodářsky slabé kraje, surovinovou, pro mobilizaci pracujících, investiční, cenovou a mzdovou, finanční, pro reformu veřejné správy, informační, legislativní, zahraničního obchodu, pro reformu hospodářské správy, výživy, národní spotřeby (životní úroveň), statistickou, oblastní, pro z hospodárnění zemědělské výroby, pro výzkumnictví, pro z hospodárnění průmyslové výroby, vodohospodářskou). Každá z těchto pracovních komisí měla své vlastní pracovní skupiny. NA Praha, fond GSHR, kart. 33, Seznam plánovatelů ústřední plánovací služby (1947).

orgán vedený E. Outratou, který ostatně řídil činnost i Ústřední plánovací komise. Bylo tedy jen logické, že právě tato komise spolu s generálním sekretariátem fakticky neexistující Hospodářské rady se stávala centrem koordinujícím a kontrolujícím plnění dvouletého plánu, ovšem bez náležitých pravomocí a kompetencí. Počátkem roku 1947 se rozšířila o zástupce Ústřední rady odborů, jak to požadoval její předseda Antonín Zápotocký s odůvodněním, že jí projednáváné záležitosti „*se bezprostředně a podstatně dotýkají zájmů pracujících*“. Sám přijal předsednictví v komisi pro životní úroveň.⁶⁷

Když koncem roku 1946 Ústřední plánovací komise na základě pokynů vlády zapracovala do dvouletého hospodářského plánu prvních 71 dílčích úkolů pro průmysl a 12 pro zemědělství a pro jejich splnění vyčlenila potřebné suroviny a finanční prostředky, hospodářští ministři se cítili být postaveni před hotovou věc, a proto se zdráhali převzít odpovědnost za plnění těchto úkolů v časovém úseku delším než čtvrt roku. V jeho průběhu hodlali prověřit, resp. upravit čísla plánu na další čtvrtletí.⁶⁸ K takové dílčí úpravě došlo poprvé v březnu 1947, kdy vláda v důsledku výbuchu ve Stalinových závodech v Záluží u Mostu byla nucena snížit plánovanou výrobu syntetických pohonných hmot a tento výpadek promítnout do následných výrob. Současně „zreálnila“ plán výroby příze a tkanin a stanovila dalších 41 dílčích úkolů pro průmysl, mj. výrobu střešních tašek a cihel, a 2 dílčí úkoly pro lesní hospodářství, zalesňování a odvoz dříví.⁶⁹ Tento způsob korigování čísel vypracovaných Ústřední plánovací komisí jednotlivými resorty se osvědčil a v létě 1947 je vláda schválila již za celé druhé pololetí.⁷⁰

Realizace dvouletého hospodářského plánu se odvíjela v podmínkách, s nimiž se během jeho příprav nepočítalo, ba ani počítat nemohlo. První neblahý signál hospodářských obtíží zaznamenalo zemědělství, a to již na jaře 1947. Vzдор obavám z jeho předimenzovanosti opakovaně vyslovovaných v Ústřední plánovací komisí předchozího roku prudce klesala živočišná výroba. Příčinou byl nedostatek krmiva, které na rozdíl od masa, mléka či másla nepředstavovalo plánovanou položku, a které si vynutilo snížení kmenových stavů skotu téměř o 200 000 kusů.⁷¹ Mezi říjnem 1946 a březnem 1947 klesla měsíční produkce mléka z 2,4 na 1,8 mil.

⁶⁷ NA Praha, fond GSHR, kart. 33, Přípis J. Zápotockého a E. Erbana generálnímu sekretariátu Hospodářské rady ze dne 16. 11. 1946; tamtéž, Noticka o návštěvě E. Outraty u A. Zápotockého ve věci účasti ÚRO na pracích plánovacích orgánů ze dne 6. 2. 1947.

⁶⁸ NA Praha, fond ÚPV, Zápis z 49. schůze třetí vlády konané dne 20. 12. 1946, bod IV – Usnesení, jímž se stanoví dílčí úkoly v průmyslu, zemědělství, stavebnictví a dopravě, s. 9–15.

⁶⁹ Tamtéž, Zápis ze 70. schůze třetí vlády konané dne 18. 3. 1947, bod II – Dílčí úkoly dvouletého hospodářského plánu v druhém čtvrtletí 1947 v oboru průmyslu, s. 2–3.

⁷⁰ Tamtéž, Zápis z 91. schůze třetí vlády konané dne 17. 6. 1947, bod I – Návrh GSHR z 11. 6. 1947 na stanovení dílčích úkolů dvouletého plánu na 2. pololetí 1947, s. 2–3.

⁷¹ Tamtéž, Zápis ze 70. schůze třetí vlády 18. 3. 1947, bod II – Dílčí úkoly dvouletého hospodářského plánu v druhém čtvrtletí 1947 v oboru průmyslu, s. 3.

hektolitřů, což vyvolalo citelný deficit másla na vnitřním trhu. Ve stejném období se jeho měsíční výroba snížila z 2039,4 na 1534,1 tun.⁷² Na vázaném trhu se úředně stanovené ceny nezměnily, ale na zásobovací potíže okamžitě zareagoval černý trh, na němž ceny výrazně stouply.

Jen o několik málo měsíců později pro nebyvalé sucho ztratila čísla dvouletého hospodářského plánu uložená zemědělské výrobě svou aktuální platnost.⁷³ Ten tam byl optimismus předsedy vlády K. Gottwalda z října 1946, s nímž při projednávání osnovy zákona o dvouletém plánu pronesl „žertovně, že se podle dvouletky bude také diktovat počasí, zejména deště“, a smetl tak námitku Jána Ursíniho, že by se zemědělství neměla ukládat přesná čísla, protože „počasí se nedá ovlivnit“.⁷⁴ Ačkoli zemědělské plochy byly osety podle plánu, suché léto vydalo neúživnou sklizeň. V zemědělství byly výrobní úkoly prvního roku dvouletky splněny na pouhých 60–65 %.⁷⁵ Výkaz ztrát způsobených v zemědělství suchem dosáhl nezanedbatelné částky 15 miliard korun představující zhruba 8,3 % předpokládaného národního důchodu.⁷⁶ Tak vysoký výpadek se nutně musel negativně odrazit na životní úrovni obyvatelstva.

Výnosy hlavních plodin v prvním roce dvouletém plánu (v tunách)				
	plán	skutečnost	Splněno v %	deficit
Pšenice	1 474 900	853 803	57,9	621 097
Žito	1 278 200	986 333	77,2	291 867
Ječmen	1 056 200	667 429	63,2	388 771
Brambory	9 144 100	4 677 325	51,2	4 466 775
Cukrovka	4 826 800	2 405 961	49,9	2 420 839

Pramen: *Statistická ročenka republiky Československé 1948*, Praha 1948, s. 82 (vlastní propočty).

Výsledky v zemědělské výrobě nedovolovaly udržet přiděly chlebovin na úrovni roku 1946 a prvního pololetí 1947, a proto musely být sníženy. S účinností

⁷² V roce 1937 dosahovala průměrná měsíční produkce mléka 3,6 mil. hl, ale výroba másla jen 1188 tun. Při srovnávání výroby másla v letech 1937 a 1947 je třeba vzít v úvahu jednak větší počet samozásobitelů před válkou, jednak změnu spotřebitelských návyků. Hospodářské přehledy, roč. III, řada A, čís. 1–2 z 24. 2. 1949.

⁷³ Magdalena BERANOVÁ – Antonín KUBAČÁK, *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*, s. 384–385.

⁷⁴ NA Praha, fond ÚPV, Zápis 29. (mimořádné) schůze třetí vlády konané dne 14. 10. 1946, s. 10.

⁷⁵ Tamtéž, Zápis ze 119. schůze třetí vlády konané dne 9. 12. 1947, bod III – Soubor návrhů a opatření k provedení dvouletého hospodářského plánu v roce 1948, příloha A.

⁷⁶ NA Praha, fond Předsednictvo Ústředního výboru Komunistické strany Československa (dále PÚV KSČ), a. j. 133, fol. 59, Důvodová zpráva k zákonu o pětiletém hospodářském plánu (září 1948), s. 4.

od 1. září 1947 byly měsíční spotřební dávky určeny následovně: pro děti do šesti let 6 kg, pro děti od šesti do dvanácti let 10 kg, pro mladistvé od dvanácti do dvaceti let 12 kg, pro dospělé nad dvacet let 10,5 kg. Přídavek pro fyzicky pracující byl zvýšen o jeden kilogram.⁷⁷ V dvouletém plánu se sice počítalo s dovozem potravin v hodnotě tří miliard, ale tíživý nedostatek základních potravin si vynutil dovozy vyšší, odhadované v hospodářském roce 1947/48 na dvanáct miliard korun.⁷⁸ Sucho a neúroda těžce postihly i živočišnou výrobu, např. pro přetrvávající nedostatek píce se v roce 1947 pokračovalo ve snižování stavů kmenových stád skotu. Znamenalo to definitivní konec nadějí na vyrovnaní ztrát v živočišné výrobě vzniklých již na počátku roku a tím na dosažení výsledků vytýčených ve dvouletém plánu jak pro zemědělskou prvovýrobu, tak pro potravinářský průmysl. Ba co více, redukci kmenových stád skotu se zatěžovala budoucnost. Obnova jejich stavů představovala záležitost několika let, v jejichž průběhu se muselo počítat se sníženou produkcí mléka, mléčných výrobků i masa. Propad zemědělské výroby v roce 1947 se negativně odrazil zejména v plnění plánu potravinářského průmyslu.

Vývoj průmyslové výroby v období dvouletého plánu (1937 = 100)						
Průmysl	1947			1948		
	výroba	zaměstnanost	produktivita	výroba	zaměstnanost	produktivita
Báňský	104,3	139,6	74,7	113,3	140,4	80,7
Energetický	164,0	130,6	125,6	183,9	135,2	136,0
hutnický, železa a kovů	96,6	107,8	89,6	118,4	117,1	101,1
Chemický	102,0	113,3	90,0	124,0	117,1	105,9
Sklářský	84,1	87,8	95,8	87,0	92,4	94,2
Dřevařský	76,5	90,4	84,6	77,0	92,6	83,2
Textilní	59,6	74,5	80,0	76,5	78,6	97,3
Koždělný a gumárenský	89,2	101,9	87,5	112,1	116,2	96,5
Výživy	65,2	108,9	59,9	77,4	108,3	71,5
Celkem	87,2	98,0	89,0	103,3	103,5	99,8
převážně výrobních prostředků	105,4	108,0	97,6	124,6	115,3	108,1
Převážně spotřebního zboží	69,7	87,7	79,5	82,9	91,4	90,7

Pramen: Hospodářské přehledy, roč. III, řada B, čís. 4 z 25. 5. 1949.

⁷⁷ NA Praha, fond ÚPV, Zápis z 98. schůze třetí vlády konané dne 22. 8. 1947, bod II – Předpokládaný výsledek sklizně obilovin, s. 63.

⁷⁸ Tamtéž, Zápis z 12. schůze čtvrté vlády konané dne 11. 5. 1948, bod – III Zpráva o plnění dvouletého hospodářského plánu v roce 1947, s. 11.

Plnění vybraných dílčích úkolů dvouletého plánu						
Rok	1947			1948		
	plán	plnění	v %	plán	plnění	v %
Kamenné uhlí (v 1000 t)	16 374	16 215,8	99,0	17 746	17 746	100
Hnědé uhlí (v 1000 t)	21 822	22 362,1	102,5	23 900	23 589,4	98,7
El. proud (v mil. kWh)	6 760 (5 640*)	6 662,8	98,5	7 550 (6 530*)	7 515,4	99,5
Surové železo (v 1000 t)	1 344*			1 464*	1 645	
Surová ocel (v 1000 t)	2 196*			2 400*	2 621	
Automobily osobní (v kusech)	7 200*			14 000*	17 971	
Automobily nákladní (v kusech)					7 221	
Motocykly (v kusech)	50 040*	39 558	79,1	70 250 (50 040*)	68 007	96,8
Traktory (v kusech)	5 650*	5 579	98,7	9 000*	9 098	101,1
Lokomotivy (v kusech)	228*			288*	301	
Nákladní železniční vagóny (v kusech)	1 025*			15 180*	10 997	
Bavl. příze (v 1000 kg)	53 050	59 160	111,5	76 800	68 128	88,7
Obuv (v 1000 párech)	37 300 (32 640*)	43 159	115,7	71 680 (39 240*)	55 977	78,2

Pozn.: údaj v závorce vyjadřuje objem výroby uvedený v plánu. Údaj před závorkou vyjadřuje objem výroby upravený v průběhu plnění plánu vládním usnesením.

* jen české země

Pramen: NA Praha, fond MP, kart. 1333, čj. 139 034/1947, Základní hospodářská data ČSR (12. 5. 1947); tamtéž, fond SÚP II, kart. 434, Nástin zprávy o plnění plánu v roce 1949, průmysl – tabulka I, z 12. 5. 1950; Hospodářské přehledy, roč. III, řada A, čís. 1–2 z 24. 2. 1949. (Doplněno vlastními propočty).

V průmyslové výrobě byl dvouletý plán plněn v prvním roce na 101 %, ovšem bez průmyslu výživy, ve druhém na 102 %.⁷⁹ Jeho plnění však probíhalo značně nerovnoměrně. Stavebnictví splnilo první rok dvouletky jen na 62 %, v bytové výstavbě dokonce na 44 %, přestože již v prosinci 1946 byly její úkoly ve srovnání s čísly obsaženými v zákonu o dvouletém hospodářském plánu změkčeny.⁸⁰ Náklady stavebních prací přitom v rozporu s kalkulací plánu vzrostly

⁷⁹ NS RČS 1948–1954 (stenoprotokoly), Protokol z 36. schůze konané dne 17. 11. 1949 – Zpráva ministra-předsedy Státního úřadu plánovacího J. Dolanského o plnění dvouletého plánu a o plnění pětiletého plánu za I. pololetí 1949.

⁸⁰ Podle zákona o dvouletém plánu mělo být postaveno 50 000 nových a 75 000 rekonstruovaných bytových jednotek. V prosinci 1946 byl tento počet snižen na 47 700 nových a 60 800 rekonstruovaných bytových jednotek a v květnu 1948 se uvažovalo o další redukci na 45 200 a 37 500. Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé 1946, čís. 192, Zákon

přibližně o jednu miliardu, neboť z plánovaných 22,5 miliard korun se proinvestovalo 14,9 miliardy, tedy 66,2 %, což neodpovídalo dosaženým výsledkům. Třeba ovšem vzít v úvahu, že mimo plán byla postavena nelegálně či pololegálně řada tzv. černých a šedivých staveb asi za tři miliardy korun.⁸¹ Materiál na ně zajišťoval černý trh, na němž nelegálně zmizela nejméně čtvrtina cihel a cementu vyrobeného v roce 1947.⁸²

S potížemi se potýkala celá řada dalších průmyslových odvětví, zejména těch, kterým vláda z hlediska hospodářské obnovy a rekonstrukce nepřikládala takový význam jako např. průmyslu báňskému, energetice či hutnictví. Zcela zjevně se začínal rýsovat nepochopitelný rozdíl mezi výrobou výrobních prostředků a spotřebních statků, v této době ovšem do jisté míry oprávněný vzhledem k potřebě průmyslových investic. O to však je pozoruhodnější, že investice do strojního zařízení plánované v dvouletce nebyly v roce 1947 vyčerpány ani z 20 %, dosáhly necelých čtyř miliard korun, z nichž 1,9 miliardy uhradilo dovoz strojů ze zahraničí. Investice do výrobních prostředků plánované na rok 1947, ale nerealizované, byly proto přesunuty do druhého roku dvouletky.⁸³

Přesun značné části průmyslových investic do roku 1948 zatížilo ovšem hmotnou bilanci, v níž se zúžil prostor pro přiděl surovin pro tzv. neplánovanou výrobu. Tím bylo postiženo zvláště Slovensko, jehož průmysl přibližně z 60 % produkoval právě takovou výrobu. Slovenský demokrat, ministr pro sjednocení zákonů Mikuláš Franek se proto ohradil proti upřednostňování těžkého průmyslu v zásobování surovinami před ostatními průmyslovými odvětvími, pro něž se plánovaly menší přiděly než v roce 1947. Upozorňoval, že v důsledku „příškrcení“ tzv. neplánované výroby dojde k dalšímu snížení výroby nejen spotřebního zboží, ale i mnohých komponentů důležitých pro investice i opravy. Odhadoval, že vnitřnímu trhu by zůstala zhruba polovina toho, co měl k dispozici v roce 1947. Požadoval proto přezkoumání plánu výroby průmyslových investic nové přerozdělení přidělů surovin, zejména železa tak, aby se již dále nesnižovala výroba spotřebního zboží.⁸⁴

o dvouletém plánu, s. 1198; NA Praha, fond ÚPV, Zápis z 12. schůze čtvrté vlády konané dne 11. 5. 1948, bod – III Zpráva o plnění dvouletého hospodářského plánu v roce 1947, s. 12.

⁸¹ NA Praha, fond ÚPV, Zápis z 12. schůze čtvrté vlády konané dne 11. 5. 1948, bod – III Zpráva o plnění dvouletého hospodářského plánu v roce 1947, s. 11.

⁸² NA Praha, fond PÚV KSČ, a. j. 133, fol. 60, Důvodová zpráva k zákonu o pětiletém hospodářském plánu (září 1948), s. 6.

⁸³ NA Praha, fond ÚPV, Zápis z 12. schůze čtvrté vlády konané dne 11. 5. 1948, bod – III Zpráva o plnění dvouletého hospodářského plánu v roce 1947, s. 12; tamtéž, Zápis ze schůze vlády 9. 12. 1947, bod III – Soubor návrhů a opatření k provedení dvouletého hospodářského plánu v roce 1948, příloha A, s. 2–3.

⁸⁴ Tamtéž, Zápis ze 119. schůze třetí vlády konané dne 9. 12. 1947, bod III – Soubor návrhů a opatření k provedení dvouletého hospodářského plánu v roce 1948, s. 36.

Na popud Franeka se vláda zabývala hledáním úspor stavebního železa a postupovala přitom způsobem, který se bude v pozdější době často opakovat. Lidoveckému ministru techniky Janu Kopeckému uložila přepracování norem pro železné a betonářské konstrukce, které by povolily vyšší namáhání železa. Sociálně demokratická ministryně průmyslu Ludmila Jankovcová zase měla ve všech větších podnicích zajistit ustavení „materiálových hospodářů“, kteří by odpovídali za co nejhospodárnější využití surovin ve výrobě, za snížení odpadů a zmetkovitosti. S ministrem vnitřního obchodu Alexejem Čepičkou měla připravit osnovu zákona o sběru a hospodaření sběrnými surovinami.⁸⁵

Zkušenosti z hospodářského roku 1947 nabádaly k šetrnosti. Ministr výživy, sociální demokrat Václav Majer, měl s lidoveckým ministrem zdravotnictví Adolfem Procházkou vypracovat systém sběru odpadků potravin vhodných ke krmení dobytka z domácností, hostinců, společných stravoven včetně vojenských, aby se alespoň částečně nahradilo chybějící krmivo, na jehož dovoz v dostatečné míře chyběly finanční prostředky. Ve snaze o povznesení zemědělství se vláda při projednávání hospodářského plánu na rok 1948 rozhodla zřídit k usnadnění mechanizace zemědělských prací v českých zemích šedesát a na Slovensku deset strojních stanic, přidělit jim v souladu s plánem mechanizace zemědělství potřebné množství mechanizačních prostředků a zřídit u nich opravárny traktorů a strojů. Současně uložila ministroví zemědělství, aby našel způsob, jakým by přesvědčil zemědělce o prospěšnosti místních strojních družstev a přiměl je k jejich zakládání – v českých zemích jich mělo vzniknout nejméně 1100 a na Slovensku 400.⁸⁶

Plnění dvouletého hospodářského plánu v živočišné výrobě (v tunách)						
	1947			1948		
	plán	plnění	v %	plán	plnění	v %
Hovězí maso	140 200	208 100	148,4	160 400	107 800	67,2
Vepřové maso	199 100	277 968	139,6	266 300	221 363	83,1
Vepřové sádlo	40 100			53 300		
Máslo	47 500	19 070	40,2	50 000	22 856	45,7
Mléko (v 1000 hl)	25 640	23 445	91,4	32 359	21 900	67,7

Pramen: Hospodářské přehledy, roč. III, řada A, čís. 1–2 z 24. 2. 1949. NA Praha, fond MF-T, Peněžní reforma 1953, kart. 3, čís. 187, Selský a černý trh (září 1952), tabulka čís. 22).

⁸⁵ Tamtéž, s. 86, 89.

⁸⁶ Tamtéž, s. 84–85.

Výnosy hlavních plodin ve druhém roce dvouletého hospodářského plánu (v tunách)				
	plán	skutečnost	splněno v %	deficit
Pšenice	1 484 600	1 399 251	94,3	85 349
Žito	1 187 100	1 144 365	96,4	42 735
Ječmen	1 122 500	923 826	82,3	198 674
Brambory	8 781 600	6 577 837	74,9	2 203 763
Cukrovka	4 719 200	4 463 271	94,6	255 929

Pramen: NA Praha, fond SÚP II, kart. 434, Nástin zprávy o plnění plánu v roce 1949, zemědělství – tabulka II, IIa, z 12. 5. 1950, (vlastní propočet).

Nevyváženost v plnění stanovených úkolů v prvním roce dvouletého plánu se logicky přelila i do jeho roku závěrečného, který byl navíc poznamenán politickými změnami v důsledku mocenského zvratu v únoru 1948. V zemědělství byl sice druhý rok dvouletky splněn na 97 %, přesto ale neprodukovalo potraviny v dostatečné míře, aby stačilo plně pokrýt spotřebu obyvatelstva, zvláště citelný byl nedostatek másla, mléka i masa. V prvním pololetí roku 1948 bylo dodáno jen 46 300 tun hovězího masa, ačkoli plán počítal s 80 000 tunami. Obdobně tomu bylo i v případě masa vepřového. Místo plánovaných 133 000 tun bylo dodáno jen 54 %, tj. 71 300 tun.⁸⁷ Projevily se tak důsledky vybižení stád vynucené předchozího roku nedostatkem krmiva.⁸⁸

Ani v zásobování vnitřního trhu nebyl zaznamenán výrazný pokrok – spotřebního zboží se vyrobilo vyjádřeno ve srovnatelných cenách zhruba 88 % předválečného objemu. Teoreticky na jednoho obyvatele po odsunu osob německé národnosti připadalo stejné hodnotové množství spotřebního zboží jako v roce 1937, ovšem nabídka jeho jednotlivých druhů na vnitřním trhu byla velmi nevyvážená, mnohé i běžné druhy byly přímo nedostatkové.⁸⁹ Příčin přetrvávání tohoto stavu byla celá řada, např. nutnost krýt zvýšené dovozy potravin ze Sovětského svazu a tzv. lidově demokratických států vývozem průmyslových výrobků. Jen v první polovině roku 1948 ve srovnání se stejným obdobím předchozího roku bylo na jejich trhy vyvezeno více zboží, než kolik určoval vývozní plán – bavlněného zboží o jednu miliardu, obuvi o 1,2 miliardy a výrobků kovoprůmyslu o 2,4 miliardy korun.⁹⁰ Objemy tohoto zboží chyběly na vnitřním trhu a jen zvyšovaly po něm poptávku. Své vykonaly i úniky potravin a průmyslového zboží, zvláště textilu, na černý trh, ať již na

⁸⁷ NA Praha, fond PÚV KSČ, a. j. 133, fol. 59, Důvodová zpráva k zákonu o pětiletém hospodářském plánu (září 1948), s. 4.

⁸⁸ NA Praha, fond ÚPV, Zápis z 62. schůze páté vlády konané dne 25. 10. 1949, bod 36 – Závěrečná zpráva o plnění dvouletého plánu, s. 55.

⁸⁹ NS RČS 1948–1954 (stenoprotokoly), Protokol z 36. schůze konané dne 17. 11. 1949 – Zpráva ministra-předsedy Státního úřadu plánovacího J. Dolanského o plnění dvouletého plánu a o plnění pětiletého plánu za I. pololetí 1949.

⁹⁰ NA Praha, fond PÚV KSČ, a. j. 133, fol. 60, Důvodová zpráva k zákonu o pětiletém hospodářském plánu (září 1948), s. 5.

něm byly prodávány za peníze či směňovány v rámci tzv. bezpeněžních transakcí (náhrady za služby, výměny a dary).

Závěrem

Z hlediska budoucího hospodářského vývoje snad nejdůležitější příčinou neутěšeného stavu na vnitřním trhu byl důraz položený na rozvoj těžkého průmyslu, těžkého strojírenství, zvláště pak na výrobu výrobních prostředků. Jejich objem se v průběhu dvouletého plánu ve srovnání s rokem 1937 zvýšil o plnou jednu třetinu. Kromě rozšiřování stávajících výrob se zaváděla výroba více než 530 nových v Československu dosud nevyráběných typů strojů, hutě rozšířily výrobu různých speciálních válcovaných materiálů, speciálních ocelí a slitin.⁹¹

Tento vývoj neblahý z hlediska skladby průmyslu v českých zemích, měl naopak svá pozitiva v případě Slovenska. Do široka totiž otevíral cestu k jeho industrializaci, která rychlým tempem započala již v prvním roce dvouletého plánu. Na Slovensko byla přesouvána z českého pohraničí nemalá část průmyslových konfiskátů, které sebou přinesly jen v roce 1947 na čtyřicet tisíc nových pracovních příležitostí. Pracovalo-li počátkem roku 1946 ve slovenském průmyslu přibližně 126 000 osob dělnických, technických a úřednických kategorií, pak o dva roky jejich počet dosáhl 200 000 a dále rostl.⁹²

V souvislosti s přípravou prvního pětiletého plánu v průběhu roku 1948 se měnil charakter dvouletého plánu. Přestal být „plánem obnovy a rekonstrukce“ a stále zřetelněji se měnil v pouhou předeheru budoucí pětiletky, o jejíž charakter se na půdě Ústřední plánovací komise sváděly urputné, pohříchu předem prohrané boje.⁹³ Na rozdíl o některých jejích členů, např. Jiřího Hejdy, předseda národohospodářské komise Ludvík Frejka spatřoval právě ve výrobě železa, oceli a válcovaných materiálů ústřední problém první pětiletky.⁹⁴ Po únorovém převratu, kdy jeho koncepce dostala zelenou, smyslem posledního roku dvouletky bylo v podstatě vytvořit co nejpríznivější předpoklady pro plynulý přechod do pětiletky „železa, oceli a světlych zítřků“.

⁹¹ NS RČS 1948–1954 (stenoprotokoly), Protokol z 36. schůze konané dne 17. 11. 1949 – Zpráva ministra-předsedy Státního úřadu plánovacího J. Dolanského o plnění dvouletého plánu a o plnění pětiletého plánu za I. pololetí 1949.

⁹² NA Praha, fond ÚPV, Zápis z 12. schůze čtvrté vlády konané dne 11. 5. 1948, bod – III Zpráva o plnění dvouletého hospodářského plánu v roce 1947, s. 11.

⁹³ Jiří HEJDA, *Žil jsem zbytečně*, s. 266n.

⁹⁴ NA Praha, fond GSHR, kart. 46, Stenografický záznam 169. schůze Ústřední plánovací komise konané dne 19. 2. 1948, s. 3.

Drahomír Jančík – Tomáš Kalina

„Unser Plan ist eine geniale Improvisation.“ Die Formung des Konzepts des tschechoslowakischen Zweijahresplans und seine widersprüchlichen Ergebnisse (1946–1948)

Zusammenfassung

Die Grundlinie des Zweijahresplans des Wiederaufbaus arbeitete die Nationalwirtschaftliche Kommission der Kommunistischen Partei kurz vor den Mailwahlen 1946 aus. Nachdem sie bei diesen erfolgreich war und den Sessel des Ministerpräsidenten gewann, den K. Gottwald besetzte, setzte sie die vorbereitete Konzeption des Zweijahresplans praktisch vollständig im Regierungsprogramm, dem sog. Aufbauprogramm, um. Konzeptionell und inhaltlich wurde der Plan von den kommunistischen Nationalökonominnen L. Frejka und J. Goldmann vorbereitet, die den Krieg in Großbritannien erlebt hatten, wo sie sich mit indikativischer Planung vertraut gemacht hatten. Diese verschmolzen sie mit einigen Elementen der sowjetischen Planungsmethodik (Kontrolle durch die Krone) und mit heimischen Erfahrungen, insbesondere mit dem System der Unternehmenswirtschaft, das in der Firma Baťa in Zlín angewandt wurde. Gemäß der politischen Vorgabe sollten die Produktion und der Verbrauch im Verlauf der Erfüllung des Zweijahresplans im Vergleich zum Jahr 1937 um 10 % steigen. In der Produktion wurde das Hauptaugenmerk auf die Überwindung der Defizite bei Brennstoffen und Energie, Rohstoffen (insbesondere Eisen und Stahl), bei vielen Anlageprodukten (z.B. Lokomotiven, Lastwagen, landwirtschaftliche Maschinen) und bei grundlegenden Konsumgütern (Schuhe, Textilien) gelegt. Die Aufsicht über die Durchführung des Gesetzes über den zweijährigen Wirtschaftsplan oblag der Nationalversammlung, die eine Sonderkommission für deren Durchführung und Kontrolle einsetzte, dennoch wurden die Machtbefugnisse der Regierung beträchtlich gestärkt. Diese erhielt die Befugnis, zur Erfüllung dieser Aufgaben Verordnungen herauszugeben oder Maßnahmen zu ergreifen. Im Verlauf der Realisierung des Zweijahresplans kam es zu einer allmählichen Erweiterung der Anzahl sog. Nominalaufgaben in der Industrie und Landwirtschaft. Schrittweise erhöhte sich die Ungleichmäßigkeit seiner Erfüllung, insbesondere nach dem Februarumsturz 1948, als die Bevorzugung der Entwicklung der Schwerindustrie betont wurde. Der Zweijahresplan des Wiederaufbaus änderte sich gegenüber seiner ursprünglichen Konzeption, in seinem Verlauf begann es zu ursprünglich nicht beabsichtigten Strukturänderungen in der Industrie zu kommen, und im Grunde wurde er das bloße Vorspiel zum bereits vorbereiteten ersten Fünfjahresplan.

Drahomír Jančík – Tomáš Kalina

„Our plan is one of ingenious improvisation.“ The Formation of the Concept of the Czechoslovak Biennial and its Contradictory Results (1946–1948)

Summary

The basic concept of the two-year recovery plan was developed by the National Economics Committee of the Communist Party shortly before the 1946 May elections. After its victory and the selection of K. Gottwald as Prime Minister, the Communist Party incorporated the previously-prepared biennial concept in the so-called Constructive Programme of the government. Conceptually and content-wise, the programme was prepared by the communist national economists L. Frejka and J. Goldmann, who had spent the war years in Great Britain where they had had the opportunity to learn about indicative planning. They reformulated it by combining it with some elements of Soviet planning methodology (the control of the crown) and with domestic experience, especially with the system of business management used at Bat'a in Zlín. According to its political objectives, the two-year plan was to increase production and consumption by 10% compared to 1937. With regards to production, the main aim was to overcome the budget deficit in the areas of fuel and energy, raw materials (especially iron and steel), numerous investment products (e.g. locomotives, lorries and agricultural machinery) and basic consumer products (footwear and textile). The National Assembly supervised the implementation of the law on the two-year economic plan by establishing a special commission, which not only controlled its execution, but also helped considerably to reinforce the powers of the government, which was authorized to issue orders or take action for the fulfilment of the plan. In the course of the two-year plan, the number of so-called specific tasks for industry and agriculture was gradually increased. Inconsistencies in the plan were observed especially after the 1948 February coup when the development of heavy industry was given greater importance. The two-year recovery plan had by now been diverted from its original concept. While being implemented, it began to introduce unintended structural industrial changes and basically became a mere prelude to the first five-year plan.

Petr Chaloupecký – Zdenka Johnson

Prosazování marxisticko-leninské politické ekonomie do československého monetárního myšlení v letech 1945–1955¹

Promoting the Marxist-Leninist theory in Czechoslovak monetary thought from 1945 to 1955

This study explores the transformation of Czechoslovak economic monetary thought toward Marxist-Leninist economics. The first section verifies the necessity to promote this theoretical and methodological approach from outside and build from scratch, as in Czechoslovakia this was not represented in the academic tradition. Further, the close connection between Czechoslovak economists and standard (Western) theoretical concepts in this area is considered. Also, the conditions which allowed the transformation of Czechoslovak monetary thought are discussed. The second part of the study focuses on the channels through which Marxism-Leninism were promoted. This was primarily via university education, which underwent a radical and somewhat chaotic reform that brought about the break with traditional university education functioning in Czechoslovakia, but was limited by economic and social conditions. The new state power managed to change economic university education institutions and personnel with partial success. Among the biggest remaining problems was a lack of teachers and educational literature.

Keywords: History, Czechoslovakia, the 1950s, economic thought, monetary policy, monetary theories, Marxism-Leninism, university education

¹ Tento článek je jedním z výsledků grantu s názvem *Vývoj československého ekonomického vysokého školství na přelomu 40. a 50. let 20. století* uděleného Grantovou agenturou ČR (č. P410/13-39331S).

Úvod

Poválečné období znamenalo výrazný odklon od předešlého institucionálního, společenského, politického i myšlenkového vývoje Československa. Ten se do té doby s určitým zpožděním udržoval v mezích hlavního proudu evropské tradice. Zároveň však období 30. a první poloviny 40. let vytvořilo dostatečný základ, který umožnil vnitřní posun směrem k následné sovětizaci země ve všech aspektech společenského života. V tomto směru lze tedy hovořit o kontinuitě v diskontinuitě vývoje. Platí to i pro oblast ekonomického myšlení, jež se v obecné rovině do té doby vyvíjelo jako kombinace spontánní reakce na vnější intelektuální podněty a reakce na potřeby a vývoj československé ekonomiky. Období po roce 1945 a zejména pak po roce 1948 přineslo nový prvek – z vnějšku prosazovaný mocenský tlak na podobu vědeckého paradigmatu, jež stálo na ideologické soustavě zformované v SSSR na marxistickém základě.

Cílem této práce je analyzovat naznačenou diskontinuitu na příkladu prosazení marxisticko-leninské politické ekonomie v oblasti peněz a s nimi souvisejících kategorií a přispět tak výzkumu dějin československého ekonomického myšlení po druhé světové válce. Vycházíme přitom z teze, že v Československu nebyla v oblasti ekonomického, resp. monetárního myšlení, marxistická tradice ani zakotvena ani vyvinuta, a to ani mezi ekonomickými experty KSČ,² kteří ovlivňovali bezprostředně poválečný vývoj v měnové oblasti. Sledované období je tedy vyplněno snahou vedení KSČ tento myšlenkový proud do československé společnosti různými kanály prosadit a institucionálně a personálně ukotvit. Hlavním kanálem byla vzdělávací soustava, především pak vysoké školství, které mělo vychovat novou inteligenci plně indoktrinovanou tímto paradigmatem. Proto kapitola věnující se změnám ve vysokoškolském vzdělávání v oblasti peněz a bankovníctví je podstatnou částí této práce. Dalším způsobem, jímž se tento směr prosazoval, byla samotná transformace československého hospodářství na sovětský model, při níž byli hospodářskopolitičtí představitelé a experti na všech úrovních ekonomického života nuceni se seznámit s teoretickým fungováním sovětské ekonomiky.

² KSČ marxisticky vzdělané ekonomy samozřejmě měla. Vedle spíše praktiků Josefa Goldmana a Ludvíka Frejky a Jaromíra Dolanského to byl především Felix Oliva, který byl již v té době typickým představitelem marxisticko-leninského směru, jak dokládá například jeho článek v *Nové myslí* týkající se charakteru poválečného hospodářského vývoje v Československu v oblasti majetkových změn a rozdělování důchodu, v němž v čistě leninsko-stalinském duchu stavěl otázku definice socialismu jako otázku mocenskou (viz například Felix OLIVA, *Několik teoretických poznámek k ekonomii československé lidové demokracie*, *Nová mysl* 1, 1947, č. 1, s. 21–31).

Myšlenkové proudy v oblasti peněz po roce 1945

Ekonomické myšlení v Československu v období těsně po druhé světové válce formovaly dvě zásadní skutečnosti – zkušenost z velké hospodářské krize a zkušenost s válečným řízeným hospodářstvím. První se projevila odmítnutím mechanismu tržní kapitalistické ekonomiky a druhá vytvořila základnu, na níž se mohly rozvíjet představy o prvcích budoucí plánované, potažmo socialistické ekonomiky. Je zřejmé, že podobná stanoviska jako toto zastávali ekonomové socialistické orientace „... uvolňování [...] znamená v zásadě ústup z posic, jež v hospodářství válka napomáhala socialismu vydobýt, že se tu tedy vplouvá do liberalistických vod, ale i proto, že se likvidují zařízení, která v dané hospodářsko-politické soustavě a za dané situace zaručovala aspoň určitou dávku sociální spravedlnosti“.³ Hlubší znalost sovětského systému totiž československým ekonomům v prvních poválečných letech chyběla.

Výše uvedené se projevilo i v personální oblasti. Osobnosti ekonomické teorie, které výrazně ovlivňovaly veřejnou debatu na poli peněz jak v teoretické rovině, tak na úrovni praktické hospodářské politiky během meziválečného období, tento vliv v poválečné době ve značné míře ztratily. Týká se to především Karla Engliše, který sice až do roku 1948 zůstal veřejně činným, nicméně k ekonomickým otázkám se na veřejnosti vyjadřoval sporadicky. K otázkám peněz a měnové politiky však projevil svůj názor pouze dvakrát, a to na požádání Národní banky československé o oponentní stanoviska ke konceptu měnové reformy⁴ a k Zákonu o Likvidačním fondu měnovém.⁵ K oběma byl značně kritický. Jeho oponentury však zůstaly širší veřejnosti skryty.

Přesto zůstával Englišův směr v československém monetárním myšlení v letech 1945–1949 patrný zejména v osobě Miloše Horny, jenž se po ustavení dočasné správy Národní banky československé stal náměstkem vrchního ředitele Národní banky československé Leopolda Chmely. Horna zároveň patřil v letech 1945–1949 mezi nejplodnější autory v oblasti teorie peněz. Englišova škola měla své zastoupení i na Slovensku a to v osobě Imricha Karvaše.⁶ V oblasti monetární teorie Karvaš

³ Jaroslav HALBHUBER, *Hospodářská politika nového Československa ve světle poznatků moderní ekonomiky. Pokus o rozbor a kritiku*, Praha 1946, s. 59.

⁴ Archiv ČNB, fond NBČS, kart. NBČ/469-1 Měnová reforma 1945, a.j. 55, *Dr. Engliš – Kritika zprávy komise odborníků pro měnovou a finanční reformu*, 17. 9. 1945.

⁵ Archiv ČNB, fond NBČS, kart. NBČ450/1, sign. NBČS – 358/6 El 6, *Dr. Engliš – Vázané vklady*.

⁶ Literatura věnující se ekonomickému myšlení ve 20. století na českém území doposud vývoj na Slovensku opomíjela, což vzhledem ke sdílenému osudu a vzájemnému vlivu nepovažujeme za šťastné. Vedle Imricha Karvaše je nutné zmínit Rudolfa Brišku, který sice nepatřil do Englišovy školy, nicméně v poválečném období výrazně zasáhl do debat o první měnové reformě.

v zásadě přejal Englišovo pojetí peněz jako statku s nepřímou univerzální upotřebitelností. Vycházel tak z důchodového pojetí peněz, kdy pro určení kupní síly je důležitý poměr důchodů domácností (současných a budoucích) určených k nákupu spotřebních statků k objemu nabízených spotřebních statků. Z tohoto pohledu kritizoval i kvantitativní teorii peněz, kde navíc odmítal jednostrannou příčinnou závislost od změn v množství peněz k cenové hladině. Rovněž připouštěl možnost, že peníze nemusí být neutrální.⁷ Obdobě jako Engliš pojímal inflaci a deflaci, ovšem s tím rozdílem, že terminologicky nerozlišoval mezi změnou cenové hladiny ze strany důchodů a změnou cenové hladiny ze strany statků.

Karvaš rovněž reflektoval rostoucí roli bezhotovostních peněz v ekonomice. Příkladně se tak k názoru, že obchodní banky tvoří novou kupní sílu nad rámec přijatých vkladů. Pokud ta ovšem je produktivně využita, neodporuje to zásadám stability měny. Uvědomoval si, že s rozvojem bezhotovostního platebního styku ztrácí centrální banka kontrolu nad množstvím peněz v oběhu, v tomto smyslu tedy připouští endogenitu peněžní nabídky.⁸ Karvaš dovozuje, že tato skutečnost vede jednak k preferenci administrativních nástrojů při regulaci aktiv obchodních bank ze strany bank cedulových a jednak v extrémních případech k požadavkům zestátnění obchodních bank. Lze se domnívat a částečně též doložit, že právě tento fakt vedl některé naše ekonomy a zvláště pak Jaroslava Nebesáře k nedůvěře v tradiční roli centrální banky.

Rovněž hlavní propagátor Keynesových myšlenek v době před druhou světovou válkou Josef Macek neurčoval debatu nad otázkami měnové a hospodářské politiky poválečného Československa. Zapojil se sice aktivně do polemik o problémech poválečné rekonstrukce, a to zejména v oblasti finanční a cenové politiky. Jeho hlavní pole působnosti však leželo v pedagogické činnosti. Zůstával tak uznávanou autoritou a to především v očích svých žáků, z nichž mnozí se aktivně účastnili jak tvorby hospodářské politiky, tak i formování poválečné ekonomické vědy (například Jaroslav Halbhuter, Jan Janáček).

Změny v československém ekonomickém myšlení včetně myšlení monetárního po druhé světové válce tak měly i neopomenutelný generační rozměr. Nemalá část mladší generace se do odborného života zapojila již před druhou světovou válkou nebo v jejím průběhu (Karel Maiwald, Jan Janáček a další) a některým ekonomům starší generace ovlivňujících výrazně teoretickou debatu ve 30. letech se podařilo získat vlivné hospodářsko-politické pozice. Za všechny uvádíme Jaroslava Nebesáře, nejprve předsedu dočasné správy Národní banky československé následně jejího guvernéra. Ti do teoretických i praktických hospodářsko-politických diskuzí přicházeli již jako „hotoví“ ekonomové, i když nadále sledovali světový vývoj v ekonomické teorii obecně a zvláště pak v oblasti své specializace. Lze tak konstatovat, že hlavní teoretické proudy v těsně poválečných letech byly zformovány

⁷ Imrich KARVAŠ, *Základy hospodářské vědy*, Bratislava 1999, s. 363, 327.

⁸ Tamtéž, s. 327.

již v předvečer druhé světové války s výjimkou právě marxistického, popř. marxisticko-leninského směru. Po válce se změnila především jednak míra vlivu těchto proudů, a tím také přístup k hospodářské politice a priority zájmu v rámci teoretických debat.

Dominantním proudem se tak stal proud keynesovský prosazovaný na teoretické úrovni zejména mladší generací ekonomů. Je nutno podotknout, že ač lze vystopovat některé shodné charakteristiky a někdy až určitý konsenzus mezi ekonomickými teoretiky a praktiky (a to nejenom keynesovského zaměření) především na úrovni hospodářské politiky (např. politika levných peněz), není možné v československém prostředí vnímat keynesovský směr jako jednotný myšlenkový proud. Jak se budeme snažit doložit, je možné rozpoznat dva hlavní směry ekonomického myšlení stavějící na odkazu J. M. Keynesa, každý ovšem v různé míře. Rozpoznávacím znakem je tradice ekonomického myšlení, kterou daný proud reflektoval.

Směr, jenž je možné nazvat čistě keynesovským, čerpal zejména z anglosaské (především britské) a částečně švédské ekonomické školy, opíral se jak o Keynesa samotného, tak o jeho následovníky. Za hlavního představitele v oblasti monetárního myšlení lze označit zvláště Jaroslava Halbhübara a Karla Maiwaldy, byť ten se otázkám z oblasti peněz vyjadřoval spíše v rámci výuky národohospodářské teorie a politiky na Vysoké škole politické a sociální.

Druhý směr navazoval spíše na středoevropskou (tj. zejména německy psanou) myšlenkovou tradici. Hlavními představiteli byli Jaroslav Nebesář a jeho žák Vladimír Kadlec. Oba se výrazně podíleli na formování československé finanční politiky v letech 1945–1949 a u obou lze sledovat postupné přijetí sovětské hospodářské praxe, ačkoliv teoretické zdůvodnění nacházejí mimo stalinskou politickou ekonomii. Nebesářovy názory byly od roku 1945 do roku 1951 (uvnitř námi sledovaného období) v zásadě konzistentní, určitý vývoj lze zaznamenat v případě fungování a postavení centrální banky. Můžeme tedy říct, že sovětský systém do jeho představ z velké části zapadal, ačkoli k němu měl výhrady, protože například nebyl stoupencem bankovní specializace podle úvěrové činnosti.⁹ Rovněž marxismus, ačkoli se k němu oba formálně hlásili, u nich v oblasti měnové teorie neměl hlubší teoretickou odezvu. V případě Vladimíra Kadlece se marxistický vliv projevuje zřetelně pouze v kritice knihy Karla Engliše *Hospodářské soustavy*.¹⁰ V případě Jaroslava Nebesáře lze sledovat určité marxistické inspirace, ale spíše v Hilferdingově než Leninově revizi.

Částečně sem lze zařadit Oldřicha Procházku, u něhož jsou patrné jak keynesovské vlivy, tak prvky společné myšlení Nebesářovu. Procházka vycházel z Keynesovy myšlenky klesajícího sklonu ke spotřebě v čase s tím, jak roste bohatství společnosti, přičemž tempo růstu úspor převyšuje tempo růstu produktivních inves-

⁹ Jaroslav NEBESÁŘ, *Nástroje kapitálové tvorby. Funkce bank a Národní banky – nutnost ústředního vedení*, Hospodář 1, 1946, č. 28, s. 3.

¹⁰ Vladimír KADLEC, *Kritika Engliše a jeho hospodářských soustav*, Praha 1949.

tých příležitostí. Příčiny tohoto jevu ovšem Procházka nevysvětlil. Rozlišoval tak dva hospodářské prostory, liberalistický, kdy úspory jsou plně pohlceny produktivními investicemi a tomu odpovídá i rozdělování národního důchodu, a neliberalistický, kdy úspory jsou větší než investiční příležitosti a rozdělování národního důchodu jde ve prospěch spotřeby – soukromé a především veřejné.¹¹ To má dle něj dopady i na funkci peněz a úvěru, kdy v neliberalistickém prostoru tradiční funkce peněz přestávají správně plnit svou úlohu. Podle Procházky poruchy v oběhu peněz plynou z postupné ztráty jejich funkce uchovatele hodnoty. Tu má „na svědomí“ právě nedostatek investičních příležitostí, který znemožňuje návratnost poskytnutých úvěrů.

Do určité míry lze tak Procházku považovat za předchůdce některých směrů postkeynesovské nebo radikální ekonomie pracujících s konceptem financionalizace ekonomik. Podle našeho názoru tato teorie i přes Procházkův dynamický pohled pomíjí vzájemnou závislost mezi úrovní spotřeby a počtem investičních příležitostí, což je patrné při jeho hodnocení kam, který stát zařadit, zvláště pak s přihlédnutím k ekonomickému vývoji tržních ekonomik 50. a 60. let 20. století. Důsledky, které z uvedené teorie pro Procházku plynou, jsou jednak setrvalé inflační tendence v ekonomikách v neliberalistickém prostoru a ve sféře hospodářské politiky pak neúčinnost měnové, ale i fiskální politiky a z toho plynoucí růst role státu a příklon k národohospodářskému plánování vycházejícího ze statkové stránky.

Pro období let 1945–1947 nenacházíme žádnou výraznou publikaci vyjma překladů knih popisujících fungování sovětské finanční soustavy,¹² která by v oblasti peněžní teorie vycházela důsledně z marxistického, popř. marxisticko-leninského přístupu. Z přístupu, který propojuje teorii peněz s teorií třídního boje, kdy v kapitalismu jsou peníze nástrojem tvorby kapitálu a tedy vykořisťování pracujících a prostředkem zesilující krizi tohoto systému, která je trvalá, protože plyne ze soukromého vlastnictví výrobních, prostředků, anarchie trhu a ziskového motivu, jež jsou v rozporu s rozvojem výrobních sil. Peníze jsou tu jen závojem zastírajícím skutečné výrobní vztahy. Z těchto důvodů také nelze v tomto systému žádnou měnovou politikou zajistit stabilitu měny, popřípadě aktivně ovlivňovat ekonomický cyklus. Kdežto v socialismu jsou nástrojem plnění a kontroly plánu a rozdělování národního důchodu. Jsou ve služebném postavení, prioritou je statkové (hmotné) plánování, o jehož ex ante rovnováze se nepochybuje. Stabilita měny je zajištěna

¹¹ Oldřich PROCHÁZKA, *Hospodářský plán a finanční systém*, Nové hospodářství 2, 1946, č. 10, s. 146.

¹² Například Vladimír Michalovič BATYREV – Vladimír Ksenofontovič SITNIN, *Finanční a úvěrová soustava SSSR*, Praha 1947 nebo Michail Ivanovič BOGOLEPOV, *Sovětská finanční soustava*, Praha 1946.

státním vlastnictvím výrobních prostředků, plánováním produkce, cen a důchodů a z toho plynoucím ovládnutím zákona hodnoty.¹³

Stalinská ekonomie socialismu postulovala několik imperativů socialismu, jimž přiřkla charakter objektivních a nezpochybnitelných zákonů. V případě měny šlo o zákon spojitosti nepřetržitého rozvoje výrobních sil a upevňování měny. Oběh peněz (tj. výše oběživ) měl tedy zůstat více méně konstantní, resp. měl se zvyšovat méně než nabídka spotřebních statků, čili rovnováha plynula ze záměrného snižování cen jako prostředku zvyšování životní úrovně pracujících.¹⁴ Úlohu bankovní soustavy vidí v pouhé redistribuci stávajících dočasně volných peněžních zdrojů vzniklých procesem socialistické akumulace. Multiplikace depozit stejně tak endogenita peněžní nabídky je jí alespoň teoreticky zcela cizí. Mechanismus emisní a úvěrové politiky byl postaven na bázi krátkodobého operativního úvěrového a pokladním plánování s tím, že bankovní úvěr měl mít několik specifických charakteristik,¹⁵ díky nimž celý mechanismus nesl zřetelnou inspiraci doktrínou obchodních směn.¹⁶ To je do určité míry důsledkem toho, že na dlouhé období a obecné trendy zaměřený marxismus selhával v řešení praktičtějších a krátkodobých ekonomických otázek. Stalinská politická ekonomie se tak musela obracet pro inspiraci i k nemarxistickým doktrínám, ačkoli je vždy uzpůsobovala svým potřebám včetně zasazení do marxistické terminologie.

V daném období lze sledovat pouze určitou propagaci a obhajobu dílčích prvků sovětského ekonomického systému (např. striktní specializace bank podle druhů úvěrové činnosti, podporu bezhotovostního platebního styku, nebo všeobecnou daň apod.) ve snaze je postupně implementovat do československé ekonomiky. Tyto koncepty však mezi teoretickými národohospodáři prosazovali jak ekonomové marxističtí především Ludvík Frejka, tak i ekonomové, kteří sice byli členy komunistické strany, ale nezastávali marxistické stanovisko v ekonomických otázkách.¹⁷ Mimo uvedených směrů existoval ještě další, vycházející ze starších tradic ekono-

¹³ Ten lze zjednodušeně chápat jako dlouhodobou rovnováhu nabídky a poptávky stojící na pracovní teorii hodnoty. (Karl MARX, *Kapitál III-2*, Praha, 1956, s. 182–183). Předpokladem je ovšem dokonalá konkurence a kapitalistický výrobní způsob.

¹⁴ Otakar VINAR, *Funkce peněz při budování socialismu*, Nová mysl 4, 1950, č. 11, s. 893.

¹⁵ Zásadami socialistického úvěru jsou materiální zajištěnost, termínovanost (úvěr byl krátkodobý), účelovost, přímost a centralizace (Václav BAKULE – Vladimír KYZLINK – František PICMAUS – Miroslav TUČEK, *Finance a úvěr v ČSR*, Praha 1959, s. 303).

¹⁶ To samozřejmě neuniklo západním ekonomům té doby (například Boris PEŠEK, *Czechoslovak Monetary Policy 1945–1953*, Chicago 1956, s. 20).

¹⁷ Příkladem může být publikace Vladimíra Kadlece *Snížení cen či zvýšení mezd? Diskusní příspěvek k naší cenové a mzdové politice*, jejímž cílem bylo vedle argumentace ve prospěch zvýšení mezd jako nástroje zvyšování životní úrovně, obhajoba a propagace obrátové daně sovětského typu.

mického myšlení, a to zejména mezi některými praktiky z řad státních a bankovních úředníků nebo novinářů.

Diskutované problémy ve sledovaném období

Pokusíme se rozdílné pohledy ilustrovat na některých sporných tématech v oblasti peněžní teorie a politiky v letech 1945–1948. Nejprve však musíme předznamenat, že v poválečném období došlo k posunu debat nad měnovými otázkami. Důvody, proč tomu tak bylo, jsou podle našeho názoru dva. První je ryze praktický. Stabilita měny, kterou měnová politika primárně zajistit, je v dnešním pojetí synonymem pro stabilitu cen včetně ceny cizích měn. Měnovou politiku v tomto směru však nahrazovala přímá, administrativní regulace cen. Změny v množství peněz v ekonomice se tedy promítaly spíše do rozsahu černého trhu a do objemu bankovních depozit popřípadě do výše tezaurace a v určité míře též do změn v ekonomické aktivitě. Debaty tedy byly směřovány spíše na otázky (záměrů a efektivity) cenové politiky prováděné Nejvyšším cenovým úřadem.¹⁸

Druhým důvodem je pak posun v teoretickém a ideologickém myšlení. Ten na jedné straně souvisel s celosvětovou dominancí keynesiánství, které se, jak bylo již uvedeno, prosadilo v tomto období i v Československu a jenž odsouvalo měnovou politiku, zejména jako nástroj stabilizační a aktivizační politiky do pozadí. Na straně druhé pak v kontextu poválečného „obratu doleva“ se prosazovala myšlenka plánovaného hospodářství s odlišným mechanismem zajišťování makroekonomické rovnováhy, včetně měnové stability. Neexistovala tak žádná pevná měnová koncepce, nad níž by bylo možné vyhraněně debatovat, jako tomu bylo ve 20. a 30. letech 20. století.¹⁹

Přesto se debaty nad měnovými otázkami v té době vedly. V teoretické rovině se týkaly zejména konceptu přebytku kupní síly a z toho plynoucí konstrukci a důsledků první poválečné měnové reformy a s ní spojených vázaných vkladů v rovině praktické. S tím souvisela i debata nad tvorbou kapitálu v podobě bankovních depozit, která byla spojena s diskuzí nad zdroji pro financování dvouletého plánu. Zájem, bohužel nikoli však dostatečný, též vzbudily otázky funkce peněz a stability a měny v plánované či řízené ekonomice a s tím spojené postavení centrální banky.

V případě měnové reformy v roce 1945 se východiskem stala studie Vladimíra Kadlece²⁰ (1945), která byla publikována velmi brzy po osvobození a v níž se Kadlec zabýval dopady financování války a nápravou vzniklé měnové nerovno-

¹⁸ Debaty byly vedeny jak v médiích, tak na půdě zájmových skupin (zejména Ústřední rady odborů) za účasti širokého spektra ekonomických odborníků a politiků. Největší kritika se týkala cenového zvýšení z prosince 1945 spojeného s měnovou reformou z listopadu téhož roku.

¹⁹ František VENCOVSKÝ – Zdeněk JINDRA – Jiří NOVOTNÝ – Karel PŮLPÁN – Petr DVOŘÁK a kol., *Dějiny bankovníctví v Českých zemích*, Praha 1999, s. 393.

²⁰ Vladimír KADLEC, *Přebytek kupní síly a její odstranění*, Praha 1945.

váhy. Vycházel z toho, že následkem financování války umělou kupní silou při současné existenci vázaného trhu vznikl nepoměr důchodů a statku finální spotřeby. Kadlec dále vymezoval přebytek kupní síly následovně: „*Ty koupěchtivé peníze, které jsou již přidělovým hospodářstvím z trhu statků a služeb vyloučeny.*”²¹ Vzhledem k tomu, že existence přebytku kupní síly měla dle Kadlece negativní účinky na ekonomiku (úrokové zatížení státního rozpočtu, přerozdělovací procesy ve prospěch majetných vrstev atd.), domníval se, že je nutno tento přebytek odstranit a to optimálně jednorázovým zdaněním majetku a válečného přírůstku tohoto majetku a v menší míře inflací.²²

S odstraněním přebytku teoreticky souhlasil i Nebesář, ovšem ten jej definoval jiným způsobem a zasadil je do teorie předlužení, k jejímuž pozorovanému důsledku dle Nebesáře patřil i rychlejší růst finančního kapitálu oproti reálnému. Nebesář převis finančního kapitálu nad reálným nazýval fiktivním nebo také pseudokapitálem či nelegitimním kapitálem.²³ Jeho vznik ovšem definoval různě, obecně lze říct, že jej vnímá buď jako důsledek špatných investic, nebo jako výsledek administrativního řízení ekonomiky²⁴ a později také zvláště s přihlédnutím k dalšímu měnovému vývoji v Československu též jako důsledek spekulativních či konjunkturálních zisků.²⁵

Kadlecův koncept přebytku kupní síly napadl Halbhuber jako mechanický a vycházející z kvantitativní teorie peněz, kterou Halbhuber považoval za nevědeckou. Podle Halbhuberova stanoviska jeho aplikace ignorovala hospodářský proces jako živý organismus, takže mohla přinášet negativní vedlejší efekty.²⁶ Stavěl proti tomu náhled anglosaských ekonomů, kteří na přebytek kupní síly pohlíželi jako na nucenou úsporu. Tento pohled nebyl na rozdíl od Kadlecova přebytku statický. „*Chápeme-li takto dynamicky problém přebytku kupní síly, to znamená, dovedeme-li si jej promítnout do procesu transformace důchodů v úspory, dospějeme k logickému závěru, že v okamžiku, kdy běžná reálná výroba bude dostatečně vyvažovat*

²¹ Tamtéž, s. 67.

²² Tamtéž, s. 132–142.

²³ Jaroslav NEBESÁŘ, *Náprava měny v rámci krise peněžního kapitálu*, Československo 1, 1945/46, č. 1, s. 54–55.

²⁴ Tomu odpovídala i jeho definice přebytku kupní síly: „*Tím se míní ten zjev, že vedle platidel, v obecném životě pokládáných za výlučné peníze, užívá hospodářský svět ještě jakýchsi sekundárních peněz, tj. celého systému přidělových listků a poukázek na zboží a že teprve kombinací obou druhů peněz určuje se poptávka a nabídka na straně peněz. ... Potravinové listky omezují účinnost normálních peněz a způsobují, že tyto peníze ztratily svůj účel všeobecné poukázky.*” J. NEBESÁŘ, *Náprava měny*, s. 54.

²⁵ Jaroslav NEBESÁŘ, *Hospodářský vývoj Československa z hlediska měnové politiky*, Lidové peněžnictví 1, 1949, č. 3–4, s. 19–24.

²⁶ J. HALBHUBER, *Hospodářská politika*, s. 69.

*běžné důchody, zmizí nejen tvorba další přebytkové kupní síly, nýbrž, zmizí problém přebytkové kupní síly vůbec. To co zbude, bude nanejvýš problém úspor.*²⁷

Halbhuber tak plně v souladu s Keynesovou teorií spojoval spotřební výdaje především s běžnými důchody, neobával se tedy inflačního tlaku při deblokaci vázaných vkladů, a to i přes to, jak dále uvedl, že došlo v důsledku německé mzdové politiky a přidělového systému k přerozdělení důchodů ve prospěch osob s vyšším sklonem ke spotřebě. Samotná blokace vázaných vkladů v rozsahu při měnové reformě provedeném se záměrem jejich likvidace spolu se vzestupem cenové hladiny se stala rovněž výrazným terčem Halbhuberovy kritiky pro možné depresivní účinky. Sám byl stoupencem mírné blokáže s tím, že by jejího řízeného uvolňování bylo možno využívat jako nástroj stabilizační politiky.²⁸ Navíc takovéto opatření podporuje tlak na růst běžných důchodů a logice již uvedeného se tak zvyšuje riziko inflačního tlaku.

Z odlišného stanoviska kritizoval zvolené řešení též Karel Engliš, ten sice neodmítal pojem přebytku kupní síly, ačkoli ho považoval za podmnožinu nucených úspor, ale spíše se vymezoval proti Nebesářově koncepci kapitálového zmaru.²⁹ Engliš problém přebytkové kupní síly, který chápal jako problém přebytkového oběživa, tj. v Englišově chápání nastavení měnové jednotky zvolené hladině hospodářských čísel, odděloval od otázky finančního kapitálu (depozita a jiná finanční aktiva). „Vědecky však to bylo arci předem jasno. I v tomto případě (hospodářství řízeného) bylo tvořením umělé kupní síly vehnáno a udržováno v oběhu daleko více bankovek nežli jich bylo třeba k uskutečňování směny a současných platů, a byla zde tak zvaná přebytková kupní síla.”³⁰ Problém finančního kapitálu nebyl podle Engliše problém nepoměru mezi reálnými a finančními aktivy, jak to chápal Nebesář, ale hospodářské únosnosti země: „Vždyť posouzení otázky, je-li finanční kapitál (dluhy, vklady) pro zemi únosný, závisí na úrokovém břemenu, které je dáno rozsahem finančního kapitálu a úroku.”³¹

Po vyřešení otázky únosnosti finančního kapitálu podle Engliše neexistoval žádný důvod k blokaci vkladů. A stejně jako Halbhuber byl přesvědčen, že volný přístup k blokováným penězům by nevedl k jejich výběru. Na rozdíl od Halbhubera však jejich výběr nespojoval tolik s tlakem na spotřební trh, jako s inflačním navy-

²⁷ Tamtéž, s. 69.

²⁸ Tamtéž, s. 72.

²⁹ Englišova argumentace vycházela ze zvoleného konkrétního a tedy měnovou komisí kolektivně vypracovaného řešení poválečného problému, není zde tedy žádný explicitní odkaz na Nebesářovy studie či články. Archiv ČNB, fond NBCS, kart. NBC450/1, sign. NBCS – 358/6 El 6, Dr. Engliš – Vázané vklady.

³⁰ Tamtéž, s. 4.

³¹ Tamtéž, s. 8.

šováním oběživa bez ohledu, zda bude použito k nákupu statků či bude jen tezaurováno.

Měnová reforma včetně doprovodného zvýšení cenové hladiny a osud vázaných vkladů byly nejdůležitějšími měnovými otázkami, které se v letech 1945–1948 diskutovaly jak mezi odborníky (praktiky a teoretiky), tak mezi laickou veřejností. Hlavní téma této statě však nutí neopomenout otázku role peněz, měnové stability a postavení centrální banky v řízené nebo plánované ekonomice. Přestože vývoj postupnými kroky směřoval k zavádění soustavy centrálního plánování podle sovětského vzoru, byla v letech 1945–1948 patrná snaha v dílčích aspektech hledat inspiraci i ve vyspělých zemích. Představy o roli peněz v plánované ekonomice sice měly určité obrysy, ale nebyly zcela ujasněné, zejména pokud jde o institucionální strukturu. První, kdo se otázkou měny v plánovaném hospodářství systematictěji zabýval, byl Miloš Horna a to nejprve v práci z roku 1946³² a následně v práci o dva roky později,³³ v níž rozebral jeden z nutných aspektů solidaristického hospodářství – existenci černého, resp. dvojího trhu.

Předobrazem solidarismu bylo Hornovi v praktické rovině řízené hospodářství, takže svou analýzu v zásadě provedl převážně na základě jeho zkušeností. Přihlížel přitom k finančním systémům v SSSR a jeho vývoji, o němž byl však informován většinou z děl sovětských autorů. Rozdělil tak peníze čistě solidaristické, které oproti penězům individualistickým postrádají jednak všeobecnost a dále některé funkce, zejména uchovatele hodnoty, nejsou totiž založeny hodnotově, ale kvantitně, a peníze založené individualisticky se solidaristickými prvky. To je pak důležité při určování kupní síly těchto peněz, kdy peníze čistě solidaristické jsou definovány pevným vztahem k určitému zboží a jeho kupní síla klesá pouze tehdy, není-li možné všechny tyto poukázky proměnit ve zboží. V případě druhém je kupní síla dána množstvím zboží, jenž lze při státem stanovených cenách koupit. Vzhledem k existenci dvojího trhu není v solidarismu kupní síla peněz jednotná. V souladu s definicí solidarismu, s níž Horna pracuje, musí takový stát provádět aktivní měnovou politiku. Cílem práce je tedy poukázat především na to, že solidaristická měna se neobejde bez zásad platných pro individualistické hospodářství a dále vysvětlit některé z důvodů organizace sovětské finanční soustavy. Výraznější analýzu fungování tohoto systému však Horna v citované práci nepřinesl a v člancích publikovaných po vydání této knihy se věnoval spíše mezinárodním financím, popř. vnější stabilitě měny, přičemž hájil volný obchod a volnou směnitelnost měn.³⁴

³² Miloš HORNA, *Problém měny v solidarismu*, Praha 1946.

³³ Miloš HORNA, *Souběžná měna a problém černých cen*, Praha 1948.

³⁴ „Vyskytá-li se devisová nouze nezřídka v kolektivním hospodářství, jest to materiálním symptomem nedokonalé souhry mezi jednotlivými kolektivními složkami hospodářství a formálním důkazem, že zde není samosprávné náhrady za individualistickou automatiku devisového kursu.” Miloš HORNA, *K teorii nouze o devisy*, *Obzor národohospodářský* 48, 1948/49, č. 10, s. 433–439, s. 433.

Plánovanému hospodářství, ovšem v již poúnorovém období, věnoval na teoretické úrovni svou pozornost Vladimír Kadlec v práci *Stabilita měny v plánovaném hospodářství*.³⁵ Cílem bylo vymezit podmínky pro skutečnou stabilitu měny v plánovaném hospodářství. Klíčovou otázkou pro Kadlece bylo rozdělení národního důchodu na úspory a spotřebu a národního produktu na produkci spotřebních statků a investičních statků, přičemž rozdíl mezi hospodářstvím kapitalistickým a plánovaným viděl v tom, že plánovaném hospodářství se důchodová stránka (struktura národního důchodu) přizpůsobuje statkové (struktura národního produktu). Kadlec vycházel z premisy, že plánované hospodářství má účinnější nástroje k ovlivňování rozdělení důchodů na spotřebu a investice než kapitalistické. Nedomníval se však, že důchodová stránka (finanční plán) by byla pouhým odrazem plánu statkového, jak jej chápala stalinská politická ekonomie socialismu. Proto její řízení mělo pro rovnováhu plánované ekonomiky stejný význam jako plánování hmotné.

Přestože kniha reagovala na tehdejší československou realitu, vyznačovala se určitou mechaničností a pomíjela faktor času, informační asymetrii a analýzu chování podnikové sféry v nedostatku, nebyla psána z marxistického,³⁶ natož pak marxisticko-leninského hlediska. To samozřejmě neuniklo tehdejším marxisticko-leninským ekonomům. Josef Gregor, pracovník ministerstva financí, označil Kadlecovu knihu za technicistní a nemarxistickou, poplatnou Keynesovi (kvůli rovnosti úspor a investic). Vytkl mu nedůslednost rozlišení kapitalistické a socialistické ekonomiky a používání nominalistické teorie peněz oproti statkové apod.³⁷

Únorové převzetí moci Komunistickou stranou na jedné straně umožnilo prosadit dlouho připravované stavební kameny následné sovětské ekonomiky (všeobecná daň a dvojí trh, pětiletý plán sovětského typu, reorganizace bankovní soustavy), na straně druhé znamenala poměrně prudký zvrat v diskuzi nad ekonomickými, a tedy i peněžními otázkami. Ihned po únoru totiž začaly rozsáhlé personální čistky ve státních institucích, znárodněných podnicích, a mimo jiné i ve vysokém školství (viz dále). Únorový převrat se tak projevil i v mediálním prostoru, kdy větší prostor dostávají autoři propagující nová opatření. Změnil se však také odborný styl vyjadřování, postupně se stále více prosazoval marxisticko-leninský jazyk, avšak u autorů dosud publikujících jen v menší míře. Tyto změny většinou přicházely s novými autory a s novými periodiky.

Přesto ještě v roce 1949 bylo možné publikovat texty udržující si vůči nové politické a hospodářské realitě určitý kritický odstup. Zároveň již bylo možné

³⁵ Vladimír KADLEC, *Stabilita měny v plánovaném hospodářství*, Praha 1949.

³⁶ František VENCOVSKÝ – Karel PŮLPÁN a kol., *Dějiny měnových teorií na českém území*, Praha 2005, s. 206.

³⁷ Národní archiv, fond KSČ-UV-100/1; KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – generální sekretariát, sv. 127, aj. 855, Josef GREGOR, *Za důsledně marxisticko-leninský rozbor otázky stability měny (1950)*.

reflektovat fungování nového ekonomického systému. Zde bychom se zmínili zejména Kadlecovu analýzu tvorby „úspor“ prizmatem kreace bankovních depozit,³⁸ jímž vysvětloval prudký vzestup vkladů na běžných účtech, a to v souvislosti s rozšířením bezhotovostního platebního styku a zavedením všeobecné daně od počátku roku 1949. Dopady na měnovou rovnováhu si však uvědomoval jen částečně, resp. v souladu s tehdejšími chápáním měnové rovnováhy, tj. v případě proměny těchto vkladů v oběživo. Dopady na poptávku ze strany podniků a tím i celkovou makroekonomickou nerovnováhu neanalyzoval. Přesto doporučoval při měnové politice k této skutečnosti do budoucna přihlížet.

K tématu se o půl roku později nepřímo vrátil také Jiří Daněček v Obzoru národohospodářském,³⁹ ovšem již s cílem obhájit sloučení Národní banky a provozních bank v jeden ústav, pozdější Státní banku československou tak, jak to odpovídalo logice budovaného ekonomického systému. Podle Daněčka totiž: *„I po zavedení rozsáhlého bezhotovostního placení a po vytvoření možnosti dalekosáhlé kreace žirových peněz, základním principem měnové politiky musí být, že měnový úvěr, ať už bankovní nebo žirový, má být poskytován jen pro překlenutí takových krátkodobých výkyvů hospodářské rovnováhy, které není možno anebo není praktické podchycovat ani cenovými, ani mzdovými, ani daňovými korekturami.“*⁴⁰ Daněček tak uznal problém tvorby bankovních depozit v československém bankovním systému, ovšem zdůvodnil to organizačním oddělením tvorby cedulového úvěru (Národní banka) a zajištění bezhotovostního placení kontrolou korunou (provozní banky).

S dvouletým odstupem, na poslední schůzi bankovní rady Národní banky československé kriticky hodnotil fungování nového hospodářského mechanismu i Jaroslav Nebesář.⁴¹ Nejprve zopakoval svou analýzu měnového vývoje od roku 1945–1948, která se nelišila od té, s níž operoval od roku 1946, tj. zasazená do konceptu o přebytku kapitálu. Zopakoval rovněž svůj požadavek o nutnosti úzké koordinace cenové a měnové politiky, jež je nutná jak v řízeném, tak plánovaném hospodářství. Dále nijak nezpochybňoval oprávněnost institucí a nástrojů zavedených po roce 1948. Kritizoval ovšem důsledky fungování všeobecné daně a její dopad na makroekonomickou rovnováhu: *„Jestliže ceny spotřebitele jsou určovány také spotřební daní ve formě všeobecné daně, pak tu neexistuje už normální směnný systém, systém určený k vybalancování nabídky a poptávky. Vnucuje se tu analogie*

³⁸ Vladimír KADLEC, *Tvorba žirálních vkladů*, Hospodář 4, 1949, č. 17, s. 3.

³⁹ Jiří DANĚČEK, *Kreace žirového oběživa*, Obzor národohospodářský 49, 1949/50, č. 3, s. 97–114.

⁴⁰ Tamtéž, s. 113.

⁴¹ Archiv ČNB, fond NBČS, kart. NBČ – 56/5, *Záznam o schůzi bankovní rady konané dne 21. prosince v zasedací síni Státní banky československé v úřadovně č. 1.*

*s monopolistickým hospodářstvím, jež... vede k stálému porušování cenové rovnováhy a jež z těchto disturbancí těží.*⁴²

Navíc podle Nebesáře tím, že tvoří největší příjmovou položku státního rozpočtu, způsobuje, že rozpočet je závislý od udržování relativního nedostatku spotřebních statků. Dle Nebesáře všeobecná daň též umožnila skrýt ztráty v průmyslu, a to jak provozní, tak ze špatných investic. Dále vzhledem k neexistenci bankrotu výrobní podniky postrádají motivaci k hospodárnosti. Ačkoli kritika dílčích nešvarů fungování tehdejší ekonomiky zaznívala veřejně i z úst státních a stranických funkcionářů, měla vždy moralistický tón (nedostatečná uvědomělost apod.), obracela se tedy k selhání jednotlivců. Tato Nebesářova kritika je opatrnou kritikou systémového prvku sovětizované ekonomiky a to přesto, že všeobecnou daň jako takovou nezavrhoval, byl však přesvědčen o jejím nevhodném využívání.

Transformace vysokoškolské výuky ekonomických disciplín jako hlavní nástroj prosazení marxistické politické ekonomie

Vývoj do února 1948

Uvedené skutečnosti tedy ukazují na nezakotvenost marxistické ekonomie v československém ekonomickém myšlení a ve finančním zvláště. KSČ si byla vědoma neexistence akademické marxistické tradice a byla proto vedena snahou tento směr do československého školství postupně prosadit. Důvody, které ji k tomu vedly, byly dvojí, jednak bylo potřeba získat odborníky k realizaci transformace československé ekonomiky na ekonomiku státem řízenou a plánovanou, v očích KSČ jednoznačně inspirovanou sovětským modelem a dále pak upevnit komunistický světonázor v československé společnosti.

V těsně poválečném období existovalo v Československu několik center výchovy finančních expertů. V teoretické a právní rovině to byly především právnické fakulty univerzit v Praze (Univerzita Karlova), Brně (Masarykova univerzita) a v Bratislavě (Univerzita Komenského), kde působily již zmiňované autority československého ekonomického myšlení Karel Engliš (Praha a Brno) a Imrich Karvaš (Bratislava). Finanční experty spíše praktičtějšího zaměření vychovávala ve čtyřech směrech specializace (obchod se zbožím, bankovní, průmyslová a hospodářskopolitická) Vysoká škola obchodní v Praze (VŠO). Avšak i zde, zejména zásluhou Josefa Macka, dlouholetého děkana VŠO, studenti získali solidní základ v oblasti moderní peněžní teorie, který mohli dále samostatně rozvíjet.

Josef Macek však nebyl jediným, kdo zasvěcoval studenty do měnové problematiky. Oblast finančního práva a finanční vědy (veřejných financí) do roku 1948 zabezpečoval svou výukou především Jan Maria Novotný. Speciální kurzy k měnové problematice vedl ředitel Zemské banky Josef Hraše a od roku 1947 do

⁴² Tamtéž, s. 6.

roku 1949 též Miloš Horna, který s VŠO spolupracoval již dříve, jako člen zkouškových komisí, obdobně také další kapacita z Národní banky československé Alois Král.⁴³ Zasazení do obecného proudu vývoje ekonomických teorií studentům poskytoval Jan Jankovský, jenž sám byl absolventem VŠO, který vyučoval dějiny ekonomických učen. Ani jeden z těchto učitelů nebyl marxisticky orientován, přestože u některých (Macek, Jankovský) sympatie pro socialismus, ovšem nemarxistického typu byly. Je patrné, že VŠO nebyla v oblasti ekonomické teorie školou pouze keynesovského zaměření. Přestože docházelo ke snahám o změnu osnov mající původ v rozdílných náhledech na celkové pojetí výuky na VŠO,⁴⁴ nedošlo do února 1948 k výraznější změně ve skladbě vyučovaných předmětů. Obdobně na Slovensku fungovala od roku 1940 Vysoká škola obchodná, jenž byla roku 1945 zestátněna a přejmenována na Slovenskú vysokú školu obchodnú.

Pro následný vývoj bylo důležité založení Vysoké školy politické a sociální (VŠPS) v roce 1945, která měla vychovávat kvalitní státní úředníky československého státu.⁴⁵ Podporu měla zejména u KSČ, která v ní viděla příležitost etablovat se v akademickém prostředí. Právě tato škola se terčem pokusů komunistické strany o vytvoření marxistické vysoké školy. Komunistická strana Československa sice své vzdělávací středisko měla již od roku 1945. Byla jí Ústřední politická škola, ta však neměla statut vysoké školy a navíc neměla kapacity poskytovat vzdělání ve větším měřítku tak, aby to vyhovovalo uvedeným záměrům. VŠPS zahájila výuku v letním semestru roku 1946 a měla tři fakulty – politickou, novinářskou a sociální (ta měla dvě lokace – Prahu a Brno). Studijní program byl čtyřletý nebo dvouletý. Bylo možné po dvou letech školu ukončit nebo postoupit do dalšího studia a získat standardní vysokoškolské vzdělání kvalifikující absolventy i pro řídicí funkce.⁴⁶ Ekonomické předměty měly své zázemí na Politické fakultě. Na této škole se podařilo etablovat soustavnou výuku marxistických disciplín. V oblasti ekonomie to byly přednášky Pavla Hrubého z dějin hospodářských nauk a ideologií, seminář z národohospodářské metodologie a přednášky z hospodářských dějin. Marxistický náhled však studenti získávali i jiných než ekonomických disciplínách, např. na Štollových přednáškách o dějinách politických ideologií.⁴⁷ Vedle marxistické ekonomie se studenti seznamovali se standardní ekonomickou teorií pod vedením Karla Maiwaldy, jenž přednášel národohospodářskou teorii. V prvních letech se

⁴³ ČVUT, *Program Českého vysokého učení technického v Praze, roky 1945–1950*, Praha 1945–1949.

⁴⁴ Blíže Antonie DOLEŽALOVÁ a kol., *Učíme ekonomii 90. let*, Praha 2011, s. 46–49.

⁴⁵ Tamtéž, s. 74.

⁴⁶ František ROUČEK, *Studium na Vysoké škole politické a sociální*, Praha 1947.

⁴⁷ VŠPS, *Seznam přednášek na Vysoké škole politické a sociální v Praze v zimním běhu studijního roku 1947/48*, Praha 1947; VŠPS, *Seznam přednášek na Vysoké škole politické a sociální v Praze v letním běhu studijního roku 1947/48*, Praha 1948.

dbalo o určitou vyváženost, a to i přes snahy komunistických zástupců v orgánech školy o dominanci marxisticko-leninské výuky. „Škola přináší ovšem mnoho nového. Takovým novem je např. paralelní výklad jednoho předmětu dvěma profesory odlišného politického zaměření, čímž se posluchači dostane co nejširší informovanosti o různých politických ideologiích a znemožní stranická zaujetí.“⁴⁸

Vývoj po únoru 1948

Mocenský zvrat koncem února 1948 umožnil komunistické straně realizovat své záměry také ve vysokém školství. Cílem bylo vychovat vedle odborníků pro řízení ekonomiky především vlastní marxisticko-leninsky smýšlející inteligenci. Důsledky mocenské změny se projevíly velmi záhy. Nejprve Akční výbor studentů pražských vysokých škol a Akční výbor Národní fronty Právnické fakultě na Karlově univerzitě zaútočily na Karla Engliša,⁴⁹ který byl v listopadu 1947 zvolen jejím rektorem. Engliš na funkci rektora 26. února sám rezignoval. Jeho přednášky o národním hospodářství převzal Vladimír Kadlec. Od letního semestru 1949 byla pak z rozhodnutí ministerstva školství na všech českých vysokých školách zavedena výuka marxismu-leninismu v podobě povinného předmětu Základy společenských nauk.⁵⁰ Tu z velké části zajišťovali absolventi či studenti Vysoké školy politické a sociální, například na Fakultě speciálních nauk ČVUT jej přednášel Ota Šik.

Koncem února došlo k personálním změnám také na VŠO, a zároveň se upravil její název na Vysokou školu hospodářských věd (VŠHV). Nově začali učit také Jan Janáček ze Státního úřadu plánovacího, který byl rovněž členem peněžní sekce Národohospodářské komise ÚV KSČ⁵¹ a dále také Vladimír Kadlec. Jan Maria Novotný, jehož předměty převzal právě Janáček, musel ze školy odejít. Od nového školního roku (1948/1949) došlo také k úpravě studijního programu školy. Nově se o dva semestry prodloužila obecná část studia a naopak se o stejnou dobu zkrátila část odborná. Zároveň byl zaveden plánovací směr. Bankovní směr studia byl v souladu s přestavbou ekonomiky, kde tradiční bankovníctví ztrácelo význam, přejmenován na finanční. Výraznější změny ve výuce nastaly během roku 1949. Byla zavedena výuka marxistické politické ekonomie, kterou zajišťovali Felix Oliva, Miroslav Kadlec z Ústřední politické školy ÚV KSČ a také Ota Šik. Zavedla se výuka financí odpovídajícího sovětskému modelu hospodářství (například Finanční

⁴⁸ Jindřich BUBEN, *První semestr Vysoké školy politické a sociální*, Revue Nová svoboda 2, 1946, č. 24, s. 435–436, s. 436.

⁴⁹ František VENCOVSKÝ, *Karel Engliš*, Brno 1993, s. 28–29.

⁵⁰ A. DOLEŽALOVÁ a kol., *Učíme*, s. 81.

⁵¹ Národní archiv, fond, KSČ-ÚV-100/12, KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Praha – komise – národohospodářská komise ÚV KSČ 1945–1948, sv. 8, a.j. 69, *Seznam členů 6. sekce pro banky a peněžnictví*.

plánování),⁵² kterou vedli externí učitelé, především odborníci z Národní banky, resp. Státní banky československé (například Otakar Vinař nebo Ján Oliva). Přesto ještě v roce 1949 na škole nadále učili své předměty Miloš Horna, Josef Macek nebo Alois Král. Tito a další profesori VŠO museli však podstupovat kurzy politického vzdělávání.⁵³ Výraznější personální čistky přišly na konci roku 1949, kdy musel odejít Josef Macek, který krátce na to, po ostrém výpadu Oty Šika v listopadovém čísle *Nové myslí*,⁵⁴ emigroval. Osud VŠHV zpečetil Zákon č. 227 o zřízení Vysoké školy politických a hospodářských věd schválený 14. října 1949, který VŠHV stejně jako VŠPS postupně od prvního ročníku zrušil.⁵⁵

Také pro VŠPS znamenal únorový převrat značné změny. V personální oblasti došlo jednak ke změně vedení školy, kdy rektora Františka Roučka ve funkci nahradil Ladislav Štoll. Školu rovněž postihly značné personální čistky včetně odchodu Karla Maiwalda, který ještě téhož roku emigroval do Velké Británie. KSČ se tak otevřela cesta k vybudování čistě marxistické školy a pro následující školní rok (1948/1949) došlo k rozšíření přednášek marxistické politické ekonomie, filozofie a dějin dělnického hnutí.⁵⁶ Debaty o dalším směřování této školy, které se vedly jak na půdě vedení této školy, tak především na půdě Kulturně-propagačního oddělení ÚV KSČ ukončil zmíněný zákon o vytvoření Vysoké školy politických a hospodářských věd (dále VŠPHV). Přesto došlo k přetvoření struktury fakult, škola následně tyto fakulty – politickou, a hospodářskou (ekonomickou) a společensko-vědnou. Stejně jako v případě VŠHV mohli dosavadní studenti školy své studium dokončit s tím, že během doby existence školy se výuka upravovala podle výuky na VŠPHV. Omezení se týkala i personálního zajištění, kdy vyučované předměty učili buď učitelé z VŠPHV, nebo externisté, jež často působili na obou školách.

VŠPHV byla již budována se záměrem vytvoření marxistické školy. Tomu byl podřízen výběr jak profesorů, tak studentů. Kádrové oddělení školy tak mohlo konstatovat, že: „*Pracovníci vědeckí a pedagogičtí byli bez výjimky členy KSČ. Totéž platí až na 2 výjimky o zaměstnancích rektorátu.*”⁵⁷ Reorganizace vysokého školství totiž, stejně jako reorganizace v hospodářských a jiných institucích státu,

⁵² ČVUT, *Program*.

⁵³ A. DOLEŽALOVÁ a kol., *Učíme*, s. 54, 78.

⁵⁴ Ota ŠIK, *Reformismus v politické ekonomii*, *Nová mysl* 3, 1949, č. 4–5, s. 363–398.

⁵⁵ MV ČR, Zákon č. 227 ze dne 14. října 1949 o zřízení Vysoké školy politických a hospodářských věd v Praze [online], [cit 18-10-2013], <http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/ViewFile.aspx?type=c&id=461>.

⁵⁶ Markéta DEVÁTÁ – Doubravka OLŠÁKOVÁ, *Vysoká škola politických a hospodářských věd (1949–1953). Počátky marxistického vysokého školství*, in: *Vědní Koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*, *Práce z dějin vědy* sv. 23, Praha 2010, s. 159–212, s. 164.

⁵⁷ Archiv HLMP, fond VŠPHV, kart. 14, inv. č. 73, Jiří PROKEŠ, *Organizace a řízení školy. Dokument kádrového oddělení VŠPHV z 30. 10. 1950*, s. 2.

jichž bylo v letech 1948–1953 velké množství, totiž komunistickému vedení umožňovaly zbavovat se politicky nespolehlivých či jinak nepohodlných lidí. To však mělo i svou stinnou stránku, protože škola po většinu své existence trpěla nedostatkem pedagogů. Nedostatek byl řešen výukou externími spolupracovníky a postupným dosazováním absolventů či studentů posledních ročníků VŠPS a VŠHV na místa asistentů, jež zajišťovali nemalou část výuky. Ta nebyla prvním roce existence školy příliš specializovaná. Pokud jde o výuku ekonomických předmětů, fungovala pouze Katedra politické ekonomie vedená Felixem Olivou. Zaměření na výchovu teoretických pracovníků odpovídala i skladba předmětů, jenž zahrnovala Politickou ekonomii a Dějiny hospodářské nauky. Obsahovou náplň pomáhali vytvářet také přizvaní sovětské profesori.⁵⁸

Teprve během roku 1950 po připomínkách hospodářských ministerstev začalo docházet k vytváření oborově specializovaných programů a začaly vznikat nové katedry. Studenti si tak mohli ve druhém, specializovaném dvouročí vybírat postupně z následujících specializací (směrů): politická ekonomie, plánování národního hospodářství, průmyslu, statistiky, vnitřní a zahraniční obchod a též finanční specializace.⁵⁹ Dne 1. srpna roku 1950 zahájila svou činnost Katedra plánovaného hospodářství,⁶⁰ která do doby, než vznikly další katedry, zajišťovala v zásadě veškerou výuku praktičtějších hospodářských předmětů na VŠPHV a VŠPS. Vyučovány zde tedy byly i finanční předměty. Během roku 1951 se v souvislosti s rozdělením školy na fakulty z Katedry plánování vydělovaly další katedry – především pak Katedra financí a úvěru (KFÚ). Ta byla ustavena v květnu 1951 v souvislosti s uvolněním Miloslava Štolby, mimo jiné absolventa Leningradského finančně-ekonomického institutu, ze Státního plánovacího úřadu pro výuku na VŠPHV. Stal se jejím prvním vedoucím. Spolu s ním na katedru přešel například Miroslav Tuček, tehdy ještě student VŠPS.⁶¹ O zřízení katedry se však uvažovalo již dříve ve spojitosti se založením finanční specializace, na níž mělo zájem ministerstvo financí. To také na její přípravě s Katedrou plánovaného hospodářství spolupracovalo.⁶² Spolupráce s ministerstvem financí pokračovala i nadále a to zejména působením jeho pracovníků na nově zřízené katedře, především pak Ladislava Veltruského, Miroslava Koudelky nebo Bohumila Suchardy. Ministerstvo financí nebylo jediné,

⁵⁸ M. DEVÁTÁ – D. OLŠÁKOVÁ, *Vysoká škola*, s. 169.

⁵⁹ Archiv HLMP, fond VŠPHV, kart. 20, inv. č. 18. 1950–51, *Hospodářská fakulta, přednášky, zkoušky, učební plán*.

⁶⁰ Archiv HLMP fond VŠPHV, kart. 19, inv. č. 46/10, Katedra plánovaného hospodářství 1950–1952, *Dopis KPH VŠPHV organizačnímu odd. VŠPHV z 5. 9. 1950*.

⁶¹ Archiv HLMP, fond VŠPHV, kart. 19, inv. č. 46/10, Katedra plánovaného hospodářství 1950–1952, *Dopis KPH VŠVH rektorátu VŠVH z 15. 5. 1951*.

⁶² Archiv HLMP, fond VŠPHV, kart. 19, inv. č. 46/10, Katedra plánovaného hospodářství 1950–1952, *Zápis o schůzi zástupců VŠPHV A. Hodka, Miroslava Tučka a Jiřího Prokeše s vedoucím učebního oddělení ministerstva financí s dr. Bartoněm konané 12. 12. 1950 na MF*.

s nímž KFÚ spolupracovala. Z hlediska tématu této studie, nelze pominout spolupráci s bankovním sektorem, s nímž škola spolupracovala při výuce finančních předmětů již dříve. Katedra se po založení postupně rozrůstala především o absolventy škol VŠPS nebo o studenty 4. ročníku VŠPHV.

Studentům se postupně dostalo výuky těch předmětů, které byly potřebné pro finanční praxi v sovětizované ekonomice (finanční plánování, bilance peněžních příjmů a výdajů, státní rozpočet a daně, účetnictví apod.). V případě teorie peněz a úvěru studenti nejprve absolvovali kurzy a semináře poskytované Katedrou politické ekonomie. Na podzim roku 1952 pak v Moskvě vyšel článek J. V. Stalina Ekonomické problémy socialismu v SSSR, který byl vzápětí přeložen do češtiny a vyšel v šestém čísle časopisu Sovětská věda – politická ekonomie. Ten pak ovlivnil výuku politické ekonomie socialismu a ekonomickou vědu v Československu vůbec v několika následujících letech. Specializované kurzy týkající se teorie peněz či finanční soustavy v SSSR a lidově-demokratických zemích a peněz ve státech kapitalistických, jež se na škole pochopitelně vyučovaly, byly zpočátku závislé na sovětských učebnicích postupně překládanými členy katedry.⁶³

Pád Rudolfa Slánského a silící kritika hospodářských ministerstev vedly k další reorganizaci vysokého ekonomického školství. Koncept VŠPHV jako stranické školy se společenským uznáním byl opuštěn, škola byla reorganizována a vládním nařízením⁶⁴ z 19. srpna 1952⁶⁵ došlo k jejímu zrušení, přičemž z Hospodářské fakulty byla zřízena Vysoká škola ekonomická v Praze s pěti fakultami – Všeobecně ekonomickou, Vnitřního obchodu, Výrobně ekonomickou, Statistiku a Financí a úvěru.

KFÚ VŠPHV byla začleněna do fakulty téhož jména, kde byla soustředěna výuka všech finančních předmětů. Na katedru přešla i většina tehdejších pracovníků KFÚ VŠPHV, zároveň však nebyli přijati někteří pedagogové a odborníci, kteří již s výukou finančních předmětů na vysokých školách měli bohaté zkušenosti. Vedle již zmiňovaného Vladimíra Kadlece, jenž externě učil na VŠPHV a VŠPS finanční plánování, to byl také například Jan Janáček.⁶⁶ V následujícím roce však katedru posílil Ladislav Veltruský, který měl do té doby hlavní pracovní poměr na

⁶³ Blíže Miroslav TUČEK, *K historii finančních předmětů na VŠE*, Acta Oeconomica Pragensia 7, 1999, č. 5, s. 87–92, s. 88.

⁶⁴ Podle §3 zákona č. 58/1950 Sb. o vysokých školách stačilo k založení, zrušení či reorganizaci (slučování a dělení) školy pouhé vládní nařízení, nikoli zákon, jako tomu bylo před vydáním tohoto zákona. MV ČR, Zákon č. 58 ze dne 18. května 1950 o vysokých školách [online], [cit. 18-10-2013], <http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/ViewFile.aspx?type=c&id=508>.

⁶⁵ MV ČR, Vládní nařízení č. 40 ze dne 19. srpna 1952 o dalších změnách v organizaci vysokých škol [online], [cit. 18-10-2013], <http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/ViewFile.aspx?type=c&id=635>.

⁶⁶ M. TUČEK, *K historii*, s. 88.

ministerstvu financí a dále Vojtěch Polidar.⁶⁷ Pokračovala rovněž spolupráce katedry s ministerstvem financí a Státní bankou československou, resp. bankovním sektorem, odkud vedle Zdenka Blažejze ze SBČS, byli katedrou využíváni především Jiří Daněček a Karel Snopek.⁶⁸

Členové katedry také začali vydávat původní skripta, samozřejmě v marxisticko-leninském duchu, která doplňovala ta sovětská o československou problematiku a sovětské učebnice do určité míry nahrazovala. V námi sledovaném období, tj. do roku 1955, se v prvním případě jedná o publikaci Miroslava Tučka o vývoji československé finanční soustavy v poválečném období,⁶⁹ v případě druhém jde o publikaci Ladislava Veltruského o financích kapitalistických států,⁷⁰ kde však byl kladen spíše důraz na finance veřejné než na instituci peněz, měnovou problematiku a bankovníctví.

Na Právnické fakultě Univerzity Karlovy došlo na počátku 50. let ke zrušení výuky ekonomie a zůstala jen výuka finančního práva. Právnická fakulta Masarykovy univerzity byla v roce 1950 zrušena. Již uvedeným vládním nařízením z 19. srpna 1952 byly na některých technických vysokých školách v Praze, Ostravě a Bratislavě zřízeny Ekonomicko-inženýrské fakulty. Na Slovensku až do vzniku bratislavské Vysoké školy ekonomické, jenž vznikla na základě stejného vládního nařízení, jako ta pražská, stále fungovala pod změněným názvem (Vysoká škola hospodárskych vied) Slovenská vysoká škola obchodná. V roce 1950 byl na ní zřízen Ústav finančnej ekonomiky, na který od akademického roku 1951/52 navázala Katedra financí. Ta se po vzniku VŠE v Bratislavě stala součástí její Fakulty vnútorného obchodu a financí.⁷¹

Značný eklekticismus stalinské ekonomické, resp. monetární teorie, jak bylo naznačeno výše, spolu s prudkým rozvojem monetární problematiky mimo sovětský blok a potřebou změn v řízení ekonomik sovětského typu již na konci 50. let otevíral prostor pro průnik nových směrů myšlení o penězích i do československé ekonomické obce. Ten byl sice velmi pozvolný, přesto však znamenal, že úspěch záměrů KSČ z konce 40. let byl pouze dočasný a postupně se rozpadal.

Další směry prosazování marxismu-leninismu

Jak již bylo uvedeno, v letech 1948–1953 docházelo k řadě reorganizací a s tím spojených personálních čistek. V oblasti financí byl tento proces spojen

⁶⁷ Tamtéž, s. 89.

⁶⁸ Tamtéž, s. 89.

⁶⁹ Miroslav TUČEK, *Vývoj československých financí v letech 1945–1952*, Praha 1953.

⁷⁰ Ladislav VELTRUSKÝ, *Kapitalistické finance*, Praha 1954.

⁷¹ Jitka KODEROVÁ, *Šedesát let oboru finance na Vysoké škole ekonomické v Praze*, Politická ekonomie 61, 2013, č. 4, s. 354–366, s. 355.

zejména s reorganizací bankovního sektoru, jenž vyústil v ustavení Státní banky československé, Investiční banky a v roce 1953 pak státních spořitelén. Proces výměny aparátu se však neomezoval pouze na reorganizace. V Národní bance československé probíhalo propouštění a represe ještě před jejím nahrazením Státní bankou, jak plyne ze zápisů ze schůzí bankovní rady v posledních dvou letech fungování banky. Úředníkům Národní banky včetně těch perzekuovaných se s určitým zpožděním na poslední schůzi bankovní rady v prosinci 1951 zastal guvernér Národní banky Nebesář, jenž sám o tři roky později byl perzekuci vystaven.⁷²

Důležitou úlohu v prosazení nového myšlení hráli také sovětsští poradci, kteří přicházeli do různých částí ekonomiky od roku 1949. V oblasti vědy a vzdělávání sehrál svou roli též Československo-sovětský institut založený v roce 1950, který pomáhal šířit sovětskou vědu, včetně společenských disciplín, v Československu. Jeho úkolem slovy Zdenka Nejedlého bylo: „... zbavit naši vědu toho, co na ní stále ještě leží z pseudovědy minulosti, a otevřít jí cestu k jediné pravdě, k marxisticko-leninské vědě.“⁷³ Hmatatelným výsledkem bylo vydávání časopisu Sovětská věda – politická ekonomie, která přinášela překlady článků sovětských ekonomů.

V roce 1952 byl založen při Československé akademii věd také Kabinet ekonomie, jenž byl proměněn v roce 1954 na Ekonomický ústav. Ve svých počátcích však nehrál ve vývoji československého monetárního myšlení důležitou úlohu.⁷⁴ Začal však od roku 1953 vydávat časopis Politická ekonomie, kde se mohli uplatnit i odborníci z financí. Ti však v letech 1953–1955 do něj přispívali minimálně. Odborné časopisy, jak již bylo zmíněno, rovněž podlehly proměně. Po roce 1948 došlo k zastavení některých významných ekonomických periodik, zejména pak Obzoru národohospodářského, jehož poslední číslo vyšlo v září roku 1950. V oblasti financí pak bylo důležité založení časopisu Ekonomie a finance v roce 1951, jenž však po dvou letech po sovětském vzoru nahradil časopis Finance a úvěr, jenž vydávala Státní banka československá ve spolupráci s ministerstvem financí.

⁷² „Myslím na osvědčený stav úřednictva Národní banky. Bylo vycvičeno nejen v přesném plnění povinností, bylo také skutečnou elitou, bylo si vědomo toho a cítilo se tím zavázáno, bylo také tak vybíráno. Způsob přijímání nových úředníků byl – jak jsem se přesvědčil – tak svědomitý, že zaručoval velkou objektivitu. Neexistovaly žádné „certificate of origin“. Mělo to také nepříjemné stránky pro každou elitu v určitých situacích, kdy uvolněním zábran rozpoutávají se všehy negativní pudy lidské. Úředníci a zaměstnanci Národní banky naučili se myslet hospodářsky, nabyli zkušeností. Tyto zkušenosti jsou nesmírně cenné. ... Myslím, že po odvážných činech mladých přichází doba, kdy rozvážný čin zkušených dokoná, co bylo začato. A proto jsem přesvědčen, že v kádru bývalého sboru úřednického Národní banky najde nová doba, co nezbytně potřebuje.“ Archiv ČNB, fond NBČS, kart. NBČ – 56/5, Záznam o schůzi bankovní rady konané dne 21. prosince v zasedací síni Státní banky československé v úřadovně č. 1, s. 8–9.

⁷³ Zdeněk NEJEDLÝ, *Otvíráme Československo-sovětský institut*, Sovětská věda – politická ekonomie 1, 1951, č. 1–2, s. 2.

⁷⁴ František VENCOVSKÝ – Karel PŮLPÁN a kol., *Dějiny měnových teorií na českém území*, Praha 2005, s. 249.

Závěr

Monetární myšlení těsně po druhé světové válce vycházelo z tradice, která se zde ustavila již v přecházejícím období, v níž marxistický proud nenacházel dostatečnou odezvu. Zároveň jej výrazně ovlivnila zkušenost druhé světové války. Nové směry v ekonomické teorii, dominantně pak keynesiánský, které se šířily ve 30. a 40. letech, si českoslovenští ekonomové uzpůsobovali v souladu se středoevropskou tradicí, zkušenostmi s řízeným válečným hospodářstvím a s představami o „odbornickém“ řízení ekonomiky. To nekolidovalo s výraznější rolí státu a představami nového mocenského hráče na území Československa – Komunistické strany Sovětského svazu. Tato skutečnost umožnila nejen postupnou, zpočátku pozvolnou, transformaci československé ekonomiky, ale i ekonomického myšlení, kdy nejdůležitější roli hrálo československé vysoké školství. To po roce 1948 prošlo radikální a do značné míry chaotickou organizační a personální proměnou.

Hlavním cílem této studie bylo identifikovat, jak se marxismus-leninismus jako základní teoretické a metodologické východisko prosazoval v tehdejší ekonomickém myšlení i praktické měnové politice. Úspěch penetrace marxistických myšlenek byl pouze částečný, neboť původní cíle komunistického vedení narážely na skutečné potřeby československé ekonomiky. Transformace československého ekonomického, tedy i monetárního, myšlení tak nebyla poklidným procesem. Do února 1948 československé ekonomické myšlení bylo otevřené všem podnětům, které přicházely jak ze západu, tak z východu, přičemž inspirace ze Západu byla pro většinu teoretických ekonomů rozhodující. Po nástupu komunistického režimu však mnoho významných ekonomů meziválečného a těsně poválečného období bylo v souladu s doktrínou zostřeného třídního boje odstraněno z veřejného života. V roce 1955 tak československé monetární myšlení ovládali zcela noví lidé, z velké většiny nezatížení předválečnou a těsně poválečnou zkušeností.

Snahou autorů této stati bylo nastínit tento proces ve své komplexnosti, což na tak malém prostoru nutně vedlo k tomu, že některé oblasti byly spíše zmíněny a vyžadovaly by hlubší samostatný průzkum. Týká se to především oblasti slovenského ekonomického školství a dále pak úlohy některých oborových vzdělávacích institucí, jako například v textu nezmíněné Dělnické finanční akademie při ministerstvu financí apod. Samostatný výzkum by dále vyžadovala personální obměna v institucích řídících a ovlivňujících ekonomiku (Státní úřad plánovací, Národní banka československá, ministerstvo financí apod.) a v bankovním sektoru jako celku.

Petr Chalupecký – Zdenka Johnson

Durchsetzung der marxistisch-leninistischen politischen Ökonomie im monetären Denken in der Tschechoslowakei in den Jahren 1945–1955

Zusammenfassung

Der Text befasst sich mit der Durchsetzung der marxistisch-leninistischen politischen Ökonomie im tschechoslowakischen monetären Denken. Ziel ist es, die Quellen dieser Wandlung aufzuzeigen und gleichzeitig die fehlende Verankerung dieser Doktrin im tschechischen ökonomischen Denken in der Zeit knapp nach dem Zweiten Weltkrieg zu belegen. Die Studie geht von der These aus, dass die Durchsetzung dieser Richtung vor allem durch eine politische und autoritär durchgesetzte Entscheidung erfolgte und nur in begrenztem Maße aus der Neigung der tschechischen Gesellschaft zum Sozialismus entsprang. Die Studie unterscheidet in Einklang mit den bisherigen Erkenntnissen drei grundlegende Strömungen des ökonomischen bzw. monetären Denkens in der Tschechoslowakei in der zweiten Hälfte der vierziger Jahre, die aus der Differenzierung hervorgehen, die sich bereits in den Zwischenkriegsjahren herausbildete. Eine dominante Strömung war der Keynesianismus, der intern in zwei Richtungen gegliedert werden konnte, und zwar der ursprüngliche Keynesianismus, der am angelsächsischen ökonomischen Denken orientiert war, und der eher mitteleuropäische Keynesianismus, bei dem einige ausschlaggebende Schlussfolgerungen von Keynes im Kontext der deutschsprachigen ökonomischen Tradition ausgearbeitet wurden. Außerdem wirkte hier eine Richtung, die die Lehre von Karel Engliš entwickelte, der allerdings gegenüber der Vorkriegszeit sowohl die akademische als auch insbesondere die wirtschaftlich-politische Debatte in einem viel kleineren Maße beeinflusste, als es in der Vorkriegszeit der Fall war. Die dritte Richtung war die marxistische, die in den Jahren 1945–1948 erstmals schrittweise in der Tschechoslowakei eine institutionelle und persönliche Verankerung fand. Eine der Folgen des kommunistischen Umsturzes im Februar 1948 war die Beseitigung der bedeutendsten nichtmarxistischen Fachleute im Bereich der Währungstheorie und Politik aus dem akademischen und öffentlichen Leben überhaupt und ihre Ersetzung durch neue, bereits in marxistisch-leninistischer Theorie geschulte Experten. Die Monopolstellung der marxistisch-leninistischen Wirtschaftstheorie hatte im Hinblick auf ihren in beträchtlichem Maße eklektischen Charakter jedoch nur zeitweiligen Bestand.

Petr Chalupecký – Zdenka Johnson

Promoting the Marxist-Leninist theory in Czechoslovak monetary thought from 1945 to 1955

Summary

This article deals with the implementation of Marxist-Leninist political economy in the Czechoslovak monetary thought. The aim of the study is to highlight the causes of this change and at the same time to document the lack of foundation of this doctrine in Czech economic thought on the eve of World War II. The study is based on the thesis that the implementation of this school of thought could take place only through political and power enforcement, since the majority of Czech society was not inclined towards socialism. On the basis of existing knowledge, the study focuses on three basic economic theories. The Czechoslovak monetary thought in the second half of the 1940s resulted from the differentiation established in the interwar period. Keynesianism was the dominant school. It was divided in two threads: the original Keynesianism, based on Anglo-Saxon economic thought, and the central-European Keynesianism, in which certain key conclusions of Keynes' theory were adapted to the context of the German economic tradition. In this area another school of thought evolved out of Karel Engliš's teachings who, compared to the pre-war period, didn't influence to a great extent either the academic or the economic-political debate. The third school was the Marxist one which from 1945 to 1948 began to slowly embed itself in Czechoslovak institutions and personnel. The 1948 Communist coup eliminated the most prominent economists of non-Marxist monetary theory from academic and public life and replaced them with new experts trained in the Marxist-Leninist theory. Due to its eclectic nature, the monopolization of the Marxist-Leninist economic theory, however, was only short-lived.

MATERIÁLY

Gustav Novotný

Zvláštní osud archiváře a historika v komunistickém/ totalitním Československu. Příběh Antonína Verbíka (1934–1986)

The Unusual Fate of an Archivist and Historian in Communist Totalitarian Czechoslovakia. Antonín Verbík's Story (1934–1986)

Antonín Verbík (1934–1986), an archivist and historian, whose death came prematurely, had received an outstanding secondary and tertiary education. He worked for sixteen years in six archival institutions in Czechoslovakia and became director of three of them. The subsequent fifteen years he worked as an expert and independent researcher of the most recent Czechoslovak history at the Institute of History. His life and work were limited to a great extent by the times he lived in.

Keywords: History, the 20th century, archival science, historiography, science, education, Moravia, Czechoslovakia

Osmdesáté výročí narození a více než pětadvacáté výročí od úmrtí jedné z osobností z oborů archivnictví a historie je jistě příležitostí k zamyšlení nejen nad životem a prací takového člověka, ale i nad jeho postoji či možnostmi a prostředím, v němž žil a působil. Pokoušíme se o obraz působení Antonína Verbíka teprve po více než čtvrt století od jeho smrti. Představujeme a posuzujeme ho jako archiváře a historika, spoluorganizátora archivní služby od konce padesátých let do počátku

let sedmdesátých dvacátého století, vysokoškolského učitele, redaktora, vědeckého pracovníka a publicistu, člověka jistě talentovaného, pilného, energického a svědomitého, který byl ovšem limitován dobou. Záměr vytvářet soubor vědecky fundovaných biografii odpovídá části badatelského zaměření Historického ústavu Akademie věd České republiky, v. v. i., v němž vzniká mimo jiné všeoborový *Biografický slovník českých zemí*, dílo, jež má zatím patnáct sešitů. V této souvislosti jsou zpracovávána nejen stručná slovníková hesla, ale i široce materiálově podložené studie o jednotlivých vybraných osobnostech. Jejich význam mohl být někdy i regionální, ale měly značné vazby s děním v celé společnosti. Takový má být i příspěvek o PhDr. Antonínu Verbíkovi, CSc. (1934–1986).

Život Antonína Verbíka je spojen hlavně s jižní Moravou, především s Brnem. Ve Velehradu se narodil, gymnázium vystudoval v Uherském Hradišti a vzdělání dovršil na univerzitě v Brně. V tomto městě nastoupil dráhu archiváře, dráhu výzkumnou a organizační, která daleko přesáhla hranice města a která ho dovedla až k působnosti badatelské i učitelské. Byl také nadán schopnostmi politickými a politickoorganizačními. Dnes si jen málokdo připomene jeho odborné a vědecké působení. A přece jde o osobnost svým způsobem nejen zajímavou, ale i pro dobovou situaci dosti typickou.

Pokoušíme se přispět nejen k rozšíření historických poznatků o samotném Antonínu Verbíkovi, hlavně o jeho všestranném působení v letech 1957 až 1986, ale i o okolnostech a podmínkách, které ovlivnily jeho přístup k odborné práci i k životu. V prvé řadě sledujeme rodinné zázemí, konstanty formující jeho charakter a odpovědnost, jež ho podnítily ke studiím. Následuje výklad o Verbíkově odborné a veřejné činnosti, jež se odehrávala hlavně v několika archivních institucích, složkách ministerstva vnitra, a v tehdejší Ústavu československých a světových dějin Československé akademie věd (dnes Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i.).

Je přirozené, že se Verbíkova života a jeho činnosti dotýkaly důležité etapy a mezní události vývoje země po více než padesát let dvacátého století. Žil ve spojení se svým rodištěm, dále s městem Brnem, jež se mu stalo domovem, město mu přirostlo k srdci, byl zde ve své době ctěn a vážen, ale pak takřka zapomenut. O jeho životě a činnosti nevznikla žádná práce kromě hrstky nekrologů (které však mají jistý žánr, jsou aktuální reakcí na situaci, většinou na fakta „prázdné“ a nemusejí být objektivní) a hesla v *Biografickém slovníku archivářů českých zemí*. Poválečný vývoj jím studovaných témat sice zachycuje odborná historická a memoárová literatura, ale v ní o něm najdeme sotva několik řádků. Byl přehlédnut jeho význam odborný – snad i proto, že obor nejnovější československé dějiny, v němž se posledních patnáct let aktivního života odborně angažoval, stál dlouho na okraji zájmu veřejnosti. Překážkou se po roce 1989 stala jeho politická angažovanost, jež jeho odborný přínos mohla zastírat. Po druhé světové válce, kdy se prosazovaly formy politické a hospodářské regulace a s nimi společenské reformy a kdy záhy došlo k násilné politické změně v podobě komunistického státního převratu, se Verbík,

posluchač filozofie a pak archivář a historik, zúčastnil společenského a politického života. Od padesátých let byl komunista a na svém místě prosazoval a hájil politické, hospodářské, sociální a kulturní zájmy v intencích tehdy vládnoucí komunistické strany. Pokusme se obě složky, odbornou a politickou, oddělit.

Antonín Verbík se narodil dne 18. ledna 1934 v obci Velehrad u Uherského Hradiště čp. 149 (Salašská, dnes Vinohradská ulice č. 149) v rodině malého zemědělce a pak i povozníka.¹ Jeho otec pocházel z deseti dětí. Ve Velehradě v dospělosti vlastnil venkovskou usedlost a hospodařil na vlastní půdě o rozloze přibližně jeden a půl hektaru. K ní si podle situace připachtoval další dva až tři hektary půdy. Zapřahal dva koně a choval povětšinou dvě krávy (eventuálně krávu a jalovici) a několik prasat. Pečlivě se staral o svůj vinohrad, jenž se rozprostíral na výměře zhruba desetiny hektaru. Informaci o tom, že v poslední etapě pozemkové reformy obdržel v roce 1948 na čtyři hektary půdy, nelze ověřit. Každopádně svou rodinu hmotně zabezpečil. V meziválečné době a v období 1945 až 1948 byl Antonín Verbík starší členem lidové strany. Jako její zástupce pracoval v místním národním výboru a nakonec i v takzvaném Místním akčním výboru Národní fronty ve Velehradě. Z lidové strany pak vystoupil. V roce 1950 vstoupil do místního jednotného zemědělského družstva takzvaného třetího typu. Měl být dokonce členem jeho představenstva a zároveň závozníkem v dopravě hlavně pro potřeby živočišné výroby. Jeho žena Marie pocházela z dělnického prostředí. Měla šest sourozenců. Pečovala o domácnost, hospodařila s mužem a po roce 1950 příležitostně pracovala ve zmíněném zemědělském družstvu. Také ona vstoupila do lidové strany a po celý život byla aktivní křesťankou.²

Ve Velehradě, nejvýznamnějším poutním místě Moravy, prožil Antonín Verbík mladší léta dětství a jinošství. Zanechala v něm hluboký citový vztah k rod-

¹ Obecni úřad Velehrad, kniha narození pro obec Velehrad, svazek V, ročník 1934, fol. 140, pořadové č. 3: Antonín Verbík byl pokřtěn dne 21. 1. 1934.

² Antonín Verbík, * 11. 2. 1908 Staré Město u Uherského Hradiště, † 20. 3. 1967 Velehrad, rolník, Marie rozená Lancouchová, * 13. 3. 1907 Velehrad, † 30. 5. 2004 Uherské Hradiště. Verbík mladší měl sestru Marii Zámečnickovou-Verbíkovou (1949–2007), která žila od roku 1972 s mužem, lesním dělníkem, a s dětmi v Buchlovicích a nakonec ve Velehradě. Dosloužila své matce a předčasně zemřela. Srov. Moravský zemský archiv v Brně (dále MZA), fond B 358, Státní oblastní archiv Brno (1856)1955–1989(1998), inv. č. 225, kart. 34, osobní spis PhDr. Verbík Antonín 1953–1972. Dále jen OS. Popis fondu: tvoří ho necelé dvě stovky v drtivé většině volných dokumentů, strojopisů, rukopisů a fotokopii (mimo jiné kádrové posudky, životopisy, kopie úředních dokladů a hlášení nadřízeným). Nejsou chronologicky ani jinak uspořádány, některé se opakují, skartace nebyla provedena. Bezprostředně před studiem za účelem sepsání tohoto příspěvku byly kvapně foliovány obyčejnou tužkou v pravém dolním rohu. Foliace však není zcela správná, poněvadž některé dokumenty formátu A5 byly pomínuty. Doplňující informace o rodině: OS, fol. 9, Sar [Státní archiv] 1378/01-72, Brno, 30. 3. 1972, PhDr. Verbík Antonín – doplněk k životopisu, jednostránkový strojopis; fol. 143 až 150, Praha, 20. 7. 1962, Zvláštní dotazník MV [ministerstva vnitra], vyplněný předtiskem formulář o patnácti stranách; fol. 178, Jihlava, 2. 12. 1956, Závěr ze zvláštní prověrky, dvoustránkový strojopis.

nému kraji. Tam se později vracel v některých svých pracích. V rodišti navštěvoval od 1. září 1940 do poloviny roku 1944 obecnou školu umístěnou v nemovitosti čp. 100. Ve školním roce 1944/1945 docházel na měšťanku do nedalekého Starého Města u Uherského Hradiště, v době německé okupace bylo totiž uherskohradištské státní reálné gymnázium uzavřeno, avšak již dne 1. září 1945 přestoupil Verbík do druhého ročníku tohoto gymnázia (v dnešní Velehradské třídě č. 218). Tam studium ukončil složením maturitní zkoušky dne 18. června 1952. Maturoval z češtiny, ruštiny, matematiky a dějepisu. Za písemné práce z češtiny byl hodnocen jedničkou a z ruštiny trojkou, po ústní zkoušce z matematiky trojkou a z ostatních předmětů jedničkou. Z češtiny odpovídal na otázku Praktický obraz českého a slovenského národa v třídním boji na venkově v devatenáctém století, z ruštiny J. V. Stalin a téma vlastenecké války v sovětské literatuře, z dějepisu pak na otázky Od Bílé hory po zrušení nevolnictví a Svárovská stávka.³ I z uvedených názvů otázek vidíme, že se maturant Verbík octl v nové době. Dne 20. června 1952 mu vystavila pětičlenná zkušební komise doporučení ke studiu na vysoké škole.⁴

Již za středoškolských studií přesvědčil sebe a druhé, že je snaživý, pilný a vytrvalý. Hodně četl. Zajímal se o zeměpis, dějepis a o literaturu a měl touhu své znalosti rozvíjet a prohlubovat. Za dalším vzděláním odešel do Brna. Od října 1952 do června 1957 studoval obory archivnictví a historii (kombinace archivní studium – dějepis) na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity.⁵ Vyzakoval velmi dobrý až vynikající prospěch. V listopadu 1955 byl vyznamenán na celouniverzitní schůzi Revolučního odborového hnutí (ROH) jako vzorný student, v únoru 1956 přednášel referát vycházející z vlastní diplomové práce (viz dále) na první studentské vědecké konferenci na fakultě, přispíval i do časopisu *Folia diplomatica* sloužícího studijním potřebám posluchačů archivnictví. Zúčastnil se rovněž několika odborných brigád a praxí: mimo jiné v lednu a v únoru 1953 byl čtrnáct dní v tehdejším zemědělsko-lesnickém archivu ve Žďáře nad Sázavou, po celý srpen 1953 v tehdejším Státním archivu v Telči, v červenci 1955 čtrnáct dní v Městském archivu v Jihlavě a měsíc v tehdejším zemědělsko-lesnickém archivu na hradě Buchlově, čtrnáct dní v pobožce brněnského archivu v Rájci nad Svitavou, kde bylo zemědělsko-lesnické oddělení, v květnu a v červnu 1956 tři týdny ve stejné instituci a oddělení a na pracovišti na hradě Pernštejně, nakonec ještě čtrnáct dní v zemědělsko-lesnickém

³ V roce 1952 bylo zmíněné gymnázium reorganizováno na takzvanou jedenáctiletku.

⁴ OS, fol. 205, Uherské Hradiště, 20. 6. 1952, Doporučení zkušební komise k přijetí na vysokou školu, jednostránkový vyplněný formulář.

⁵ V letech 1957 až 1959 Antonín Verbík dálkově studoval na brněnské Filozofické fakultě ruštinu. V osobních dotaznících (viz dále) Verbík vykazoval znalost ruštiny slovem i písmem a jazykovou zkoušku. Vedle ruštiny v nich uváděl ještě částečnou znalost němčiny, latiny a angličtiny.

oddělení brněnského Státního archivu v září 1956.⁶ Za studií ho ovlivnili především prof. Jindřich Šebánek, zakladatel brněnské diplomatické školy, a Sáša Dušková,⁷ kteří ho dobře připravili na budoucí dráhu archiváře a historika.

Od počátku ledna 1957 do konce června 1972 Antonín Verbík postupně pracoval v archivních působištích na šesti místech českých zemí, a to jako občanský či správní zaměstnanec ministerstva vnitra, pod něž archivy organizačně patřily a patří. Dráhu archiváře zahájil v době nejjednoduššího budování sítě archivů nejprve jako praktikant a mladší archivní pracovník v tehdejší Státním archivu Telč podléhajícím Krajské správě ministerstva vnitra v Jihlavě.⁸ Bylo to ještě před závěrem studií na vysoké škole, jež ukončil dne 29. června 1957 s vyznamenáním. Tomu předcházela již dne 26. dubna 1957 obhajoba diplomové práce s názvem *Městské peněžní hospodaření v Brně a ve Znojmě v 15. století*, a to s výborným prospěchem (viz dále a bibliografii).⁹ Tehdy měl splněnu rovněž vojenskou povinnost.

⁶ OS, fol. 179–180, Životopis Antonína Verbíka, nedatovaný dvoustránkový rukopis. Verbík bydlel za studií spolu s pozdějším archivářem Ivanem Štarhou v Gorkého ulici č. 14, čili nedaleko filozofické fakulty, a zúčastňoval se s ním odborných brigád a akcí. O I. Štarhovi srov. například Mojmir ŠVÁBENSKÝ, *Počátky, názvy a zaměstnanci Moravského zemského archivu. Tři kapitoly z dějin*, Brno 1991, s. 188, a *Biografický slovník archivářů českých zemí*. Vyd. J. Hoffmannová, J. Pražáková, Praha 2000, s. 641. Dále jen *BSA*.

⁷ Srov. o nich například *BSA*, s. 156–157 a 618–619. K tomu i Antonín VERBÍK, (1980, viz bibliografii); M. ŠVÁBENSKÝ, *Počátky*, s. 187; Sáša DUŠKOVÁ, *Profesor Jindřich Šebánek – archivář*, in: 155 let archivnictví v českých zemích. Sborník příspěvků z konference uspořádané u příležitosti 155. výročí založení Moravského zemského archivu v Brně ve dnech 31. 5. – 1. 6. 1994. Vyd. I. Štarha, K. Smutná, Brno 1995, s. 111–113; František KUTNAR, Jaroslav MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepiscství. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*, Praha 1997, s. 1055 (rejstřík); Josef HANZAL, *Cesty české historiografie 1945–1989*, Praha 1999, průběžně; TÝŽ, *Česká historiografie od května 1945 do února 1948*, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas philosophica. Historica 29, 2000, s. 213–217; *Sto let od narození profesora Jindřicha Šebánka*. Sborník příspěvků. Vyd. K. Smutná a kol., Brno 2000 (193 s.); Josef POLIŠENSKÝ, *Historik v měnícím se světě*, Praha 2001, s. 69; Alena ŠLECHTOVÁ – Josef LEVORA, *Členové České akademie věd a umění 1890–1952*, Praha 2004, s. 289; Ivan HLAVÁČEK, *Historik a diplomatik Jindřich Šebánek (12. 10. 1900 – 14. 1. 1977)*, in: Učenci očima kolegů, žáků a následovníků. Vyd. I. Hlaváček, J. Jedináková, Praha 2007, s. 74–83; Dalibor HAVEL, *Jindřich Šebánek*, in: Historici na brněnské univerzitě. Devět portrétů. Vyd. T. Borovský, Brno 2008, s. 125–159; I. HLAVÁČEK, *O mých předchůdcích a současnicích*, Praha 2011, s. 343–347, 354–355.

⁸ K archivnictví po roce 1945 srov. například *Ze vzpomínek našich archivářů*, in: Sborník archivních prací 48, Praha 1998, č. 2, s. 217–391, a Vladimír BARTOŠEK – Marie RĚPASOVÁ, *Začlenění treboňského archivu do soustavy státních archivů a jeho vývoj do současnosti*, in: Archivum Trebonense, 2002. Sborník studií pracovníků Státního oblastního archivu v Třeboni, Třeboň 2002, s. 88–115.

⁹ Diplom č. 4149 ze dne 29. 6. 1957 a čtyřstránkový výkaz prospěchu (kopie obojho v OS). Jednotlivé předměty a prospěch neuvádíme. Státní závěrečnou zkoušku Antonín Verbík

Na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity byl totiž zařazen do vojenské přípravy pořádané vojenskou katedrou školy od 1. října 1952 až do 30. srpna 1956, a to v Brně a ve výcvikových táborech. Nakonec byl velitelem rádiové čety (1956), později byl povýšen na podporučíka (1959) a ještě později nadporučíka (1970) v záloze.¹⁰

Zaměstnání v Telči a v Jihlavě si našel Antonín Verbík sám nebo mu ho domluvili či alespoň poradili oba zmínění učitelé. Tehdy předepsaná a obvyklá umístěnka, jež „zásadně“ ukládala „*absolventům vysokých škol povinnost pracovat po dobu tří let v podnicích, úřadech, soudech, ústavech a jiných zařízeních, které jim budou určeny podle státního plánu*“, a již spolupodepsal děkan „filosofické fakulty brněnské university“, totiž byla datována v Brně až dne 11. dubna 1957.¹¹ V období od 1. dubna 1958 do 28. února 1959 byl Verbík převeden do skupiny správních zaměstnanců na volné systemizované funkční místo referenta pro státní archiv a archivy národních výborů stejné krajské správy ministerstva vnitra a přímo v Jihlavě.¹² I za tak krátkou dobu si údajně zmapoval „*stav rodících se okresních archivů v tehdejší Jihlavské kraji [...] dokázal současně stanovit pevnou koncepci jejich dalšího rozvoje, kterou převzali nejen jeho nástupci v Jihlavě, ale i referenti po správní reorganizaci v roce 1960, v níž byla síť okresních archivů bývalého Jihlavského kraje rozdělena do tří krajů*“.¹³ I když jde o poněkud nadnesené konstatování, není pochyb, že se zasloužil o budování archivů národních výborů v tehdejší Jihlavské kraji, pomáhal jim z titulu své funkce v organizačních a materiálně-technických záležitostech, zprostředkovával a zjednodušoval jednání na úřadech,

složil ve třech termínech v květnu a v červnu 1957: z marxismu-leninismu (20. 5.), archivnictví (12. 6.) a z metodiky dějepisu (22. 6.).

¹⁰ Antonín Verbík byl povolán rovněž na tři vojenská cvičení. Bylo to šestapadesát dnů v roce 1958, pětaticet v roce 1960 a čtrnáct dnů v roce 1963. Srov. OS, fol. 79 a 80, K-3520/4-70, Brno, 11. 8. 1970, politické hodnocení pro Městskou vojenskou správu v Brně, a Sar 3552/01-70, Brno, 8. 10. 1970, hlášení o povýšení na nadporučíka v záloze k 1. 6. 1970. Dále i fol. 145, Zvláštní dotazník MV, a Archiv Ústavu biologie obratlovců Akademie věd České republiky, v. v. i. (dříve Ústav pro výzkum obratlovců Československé akademie věd se sídlem dříve i dnes v Květné ulici č. 8 /vila JUDr. Hynka Bulína/ v Brně), vdovský a sirotčí důchod k 23. 12. 1986. Dále jen AÚBO.

¹¹ OS, fol. 176, Umístěnka A, rok 1957, č. oboru 2210, běžné č. 5135 ..., „*zaměstnání v provozně Krajská správa ministerstva vnitra v Jihlavě*“, jednostránkový předtištěný formulář. Již dne 23. 4. 1957 odpovědný zástupce podniku, Správy, vyplnil nástupní termín 1. 1. 1957, funkční místo referent archivního oddělení, hrubý plat 1600 tehdejších korun (Kčs) měsíčně, ubytování „zatím internátní“ a stravování v „ZK-KSMV [závodní klub krajské správy MV]“. Další písemnost doplňující umístěnku – OS, fol. 175, jednostránkový strojopis.

¹² OS, fol. 173, Jihlava, 26. 5. 1958, výměr o převodu, jednostránkový strojopis. Funkční plat činil 1450 Kčs. Jihlavský náčelník archivního oddělení navrhl zvýšení platu na 1550 Kčs od 1. 11. 1958 (OS, fol. 177, Jihlava, 10. 10. 1958, jednostránkový strojopis).

¹³ Srov. I. ŠTARHA, *PhDr. Antonín Verbík, CSc.*, in: 150 let Státního oblastního archivu v Brně. Sborník příspěvků k historii ústavu. Vyd. K. Smutná a kol., Brno 1989, s. 95.

pomáhal při svozu archiválií z obcí a při pořádání archivních fondů. K tomu se snažil na volná místa povolávat absolventy brněnského studia archivnictví. Rozvíjel se přitom jeho organizační talent.¹⁴

V období pouhých třinácti měsíců od 1. března 1959 do 31. března 1960 promováný historik Antonín Verbík pokračoval ve své profesní dráze jako starší referent pro speciální archivy v prvním oddělení Archivní správy ministerstva vnitra v Praze. Dne 30. května 1959 sice žádal nadřízené o přemístění na místo odborného pracovníka prvního oddělení tehdejšího Státního archivu v Uherském Hradišti, ale nebylo mu vyhověno.¹⁵ V Praze na místě s předepsaným úplným středoškolským vzděláním, tedy neodpovídajícím jeho kvalifikaci, takzvaně metodicky dohlížel na nově se tvořící archivní instituce, jež později dostaly statut zvláštních archivů, a věnoval se organizačním otázkám zemědělsko-lesnických a církevních archivů.¹⁶ Odtud po vzájemné dohodě odešel do jižních Čech, kde se namísto metodické činnosti věnoval běžné organizátorské a zpracovatelské archivní práci. Zde získal také slušný byt. Bydlel v Klavíkově ulici č. 2: jednalo se o jednopokojový byt, jednotku vzniklou po rozdělení bytu nadměrného.¹⁷ Od 1. dubna 1960 převzal místo městského archiváře v Českých Budějovicích. Po sloučení tamního městského a okresního archivu, což se stalo již za tři měsíce jako důsledek reorganizace státní správy a současně s reorganizací územní, vedl od 1. července 1960 tehdejší nově vytvořený okresní archiv, jenž spadal pod Okresní národní výbor v Českých Budějovi-

¹⁴ Zvláštní rozpaky vyvolává věta: „*S těmi pracovníky, kteří neprojevovali o archivní činnost skutečný zájem, se však dovedl také rozloučit a na jejich místa zajistit nové odpovědnější pracovníky.*“ Tamtéž, s. 96. Patrně se nejednalo jen o zájem a o odpovědnost. Musíme mít na mysli nepříznivou situaci na konci padesátých let: mnozí vsadili tvrdě na stranickou legitimaci a stoupali vzhůru (jiní se mstili za dřívější porážky), další plnili příkazy nadřízených. V roce 1958 dosáhli snadno cíle při takzvaných prověrkách třídní a politické spolehlivosti. Po nich byli mnozí ze svých míst vyhozeni či „přeloženi z reorganizačních důvodů“. Antonín Verbík byl kandidátem členství v komunistické straně od roku 1956 a členem od roku 1958, jak se o tom mluví dále. Činnost archivů v tehdejším Jihlavském kraji a do roku 1960 hodnotili například Dana Votoupalová (*Státní archiv Telč*. Tamtéž, s. 165–172), I. Štarha (*Archivy Jihlavského kraje v letech 1954–1960*. Tamtéž, s. 173–189), Marie Zaoralová (*Zemědělsko-lesnické archivy v bývalém Jihlavském kraji. Státní archiv – oddělení II Třebíč*. Tamtéž, s. 191–244, 245–263) a Vlastimil Svěrák (*Jihlavský městský archiv a jeho archiváři*, in: *Archivy na prahu tisíciletí. Sborník příspěvků z konference uspořádané u příležitosti 160. výročí založení Moravského zemského archivu v Brně a 70. výročí založení Archivu města Brna pod záštitou ministra vnitra ČR pana PhDr. Václava Grulicha ve dnech 14. – 15. června 1999*. Vyd. I. Štarha, K. Smutná, Brno 2000, s. 103–107).

¹⁵ OS, fol. 169, dvoustránkový strojopis.

¹⁶ V Praze Antonín Verbík pobíral od 1. 1. 1960 plat 1700 Kčs.

¹⁷ Antonín Verbík bydlel v Praze v Krakovské ulici č. 11 na internátě v průchodní místnosti se třemi muži.

cích, jehož zaměstnancem se také stal.¹⁸ Tam byl Verbík mimo jiné nadřazeným promovaneho historika Miloslava Vlka. Ten si po bezmála padesáti letech a jako nedávno nejvyšší římskokatolický hodnostář u nás, na Verbíka vzpomněl těmito slovy: „*Rád vzpomínám na svá archivářská léta v jihočeských archivech v letech 1960–1964. Archiváři Jihočeského kraje se setkávali během roku na různých vzdělávacích a úředních poradách a konferencích. Znali jsme se proto i s těmi, kdo nestudovali archivnictví na filosofické fakultě v Praze. Na těchto setkáních jsme se s dr. Verbíkem poznali. I když byl členem KSČ [Komunistické strany Československa], nedával svou stranickou příslušnost příliš ve společnosti znát. Vážil jsem si ho pro jeho odborné i všeobecné vzdělání. Měl manažerské schopnosti, i když je někdy uplatňoval příliš energicky a razantně. Já jsem od něj převzal v r. 1962 fungující tým archivních pracovníků, s nimiž se mi po dva roky dobře spolupracovalo.*“¹⁹

Na nám neznámém místě se Antonín Verbík v listopadu 1960 oženil s Věrou Hrnčárkovou, narozenou v roce 1938 ve Velehradě, dcerou úředníka tehdejších Státních lesů v Buchlovicích. Vystudovala čtyřletou zemědělskou školu a pracovala jako úřednice Svazu spotřebních družstev. Na jih Čech ho z nám nezjistitelných důvodů následovat nechtěla a již po sedmi měsících bylo jejich bezdětné manželství v květnu 1961 rozvedeno.²⁰

Již na konci roku 1960 byl tehdejší Okresní archiv (dnes Státní okresní archiv) v Českých Budějovicích z jihočeských okresních archivů největší. Zároveň to byl čtvrtý největší okresní archiv v tehdejší Československu po Praze, Brně a Chebu. Spojil v celek čtyři do té doby samostatná pracoviště: kromě českobudějovického městského archivu okresní archiv v Týně nad Vltavou, Trhových Svinech a v Českých Budějovicích. Jeho hlavní sídlo se nacházelo v budově radnice na tehdejším Žižkově náměstí (dnes Náměstí Přemysla Otakara II.), kde byla otevřena

¹⁸ Vlastimil Kolda, jenž pořádal registraturu této instituce (Státní okresní archiv /SOkA/ České Budějovice, fond A 81, manipulace 1960–1976), ve svém e-mailovém sdělení ze dne 2. 9. 2009 píše, že pokud jde o osobu ředitele Antonína Verbíka, je registratura poměrně skoupá. Obsahuje úřední spisy, které tu vyhotovoval. Od plánů práce a výkazů o činnosti až po materiální zásobování archivu a vyřizování různých badatelských dotazů a rešerší. Ze spisů lze vyčíst, že Verbík požádal o místo v archivu dne 8. 2. 1960. V žádosti o přijetí do služeb Městského národního výboru v Českých Budějovicích zdůvodnil svůj zamýšlený odchod z Prahy zájmem „pracovat přímo s archivním materiálem v archivu“. Výbor o jeho žádosti rozhodl kladně. Dále Kolda napsal, že Verbík dne 1. 4. 1960 složil slib věrnosti Československé republice, jejímu lidově-demokratickému zřízení, prezidentu a vládě a ke stejnému dni se stal vedoucím městského archivu s nástupním platem 1700 Kčs. Jako vedoucí Okresního archivu si po čase polepšil i platově, a to o sto tehdejších korun.

¹⁹ Vzpomínka na dr. Verbíka, e-mailové sdělení Miloslava Vlka ze dne 25. 8. 2009. O M. Vlkovi srov. například BSA, s. 694–695, a J. POLÍŠENSKÝ, *Historik*, s. 206.

²⁰ OS, fol. 185, dodatek k životopisu, jednostránkový nedatovaný rukopis. Jako důvod rozvodu krátkého manželství Antonín Verbík uvedl – „*vzhledem k povahovým a názorovým rozdílům*“.

badatelna, knihovna a kancelář pracovníků archivu. Další archiválie byly uloženy v depozitářích v Rudolfové ulici, v Trhových Svinech a v Týně. Promovaný historik Antonín Verbík vedl instituci, která v té době uchovávala již více než tři kilometry archiválií a zaměstnávala pět osob, jen do 14. října 1962. I tak se zasloužil například o zpřístupnění několika významných fondů, zejména městských; archiv převzal do své péče mimo jiné písemnosti farních a děkanských archivů a z Jihočeského muzea některé cechovní a spolkové písemnosti, avšak neuvážene předal cenný a bohatý stavební archiv města Českých Budějovic do správy tamního Městského národního výboru. V roce 1961 Verbík uspořádal fond *Standesamt České Budějovice 1939–1945* a napsal k němu inventář, v roce 1962 inventarizoval fond *Archiv města Hluboká nad Vltavou*, čili materiál z let 1587 až 1952 obsahující kromě sedmi listin 575 knih a třicet kartonů spisů. Podřízené zapojil do soutěže o získání titulu Kolektiv vzorné práce a vedl takzvanou závodní školu práce. Po jeho odchodu byl vedením instituce na krátkou dobu pověřen Miloslav Vlk. Ten se věnoval především uspořádání souboru listin města Českých Budějovic, avšak jejich inventarizaci nedokončil, neboť v září 1964 odešel na teologická studia do Litoměřic. Od listopadu 1964 převzala vedení českobudějovického archivu ředitelka Šárka Brettschneiderová.²¹

Verbíkovo působení ve vedení českobudějovického archivu hodnotili jeho nadřízení jako úspěšné a mladého přednostu převedli do funkce vedoucího tehdejšího Státního archivu (dnes Státní oblastní archiv, SOA) v Třeboni u Jindřichova Hradce, a to od 15. října 1962. Byl tedy znovu správním zaměstnancem Krajské správy ministerstva vnitra.²² Ani tam nadřízené nezklamal. Údajně se mu podařilo vyřešit obtížné „vztahové problémy, upevnit pracovní disciplinu, směřovat kolektiv, v němž se projevovaly u mnohých odborně vynikajících archivních pracovníků sklon k vyhraněnému individualismu a prosadit v něm progresivní pracovní metody i zaměření archivně odborné práce“.²³ V roce 1963 Verbík uspořádal fond *Revírní*

²¹ Srov. I. ŠTARHA, *PhDr. Antonín Verbík; BSA*, s. 104, Bohdan KAŇÁK, *Vzpomínka na PhDr. Šárku Brettschneiderovou*, in: Olomoucký archivní sborník 5. Olomouc 2007, s. 162, a *Historie archivu v Českých Budějovicích* (<http://www.ceskearchivy.cz/index.php?doctree=1edd-187>, k 26. 5. 2009).

²² Třeboňská archivní instituce patřila pod Krajskou správu Sboru národní bezpečnosti (KS SNB) v Českých Budějovicích. Antonína Verbíka do funkce prosadily pražská Archivní správa MV a českobudějovický Krajský výbor Komunistické strany Československa (KSČ). Ve funkci ho schválila i schůze byra Okresního výboru KSČ v Jindřichově Hradci dne 27. 10. 1962 (OS, fol. 140). Pobíral plat 1900 a od 1. 11. 1965 již 2050 Kčs měsíčně. Vlastimil Kolda dodává, že k 14. 10. 1962 požádal Verbík o uvolnění z pracovního poměru u Okresního národního výboru v Českých Budějovicích „v zájmu veřejném“, jak přímo stojí v jeho žádosti. K tomu i J. ZÁLOHA, *O osudech jednoho archivu III. U ministerstva vnitra*, AČ 44, 1994, č. 1, s. 22–27.

²³ OS, fol. 111, K-1051/11-67, Brno, 17. 3. 1967, služební politická charakteristika Antonína Verbíka, náčelník KS SNB plk. JUDr. Bohumil Štěpánek Městské vojenské správě v Brně, jednostránkový strojopis.

báňský úřad 1850–1943 a v roce 1965 fond *Státní oblastní archiv v Třeboni 1948–1960 (vlastní registratura)* a napsal k nim inventáře. Dále se v roce 1962 zúčastnil krajské konference archivářů v rekreačním zařízení v Červené nad Vltavou, což dokládá fotodokumentace v treboňském archivu.²⁴ Navštěvoval i jiné archivy, aby sbíral zkušenosti. V té době se již systematicky připravoval na zkrácené rigorózní řízení na Filozofické fakultě Univerzity Jana Evangelisty Purkyně (dříve a dnes Masarykovy) v Brně.²⁵

V životě a práci Antonína Verbíka začalo hrát v této době významnou roli znovu Brno. Byl totiž povolán – podle dobové „vnitřácké“ terminologie: „přemístěn kádrovým rozkazem“ – na Moravu do Brna, kde v šestiletém, tedy opět poměrně krátkém období od 1. července 1966 do 30. června 1972, zastával funkci ředitele tehdejšího Státního archivu (později Státního oblastního archivu, dnešního Moravského zemského archivu) na Žerotínově náměstí (dnes přesídlil do Campus Square centra na Palachově náměstí č. 1 v Brně-Bohunicích) po předčasně zesnulém Jiřím Radimském.²⁶ Byl to a dosud je druhý největší archiv u nás po Národním (dříve

²⁴ Podrobnosti o činnosti treboňského archivu v letech 1962 až 1966, jenž zaměstnával 26 až 30 osob /mimo jiné detaily o jeho provozu, prostorových potížích hlavně v Třeboni, množství i druzích pořádaného a inventarizovaného materiálu, soupisu pozemkových knih, hudební sbírky, dokladů k těžbě zlata, českých listů a katalogizaci rukopisů, dohlídce podnikových a metodického řízení okresních archivů, o počtech jak rešerší, dotazů a potvrzení, tak i badatelů a jim předložených evidenčních jednotek, schůzích pracovníků, jejich přesunech, o kontrolách pracovišť, nově pořízené technice a o mikrofilmovacích pracích/, srov. Státní oblastní archiv (SOA) Třeboň, fond Státní oblastní archiv v Třeboni, nezpracovaný materiál, přírůstek č. 31/2000, kart. 18, sign. 3/3.1; tamtéž, přírůstek č. 11/94, kart. 1963/1, sign. II/1a; tamtéž, přírůstek č. 11/94, kart. 1964/2, sign. III/1a; tamtéž, přírůstek č. 11/94, kart. 1965/2, sign. III/1-2,1b; tamtéž, přírůstek č. 11/94, kart. 1965/1, sign. III/2-5; tamtéž, přírůstek č. 11/94, kart. 1966/1, sign. II/1a. Sdělení archivářky Laděny Plucarové ze SOA v Třeboni. Dále říká, že našla ve Sbírce dokumentace fotografií pracovny Antonína Verbíka – „uklizenou, vévodí jí pěkný stůl, téměř prázdný, což je v archivu plném papírů, knih a fascikulů (a to nejen v depozitáři, hlavně po kancelářích, vždyť nás hledání, pořádání, systematizování hromad živí) znak skutečně tvrdé ruky“.

²⁵ SOA v Třeboni, Sar 1006/01-66, Třeboň, 13. 9. 1966, korespondence ředitele, spisová značka 2 2/V-6, potvrzení o délce a výsledku praxe prom. hist. A. Verbíka, jednostránkový strojpis. Totéž, OS, fol. 136. Kromě tohoto posudku měl Verbík dva další, od KS SNB v Českých Budějovicích a v Brně, které tento text převzaly. O K. Veselém srov. *BŠA*, s. 689–690.

²⁶ Uvedení do funkce ředitele navrhla opět Archivní správa MV v Praze (OS, fol. 125, Ar-1113/10-66, Praha, 2. 5. 1966, Verbík Antonín, prom. hist. – návrh na ustanovení do funkce vedoucího Státního archivu v Brně, dvoustránkový strojpis), jejímž náčelníkem tehdy byl Ing. Jaroslav Svoboda. Při tom spolupracovala s KS SNB, pod níž brněnský archiv spadal. Schválení připojil odbor administrativy Krajského výboru KSČ v Brně. Srov. též OS, fol. 100, pracovní smlouva od 1. 10. 1968 podepsaná v Brně dne 11. 11. 1968 (kde základní plat 3200 Kčs, do té doby a od 1. 4. 1968 částka 2600). Byla sepsána proto, že MV svým nařízením ze dne 22. 10. 1968 změnilo dosud platnou nomenklaturu funkcí a základní platy pracovníků státních archivů v krajích (k tomu i fol. 101 a 102). O J. Radimském (dříve Rypáčkovi, 1919–1965) srov.

Státním ústředním) archivu v Praze, obsahově i co do množství nejvýznamnější ústav uchovávající archiválie k dějinám Moravy.

Promovaný historik Antonín Verbík byl sice jedním z nejmladších ředitelů významné brněnské archivní instituce, v době nástupu do funkce byl teprve dvaatřicetiletý, avšak mohl využít svých dosavadních zkušeností získaných z práce organizátora a člena v různých odborných komisích, z působení v pracovních týmech či z publikační činnosti. Sestavoval pracovní plány a staral se o jejich plnění, usiloval o dodržování předepsaných metodických směrnic a o co nejkvalitnější odborné zpracování archivního materiálu. Ihned se ocitl uprostřed problémů. Po polovině šedesátých let se archiv potýkal s palčivým nedostatkem prostor, neboť převzal po správní reorganizaci v roce 1960 ze zrušených poboček v Jihlavě, Moravských Budějovicích, Telči, Třebíči, Uherském Hradišti a ve Žďáru nad Sázavou značné množství archivního materiálu. Současně byl nucen předat některé své prostory tehdejšímu Jihomoravskému krajskému národnímu výboru (dnes Jihomoravský krajský úřad) v tehdejší třídě Obránců míru (dnes Joštova) č. 8 v Brně a jiné krajské správě SNB o podlahové výměře přibližně 1730 metrů čtverečních na zámku v Kunštátě. Verbík po jednáních s vedením této Správy získal pro archiv již v roce 1967 prostory o podlahové výměře 276 čtverečních metrů v tehdejší Gottwaldově ulici (dnes Cejl) v Brně a potom i několik místností ve zmíněném kunštátském zámku. Avšak relativní vlhkost v zámeckých prostorách činila zhruba devadesát procent, takže pro uložení archiválií vhodné nebyly.²⁷

K 1. červenci 1966, kdy Antonín Verbík nastoupil na místo přednosta brněnského Státního archivu, tam bylo systemizováno šestačtyřicet odborných sil a deset sil oddělení pomocných služeb. V roce 1969 žádal ředitel Verbík archivní správu o zvýšení počtu odborných pracovníků o čtyři a usiloval i o posílení úseku služeb. Nakonec se mu do roku 1972 podařilo zvýšit počet systemizovaných odborných

například Miroslav TRANTÍREK – Milada WURMOVÁ, *Jiří Radimský – archivář a historik*, AČ 15, 1965, s. 227–235; Jindřich OBRŠLÍK, *Jiří Radimský – archivář, historik, člověk*, in: 150 let, s. 37–94 (se soupisy jím vytvořených archivních pomůcek a bibliografie); Josef VÁLKA, *K nedožitým sedmdesátinám dr. Jiřího Radimského*, Vlastivědný věstník moravský [VVM] 41, 1989, s. 384–385; M. ŠVÁBENSKÝ, *Počátky*, s. 184; M. WURMOVÁ, *Nedožité osmdesátiny PhDr. Jiřího Radimského*, ČMM 118, 1999, s. 631–633; J. HANZAL, *Cesty*, s. 92, 102, 141; J. POLIŠENSKÝ, *Historik*, s. 200, 306, a *BSA*, s. 526–527. Jeho pozůstalost je uložena v MZA (fond G 449). Po jeho smrti byl pověřen funkcí prozatímního vedoucího tehdejšího Státního archivu v Brně Miroslav Trantírek. O něm srov. například krátký biogram v *BSA*, s. 666. K období do 30. 6. 1967 též srov. František HOFFMANN, *Vzpomínka na Jaroslava Dřímala*, in: *Historici na brněnské univerzitě*, s. 225–226; *František Hoffmann devadesátiletý. Výbor studií a článků*, Brno–Jihlava 2010 (s úvodní studií Ivana Hlaváčka /s. 9–14/, Hoffmannovou Vzpomínkou nehistorika /zvl. s. 33: „Nakonec jsem po všech možných ujištěních souhlasil [...] Po určité době se ukázalo, že při širších personálních opatřeních byl na místo ředitele v Brně vybrán Antonín Verbík, který před lety u mne začínal v Telči a v této záležitosti se zřejmě nezachoval seriózně.“/ a s bibliografií).

²⁷ Srov. I. ŠTARHA, *PhDr. Antonín Verbík, CSC.*, s. 98.

pracovníků a pracovníků pomocných jen o jednoho. Toto malé navýšení se minulo účinkem, poněvadž se systemizované místo nepodařilo obsadit. Nejvíce zaměstnanců měl archiv v roce 1969. Do roku 1972 došlo opět ke snížení systemizace.²⁸

Organizační struktura brněnského Státního archivu nebyla složitá. Místo do-
savadních tří oddělení vznikly tyto úseky: první oddělení, oddělení druhé, pobočka
v ulici Cejl č. 71, jež byla v roce 1971 přeměněna na třetí oddělení justičních
a samosprávných fondů, oddělení využívání a ochrany jednotného státního archiv-
ního fondu, čili badatelská a knihovna, a k tomu ještě tři skupiny – konzervačně
fotografická, administrativně hospodářská a kontrolně instruktážní. V roce 1969
posledně jmenovaná skupina přesídlila do místodržitelského paláce na dnešním
Moravském náměstí č. 1. K 1. červenci 1972, čili druhý den po odchodu Antonína
Verbíka z funkce ředitele, vzniklo oddělení čtvrté, hospodářské, později nazývané
průmyslové či podnikové.²⁹

K tehdejšímu Státnímu archivu v Brně patřilo v době, kdy byl jeho ředitelem
Antonín Verbík, rovněž pracoviště v (dnešním arcibiskupském) zámku v Kromě-
říži. To bylo bývalou pobočkou zrušeného Krajského archivu v Uherském Hradišti.
Materiály uherskohradištského a kroměřížského archivu byly předány archivu
brněnskému k 1. dubnu 1960. Tehdy jejich část zůstala nebo byla převezena do
Kroměříže s tím, že se jednalo hlavně o komplex cenných fondů arcibiskupství olo-
mouckého (v Kroměříži totiž v minulosti sídlilo Ústřední ředitelství arcibiskup-
ských statků). Ten však brněnská archivní instituce neopatrovala dlouho: připadl
k 19. červnu 1964 z rozhodnutí pražské Archivní správy MV olomoucké pobočce
tehdejšího Státního (dnes Zemského) archivu v Opavě. Od té doby brněnská institu-
ce spravovala v Kroměříži fondy velkostatků, ústředních správ a rodinných šlech-
tických archivů nearcibiskupské povahy, jež tamější archivář Pavel Balcárek s ad-
ministrativní pracovnící Marií Klečkovou v letech 1964 až 1974 a před svým od-
chodem do brněnského ústředí postupně všechny zpracoval. Do Brna již v roce
1965 přešla též Věra Kyasová, která v Kroměříži do té doby zpracovávala zmíněné
arcibiskupské fondy.³⁰

²⁸ Tamtéž.

²⁹ Srov. M. ŠVÁBENSKÝ, *Počátky*, s. 160 (část z Chronologického přehledu vývoje
MZA po organizační stránce). Krátké představení období před a po roce 1960 srov. Edmund
KNEŠL – Jiřina JEŘÁBKOVÁ, *Podnikové archivy v Jihomoravském kraji*, in: 140 let Státního
oblastního archivu v Brně. Sborník statí. Vyd. M. Wurmová, M. Musilová, I. Štarha, Praha 1979,
s. 83–95, a I. ŠTARHA, *155 let Moravského zemského archivu v Brně (Stav bádání o jeho
dějinách)*, in: 155 let, s. 7–18.

³⁰ Detaily srov. Pavel BALCÁREK, *Pracoviště státního archivu v Kroměříži*, in: 150 let,
s. 291–311. O P. Balcárkovi srov. například J. POLIŠENSKÝ, *Historik*, s. 284, 307, a BSA,
s. 64–65, o V. Kyasové pak BSA, s. 370. Měla v Uherském Hradišti učit Antonína Verbíka, mít
na něho značný vliv a v roce 1971 odejít z archivu do oddělení zámeckých knihoven Krajského
střediska památkové péče a ochrany přírody v Brně. Podrobnosti však nejsme s to dohledat.

Škoda, že nás povolaný pamětník Ivan Štarha, autor několika publikací mimo jiné o dějinách brněnského Státního, Státního oblastního a Moravského zemského archivu, neseznámil se subjektivním hodnocením popisované doby, vlastním názorem na tehdejší jevy a osoby či neobohatí o zajímavou vzpomínku na Antonína Verbíka. Ve své studii otištěné v roce 1995 uvedl jako posledního ředitele instituce Aloise Kocmana (1951–1960), takže Jiří Radimský a Antonín Verbík již zmíněni nebyli, ačkoliv šest let předtím Štarha v úvodním odstavci medailonu o Verbíkovi alespoň napsal, že „*poměrně krátké období, v němž stál v čele tohoto ústavu, bude nesporně v budoucnu hodnoceno jako jedna z významných period dějin brněnského státního oblastního archivu*“ (ŠTARHA, 1989, 95). Ve výčtu nezdarů stejné instituce nakonec stejný posuzovatel sděluje: „*Historikové, kteří se budou zabývat dějinami archivu po roce 1960, nenaleznou zřejmě výrazných rozdílů mezi tímto nejstarším archivem v českých zemích a archivy ustavenými počátkem padesátých let. Rozvoji archivu neprospělo časté střídání ředitelů, z nichž poslední [dávno po historících Radimském a po Verbíkovi] byli do čela archivu dosazováni nikoliv z řad odborníků, ale z řad důstojníků krajské správy SNB, naprostý nedostatek prostorů, dovršený zabráním značné části kunštátského zámku pro potřeby Krajské správy ministerstva vnitra v Brně, ani přísné kádrování, které odradilo mladé naděje archiváře od zájmu pracovat v této kdysi na Moravě nejvýznamnější historicko-archivní instituci.*“³¹ Za tato slova a do stejné publikace Štarha vložil chronologicky sestavenou bibliografii pracovníků brněnského archivu.³²

Z jiné přílohy sepisující publikace brněnského archivu upozorňujeme opět na ty, které byly publikovány za ředitele Antonína Verbíka: „[Inventáře a katalogy fondů] Sv. 23 – Báňské hejtmánství Brno, I – spisy, Miroslav Trantírek, Brno 1968; Sv. 24 – Rodinný archiv Berchtoldů, Vilém Bräuner – Anna Hamerníková, Brno 1967; Sv. 25 – Křížovnici Znojmo, Mojmír Švábenský, Brno 1970; Sv. 26 – Cerroniho sbírka, sv. I-III, Mojmír Švábenský, Brno 1973 [... archivní pomůcky] Sv. 1 – Tematický soupis materiálů k okupaci, Milada Musilová – Milada Vymlátílová, Brno 1966; Sv. 2 – Soupis materiálů k projevům protinacistického odporu, Milada Musilová, Brno 1967; Sv. 3 – Soupis archiválií ke vzniku Československé republiky v roce 1918, Milada Musilová, Brno 1968 [... publikace mimo ediční řadu] 23. Jihomoravské podnikové archivy, II. díl, Brno 1968; 24.

³¹ Srov. I. ŠTARHA, *155 let*, s. 13. Vidíme, že se během několika let změnil obsah i sloh sdělení.

³² Tamtéž, s. 13–18. Práce uveřejněné za ředitele A. Verbíka, jako například I. ŠTARHA – Antonín ŠEVČÍK, *Jihomoravské archivy v letech 1966 a 1967*, VVM 20, 1968, s. 297–300; M. WIRMOVÁ, *13 let Státního archivu v Brně*, AČ 19, 1969, s. 65–72, a Verbíkovi (viz jeho bibliografii, část sborníky, výroční zprávy a následující). O archivářích, tehdy podřízeným A. Verbíka, A. Ševčíkovi a M. Wurmové, srov. například M. ŠVÁBENSKÝ, *Počátky*, s. 188; BSA, s. 623, 699–700, 719–720, a Libor BLÁŽEK, *Archivář. Příklad Metoděje Zemka, Mojmíra Švábenského a Antonína Ševčíka*, in: Člověk na Moravě ve druhé polovině 20. století. Vyd. L. Fasora a kol., Brno 2011, s. 219–240.

Přehled fondů archivů národních výborů Jihomoravského kraje, Brno 1966; 25. Sborník k nedožitým padesátinám PhDr. Jiřího Radimského, Brno 1969; 26. Sborník k 50. výročí KSČ, Brno 1971; 27. Josef Pilnáček: Staromoravští rodové (reedice), Brno 1972; 28. Z historie vztahů KSČ v Brně k SSSR [Svazu sovětských socialistických republik]. Sborník dokumentárních faksimilií k 50. výročí vzniku SSSR a k 55. výročí VRSR [Velké říjnové socialistické revoluce], Brno 1972.³³ Ale nejenom to.

O činnosti velké brněnské archivní instituce, jež řídila obor v tehdejším Jihomoravském kraji a jež zaměstnávala více než padesát osob, známe z let 1966 až 1972 některé detaily mimo jiné o získávání fondů velkostatků, rodinných archivů a dalších, o doplňování a kompletování fondů či vytváření nových z přílivu novodobého písemného materiálu, o jejich zpřístupňování inventáři, katalogy a tematickými rejstříky, o přípravě několika celostátních edic pramenů, o výstavkách a publikacích pracovníků, o činnosti tamní knihovny, konzervační a fotografické dílny a pak i Archivu města Brna a archivů okresních či podnikových. Ty zveřejníme později.

Na samém počátku působení na místě vedoucího archiváře v Brně se Antonín Verbík v Hluboké nad Vltavou dne 27. srpna 1966 oženil s Annou Dědičovou z Purkarcu u Českých Budějovic čp. 72. Za svědky jim tehdy šli Karel Veselý, zmíněný ředitel tehdejšího Státního archivu v Třeboni, a mladší bratr nevěsty Josef Dědič, příslušník SNB.³⁴ Novomanželé se trvale usadili v Brně, žili v tehdejší Hakenově (dnes Ibsenově) ulici č. 6 v tehdy dokončeném sídlišti Lesná a spolu vychovávali dceru Olgu.³⁵ Ve zkráceném rigorózním řízení na Filozofické fakultě Univerzity Jana Evangelisty Purkyně (dříve a dnes Masarykovy) obhájil dne 19. května 1967 promováný historik Verbík rigorózní práci ke starším dějinám města Znojma s názvem *Městské peněžní hospodaření v Brně a ve Znojmě v 15. století*, navazující na stejnojmennou práci diplomovou, k níž nově připojil exkurs

³³ Srov. I. ŠTARHA, *155 let*, s. 189–194. O archivářích, tehdy podřízeným A. Verbíka, V. Bráunerovi, A. Čoupkové-Hamerníkové, M. Švábenském, M. Musilové a M. Vymlátílové, srov. například BSA, s. 101, 134, 650, 436, 705, a L. BLAŽEK, *Archivář*, tamtéž. O M. Trantírkovi viz dříve. Dílo *Staromoravští rodové* vyvolalo mimořádný zájem veřejnosti a bylo okamžitě po vydání rozebráno, stejně jako Štarhova práce *Správní vývoj obcí Jihomoravského kraje* (1973).

³⁴ OS, kopie oddacího listu, kniha manželství Městského národního výboru v Hluboké nad Vltavou, sv. 2, roč. 1966, s. 221, č. 93. Anna Verbíková-Dědičová, * 5. 3. 1942 Purkarec. Pocházela z rodiny lesního dělníka na tehdejším Lesním závodě Hluboká nad Vltavou, člena KSČ, a měla tři mladší sourozence. V Českých Budějovicích (kde byla zaměstnána od roku 1960 v Okresním archivu a byla přímou podřízenou Antonína Verbíka) i v Brně pracovala jako archivní pracovnice. Dnes žije v Českých Budějovicích.

³⁵ Olga Verbíková, * 5. 9. 1970 Brno. Dnes žije a pracuje ve Švýcarsku. V tehdejší Hakenově ulici bydlelo kromě Antonína Verbíka v pěkných třípokojových a čtyřpokojových bytech i několik dalších zaměstnanců KS SNB v Brně.

Znojemské knihy počtů v 15. století. V roce 1967 z ní část publikoval ve sborníku *Jižní Morava* (viz bibliografii). K tomu tehdy úspěšně složil rigorózní zkoušku. Dne 1. července 1967 byl promován akademickým titulem doktor filozofie (PhDr.).³⁶ Na tehdejší katedře historie a archivnictví stejné vysoké školy v letech 1968 až 1972 externě přednášel předmět s názvem *Formy zpracování archivního materiálu* ve čtvrtém ročníku studia archivnictví v rozsahu dvě hodiny týdně v letním semestru.³⁷

Antonín Verbík archiv řídil po odborné i administrativně-hospodářské stránce na patřičné úrovni, vyvíjel všestranné a uznávané aktivity, za což byl nadřazenými nejen chválen, ale i odměňován.³⁸ Už v roce 1967 získala kontrolně-instruktážní skupina tehdejšího Státního archivu v Brně čestný diplom vlády a ústřední rady odborů, a to za „vynikající výsledky pracovní iniciativy v roce padesátého výročí Velké říjnové socialistické revoluce“.³⁹

Přišel rok osmašedesátý. Také ředitel Antonín Verbík byl postaven do situací, jež až dosud nepoznal. Předem můžeme sdělit, že přízeň nadřazených neztratil a že si svou pracovní existenci udržel. Z kádrových posudků z počátku sedmdesátých let vyčteme, že ho zachránily především jeho schopnosti a pověst. Nevíme, zda to, co uvádíme z dostupných materiálů dále, sám řekl, či zda se jedná o formulace prověřkové komise, která mohla používat jakousi „kuchařku“. Léta 1968 až

³⁶ OS, fol. 100 a 101, Sar-2551/67, Brno, 12. 7. 1967, oznámení Antonína Verbíka KS SNB Brno s fotokopii diplomu v příloze. Diplom č. 002599 ve vědním oboru pomocné vědy historické, č.j. 792, Brno, 1. 7. 1967, s podpisy děkana fakulty (Dušan Jeřábek) a rektora učení (Theodor Martinec).

³⁷ Krátké strojopisné žádosti o povolení externí výuky: OS, fol. 15, Sar-3878/01-71, Brno, 1. 12. 1971 (výuka 1971/72); fol. 17, Sar-974/01-71, Brno, 10. 3. 1971 (1970/71); fol. 44, Sar-1084/01-70, Brno, 13. 3. 1970 (1969/70); fol. 94, Sar-749/01-69, Brno, 21. 2. 1969 (1968/69); fol. 98, Sar-945/01-68, Brno, 5. 3. 1968 (1967/68, tehdy *Základní formy zpřístupňování archivního materiálu*). Výuku KS SNB Brno bez průtahů schválila.

³⁸ OS, fol. 27, Záznam o průběhu služební doby příslušníků NB, vyplněný předtištěný formulář (od 15. 10. 1962 vedoucí Státního archivu v Třeboni s platem 1900 Kčs měsíčně, od 1. 7. 1963 plat zvýšen na 2000, od 1. 7. 1966 ředitel Státního archivu v Brně s platem 2400 Kčs, dne 25. 7. 1966 obdržel náramkové hodinky s věnováním od náčelníka KS SNB České Budějovice, před koncem roku 1967 odměnu 1000 Kčs [fol. 109 a 110, Brno, 23. 10. 1967, a Ar-2731/01-67, Praha, 31. 10. 1967], před koncem roku 1968 odměnu 1200 Kčs [fol. 99, KS SNB, Brno, 16. 10. 1968], před koncem roku 1969 odměnu 1600 Kčs [fol. 95, Ar-2-1810/1969, Praha, 8. 9. 1969]), před koncem roku 1970 odměnu 2000 Kčs [fol. 28 (ale i 29 a další), Ar-2-1959/1970, Praha, 24. 9. 1970], po polovině roku 1971 odměnu 1500 Kčs [fol. 24, K-3320/20-71, Brno, 12. 7. 1971], ke konci roku 1971 odměnu 2000 Kčs [fol. 22, Ar-2-3265/71, Praha, 8. 12. 1971], po polovině roku 1972 peněžitý dar 2000 Kčs [fol. 8, K-1896/20-1972, KS SNB, Brno, 27. 6. 1972]. To byly v dané době značné částky peněz.

³⁹ OS, fol. 104, Sar-1114/01-68, Brno, 18. 3. 1968, oznámení Antonína Verbíka KS SNB Brno.

1970 a tehdy nabyté zkušenosti však zcela jistě přispěly k Verbíkovi rozhodnutí, že z brněnského archivu odejde a že již nikdy nebude vést žádný pracovní kolektiv.

Důstojníky brněnské Krajské správy SNB byl Antonín Verbík v prvé řadě posuzován jako „dlouholetý stranický funkcionář“, jímž vlastně nebyl, jak uvidíme dále, a byl pokládán za „zkušeného a straně oddaného“. V roce 1968 se měl podle téhož zdroje zpočátku a vcelku bez výhrad postavit za usnesení lednového pléna ústředního výboru KSČ, potom však měl zaznamenat vliv ekonomických neúspěchů a politických nedůsledností. Kádrováckou češtinou bylo dále sděleno, že si posuzovaný Verbík měl brzy uvědomit zápory dalšího vývoje, například pomalou reakci stranických orgánů na veřejné dění, štvání sdělovacích prostředků proti Bezpečnosti [SNB] i jiným státním složkám, a přijmout „vstup vojsk Varšavské smlouvy v srpnu jako známku konce období anarchie“. Hodnotitelé a posuzovatelé z doby na začátku normalizace ho označili za iniciativního pracovníka, teoreticky a prakticky zkušeného odborníka, důsledného a cílevědomého ředitele, jednoho z nejschopnějších v rámci archivní správy ministerstva vnitra, prosazujícího a podporujícího uplatňování vedoucí úlohy strany.⁴⁰ Měl osobním příkladem stmelit pracovní kolektiv, napomoci konsolidačnímu procesu a prosazovat zásady dubnového a květnového pléna ústředního výboru komunistické strany v roce 1969.⁴¹

Situace však byla složitější. Antonína Verbíka porážka Pražského jara, počátek normalizace, výsledky prověrek a vyhazování lidí ze zaměstnání zasáhly. Ze záznamu sepsaného náčelníkem Krajské správy SNB v Brně mimo jiné vyčteme, že se ve dnech 19. a 20. května 1970 Verbík dostavil na Správu a chtěl jednat o svém přefazení z místa ředitele na subalterního pracovníka archivu. Měl být viditelně indisponován a tvrdit, že v srpnových dnech podlehl kampaním a že se nepovažuje za funkcionáře, který by mohl dále zastávat ředitelskou funkci. Nejdříve ho nadřízení vyslechli, pak požádali, aby za sebe navrhl náhradu, a odeslali ho na lékařské vyšetření do brněnské Vojenské nemocnice. Čekali na zlepšení Verbíkova zdravotního stavu.⁴² Verbík se na své místo v archivu vrátil. Délku pracovní neschopnosti, způsob léčby a její výsledky neznáme.

Členové výboru a takzvané pohovorové skupiny závodní organizace KSČ č. 537 při tehdejší Státní archiv v Brně tamní Krajské správě SNB v létě 1970 sdělili, že doporučili Antonínu Verbíkovi vyměnit stranický průkaz, což předsednictvo městského výboru této strany svým usnesením dne 1. července 1970 schválilo.⁴³ Jiní takové štěstí neměli, doporučení nezískali a z archivu byli vyhozeni, a to

⁴⁰ OS, fol. 1-2, kádrová charakteristika z roku 1972, třistránkový strojopis.

⁴¹ OS, fol. 26, kádrová charakteristika z roku 1970, dvoustránkový strojopis.

⁴² OS, fol. 41, záznam, jednostránkový strojopis.

⁴³ OS, fol. 81, Brno, 5. 8. 1970, informace, jednostránkový strojopis.

pochopitelně bez ohledu na ně i na vědecký a odborný vývoj ústavu.⁴⁴ Další podrobnosti o postojích Verbíka v období 1968 až 1972 se nám nepodařilo opatřit.

Ve dnech 14. až 24. října 1970 Antonín Verbík podnikl namáhavou služební cestu do Moskvy „v rámci kulturní výměny“ či „v rámci plnění kulturní dohody mezi ČSSR a SSSR“. O cestě podal obsáhlou zprávu nadřízeným. Z ní vybíráme některé podrobnosti. Verbík letěl letadlem do Moskvy. Tam bydlel v hotelu Rossija. Jednal na Hlavní archivní správě při radě ministrů u náčelníků oddělení zahraničních styků, organizačního a oblastních archivů. Dále navštívil Ústřední státní archiv starých dokumentů, Ústřední státní archiv říjnové revoluce a socialistického budování SSSR, Všesvazový vědeckovýzkumný ústav studia dokumentace a archivnictví, Ústřední státní archiv Ruské sovětské federativní socialistické republiky, Ústřední státní archiv národního hospodářství SSSR, Historicko-archivní institut a Oblastní archiv v Kalininu, kam zajel vlakem. V Moskvě byl i na Lomonosovově univerzitě, v Muzeu A. S. Puškina a Rublevově, v Treťjakovské galerii, paláci Šeremetěva, Novoděvičím monastýru, mauzoleu V. I. Lenina, v Kremlu a na výstavě Úspěchů sovětského hospodářství. K tomu shlédl představení státního cirkusu, Carmen v kremelském sjezdovém paláci a Lazebníka sevillského ve Velkém moskevském divadle.⁴⁵

V době svého působení v brněnském archivu se Antonín Verbík podrobně seznámil s cenným fondem takzvané Moravské hospodářské společnosti (G 82), čili K. k. mährisch-schlesische Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde in Brünn (C. k. moravsko-slezské společnosti pro zvelevení orby, přírodoznalství a vlastivědy v Brně).⁴⁶ Pečlivě ho prostudoval a rozhodl se,

⁴⁴ Víme jen tolik, že od roku 1948 museli z brněnského archivu odejít: doktoři filozofie Rudolf Hurt (1948), František Matějka (1951), Vincenc Sameš (1951), Antonín Okáč (1951), Zdeněk Lázníčka (1951), Hana Přileská (1958), Ivan Krška (1959) a Metoděj Zemek (1959), promovani historikové Alois Menšík (1961) a Karel Horák (1963). Po zrušení členství v KSČ byl v nám neznámé době přeřazen na nižší funkci Miroslav Trantírek a „byl pozastaven platový postup mladších pracovníků, kteří byli v roce 1970 vyloučeni nebo vyškrtnuti z KSČ“. Srov. I. ŠTARHA, *Zamlčená historie*, AČ 41, 1991, s. 139–144.

⁴⁵ OS, fol. 46 a 47, Přehled o průběhu služební cesty do SSSR, dvoustránkový strojpis. K tomu též OS, fol. 92, Sar-4019/01-70, Brno, 14. 11. 1970, služební cesta – zaslání zprávy – příloha 1/33. Netušíme, zda jsou uváděné názvy institucí správné a zda tuto cestu nadřízení nepoužili jako jeden z nástrojů k prohloubení komunistického přesvědčení Antonína Verbíka (viz dříve).

⁴⁶ Podrobnosti o vzniku a vývoji poloúřední, pološlechtické a německo-české korporace C. k. moravsko-slezské společnosti pro zvelevení orby, přírodoznalství a vlastivědy v Brně – mimo jiné František OBRTTEL, *Moravští sedláci v letech 1848–1904*. Příspěvek k politickým dějinám moravského venkova, Olomouc; Přerov 1914, s. 225–234; Jiří JIRÁSEK, *Moravská hospodářská společnost do roku 1811*, in: Brno v minulosti a dnes. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města Brna 5, Brno 1963, s. 91–113; A. VERBÍK, *Organizační vývoj Moravské hospodářské společnosti*, 1971, viz bibliografii; TÝŽ, *Zemědělské instituce v letech 1848–1900*, tamtéž, a TÝŽ, *Zemědělská revoluce a regionální zemědělské spolky*, obojí 1978, tamtéž.

že obrátí svůj zájem hlavně na nejstarší hospodářské, neboli zemědělské spolky. Proto také sepsal a vydal několik studií ke vzniku a vývoji Společnosti, k počátkům zemědělské osvěty, školství a agrární ideologie, jak uvidíme dále. Tuto činnost dovršil napsáním a obhájením kandidátské disertační práce s názvem *Počátky zemědělských spolků na Moravě*.⁴⁷ Jeho školitelem byl Jurij Křížek⁴⁸ z tehdejšího Ústavu československých a světových dějin Československé akademie věd (ČSAV, dnes Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i.) v Praze. Po obhajobě práce Verbík získal v únoru 1977 vědeckou hodnost kandidáta historických věd.⁴⁹ To však již v brněnském archivu dávno nepůsobil. Z archivní služby definitivně odešel na vlastní žádost dohodou k 30. červnu 1972 a přešel do brněnské pobočky Ústavu, o čemž bude ještě řeč.⁵⁰ Tam se rozhodl naplnit a skutečně naplnil svůj zájem o soustavnou a systematickou vědeckou práci, tam se záhy vypracoval z odborného na samostatného vědeckého pracovníka a působil zde až do své náhlé smrti na samém konci roku 1986.

Tehdejší Ústav československých a světových dějin ČSAV sídlil v Jiřské ulici č. 3 v Praze 1 (čili na Pražském hradě, dnes Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Prosecká č. 76, Praha 9 - Prosek), jeho pobočka zprvu na dnešním Moravském náměstí č. 9 v Brně, potom na tamním Mendlově náměstí č. 1, později na Mendlově náměstí č. 1a (dnes je umístěna v ulici Veverí č. 97). Dne 26. června 1972 oznámil její vedoucí Václav Peša společnému hospodářsko-správnímu oddělení při Ústavu pro výzkum obratlovců ČSAV, že již dnem 1. července nastoupí do pobočky na základě konkursního řízení a se souhlasem tehdejšího pražského ředitele Oldřicha Říhy jako samostatný odborný pracovník Antonín

⁴⁷ Srov. A. VERBÍK, *Počátky zemědělských spolků na Moravě*, 1–2, 1975, viz bibliografii, a TÝŽ, *Počátky zemědělských spolků na Moravě*. Autoreferát disertace, 1975, tamtéž.

⁴⁸ O J. Křížkovi srov. například J. HANZAL, *Cesty*, s. 265 (rejstřík); J. POLIŠENSKÝ, *Historik*, s. 262; BSA, s. 357, a Bohumil JIROUŠEK, *Jurij Křížek – marxistický historik moderních dějin*. Výběr, Časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech 43, 2006, s. 318–320.

⁴⁹ Na první straně: „Československá socialistická republika. Diplom kandidáta věd. Evid. číslo 5 899. Česká komise pro vědecké hodnosti.“ Na druhé straně: „Československá akademie věd. Rozhodnutím vědeckého kolegia historie ze dne 16. února 1977, čís. protokolu 4 388, podle § 3 zákona č. 53 ze dne 26. února 1964 udělila ... [na třetí straně:] vědeckou hodnost kandidáta historických věd na základě obhajoby v oboru československé dějiny, která se konala v Ústavu československých a světových dějin ČSAV dne 14. prosince 1976.“ Je zajímavé, že podepsaným předsedou komise pro obhajoby a vedoucím funkcionářem místa udělujícího hodnost byl jediný člověk – Václav Král. Srov. AÚBO, kopie diplomu. O nechvalně proslulém historiku Královi srov. například J. HANZAL, *Cesty*, s. 265 (rejstřík); J. POLIŠENSKÝ, *Historik*, s. 265, 267–268; František KAVKA, *Ohlédnutí za padesáti lety ve službě českému dějepisectví*, Praha 2002, s. 31, 63, a Vítězslav SOMMER, *Angažované dějepisectví*, Praha 2011, s. 506 (totéž).

⁵⁰ OS, fol. 5, Brno, 10. 5. 1972, žádost o rozvázání pracovního poměru, jednostránkový strojepis, fol. 6, KS SNB, K-1405/20-72, Brno, 2. 6. 1972, jednostránkový předtištěný formulář. Osm dnů nevybrané dovolené bylo Antonínu Verbíkovi proplaceno.

Verbík, a to na místo tehdy dočasně obsazené Jindřichem Šebánkem.⁵¹ Dochované materiály dokládají skutečnost, že působil nejprve pět měsíců, čili v období od 1. července do 30. listopadu 1972 v pražském ústavu, poněvadž brněnská pobočka místo prozatím neměla.⁵² Dnes však již nelze vypátrat, zda v Praze pobýval v průběhu pracovního týdne a na víkendy dojížděl domů, zda tam zajišťoval jen podle potřeby či zda působil v Brně a jednalo se o formální záležitost důležitou jen pro papírové podchycení a nadřazené úřady.

Antonín Verbík budoucí archiváře již neučil. Vykazoval pouze příležitostnou výuku z dějin mezinárodního dělnického hnutí a KSČ na brněnských vysokých školách, již nadřizení schválili. Od roku 1976 další písemnosti pracovního poměru vypracoval Jaroslav Purš, nový ředitel Ústavu československých a světových dějin ČSAV.⁵³ Dochoval se dodatek k pracovní smlouvě, podle něhož byl Verbík od 1. května 1976 „samostatným odborným pracovníkem specialistou položka 1 oddíl I. C“, což přinášelo i vyšší mzdu. Již na počátku prosince uzavřel novou pracovní smlouvu, v níž byl uváděn jako samostatný odborný pracovník specialista v oddělení nejnovějších československých dějin.⁵⁴

⁵¹ AÚBO, zn. 83/72, Brno, 26. 6. 1972, PhDr. Antonín Verbík – přijetí do zaměstnání, jednostránkový strojopis. Jeho nástupní plat byl stanoven na 3200 Kčs měsíčně. Přílohu, patrně návrhový list na přijetí, a podrobnosti o konkurzu neznáme. Platový výměr vystavili v Praze dne 30. 6. 1972. Tamtéž, jednostránkový strojopis. Podle pracovní smlouvy podepsané ředitelem O. Řihou a A. Verbíkem dne 30. 6. 1972 se dozvídáme, že se jednalo o funkční místo dle nomenklatury č. 12 samostatný odborný pracovník v oddělení nových československých dějin a poměr do 31. 12. 1974. V bodě IV. mimo jiné čteme: „[Pracovník se zavazuje] Za vedení Komunistické strany Československa svou činností všemožně napomáhat k rozvoji naší socialistické společnosti a usilovat o upevnění v proletářského internacionálního.“ Tamtéž, třístránkový strojopis. O V. Pešovi a O. Řihovi srov. například F. KUTNAR – J. MAREK, *Přehledné dějiny*, s. 987; J. HANZAL, *Cesty*, s. 268–269 (rejstřík); J. POLIŠENSKÝ, *Historik*, s. 348 (totéž), a V. SOMMER, *Angažované dějepisectví*, s. 508 (totéž). J. Šebánek viz dříve.

⁵² AÚBO, zn. Sei, Praha, 13. 12. 1972, takzvaný zápočtový list, dvě strany vyplněného formuláře. Tam pražský ústav vykázal zaměstnání a nárok na přídatky na dítě (ve výši 90 Kčs) od 1. 7. do 30. 11. 1972 i důvod skončení pracovního poměru (dohoda). Tamtéž, zn. 205/72, Brno, 1. 12. 1972, jednostránkový strojopis. Josef Harna (v zastoupení vedoucího pobočky, jež sídlila již na Mendlově náměstí č. 1) informuje hospodářsko-správní oddělení Ústavu pro výzkum obratlovců ČSAV v Drobňové ulici č. 28, že „na základě rozhodnutí ředitele ústavu byl na místo uvolněného odchodem s. [soudružky] Vítkové převeden z pražského ústavu ke dni 1. 12. 1972 s. dr. Antonín Verbík“. V Brně dne 1. 12. 1972 Verbík sepsal Osobní dotazník. Tamtéž, dvě strany vyplněného formuláře. V něm mimo jiné „průběh předchozích zaměstnání – Historický ústav Praha. Od 1. 7. 72, do 30. 11. 72“. K J. Harnovi srov. *České země a moderní dějiny Evropy*, Studie k dějinám 19. a 20. století. Vyd. P. Prokš a kol., Praha 2010, průběžně.

⁵³ O J. Puršovi srov. například J. HANZAL, *Cesty*, s. 269 (rejstřík); J. POLIŠENSKÝ, *Historik*, s. 187, 199, a V. SOMMER, *Angažované dějepisectví*, s. 90.

⁵⁴ AÚBO, Brno, 30. 5. 1976, jedna strana vyplněného formuláře. Plat A. Verbíka dosáhl výše 3500 Kčs měsíčně. Tamtéž, Praha, 10. 12. 1976, dvě strany vyplněného formuláře. Pracovní poměr od 1. 1. 1977 do 31. 12. 1978, bod IV. jako dříve.

Již víme, že Antonín Verbík obhájil v Ústavu československých a světových dějin ČSAV dne 14. prosince 1976 svou kandidátskou disertaci a že obhajobu schválilo vědecké kolegium historie dne 23. února 1977. Proto žádal Václav Peša, zmíněný vedoucí brněnské pobočky, společné hospodářsko-správní oddělení při Ústavu pro výzkum obrotlovců ČSAV, aby jeho podřízenému zvýšili od 1. března 1977 plat. Dne 23. března 1977 pak Verbík uzavírá novou pracovní smlouvu, v níž je jeho funkční místo nazýváno „A 3/b vědecký pracovník II“ se zařazením do stejného oddělení jako předtím na dobu čtyř let. Známe i dva dodatky této smlouvy: z počátku května 1977 a z října 1979, které upravovaly plat.⁵⁵

Verbík se těšil přízni nadřízených. Komise pro posuzování vědecké kvalifikace pracovníků při tehdejších presidiu ČSAV mu přiznala na svém zasedání dne 26. září 1979 vědecký kvalifikační stupeň IIa.⁵⁶ Pak nic nebránilo tomu, aby dne 3. listopadu 1980 uzavřel novou smlouvu do pracovního poměru na dobu určitou na pět let, jak tehdy bylo v ČSAV zvykem. Doplnily ji dodatky ze dne 1. října 1981 a z 1. února 1983. Poslední uzavřenou pracovní smlouvu strany podepsaly v Praze dne 10. prosince 1985, opět na stejnou dobu určitou. Nakonec i ta měla dodatek, a to ze dne 1. července 1986.⁵⁷ Z pracovního a ekonomického hlediska byl tedy vzhledem k dobové situaci slušně zabezpečen.

⁵⁵ Tamtéž, zn. 111/77, Brno, 3. 3. 1977, PhDr. A. Verbík, CSc. – platová úprava, jednostránkový strojpis. Tamtéž, Praha, 23. 3. 1977, dvě strany vyplněného formuláře. Podepsáno A. Verbíkem, ředitelem J. Puršem a předsedou ČSAV (nečitelné). Pracovní poměr od 1. 4. 1977 do 31. 3. 1981. Bod IV. byl jiný: týkal se každoročního hodnocení výsledků vědecké práce ředitelem instituce, zástupci její rady a základních organizací KSČ a Revolučního odborového hnutí. Verbíkův plat dosáhl výše 3750 Kčs měsíčně. Tamtéž, Brno, 10. 5. 1977, dodatek k pracovní smlouvě, jedna strana vyplněného formuláře. Podepsáno A. Verbíkem a ředitelem Puršem. Platnost od 1. 4. 1977, funkční místo vědecký pracovník II oddíl IA pol. 3b, plat ve výši 3800 Kčs. Tamtéž, Brno, 1. 10. 1979, dodatek k pracovní smlouvě, jedna strana vyplněného formuláře. Podepsáno týmiž. Platnost od 1. října 1979, funkční místo samostatný vědecký pracovník I oddíl IA pol. 2a, plat ve výši 4100 Kčs.

⁵⁶ Tamtéž, č.j. 85 850-12/79, Praha, 26. 10. 1979, Ladislav Haňka, předseda komise, Ing. Josef Jeslínek, vedoucí odboru výchovy kádřů ČSAV, vyřizuje Horová, jednostránkový strojpis. Doklady připojené k návrhu se nepodařilo dohledat.

⁵⁷ Tamtéž, Praha, 3. 11. 1980, dvě strany vyplněného formuláře. Podepsáno A. Verbíkem a ředitelem Puršem. Platnost od 1. 1. 1981 do 31. 12. 1985, funkční místo samostatný vědecký pracovník A 2a. Tamtéž, Brno, 1. 10. 1981, dodatek k pracovní smlouvě, jedna strana vyplněného formuláře. Podepsáno týmiž. Platnost od 1. 10. 1981, funkční místo samostatný vědecký pracovník I IA-2a, plat ve výši 4300 Kčs. Tamtéž, Brno, 1. 2. 1983, dodatek k pracovní smlouvě, jedna strana vyplněného formuláře. Podepsáno týmiž. Platnost od 1. 2. 1983, funkční místo stejné, plat ve výši 4600 Kčs. Tamtéž, Praha, 10. 12. 1985, dvě strany vyplněného formuláře. Podepsáno týmiž. Platnost od 1. 1. 1986 do 31. 12. 1990, funkční místo samostatný vědecký pracovník I A3. Tehdy brněnská pobočka sídlila na Mendlově náměstí č. 1a. Tamtéž, Brno, 1. 7. 1986, dodatek k pracovní smlouvě, jedna strana vyplněného formuláře. Podepsáno týmiž. Platnost od 1. 7. 1986, funkční místo IA-3 samostatný vědecký pracovník I, plat ve výši 4900 Kčs.

Rozsáhlá je Verbíkova publikační činnost. I když začal uveřejňovat své příspěvky již od konce padesátých let, publikační aktivitu plně rozvinul teprve od počátku let sedmdesátých. Pokaždé byla dokladem zvládnuté heuristiky, nevšední péle a pečlivosti autora a pokaždé se v ní projevila jeho bohatá praxe archiváře, vynikající znalost pramenů, schopnost jejich analýzy a vědecké kritiky a pak i potřebného zobecnění. Verbíkův odborný zájem byl široký: začal pracemi s tematikou feudalismu a končil studii a monografiemi zachycujícími socialistické období dějin tehdejšího Československa. Počet samostatných prací, studií, článků, recenzí a zpráv jde do několika desítek. Rozsáhlý výčet jeho celoživotní publikační činnosti, jejíž podstatná část vycházela pochopitelně z pracovních povinností, lze rozčlenit do šesti částí: monografie tištěné a netištěné, edice, sborníky redigované spojené s výročními zprávami, studie a články ve sbornících a v časopisech, novinové články, recenze, zprávy a vzpomínkové statě, a konečně práce odevzdané do tisku.

Již v době svého působení na západní Moravě se Antonín Verbík podílel na vydávání Jihlavského archivního zpravodaje, ale o této činnosti nemáme žádné konkrétní údaje. Víme jen, že zveřejnil dva příspěvky popisující tehdejší stav archivů národních výborů tehdejšího Jihlavského kraje a hodnotící jejich práci (viz bibliografii).⁵⁸ Na jihu Čech se vedle své odborné činnosti zabýval dějinami průmyslového podnikání v této oblasti. Rozsáhlou statí *Vývoj průmyslu na Českobudějovicku do roku 1945* publikoval v letech 1963 a 1964 na pokračování v okresních novinách *Rozvoj*. Pracoval i na studii *Vývoj průmyslu v jižních Čechách do roku 1945* a psal příspěvek *Počátky rolnického sdruzování na Písecku pro Jihočeský sborník historický* (viz bibliografii). Pro výstavu s názvem *40 let založení KSČ v Českých Budějovicích* zpracoval část, týkající se vzniku strany s názvem *Jsme komunisté*. Po převzetí funkce ředitele tehdejšího Státního archivu v Brně rozvinul publikační činnost daleko větší měrou, takže patřila již do několika okruhů. Šlo mu o obnovení vlastní ediční činnosti jím vedené instituce a o publikování zpráv o její činnosti, dále o edice vycházející z archivního materiálu a pochopitelně i o vlastní publikace související jednak s tématem diplomové a dlouhodobě připravované kandidátské disertační práce, jednak zaměřené na dějiny rodné obce a okresu a také na vývoj průmyslu v tehdejší Československu.

V brněnském archivu Antonín Verbík redigoval takzvané malotirážní publikace. Byly to sborníky se soubory faksimilií dokumentů, s příspěvky zaměstnanců archivu a se zprávami o jeho činnosti. Vedle toho pokračovalo vydávání inventářů některých fondů a katalogů. V roce 1969 se Verbík postaral o vydání sborníku k nedožitým padesátinám Jiřího Radimského, v roce 1971 následoval sborník příspěvků k padesátému výročí vzniku KSČ, dal pořídit soubory dokumentů a faksimilia k historii této strany a k prvorepublikové činnosti Klementa Gottwalda. V letech 1969 až 1972 vycházely pod jeho redakcí výroční zprávy o práci jihomoravských archivů, do nichž přispíval informacemi o činnosti jím vedeného brněnského

⁵⁸ Srov. I. ŠTARHA, *155 let*, s. 96 a 99.

archivu v uplynulém roce a o plánu práce na rok další. Vedle toho v roce 1972 odbornou veřejnost informoval o činnosti archivu v příspěvcích o jihomoravských archívech v letech 1968 až 1970 a o současném stavu a perspektivě zpřístupnění archiválií. Pro denní tisk určil článek ke stotřicátému výročí brněnského archivu a k jeho činnosti se vrátil ještě v roce 1975, tedy tři roky po svém odchodu na nové pracoviště, tentokrát zhodnocením výstavy, kterou jeho bývalí kolegové uspořádali ke sto pětatřicátému výročí trvání instituce (tamtéž).

V letech působení ve jmenovaném archivu Antonín Verbík zahájil také další ediční činnost přispívající ke studiu dějin feudalismu. Měl totiž jako žák brněnské diplomatické školy blízko ke středověkým a raně novověkým pramenům úřední provenience. Šlo mu o vydávání historických pramenů s důležitými vztahy mimo jiné k etnologii, právu, sociologii, psychologii i k filologii: smolných knih z jihu Moravy. Kromě nich editoval dokumenty k dějinám dělnického hnutí a KSČ ve stejné oblasti a k tomu i lidové kroniky z období pozdního feudalismu. I když valná část těchto publikací vyšla až v období, kdy Verbík pracoval v již zmíněném Ústavu československých a světových dějin ČSAV, je nutné je přiřadit k etapě jeho působení v brněnském archivu. Napřed se rozhodl zpřístupnit odborné a laické veřejnosti a vydat s náležitou pečlivostí několik právních památek jihomoravských měst a městeček, černých neboli krevních knih, dokladů trestního (hrdelního) feudálního soudnictví ze šestnáctého, sedmnáctého a z osmnáctého století a doplnit je obsáhlými a zasvěcenými komentáři. Máme na mysli Krevní knihu městečka Bojkovic (1971), Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově (1971, doplněná a upravená reedice 1976), Smolnou knihu velkobítešskou (1973, s Ivanem Štarhou, první velkobítešská smolná kniha) a Černou knihu města Velké Bíteše (1979, s týmž a s Edmundem Kneslem, druhá velkobítešská smolná kniha – viz bibliografii).⁵⁹ Jeden z autorů nekrologu o Verbíkovi říká, že „ačkoli se v poslední době věnoval převážně výzkumu novějších a nejnovějších československých dějin, svým životním dílem zanechal trvalou stopu také v bádání o dějinách feudalismu“, neboť si jako „první mezi českými archiváři a historiky plně uvědomil pramennou hodnotu smolných knih jako vynikajících pramenů k dějinám trestního práva a soudnictví, ale také každodenního života městského a venkovského lidu“, a že několik let „věnoval neobyčejné úsilí edicím těchto památek [...] prohloubil vydavatelskou techniku a v důkladných průvodních studiích přinesl cenné poznatky o dějinách neprivilegovaných a okrajových vrstev pozdně feudální společnosti“. Svou jednoznačnou poklonu pochvalami skrblicí významný historik raného novověku Jaroslav Pánek, autor nekrologu, uzavírá takto: „Do značné míry bylo Verbíkovou zásluhou, že se

⁵⁹ Srov. k tomu například Karel FIC, *Jazyk bojkovické krevní knihy*, VVM 32, 1980, s. 211–215; Jana PLESKALOVÁ, *Osobní jména v krevní knize městečka Bojkovic*, in: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, A 24, Brno 1976, s. 57–66, a Václav FROLEC, *Krevní knihy jako pramen etnografického studia*, tamtéž, C 27, Brno 1980, s. 312–325. I. Štarha se smolným knihám věnoval i po roce 1979. O E. Kneslovi srov. mimo jiné M. ŠVÁBENSKÝ, *Počátky*, s. 175, a BSA, s. 319–320.

*o smolné knihy začali hlouběji zajímat představitelé řady oborů a že tento zájem nabyl větší soustavnosti než kdykoli předtím.*⁶⁰

Vedle těchto edičních počínů zaznamenáváme v práci Antonína Verbíka další, relativně samostatný tematický okruh. Měl totiž podíl na přípravě a na vydávání politicky aktuálních knižních edic dokumentů, vzpomínek a fotografií k dějinám dělnického hnutí a KSČ, které zůstávají podnětné například pro etnografii dělnictva: jsou to Klement Gottwald ve vzpomínkách a dokumentech (1971, 1972, edice nepřímo souvisejí s výše uvedeným souborem faksimilií vydaným tehdejší Státním archivem v Brně), Bohumír Šmeral ve vzpomínkách a dokumentech (1973) a Josef Hybeš (1976; viz bibliografii).⁶¹ Tyto publikace k „významným osobnostem a událostem“ vydávalo brněnské nakladatelství Blok (dříve Krajské nakladatelství) ve své edici Plameny a jejich spoluautorem byl vždy brněnský historik Otakar Fraňek.⁶² Verbík je doplnil ještě několika články (přehled podává bibliografie). Avšak ne dost na tom. V roce 1973 byl Verbík spoluautorem tří dalších edičních titulů k vývoji dělnického hnutí v tehdejší Jihomoravském kraji. Týkaly se vývoje odborů, dělnické tělovýchovy a prvního českého vydání komunistického manifestu z roku 1893 (tamtéž). S časovým odstupem zapříčiněným hlavně jeho pracovním vytížením v brněnské pobožce tehdejšího Ústavu československých a světových dějin ČSAV a přípravou kandidátské disertační práce vydal s Fraňkem soubor dokumentů ČSSR – SSSR a znovu s týmž a s dalším spoluautorem, archivářem Antonínem Ševčíkem, soubor dokumentů a vzpomínek k historii prvního máje v tehdejší Jihomoravském kraji (tamtéž).⁶³ Verbík objevil, k vydání připravil a úvodem opatřil cenou lidovou kroniku se záznamy čtyř členů bohaté rolnické rodiny pololánků z hanácké obce Třebětice u Hulína na Kroměřížsku o událostech v osmnáctém a v devatenáctém století, čili Kroniku rodiny Fuksovy (1982). I dnes můžeme říci, že to byl ediční počín ojedinělý.⁶⁴ Tvořil základ třetí tematické řady Verbíkovy

⁶⁰ Srov. Jaroslav PÁNEK, *Zemřel Antonín Verbík*, in: *Folia Historica Bohemica* 11, Praha 1987, s. 490–491.

⁶¹ Ke třetímu tématu srov. dále například *Výbor z článků a projevů*. Josef Hybeš. Vyd. O. Franěk, Praha 1956; M. VYMLÁTILOVÁ, *Josef Hybeš. 1850–1921. Regesty k materiálu uloženému ve St. archivu v Brně z let 1880–1940*, Brno 1961; *Josef Hybeš ve vzpomínkách současníků*. Vyd. O. Franěk, Brno 1962; O. FRANĚK, *Josef Hybeš – život a dílo*, Brno 1975; Zdeněk KRÁL a kol., *Sborník z ideologické konference ke 125. výročí narození Josefa Hybeše*, Brno 1975; Zdeněk ŠOLLE, *Průkopníci*. Josef Boleslav Pecka, Ladislav Zápotocký, Josef Hybeš, Praha 1975; Ivan KRÍŽ, *Smrt senátora*. Na motivy velkého životopisu, Praha 1979, a O. FRANĚK, *Maršál chudých*. Životní osudy Josefa Hybeše, rodáka z Východočeského kraje, Hradec Králové 1980.

⁶² Srov. například Jana NEJEZCHLEBOVÁ, *Bibliografie díla Otakara Fraňka (do roku 1980)*, Brno 1981 (88 s., předmluva A. Verbík).

⁶³ O A. Ševčíkovi viz dříve.

⁶⁴ Lidové kronikářství, zvláštní literární útvar a osobitá oblast naší kultury, svědectví o myšlení, názorech a o způsobu života lidí, bylo vždy předmětem badatelského zájmu historiků,

ediční činnosti, určené pro širší veřejnost, zůstala však nakonec počinem jediným. Další edice rodinných kronik zůstaly jen v jeho plánech.

Nezanedbatelné úsilí věnoval Antonín Verbík také monografiím obcí a měst, především v tehdejší Jihomoravském kraji. Napsal kapitolu o dějinách města Žďár v období kapitalismu (*Dějiny Žďáru nad Sázavou* 3, 1974). Podílel se na pracích spojených s textací prvního svazku Hradů, zámků a tvrzí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (1981)⁶⁵ či s vydáním svazku *Vlastivědy moravské* s názvem *Uherskohradištsko* (1982, připravoval jako redaktor jeho druhé, přepracované a doplněné vydání). Kromě spoluautorství a redakčního podílu na publikaci *Uherské Hradiště, dějiny města* (1981, spolu s Metodějem Zemkem),⁶⁶ až dosud nejobsáhlejších dějin tohoto místa, napsal sám monografii o staré jihočeské vorařské vesnici Purkarec na Vltavotýnsku (1983), rodné obci své druhé manželky. Kromě toho spolupracoval s etnology na dvou publikacích, a to *Náš kraj. Folklor, obyčej, historie, nářečí a jména v tradici současnosti družstevních vesnic Moravská Nová Ves, Hrušky, Týnec a Tvrdonice* (1982), do níž napsal více než čtyřicetistránkovou kapitolu o dějinách uvedených obcí,⁶⁷ a *Žarošice* (1986), v níž otiskl

etnologů a specialistů v dalších oborech. Fuksovi zaznamenali životní příběhy generací rolníků na Hané na sklonku feudalismu a na počátku kapitalismu; popsali nejen přírodu, přírodní a hospodářské katastrofy, jednoduchý život a sociální podmínky vesnice, stav zemědělství a zavádění střídavého hospodaření do něj, ale i stravu, náboženský život, formy sousedské výpomoci, vesnické stavby, kontrolu hranic pozemků apod. Antonín Verbík látku pečlivě připravil, napsal kritický úvod, sestavil chronologicky řazené vysvětlující poznámky k textu a místní rejstřík. Kroniku rozebrala Věra Lamprechtová po filologické stránce a Jan Dungal vyzdobil publikaci dobovými vyobrazeními a ilustracemi. Srov. V. FROLEC, *Kronika rodiny Fuksovy*, Národopisné aktuality 21, 1984, č. 4, s. 273 (<http://na.nul.k.cz/>, k 30. 5. 2009). Jaroslav Pánek mimo jiné sdělil (*Zemřel Antonín Verbík*, s. 491), že „osobitým protějškem řady edicí z oboru hrdelního soudnictví se mělo stát vydání souboru soukromých kronik z 18. a 19. století“, že „*Kronika rodiny Fuksovy* naznačila, o jak zajímavé narativní prameny vydavateli šlo“.

⁶⁵ Ladislav HOSÁK, Metoděj ZEMEK a kol., *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. 1. Jižní Morava, Praha 1981. Tam je A. Verbík uveden jen v seznamu autorů na nečíslované straně 366 spolu s Vojtěchem Cekotou, Jaroslavem Dřímalem, Lubomírem Havlíkem, Ladislavem Hosákem, Rudolfem Hurtem, Antonínem Jirkou, Milošem Kouřilem, Vladimírem Nekudou, Janem Skutilem, Františkem Spurným, Josefem Ungerem, Josefem Válkou, Rostislavem Vermouzkiem, Vladimírem Voldánem a s Metodějem Zemkem. Jejich konkrétní podíl na textaci díla dnes nelze zjistit.

⁶⁶ O M. Zemkovi srov. například M. ŠVÁBENSKÝ, *Počátky*, s. 191; J. HANZAL, *Cesty*, s. 141, 211–212; J. POLIŠENSKÝ, *Historik*, s. 351 (rejstřík); *BSA*, s. 729, a L. BLÁŽEK, *Archivář*, s. 219–240.

⁶⁷ Jan Janák [*PhDr. Antonín Verbík, CSc. (1934–1986) jako historik Slovácka a venkovského lidu*, in: Slovácko. Společenskovědní sborník pro moravsko-slovenské pomezí 29. Uherské Hradiště 1987, s. 130] sdělil, že „*Verbíkem připravované a zpracované dějiny Moravské Nové Vsi* nevyšly bohužel pro úmrtí jednoho z autorů“. O J. Janákovi srov. například J. HANZAL, *Cesty*, s. 202; J. POLIŠENSKÝ, *Historik*, s. 177, a *Pocta Janu Janákovi*. Předsedovi Matice moravské,

šestadvacetistránkovou kapitolu o dějinách obce v období feudalismu. K tomu lze dodat i to, že do Zpravodaje Velehradu zasílal na pokračování populární příspěvky k dějinám rodné obce (1975–1979). Jeho publikace přispěly ke zkvalitnění bádání v regionálním a v celostátním měřítku, přičemž v monografiích měst a obcí využil i svého medievalistického školení. Mnohé ze svých plánů však kvůli velkému pracovnímu vytížení a předčasně smrti nenaplnil.⁶⁸

Při sledování činnosti Antonína Verbíka jako odborného historika nelze pominout jeho původní studie z dějin zemědělství. Týkaly se zejména vývoje institucí v období přechodu od feudalismu ke kapitalismu na Moravě a v jižních Čechách. Tvořily druhou skupinu Verbíkových prací a prozatím jsme je připomněli jen letmo: psal například o vzniku a vývoji takzvané Moravskoslezské hospodářské společnosti, již jsme představili, o prosazování zemědělské osvěty, zemědělského školství a spolků. Je velká škoda, že jeho kandidátská disertace *Počátky zemědělských spolků* nakonec tiskem nevyšla. Byla totiž v mnohém objevná. V ní mimo jiné doložil, že se dobové hospodářské spolky spojily s českým národním hnutím na Moravě a že měly účast na organizaci známého táborového hnutí přelomu šedesátých a sedmdesátých let devatenáctého století. To však není všechno. *Počátky* se mohly stát základem Verbíkova velkého souborného díla o dějinách zemědělství na Moravě do roku 1918, do něhož zkušený autor mohl zařadit též výklady o vývoji Společnosti a o činnosti Zemědělské rady pro markrabství moravské v Brně, takřka samostatných zemských organizací Společnosti a Rady a k tomu analýzy záležitostí zemědělského družstevnictví, čili oblastí, které až dosud povětšinou zpracovány nejsou.⁶⁹ Pouze nevelkou epizodou se stala rovněž badatelská

profesoru Masarykovy univerzity věnují k sedmdesátinám jeho přátelé a žáci. Vyd. B. Chocholáč, J. Malíř, Brno 2002 (s životopisem a bibliografií).

⁶⁸ V rukopisu zůstaly kapitoly o feudálním a o kapitalistickém období dějin Šlapanic u Brna a Křtin (tato druhá publikace vyšla, viz bibliografii). V nakladatelství Blok Antonín Verbík ohlásil monografii o dějinách průmyslu na jižní Moravě po roce 1945, ale zřejmě zůstalo jen u plánu.

⁶⁹ Na první pohled by se mohlo zdát, že dějiny zemědělství v českých zemích a biografické studium jeho významných představitelů od druhé poloviny devatenáctého století do konce století dvacátého patří u nás mezi neatraktivní, opomíjené a téměř nepěstované součásti hospodářských a sociálních dějin. A. Verbík se již nemohl podílet na potěšitelném rozvoji agrárního dějepisectví v uplynulých dvaadvaceti letech, kdy se ukázalo, že se nejedná o téma umrtvené, ale naštěstí stále živé. Nepočtení agraristé si uvědomují potřebnost dalšího výzkumu, poněvadž tato závažná problematika byla prozatím zkoumána a hodnocena bez předsudků a apriorních negativismů a s patřičným nadhledem a s objektivitou jen částečně. Po listopadu 1989, v atmosféře bez ideologických zábrán a jednostrannosti, se mezi nejvýznamnější aktivity v oblasti moderních agrárních dějin zařadily mezinárodní vědecké konference. Slovácké muzeum v Uherském Hradišti ve zmiňované době vytvořilo cennou tradici v pořádání konferencí, od roku 1994 mezinárodních, na nichž historici-agraristé (pracovníci nejrozličnějších vědeckých ústavů, archivů a muzeí) spolu s ekonomy a s právníky prezentovali výsledky svých nejnovějších bádání (1989, 1990, 1992, 1994, 1996, 1998, 2000, 2002, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012). Jiné agrární konference se

a publikační spolupráce Verbíka s Vítězslavem Orlem v polovině osmdesátých let (VERBÍK, OREL, 1984, 1985, 1986 – viz bibliografii), o níž dnes Orel sděluje: „Lituji, že již nemohu věnovat Antonínu Verbíkovi právě vydanou [2009] malou publikaci *The new from the old* v časopisu olomoucké univerzity... Ze studia archivních dokladů vycházelo vysvětlení vědeckého úkolu dědičnosti před příchodem Johanna Gregora Mendela do Brna. Při objasňování vzniku a podstaty Mendelova objevu mně obětavě pomáhal Antonín Verbík. Z archivního výzkumu jsem mohl prokazovat východisko výzkumu dědičnosti z vývoje šlechtění hospodářských zvířat v evropských zemích a především na Moravě. V připravovaném rukopisu jsou citované společné publikace.

V roce 1984 jsme zveřejnili také doklad prokazující Mendelovu účast při obhajobě svobody ve výuce v revolučním roce 1848 (Mendel's involvement in the plea for freedom of teaching in the revolutionary year of 1848). Studie vyšla ve *Folia Mendeliana Moravského [zemského] muzea (Supplementum ad Acta Musei Moraviae, Scientiae naturales, č. 19, s. 223–233)*. Je citována také ve dvou knihách vydaných nakladatelstvím Oxford University Press. V roce 1996 – Orel, V.: *Gregor Mendel the first geneticist* a v roce 2001 – Wood, R. J., Orel, V.: *Genetic Prehistory in Selective Breeding – a prelude to Mendel*.⁷⁰

Místo dalších počínů z oblasti dějin zemědělství na Moravě se postupně těžiště vědecké práce Antonína Verbíka bohužel přesunulo jinam: k vyžádanému a hektickému studiu a zpracování takzvaných aktuálních problémů nejnovějších československých dějin. Zaměstnavatel si přál, aby sbíral podklady a publikoval články a studie zejména o hospodářském vývoji republiky po roce 1945, o socialistické přestavbě průmyslu Československa po únoru 1948 (viz bibliografii). Některé zpracoval v celostátním obrysu, jiné z regionálního pohledu; všechny byly poznamenány marxistickou dialekticko-materialistickou metodou, takřka všechny tím pádem trpí jednostranností či malou objektivitou. Jako člen autorského kolektivu složeného z pracovníků tehdejšího oddělení nejnovějších dějin Československa v Ústavu československých a světových dějin ČSAV připravoval Verbík mimo jiné stať *Dějiny budování socialismu v ČSSR* a publikaci *K dějinám socialistického Československa*.⁷¹

konalý v Sedmihorkách u Turnova (1994, 1996, 1998, 1999 ad.). Z těchto plodných roků vycházely většinou obsáhlé sborníky s hodnotnými příspěvky sepsanými na základě bohatých archivních pramenů a starší i úplně nové sekundární literatury.

⁷⁰ E-mailové sdělení ze dne 28. 8. 2009. Docent Dr. techn. Ing. V. Orel, DrSc. (* 29. 5. 1926 Lískovec u Koryčan, zemědělský odborník, genetik, editor, odborný spisovatel), žije v Brně-Masarykově čtvrti.

⁷¹ V prvním případě se jednalo o takzvané teze otištěné v periodickém sborníku zmíněného Ústavu s názvem *Dějiny socialistického Československa 4* z roku 1981, v případě druhém srov. *K dějinám socialistického Československa*. Vyd. V. Peša, Praha 1986 (559 s., fotografie v textu, bibliografie, jmenný rejstřík). A. Verbík je v knižním díle, jehož rukopis byl dokončen a odevzdán do tisku již v roce 1984, uváděn v osmičlenném kolektivu autorů (spolu s Ondřejem

Pokusme se posoudit z vnějšku některé stánky společenských a politických aktivit Antonína Verbíka i jeho vědecké a organizační činnosti, o níž byla již řeč. Dne 25. února 1949 vstoupil do místní skupiny Československého svazu mládeže (ČSM) ve Velehradě, v níž v letech 1950 až 1952 zastával funkce místopředsedy a jednatele. V letech 1951 a 1952 byl i členem místního akčního výboru Národní fronty (MAV NF). Pracoval rovněž v Osvětové besedě a na akcích vyhlášených místním národním výborem, získával členy do Svazu československo-sovětského přátelství, v němž sám od 20. listopadu 1951 byl. Brzy po příchodu na brněnskou fakultu se stal členem Revolučního odborového hnutí (ROH), a to od 1. ledna 1953, a byl ročníkovým důvěníkem této velké organizace. Ve druhém ročníku převzal funkci svazáckého vedoucího studijní skupiny ČSM historiků, později člena ročníkového výboru Svazu. Jako člen tohoto výboru byl za studia třetího ročníku referentem studijním, v následujícím roce organizačně-evidenčním. Někdy v této době pracoval měsíc jako brigádník na stavbě přehrady Kružberk a patrně i na několika zemědělských brigádách organizovaných brněnskou Filozofickou fakultou. Zmíněným výborem ČSM byl příznivě hodnocen. Nebylo proto divu, že ho již v roce 1955 navrhla stranická skupina na stejné fakultě za kandidáta KSČ. Skupina ho také přijala dne 23. května 1956.⁷²

Patrně v polovině padesátých let se Antonín Verbík rozhodl k nejednoduchému kroku – vystoupil z římskokatolické církve.⁷³

Po příchodu na Krajskou správu ministerstva vnitra v Jihlavě tam Antonín Verbík vedl lektorskou skupinu samostatně studujících politickou ekonomikou (1957–1958) a večerní školu politické ekonomie (1958–1959). Po dvouleté kandidátské lhůtě ho dne 29. května 1958 přijali za řádného člena účastníci schůze druhé útvarové organizace KSČ při Správě. V jižních Čechách pracoval například ve funkcích výboru základní či závodní organizace KSČ v tehdejší Státní archiv v Třeboni a stal se členem a nakonec vedoucím lektorské skupiny pro zpracování regionálních dějin KSČ a dělnického hnutí při Okresním výboru KSČ v Jindřichově Hradci. V Českých Budějovicích přijal od roku 1962 členství v krajské skupině spolupra-

Felcmanem, Miloslavem Martínkem, Jaroslavem Mlýnským, Ladislavem Pecháčkem, Lubomírem Slezákem, Pavlou Vošahlíkovou a Václavem Pešou). Ti se pokoušeli „zachytit a vyložit poválečný vývoj v naší vlasti v jeho základních souvislostech a dát alespoň dílčí odpověď na společenský zájem orientovaný na poznání zákonitostí historického vývoje současné epochy – přechodu od kapitalismu k socialismu a komunismu“ (s. 7–8 úvodu L. Slezáka). Verbík měl za úkol zpracovat podkapitoly o hospodářském vývoji (průmysl a ostatní nezemědělská odvětví). V pramenech a literatuře jeho ostatní práce k tématu citovány nejsou. Další detaily neznáme.

⁷² OS, fol. 180 (viz dříve) a fol. 181 až 184, České Budějovice, 12. 10. 1960, Životopis, čtyřstránkový rukopis.

⁷³ V jedné z předepsaných kolonek Zvláštního dotazníku MV z roku 1962 (OS, fol. 144, bod 19) Antonín Verbík píše, že je bez vyznání, že není věřící a že vystoupil z církve právně v roce 1955 nebo 1956, když tehdy odeslal dopis velehradskému římskokatolickému farnímu úřadu. Tato nepřesnost překvapuje.

covníků takzvaného Ústavu dějin KSČ, v níž vedl sekci pro zpracování dějin závodů.⁷⁴ Předsedal také sekci společenských věd v Československé společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí.⁷⁵ Ze všeho uvedeného je patrné, že Verbík zastával nejrůznější funkce spíše „na úseku politické propagandy“ než funkce politické. K tomu již v roce 1961 absolvoval nám dnes zcela neprůhledný kurs dějin KSČ na tehdejší Vysoké škole stranické Ústředního výboru KSČ v Praze.

Pouhý měsíc po návštěvě tehdejšího Sovětského svazu, o níž jsme se zmínili dříve, Antonín Verbík absolvoval ve dnech 16. až 20. listopadu 1970 politické školení, „seminář pro lektory a propagandisty“, v tehdejší Oblastní škole KSČ v ulici Hlinky č. 156 v Brně.⁷⁶ Začal pracovat jako lektor dějin KSČ Domu politické výchovy při Městském výboru KSČ v Brně. Jiné podobné funkce nezastával.⁷⁷ Potom předsedal i základní organizaci KSČ na brněnském pracovišti Ústavu československých a světových dějin ČSAV. Za tuto poněkud nevděčnou a vyčerpávající „politicko-propagandistickou“ a lektorskou činnost měl být několikrát oceněn městskými a krajskými složkami zmíněné strany. V nám neznámé době obdržel Pamětní medaili Klementa Gottwalda. Jiná ocenění neznáme.

Vědecká a organizační činnost byla zaměstnavateli požadována a odpovídala také mnohostranným zájmům Antonína Verbíka. Přijal členství ve vědeckých a odborných institucích a v redakčních radách. Již za doby působení na jihu Čech předsedal od roku 1964 krajské archivní radě v tehdejší Jihočeském kraji a v roce 1965 se stal členem ústřední skartační komise při Archivní správě MV v Praze. Byl rovněž členem aktivu Městského národního výboru v Třeboni. Na svém prvním zasedání ho dne 30. září 1970 jmenovalo vědecké kolegium historie ČSAV za člena Komise pro vydávání novověkých historických pramenů.⁷⁸ Od prosince 1971 je připomínán jako člen muzejní rady tehdejšího Muzea dělnického hnutí Brněnska (MDHB) v Brně, jehož ředitelem byl Otakar Franěk (tehdy Verbíkovo jmenování schvalovalo předsednictvo Krajského výboru KSČ v Brně),⁷⁹ dále jako člen

⁷⁴ Výsledky práce v této skupině Antonín Verbík publikoval v rozsáhlé studii o vývoji průmyslu na Československu do roku 1945. Viz dříve a bibliografii.

⁷⁵ O této představitelce propagandy hlavně sovětské vědy srov. například M. RŮŽIČKO-VÁ, *Osvětový pracovník*. Lektor krajského oddělení Československé společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí v Jihlavě, in: *Člověk na Moravě ve druhé polovině 20. století*. Vyd. L. Fasora a kol., Brno 2011, s. 203–215.

⁷⁶ OS, fol. 30 (31 a 39), potvrzení o absolvování politického školení. Náplň druhého tématu neznáme.

⁷⁷ OS, fol. 20, Sar-3972/01-70, Brno, 24. 11. 1970, krátké sdělení nadřízeným.

⁷⁸ OS, fol. 18 (a 37), Sar-4644/01-70, Brno, 18. 12. 1970, krátké sdělení nadřízeným (kopie jmenování – fol. 19 a 38, čj. 1174/70-K, Praha, 2. 11. 1970, podpis Václav Král).

⁷⁹ OS, fol. 12, Sar-901/01-72, Brno, 28. 2. 1972, krátké sdělení nadřízeným, fol. 13, MDHB, Brno, 7. 12. 1971, oznámení o jmenování, jednostránkový strojpis. Tato instituce sídlila na Moravském náměstí (tehdy Rudé armády) č. 1a v Brně, a to v objektu, kde vyvíjel činnost

redakční rady Sborníku archivních prací či krajské Komise pro dějiny závodů a Komise pro dějiny závodů ČSSR [Československé socialistické republiky]. Nemálo úsilí musel věnovat funkci tajemníka československé části (smíšené) Komise historiků ČSSR – PLR [ČSSR – Polská lidová republika] při vědeckém kolegiu historie ČSAV a práci ve výborech Muzejní a vlastivědné společnosti a Matice moravské v Brně. Až do roku 1979 působil v redakční radě vlastivědného sborníku Jižní Morava vydávaného jihomoravskými okresními archivy, s redakcí však spolupracoval již v době svého působení v brněnském archivu. Dále byl jmenován členem redakčních rad periodik Vlastivědný věstník moravský a Slovácko, k tomu i Vlastivědy moravské, či edičních rad nakladatelství Blok v Brně a Slováckého muzea v Uherském Hradišti. Dík tomu se aktivně podílel na výběru monografií, studií a materiálů určených k tisku. Je však třeba říci, že podporoval zejména vydávání příspěvků o starší historii. Jedním z vrcholů jeho vědeckoorganizační práce se stalo založení Moravského historického sborníku. První svazek vyšel s vročením 1986, ve skutečnosti však několik měsíců po smrti svého prvního redaktora.

Položme si nesnadnou otázku, jaký byl vlastně Antonín Verbík člověk. Některé jeho vlastnosti naznačili zpracovatelé posudků, jeho nadřízení či blízcí spolupracovníci a přátelé. V doporučení zkušební komise k přijetí na vysokou školu se před polovinou roku 1952 konstatovalo, že má klidnou, uvážlivou a kamarádskou povahu.⁸⁰ V závěrečném hodnocení z brněnské Filozofické fakulty podepsaném děkanem a kádrovým pracovníkem mimo jiné stálo, že byl klidné povahy, svědomitý, zodpovědný, spolehlivý a pracovitý, přitom „až příliš skromný a ne dosti průbojný“.⁸¹ Pisatel jednoho hodnocení z roku 1972 ho viděl jako inteligentního, pracovitého, ctizádostivého, upřímného a čestného pracovníka, navíc v jednání přímého, avšak „do jisté míry uzavřeného“. Z dosud uvedeného je patrné, že byl na všech působistiších, a to nejen v Telči, Jihlavě, Praze, Třeboni a v Brně, ale prakticky neustále, a zvláště po roce 1969, pod bdělým dohledem například archivní správy MV, krajských správ SNB, okresních, městských a krajských sekretariátů KSČ či základních nebo závodních organizací této strany, nejruznějších důvěrníků, posudkářů a donašečů. Poměrně často na něho byly psány služebně politické charakteristiky. Z těch, které jsme četli, většinou vyplynulo, že byl označován za jednoho z nejschopnějších ředitelů velkých archivů v českých zemích, byl hodnocen jako iniciativní, cílevědomý a důsledný pracovník, který samostatně a spolehlivě vykonával svěřené funkce. Bylo ceněno nejen jeho vzdělání a vědomosti, autorita, působení v oboru, ale i výuka na vysoké škole, přednášková, publikační a redakční činnost.

postupně klášter augustiniánů bosáků, gubernium, místodržitelství a zemský úřad, po roce 1989 a dnes Moravská galerie.

⁸⁰ OS, fol. 205, viz dříve.

⁸¹ OS, fol. 195, Brno, 20. 3. 1957, Závěrečné hodnocení, jednostránkový strojopis.

Jan Janák o svém dlouholetém příteli Antonínu Verbíkovi například píše, že „působil na první pohled nesnadno přístupným, přísným a sebejistým dojmem, jeho srdce však bylo ve skutečnosti nadmíru citlivé a snadno zranitelné“. Metoděj Zemek zase sděluje: „Od počátku se vyznačoval třemi základními rysy: politickou uvědomělostí, hlubokou odbornou kvalifikací a nesmlouvavou zásadou: padni, komu padni. Tak se projevoval v přednáškách na VUMLu [Večerní univerzitě marxismu-leninismu], na Vysoké škole zemědělské i na Pedagogické fakultě UJEP v Brně, stejně i ve svých studiích a pracích, v nichž vyžrával v muže přísné a poctivé nesmlouvavé práce [...] V lidských vztazích byl přátelský a ohleduplný, takže i jeho odpůrci prohlašovali, že odešel charakterní čestný člověk.“⁸²

Autor tohoto příspěvku doktora Antonína Verbíka nepoznal. Vycházel jen z archivních podkladů, strohých konstatování v sekundární literatuře a z pohřichu krátkých vzpomínek hrstky žijících pamětníků. Může tedy jen spekulovat o tom, co vedlo k tragickému konci jeho života. Verbík pocházel z malé, značně religiózní východomoravské vesnice a z nevelmi zámožné zemědělské rodiny. Tak jako jeho vrstevníci v této významné poutní obci byl vychován v katolické víře, již však v tíživých padesátých letech zradil. Tím se zcela jistě jako citlivý člověk trápil, stejně jako rozpadem svého prvního manželství v roce 1961, poněvadž své první životní partnerce nějakým způsobem ublížil. Víme, že získal úplné a kvalitní středoškolské a vysokoškolské vzdělání v Uherském Hradišti a v Brně, že byl od mládí méně průbojný a poměrně uzavřený. To by mohlo svědčit jednak o způsobu obrany proti

⁸² Srov. J. JANÁK, *Za PhDr. Antonínem Verbíkem*, CSc., VVM 39, 1987, s. 116–117, a M. ZEMEK, *Za historikem Antonínem Verbíkem*, in: Jižní Morava. Vlastivědný sborník 23 (sv. 26), Praha 1987, s. 329–330. Zemkovy soudy patří spíše k Verbíkovi působení. Nemáme bohužel informace o tom, kdy a co Verbík přednášel v tehdejším VUMLu, na dnešní Mendelově univerzitě a na Pedagogické fakultě dřívější a dnešní Masarykovy univerzity v Brně a kdo byl jeho odpůrcem. Další literatura: L. SLEZÁK, *Životní jubileum PhDr. Antonína Verbíka*, CSc., in: Slovácko. Společenskovědní sborník pro moravsko-slovenské pomezí 26. Uherské Hradiště 1984(1985), s. 120–121; TÝŽ, *Odešel PhDr. Antonín Verbík*, CSc. ... ČMM 106, 1987, s. 170–171; TÝŽ, *Za PhDr. Antonínem Verbíkem*, CSc., Vědecké práce Zemědělského muzea 27, 1987–1988, s. 9–11; Jiří ZÁLOHA, *Za Antonínem Verbíkem*, in: Jihočeský sborník historický 55. České Budějovice 1986, s. 103; J. PÁNEK, *Zemřel Antonín Verbík*, s. 490–492; J. JANÁK, *PhDr. Antonín Verbík, CSc. (1934–1986)*, s. 129–131; V. FROLEC, *Historik Antonín Verbík zemřel*, Národopisné aktuality 24, 1987, č. 2, s. 111–112; I. ŠTARHA, *Zemřel PhDr. Antonín Verbík, CSc.*, AČ 37, 1987, s. 51–53; Blanka RAŠTICOVÁ, *PhDr. Antonín Verbík zemřel*, Zpravodaj města Uherské Hradiště 25, 1987, č. 3, s. 32; Ra.[=TÁŽ], *Za PhDr. Verbíkem*, CSc., Slovácká jiskra 37, 1987, č. 5, s. 5 ze dne 14. 2. 1987; Jan RŮŽIČKA, Petr NĚMEC, *Odešel PhDr. Antonín Verbík, CSc.*, in: Struktura společnosti na území Československa a Polska v 19. století do roku 1918. Vyd. A. Verbík, F. Hejl, P. Vošahlíková, Praha 1988, s. 285–302; M. ŠVÁBENSKÝ, *Počátky*, s. 190; J. HANZAL, *Cesty*, s. 181, 191; I. Šta (=ŠTARHA, I.): *Verbík Antonín, PhDr.*, in: BSA, s. 687; *PhDr. Antonín Verbík, CSc.*, in: B. RAŠTICOVÁ, Miloslav POJSL, Jiří ČOUPEK, a kol., *Velehrad. Dějiny obce, Velehrad 2006*, s. 254. Mezi významnými rodáky a osobnostmi Velehradu dnes Verbík uváděn není (viz <http://www.velehrad.cz/index.php?nid=6142&lid=CZ&oid=905252>, k 29. 5. 2009).

vnějším skutečností, se kterými se ne vždy ztotožňoval, jednak o depresi, o níž se dříve, na rozdíl ode dneška, nevědělo nebo nemohlo mluvit. Ta se za šestnáct let působení ve strukturách ministerstva vnitra spíše zhoršila a doprovázela ji úzkostlivá pečlivost a důslednost a pak i strach.

Těžko dnes říci, zda Verbík chtěl zůstat a zůstal pravověrným (řekněme bigotním) komunistou. Tím pádem nemusel souhlasit s úpadkovými jevy komunistického panství u nás od poloviny osmdesátých let. Anebo komunistickou ideologii a její uplatnění u nás včetně jejích vykladačů a nositelů ze svého života a ze své organizační a vědecké činnosti správně pochopil – a nevěděl, jak dál. V každém případě byl dlouhodobě pracovně přetížen, značně fyzicky a duševně vyčerpán, je možné, že postrádal větší podporu rodiny. Z posledních událostí v Brně si pamětníci vzpomněli na jeho dvě nepřiměřené reakce, jež měly společného jmenovatele. Poprvé Verbík vyplatil jako odpovědný redaktor Vlastivědy moravské značné sumy peněz spoluautorům za kapitoly, které dosud nebyly napsány. Báł se postihu za rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví a exemplárního trestu. Podruhé Verbík, řidič trabantu, jímž dojížděl do zaměstnání na Mendlově náměstí, projel v roztržitosti na červenou v ulici Úvoz. Nic nezpůsobil, byl však zastaven hlídkujícím příslušníkem SNB a zapsán. I v tomto případě očekával absurdní řízení, podobné těm, o kterých slyšel během své služby u ministerstva vnitra. Mluvíme o tom všem proto, poněvadž Verbík najednou netušil, co si počít, aniž o tom někomu řekl. Svůj život ukončil v rozkvětu tvůrčích sil, tragicky a z vlastního rozhodnutí, skokem z okna. Dal se přepadnout náhlou a nezvládnutelnou úzkostí, která zvítězila, dopustil, že jeho racionální myšleni opanovaly nejtemnější představy o věcech, které by nenastaly? Svá předsevzetí a plány už naplnit nemohl.⁸³

Život Antonína Verbíka skončil předčasně ve věku necelých triapadesáti let. Zemřel z vlastní vůle v Liptovském Jánu u Liptovského Mikuláše na Slovensku, kde tehdy zahájil vánoční dovolenou s rodinou, dne 23. prosince 1986. Poslední rozloučení se konalo v brněnském krematoriu v neděli 4. ledna 1987. Tam před shromážděnými hosty promluvil Václav Peša, vedoucí brněnské pobočky Ústavu československých a světových dějin ČSAV.⁸⁴ Význam zesnulého ukazují nekrolo-

⁸³ Lze předpokládat, že se Antonín Verbík mohl stát uznávaným autorem důležitých odborných děl o dějinách zemědělství na Moravě v devatenáctém století a o vývojových tendencích průmyslu u nás ve druhé polovině století dvacátého a rovněž docentem moderních hospodářských dějin na univerzitě.

⁸⁴ AÚBO, úřední parte, kolektiv pracovníků brněnské pobočky Ústavu československých a světových dějin ČSAV, Brno, Mendlovo nám. 1a. Tam je označen jako „významný československý historik“ a „obětavý a aktivní stranický funkcionář“. Ze stručně „socialistického“ záznamu v Archivu krematoria v Brně vybíráme: kremační č. 179 630, bydliště [viz dříve], místo úmrtí u budovy, datum a hodina obřadu 4. 1. 1987 12.30 hodin, jméno a adresa objednavatele pohřbu – Alena [!] Verbíková, Hakenova 6, Brno, kdy a komu byla vydána urna – dtto, 2. 5. 1987, Velehrad (patrně místo uložení urny).

gy, které v odborném tisku vyšly. Po pětadvaceti letech nejsme s to nic dalšího dohledat.

Soupis prací Antonína Verbíka

Poznámka: K sestavení soupisu byly použity tyto podklady: RŮŽIČKA, Jan, NĚMEC, Petr: *Odešel PhDr. Antonín Verbík, CSc.*, in: Struktura společnosti na území Československa a Polska v 19. století do roku 1918. Vyd. A. Verbík, F. Hejl, P. Vošahlíková. Praha 1988, s. 285–302; ŠTARHA, Ivan: *PhDr. Antonín Verbík, CSc.*, in: 150 let Státního oblastního archivu v Brně. Sborník příspěvků k historii ústavu. Vyd. K. Smutná a kol. Brno 1989, s. 101–103; <http://www.biblio.hiu.cas.cz/> a internetové databáze několika dalších knihoven. Použité zkratky: AČ = Archivní časopis [Praha]; ČMM = Časopis Matice moravské [Brno]; ČSČH = Československý časopis historický [Praha; u svých zpráv tam Verbík používal autorskou zkratku A. V.]; FHB = Folia Historica Bohemica [Praha]; JM = Jižní Morava. Vlastivědný sborník [Mikulov/Brno; bez ohledu na dřívější podnázvy]; JSH = Jihočeský sborník historický [České Budějovice]; MěstV KSČ = Městský výbor Komunistické strany Československa v Brně; MVS = Muzejní a vlastivědná společnost v Brně; SA = Státní archiv v Brně; Slovácko = Slovácko. Společenskovědní sborník pro moravsko-slovenské pomezí [Uherské Hradiště]; SM = Slováké muzeum [tamtéž]; ÚČSSD ČSAV = Ústav československých a světových dějin Československé akademie věd [Praha/Brno]; UJEP = Univerzita Jana Evangelisty Purkyně [dříve a nyní Masarykova univerzita] v Brně; VVM = Vlastivědný věstník moravský [Brno].

Monografie tištěné a netištěné

1. VERBÍK, A.: *Dvě stě let od vzniku Moravské hospodářské společnosti*. Brno: Ústřední výbor Českého svazu družstevních rolníků, 1970, 21 s.

2. BARTUŠEK, Antonín, ZEMEK, Metoděj, GRÜNVALDOVÁ, Jiřina, POHANKA, Josef, POLIŠENSKÝ, Josef, RICHTER, Miroslav, SEHNAL, Jiří, VERBÍK, A.: *Dějiny Ždáru nad Sázavou*. 3. 1784–1974. Brno: Muzejní spolek, 1974, 447 s., rės. rus. a něm., rejstříky (Verbíkův text na s. 64–176).

3. VERBÍK, A.: *Počátky zemědělských spolků na Moravě*. Číslo vědního oboru: 71-02-9. Autoreferát disertace k získání vědecké hodnosti kandidáta historických věd [školitel Jurij Křížek]. Brno: ÚČSSD ČSAV, 1975, 33 s., rės. rus., bibliografie.

4. VERBÍK, A.: *Počátky zemědělských spolků na Moravě*. 1–2. Kandidátská disertační práce. Brno: ÚČSSD ČSAV, 1975, vyvázaný strojopis, 1 sv. 1–344 listů, bibliografie na s. 329–340, 2 sv. přílohy, tabulky, mapy.

5. *Uherské Hradiště*. Dějiny města. Vyd. A. Verbík, M. Zemek. Brno: Blok, 1981, 632 s. (Verbíkovy texty III. Středověké město, s. 81–125, IV/1. Hradiště v době husitské a pohusitské 1419–1479, s. 126–141, a 186–189). [Zpr.]: -J.Ž.-[ŽEMLIČKA, Josef], ČSČH 30, 1982, s. 136.

6. Kol.: *Dějiny budování socialismu v ČSSR*, in: Dějiny socialistického Československa 4. Praha: ÚČSSD ČSAV, 1981, 323 s. (Verbíkův text na s. 27–29, 36–37, 48–51, 55–56, 65–68, 72–75, 79–81, 99–106, 141–156, 197–205).

7. Kol.: *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. 1. Jižní Morava. Praha: Svoboda, 1981, 368 s. (nezjistitelná autorská účast na kolektivním díle, Verbíkův text o rozsahu jednačtyřiceti stran strojopisu).

8. STUDENKA, František a kol.: *Náš kraj*. Folklor, obyčej, historie, nářečí a jména v tradici a současnosti družstevních vesnic Moravská Nová Ves, Hrušky, Týnec a Tvrdonice. Brno; Moravská Nová Ves: MVS; Jednotné zemědělské družstvo Jana Černého, 1982, 264 s. (Verbíkův text na s. 19–62).

9. VERBÍK, A.: *Purkarec*. Minulost a socialistická přítomnost jihočeské obce. Týn nad Vltavou: Městské muzeum, 1983, 308 s. [Zpr.]: ZÁLOHA, Jiří, in: JSH 54, 1985, s. 215; [rec.]: TRUC, Miroslav, in: Husitský Tábor. Sborník Muzea husitského revolučního hnutí 9, 1987, s. 441–443.

10. VERBÍK, A.: *K problematice rozvoje průmyslu v období budování základů socialismu v Československu*. Brno 1984, 25 s. (cyklostylem rozmnožený strojopis).

11. *K dějinám socialistického Československa*. Vyd. V. Peša. Praha: Svoboda, 1986, 560 s. (Verbíkův text o rozsahu pětadevadesáti stran).

12. *Žarošice*. Minulost a současnost vesnice v oblasti Ždánického lesa. Vyd. V. Frolec. Brno; Žarošice: MVS; Místní národní výbor; Jednotné zemědělské družstvo 7. listopadu, 1986, 314 s., 186 černobílých a 11 barevných fotografií (Verbíkův text na s. 42–68) [Zpr.]: BARTOŠÍKOVÁ-HABARTOVÁ, Romana, in: Slovácko 29, 1987, s. 153–154.

Edice

13. *Krevní kniha městečka Bojkovic*. 1630–1721. Vyd. A. Verbík. Uherské Hradiště: SM, 1971, 179 s., 14 obrázků, rejstřík místní. [Zpr.]: -F.Mt.-[=MATĚJEK, František], ČSČH 21, 1973, s. 784, ŠTARHA, Ivan, in: JM 9, 1973, s. 237–238.

14. *Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově*. Vyd. A. Verbík. Uherské Hradiště: Slovácká jiskra, 1971, 115 s., 8 obrazových příloh (úvod spolu s Rudolfem Hurtem). [Zpr.]: -F.Mt.-[=MATĚJEK, F.], ČSČH 21, 1973, s. 784.

15. *Cestou k založení KSČ na Brněnsku*. Sborník dokumentů ke vzniku KSČ 1917–1921. Vyd. A. Verbík, O. Franěk. Brno: MěštV KSČ, 1971, 137 s., 34 obrázků.

16. *Klement Gottwald ve vzpomínkách a dokumentech*. Vztahy, vzpomínky, dokumenty, fotografie. Vyd. A. Verbík, O. Franěk. Brno: Blok, 1971, 124 s., odkazy na literaturu, 76 s. fotografických příloh, mapa (úvod O. Franěk, edice Plameny sv. 7).

17. *Klement Gottwald ve vzpomínkách a dokumentech*. Vyd. A. Verbík, O. Franěk. Druhé rozšířené vydání. Brno: Blok, 1972, 236 s., odkazy na literaturu, obrázky a fotografie v textu, mapa (úvod O. Franěk, edice Plameny sv. 8). [Zpr.]: SLEZÁK, Lubomír, ČMM 93, 1974, s. 189–190.

18. *Lidové tělovýchovné slavnosti na Moravě 1922–1938*. Vyd. A. Verbík, O. Franěk. Brno: Blok, 1973, 67 s., 44 obrázků. [Zpr.]: MLÝNSKÝ, Jaroslav, ČMM 93, 1974, s. 190–191.

19. *Bohumír Šmeral*. 1880–1941. Vzpomínky, dokumenty, korespondence, fotografie. Vyd. A. Verbík, O. Franěk. Brno: Blok, 1973, 139 s., přílohy: Šmeral ve fotografiích, 68 s. fotografických příloh.

20. *Za jednotu odborů*. Sborník věnovaný zrodu a rozvoji čs. revolučního odborového hnutí 1921–1948. Vyd. A. Verbík, O. Franěk. Brno: Blok, 1973, 180 s., 52 obrazových příloh. [Zpr.]: MLÝNSKÝ, J., ČMM 93, 1974, s. 191–193.

21. *Karel Marx – Bedřich Engels, Komunistický manifest*. Brno 1893. Faksimile prvního vydání Manifestu na domácí půdě. Vyd. A. Verbík, O. Franěk. Brno: Blok, 1973, 176 s.

22. *Smolná kniha velkobítešská*. 1556–1636. Vyd. A. Verbík, I. Štarha. Brno: Blok, 1973, 271 s., 26 příloh. [Zpr.]: SVOBODOVÁ, Vlasta, ČMM 93, 1974, s. 185–187, -St.H.-[=HLADKÝ, Stanislav], ČSČH 23, 1975, s. 130.

23. *Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově*. Vyd. A. Verbík. Brno: Blok, 1976, 308 s., 20 s. obrazových příloh, rejstřík místní. [Zpr.]: SVOBODOVÁ, V., ČMM 96, 1977, s. 206–208, -J.Pnk.-[=PÁNEK, Jaroslav], ČSČH 25, 1977, s. 121; JANÁK, Jan, in: Slovácko 20, 1978, s. 57–58.

24. *Josef Hybeš*. 1–3. Vyd. A. Verbík, O. Franěk. Brno: Blok, 1976 [1. Práce a vzpomínky (O. Franěk), 192 s.; 2. Dokumenty. Seznam dokumentů. Rejstříky (A. Verbík), 140 s.; 3. Fotopřílohy. Dobové dokumenty (O. Franěk, A. Verbík), 140 s.]. [Zpr.]: SLEZÁK, L., ČMM 95, 1976, s. 364–366, -J.Har.-[=HARNA, Josef], ČSČH 25, 1977, s. 125.

25. *Dopisy Josefa Hybeše (1850–1921)*. Vyd. A. Verbík, O. Franěk. Brno: Blok, 1977, 92 s. [Zpr.]: -J.Har.-[=HARNA, J.], ČSČH 26, 1978, s. 913.

26. *ČSSR–SSSR. Dokumenty přátelství*. Z minulosti československo-sovětského přátelství na jižní Moravě. Vyd. A. Verbík, O. Franěk, A. Ševčík. Brno: Blok, 1978, 184 s., jmenný a místní rejstřík, 50 fotografií. [Zpr.]: SLEZÁK, L., ČMM 98, 1979, s. 209–210, -J.Har.-[=HARNA, J.], ČSČH 26, 1978, s. 919.

27. *Černá kniha města Velké Bíteše*. Vyd. A. Verbík, I. Štarha, E. Knesl. Brno: Blok, 1979, 342 s., 38 obrázků. [Zpr.]: -J.Pnk.-[=PÁNEK, J.], ČSČH 27, 1979, s. 765, TISCHLEROVÁ, Mária, (Das Schwarze Buch der Stadt Groß-Bittesch), in: Bohemia [Mnichov] 22, 1981, č. 2, s. 453–455.

28. *Pod rudými prapory prvního máje*. 1. máj v Jihomoravském kraji v dokumentech a vzpomínkách. Vyd. A. Verbík, O. Franěk, A. Ševčík. Brno: Blok, 1980. 276 s. [Zpr.]: -I.O.-[OTCOVSKÝ, Ivan], ČSČH 29, 1981, s. 452, -J.Har.-[=HARNA, J.], ČSČH 29, 1981, s. 623, ZEMEK, M., in: JM 17, 1981, s. 280–281.

29. *Kronika rodiny Fuksovy*. Vyd. A. Verbík. Brno: Blok, 1982, 112 s., místní rejstřík. [Zpr.]: HANZAL, Josef: *Nad dvěma lidovými kronikami*. Česká literatura 31, 1983, s. 553–554, FROLEC, V., Národopisné aktuality 21, 1984, č. 4, s. 273.

Sborníky redigované, výroční zprávy

30. *Sborník k nedožitým padesátinám PhDr. Jiřího Radimského*. Vyd. A. Verbík. Brno: SA, 1969, 307 s. (úvod Miroslav Trantírek).

31. VERBÍK, A.: *Z činnosti Státního archivu v Brně za rok 1968*. Plán práce Státního archivu v Brně na rok 1969, in: Jihomoravské archivy v roce 1968. Vyd. A. Verbík. Brno: SA, 1969, s. 5–10 (malotirážní tisk).

32. VERBÍK, A.: *Z činnosti Státního archivu v Brně v roce 1969*. Shrnutí plánu práce Státního archivu v Brně na rok 1970, in: Jihomoravské archivy v roce 1969. Vyd. A. Verbík. Brno: SA, 1970, s. 35–40 (malotirážní tisk).

33. VERBÍK, A.: *Z činnosti Státního archivu v Brně v roce 1970*. Shrnutí plánu práce Státního archivu v Brně na rok 1971, in: Jihomoravské archivy v roce 1970. Vyd. A. Verbík. Brno: SA, 1971, s. 32–39 (malotirážní tisk).

34. *Sborník faksimilií dokumentů k činnosti Klementa Gottwalda v Brně 1929–1938*. Vyd. A. Verbík. Brno: SA, 1971, nestr.

35. *Sborník příspěvků k 50. výročí KSČ*. Vyd. A. Verbík. Brno: SA, 1971, 236 s.

36. VERBÍK, A.: *Z činnosti Státního archivu v Brně v roce 1971*. Shrnutí plánu práce Státního archivu v Brně na rok 1972, in: Jihomoravské archivy v roce 1971. Vyd. A. Verbík. Brno: SA, 1972, s. 30–38 (malotirážní tisk).

37. *Struktura feudální společnosti na území Československa a Polska do přelomu 15. a 16. století*. Vyd. A. Verbík, J. Čierný, F. Hejl. Praha: ÚČSSD ČSAV, 1984, 407 (425) s.

38. *Moravský historický sborník 1*. Moravica historica. Vyd. A. Verbík, K. Blažek. Brno: Blok, 1986, 358 s., rés. něm. a rus.

39. *Struktura společnosti na území Československa a Polska v 19. století do roku 1918*. Vyd. A. Verbík, F. Hejl, P. Vošahlíková. Praha: ÚČSSD ČSAV, 1988, 306 s. [sborník referátů z 26. zasedání Komise historiků ČSSR-PLR konaného ve dnech 16. až 18. září 1986 v Brně].

Studie a články ve sbornících a v časopisech, novinové články

40.–42. VERBÍK, A.: *Přehled archivů NV v Jihlavském kraji*. Jihlavský archivní zpravodaj, 1958, č. 2, s. 1–7, č. 3, s. 1–5; [anonymus] *Hodnocení práce okresních archivů*. Tamtéž, 1958, č. 2, s. 8.

43. VERBÍK, A.: *Vývoj průmyslu na Českobudějovicku do r. 1945*. Rozvoj [České Budějovice], 1963–1964 (celkem osmdesát strojopisných stran předaných redakci novin).

44. VERBÍK, A.: *Nejstarší zemědělský spolek v jižních Čechách*, in: JSH 46, 1967, s. 29–45.

45. VERBÍK, A.: *Znojenské knihy počtů z 15. století*, in: JM 3, 1967, s. 3–16, 2 tabulkové přílohy. [Zpr.]: -P.Z.-[=ZAORAL, Prokop], ČSČH 16, 1968, s. 293–294.

46. VERBÍK, A.: *Dolnokounický hospodářský spolek*, in: JM 5, 1969, s. 98–104.

47. VERBÍK, A.: *Jubileum významné instituce*. 130. výročí založení Státního archivu v Brně. Rovnost [Brno] ze dne 13. června 1969, s. 5.

48. VERBÍK, A.: *Tajemná událost z roku 1866*. Proč odešel Josef Masarik ze služby na císařských statcích, in: JM 6, 1970, s. 95–98.

49. VERBÍK, A.: *Počátky zemědělských spolků na Moravě*. ČMM 89, 1970, s. 226–252, dvě přílohy. [Zpr.]: -J.Ji.-[=JIRÁSEK, Jiří], ČSČH 19, 1971, s. 615.

50. VERBÍK, A.: *Počátky rolnického sdružování na Písecku*, in: JSH 48, 1970, s. 29–43.

51. VERBÍK, A.: *Organizační vývoj Moravské hospodářské společnosti (1770–1898)*. Vědecké práce Zemědělského muzea 10, 1971, s. 5–22.

52. VERBÍK, A.: *Klement Gottwald v materiálech jihomoravských archivů*, in: Odkaz Klementa Gottwalda. Sborník materiálů z ideologické konference Jm KV KSČ v Brně. Brno: Jihomoravský krajský výbor KSČ, 1971, s. 88–94.

53. VERBÍK, A.: *Počátky organizované zemědělské osvěty na Blanensku*. Vlastivědná ročenka Okresního archivu Blansko 1971. Blansko: Okresní archiv Blansko, 1971, s. 52–55.

54. VERBÍK, A.: *Současný stav a perspektivy zpřístupnění archivního materiálu ve Státním archivu v Brně*. ČMM 91, 1972, s. 144–148 [referát ze sympózia Problémy a úkoly marxistického zpracování dějin Moravy].

55. VERBÍK, A., ŠTARHA, I.: *Jihomoravské archivy v letech 1968–1970*. VVM 24, 1972, s. 98–101.

56. VERBÍK, A.: *Konfiskace Komunistického manifestu v roce 1875*, in: Sborník pro dějiny 19. a 20. století 2. Praha: ÚČSSD ČSAV, 1974, s. 169–178.

57. VERBÍK, A.: *K počátkům zemědělského školství na Moravě*, in: JM 10, 1974/II, s. 158–166.

58. VERBÍK, A.: *Prameny ke studiu dějin KSČ a dělnického hnutí v době buržoazní republiky v archivech Jihomoravského kraje*, in: Rosicko-oslavanská

stávka 1932–1933. Brno: Okresní výbor Socialistické akademie Brno-venkov, 1974, s. 109–116.

59. VERBÍK, A.: *Brněnský tisk Manifestu komunistické strany z roku 1893*. ČMM 94, 1975, s. 48–54.

60. VERBÍK, A.: *Josef Hybeš ve světle archivních dokumentů*. ČMM 94, 1975, s. 224–231.

61. VERBÍK, A.: *Josef Hybeš ve světle archivních dokumentů*, in: Ideologická konference ke 125. výročí narození Josefa Hybeše. Sborník referátů a koreferátů z ideologické konference konané 29. ledna 1975. Brno: MěstV KSČ; Dům politické výchovy, 1975, s. 67–74.

62. VERBÍK, A.: *Odras činnosti Josefa Hybeše na Blanensku v dokumentech*. In: ... a socialismus byl písní jeho života. Sborník příspěvků přednesených na semináři u příležitosti 125. výročí narození Josefa Hybeše v červnu 1975 v ZK ROH ČKD [Závodním klubu Revolučního odborového hnutí Českomoravské-Kolben-Daněk] Blansko. Blansko 1975, s. 23–34.

63. VERBÍK, A.: *Ojedinělá výstava Umění a věda v dokumentech Státního archivu v Brně*. AČ 25, 1975, s. 49–51 [zhodnocení výstavy uspořádané ke 135. výročí trvání SA].

64. VERBÍK, A., SLEZÁK, L.: *Československo-maďarské sympozium ve Smolenicích*. ČSČH 24, 1976, s. 799–800 [Smolenice /Slovensko/, ve dnech 11. až 13. května 1976].

65. VERBÍK, A.: *Konference o monografickém zpracování dějin průmyslových a zemědělských závodů a institucí v Ostravě (20.–21. května 1976)*. ČSČH 24, 1976, s. 942–943.

66. VERBÍK, A.: *VII. sympozium československých a sovětských historiků*. ČSČH 25, 1977, s. 317–319 [Brno, ve dnech 9. a 10. září 1976].

67. VERBÍK, A.: *Celostátní aktiv podnikových a závodních kronikářů v Praze*. ČSČH 25, 1977, s. 478–479 [Praha, ve dnech 4. a 5. listopadu 1976].

68. VERBÍK, A.: *Formování agrární ideologie na Moravě v 60. letech 19. století*. ČMM 96, 1977, s. 116–128.

69. VERBÍK, A.: *Koncepce poválečného vývoje československého průmyslu v představách zahraničního odboje za druhé světové války*, in: Dějiny socialistického Československa 1. Praha: ÚČSSD ČSAV, 1978, s. 141–178.

70. VERBÍK, A.: *Zemědělské instituce v letech 1848–1900 v českých zemích*. Vědecké práce Zemědělského muzea 18, 1978, s. 143–162.

71. VERBÍK, A.: *Zemědělská revoluce a regionální zemědělské spolky v českých zemích ve druhé polovině 19. století*, in: Hospodářské dějiny 1. Praha: ÚČSSD ČSAV, 1978, s. 89–120.

72. VERBÍK, A.: *Názory reformistické emigrace v období druhé světové války na poválečný vývoj průmyslu*, in: Dějiny socialistického Československa 2. Studie a materiály. Praha: ÚČSSD ČSAV, 1979, s. 105–157.

73. VERBÍK, A.: *Konference o formování politického systému socialismu ve střední a jihovýchodní Evropě ve Varšavě*. ČSČH 28, 1980, s. 474–477 [Varšava, ve dnech 16. až 18. října 1979].

74. VERBÍK, A.: *Jubilejní zasedání Československo-polské historické komise*. ČSČH 28, 1980, s. 942–943 [Cikháj u Žďáru nad Sázavou, ve dnech 20. a 21. února 1980].

75. VERBÍK, A.: *Dvouletý hospodářský plán a industrializace hospodářsky slabých krajů českých zemí*, in: *Hospodářské dějiny 6*. Praha: ÚČSSD ČSAV, 1980, s. 5–99.

76. VERBÍK, A.: *Uplatnění některých myšlenek Leninova ekonomického učení v činnosti KSČ ve čtyřicátých letech*, in: *Dějiny socialistického Československa 3*. Praha: ÚČSSD ČSAV, 1980, s. 95–109.

77. VERBÍK, A.: *První máj 1890 v Břeclavi*, in: JM 16, 1980, s. 35–41.

78. VERBÍK, A.: *Prosincová generální stávka v roce 1920 na Velehradě*, in: *Slovácko 22*, 1980, s. 33–40, rés. rus. a něm.

79. VERBÍK, A.: *Rychtářské knihy města Znojma z první poloviny 15. století*, in: *Sborník archivních prací 31*. Praha: Archivní správa ministerstva vnitra, 1981, s. 53–74.

80. VERBÍK, A.: *Průběh prosincové generální stávky v roce 1920 na Velehradě*, in: 60. výročí generální stávky v prosinci 1920. Materiály z ideologického semináře OV KSČ Uherské Hradiště. Uherské Hradiště: Okresní výbor KSČ, 1981, s. 8–14.

81. VERBÍK, A.: *Zasedání Československo-polské historické komise v Lehnici*. ČSČH 30, 1982, s. 158–160 [Legnica /Polsko/, ve dnech 9. až 11. prosince 1980].

82. VERBÍK, A.: *Představy buržoazní emigrace o vývoji průmyslu po druhé světové válce*. ČSČH 30, 1982, s. 659–689, rés. rus. a něm. [cituje například NEŠPOR, Zdeněk R.: *České migrace 19. a 20. století a jejich dosavadní studium*. Soudobé dějiny 12, 2005, č. 2, s. 265 /celá studie s. 245–284/].

83. VERBÍK, A.: *Zasedání československo-polské historické komise v Bratislavě*. ČSČH 30, 1982, s. 935–937 [Bratislava /Slovensko/, ve dnech 10. až 13. listopadu 1981].

84. VERBÍK, A.: *Průmysl Brněnského kraje na počátku první pětiletky*. ČMM 101, 1982, s. 211–233, 4 tabulky, rés. rus.

85. VERBÍK, A.: *Výsledky průmyslové výroby Brněnského kraje v prvním pětiletém plánu*, in: *Dějiny socialistického Československa 6*. Praha: ÚČSSD ČSAV, 1983, s. 231–269.

86. VERBÍK, A., FRANĚK, O.: *Ze začátků činnosti Svazu přátel SSSR v Československu v Jihomoravském kraji*. Acta Facultatis Medicinae Brunensis 81, 1983, s. 35–40.

87. VERBÍK, A.: *Protiválečná demonstrace v Českých Budějovicích na podzim 1914*, in: JSH 62, 1984, s. 182–187, rés. něm.

88. VERBÍK, A.: *Průmysl Brněnského kraje v letech 1951–1953*. ČMM 103, 1984, s. 199–224, rés. něm. a rus.

89. VERBÍK, A., OREL, Vítězslav: *Mendel's involment in the plea for freedom of teaching in the revolutionary year of 1848*. Časopis Moravského muzea 69, 1984 [Scientiae naturalis-Folia Mendeliana 19], s. 223–233.

90. VERBÍK, A., FRANĚK, O.: *Dva z řadů*. (Vyvrcholení persekuce socialistického hnutí před sto lety.). Rovnost, 1984, č. 30, Čtení na konec týdne 5, s. 1 ze dne 4. února 1984.

91. VERBÍK, A.: *Naivnost? Pošetilost?* (Názory buržoazní emigrace na poválečné perspektivy průmyslu počátkem 2. světové války.). Hospodářské noviny, 1984, č. 36, s. 4–5 ze dne 7. září 1984.

92. VERBÍK, A.: *I ten špendlík*. (Představy buržoazní emigrace na poválečný vývoj průmyslu ve druhé fázi války.). Hospodářské noviny, 1984, č. 43, s. 4–5 ze dne 26. října 1984.

93. VERBÍK, A.: *Konec nadějí*. (Buržoazní koncepce poválečného vývoje průmyslu v závěru 2. světové války.). Hospodářské noviny, 1984, č. 46, s. 4–5 ze dne 16. listopadu 1984.

94. VERBÍK, A.: *Zasedání Komise historiků ČSSR – PLR v Plocku*. ČSČH 33, 1985, s. 157–158 [Plock /Polsko/, ve dnech 4. až 7. října 1983].

95. VERBÍK, A.: *Agitační cesta Josefa Hybeše do Čech na přelomu let 1883/1884*, in: Sborník historický 31. Praha: ÚČSSD ČSAV, 1985, s. 141–197, rés. něm a rus.

96. VERBÍK, A., OREL, V.: *Program rozvoje vědy na Moravě na počátku 19. století*. Dějiny věd a techniky 18, 1985, s. 149–158, rés. angl. a rus.

97. VERBÍK, A.: *Průmysl Jihomoravského kraje v letech 1945–1984*, in: Budování a rozvoj socialistického průmyslu v Jihomoravském kraji. Výběrová bibliografie. Brno: Státní vědecká knihovna, 1985, 275 s. (Verbíkův text na s. 1–7).

98. VERBÍK, A.: *Šlapanice u Brna před 140 lety*. Zprávy výboru oslav 750 let města Šlapanic, 1985, č. 4, s. 4–6.

99. VERBÍK, A.: *Směrník nové cesty*. (Košícký vládní program a naše ekonomika.). Hospodářské noviny, 1985, č. 13, s. 3 ze dne 29. března 1985.

100.–101. VERBÍK, A., FRANĚK, O.: *Od čtrnáctideníku k deníku*. (Konference ke 100. výročí založení Rovnosti.). Rovnost, 1985, č. 166, s. 5, a č. 173, s. 6, ze dne 17. a 25. července 1985 [celkem dvaadvacet stran strojopisu].

102. VERBÍK, A.: *Manifest a cenzura*. Rudé právo, 1985, č. 195/65, s. 3 ze dne 20. srpna 1985.

103. VERBÍK, A.: *Znárodnění*. Hospodářské noviny, 1985, č. 40, s. 3 ze dne 4. října 1985 [celkem jedenáct stran strojopisu].

104. VERBÍK, A., ŠUTAJ, Štefan: *Vědecká konference Vývoj průmyslových oblastí v Československu v období budování socialismu*. ČSČH 34, 1986, s. 793–794 [Opava, ve dnech 10. a 11. září 1985].

105. VERBÍK, A.: *K problematice rozvoje průmyslu v období budování základů socialismu v Československu*, in: Dějiny socialistického Československa 8. Praha: ÚČSSD ČSAV, 1986, s. 151–181.

106. FELCMAN, O., MLÝNSKÝ, J., PECHÁČEK, L., SLEZÁK, L., VERBÍK, A.: *Období budování základů socialismu v Československu a jeho odraz v naší historiografii*. ČSČH 34, 1986, s. 829–855, res. rus.⁸⁵

107. VERBÍK, A., OREL, V.: *Program učených společností na Moravě na přelomu 18. a 19. století*, in: Vědecká konference k 200. výročí České společnosti nauk. Praha: ÚČSSD ČSAV, 1986, s. 107–112.

108. VERBÍK, A., FRANĚK, O.: *Rovnost a její úloha v sociálně demokratickém hnutí od jejího vzniku v roce 1885 až do roku 1905, kdy se stala deníkem*, in: Úloha stranického tisku v dějinách dělnického a komunistického hnutí. Sborník konference na počest 100. výročí založení Rovnosti. Brno: Český svaz novinářů, 1986, s. 54–75.

109. VERBÍK, A.: *Industrializace hospodářsky slabých krajů českých zemí ve dvouletém plánu (stěhování průmyslu)*. Hospodářské noviny, 1986, č. 1, s. 4–5.

110. VERBÍK, A.: *Zasedání Komise historiků ČSSR – PLR v Brně*. ČSČH 35, 1987, s. 795–796 [Brno, ve dnech 16. až 18. září 1986].

111. VERBÍK, A., JANÁK, J.: *Sto let Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně*, in: Rodná země. Sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSc. Brno: MVS, 1988, s. 17–51.⁸⁶

⁸⁵ Jednalo se o rozšířený hlavní referát o literatuře přednesený na mezinárodní konferenci pořádané ÚČSSD ČSAV v Praze v červnu 1986. Ta byla první akcí při plnění úkolů cílového projektu mnohostranné mezinárodní spolupráce historiků akademií věd socialistických zemí č. 30 s názvem Přechodné období od kapitalismu k socialismu v SSSR a v zemích střední a jihovýchodní Evropy.

⁸⁶ Knižně vypravený sborník formátu B 5 má celkový rozsah 507 stran a vyšel mimo edice Muzejní a vlastivědné společnosti. Vedle textu otiskl fotografie, plánky, kresby a německý souhrn. Soustředil studie z oblasti moravské vlastivědy, archeologie (velkomoravské – křížky v hrobech, Pohansko u Břeclavi, slovanský templ, palác a kostel, počátky Brněnska, staroslovanské – osídlení severní Moravy či středověké – zaniklé osady na Dražanské vrchovině, hrad Vartnov na Opavsku, hrádky typu „motte“ na jihovýchodní Moravě), historie (olomoucký humanismus, poddaný lid na počátku třicetileté války, zemská správa) dějin církevních (piaristé v Lipníku nad Bečvou, kultu světců za feudalismu), hudby (česká hudba okolo roku 1600, památkově chráněné varhany v olomoucké arcidiecézi v roce 1917) a umění (románská podoba kostela svatého Jana Křtitele v Jihlavě, Willenbergovy veduty moravských měst), dále sfragistiky (sbírka pečeti Moravského zemského muzea v Brně), národopisu (kroj na Znojemsku v devatenáctém století), kartografie a literatury. Ve sborníku nechyběl ani soupis veškeré publikační činnosti Společnosti a její dějiny. Kolektivní kapitola o dějinách měla osmačtyřicet stran strojopisu a z toho Verbíkův text třiadvacet stran.

Publikační činnost Antonína Verbíka doplňuje více než sto recenzí, zpráv o literatuře a vzpomínkových statí.

Poděkování: Upřímně děkuji za vzácnou pomoc všem kolegyním a kolegům z archivů a jiných pracovišť, kteří mě upozornili na jednotlivé materiály a zpřístupnili mi zdroje pro sepsání této publikace nebo mě v diskusích upozornili na nové aspekty práce. Jmenovitě děkuji Ivanu Štarhovi, archiváři Moravského zemského archivu v Brně, Miloslavu Vlkovi, kardinálovi, Pavlu Balcárkovi, Vítězslavu Orlovi, Václavu Pešovi a Marii Krčmové z Brna, Františku Čapkovi z Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Josefu Harnovi z Prahy, Evě Hanáčkové, matrikářce Obecního úřadu ve Velehradě, Jiřímu Čoupkovi, řediteli Státního okresního archivu v Uherském Hradišti, Jiřině Kalendovské z Archivu Masarykovy univerzity v Brně, Zdeně Hájkové z Ústavu biologie obratlovců Akademie věd České republiky, v. v. i., v Brně, Vlastimilu Koldovi, Laděně Plucarové a Marii Répasové ze Státního oblastního archivu v Třeboni a Zdeňku Kolářovi z brněnského krematoria.

Gustav Novotný

Das seltsame Schicksal des Archivars und Historikers in der kommunistischen/totalitären Tschechoslowakei. Die Geschichte von Antonín Verbík (1934–1986)

Zusammenfassung

Der früh entschlafene Archivar und Historiker Antonín Verbík (1934–1986) hatte eine gute Mittel- und Hochschulausbildung absolviert. Sechzehn Jahre arbeitete er in sechs Archivinstitutionen in den Ländern Tschechiens, davon in dreien als deren Leiter oder Direktor. Weitere fünfzehn Jahre war er als Fachmitarbeiter und als selbständiger wissenschaftlicher Mitarbeiter auf dem Gebiet der neuesten tschechoslowakischen Geschichte im akademisch-historischen Umfeld tätig. Sein Leben und seine Arbeit wurden in beträchtlichem Maße durch die Zeit, in der er lebte, limitiert. Die biographische Studie, die wir vorlegen, ist die erste Erinnerung an Antonín Verbík nach 1986. Er lebte in Verbindung mit seinem Geburtsort und auch mit der Stadt Brünn, die ihm Heimat wurde. Die Stadt wuchs ihm ans Herz, hier wurde er zu seiner Zeit gelesen und geehrt, aber dann auch beinahe vergessen. Verbík wurde bisher keine spezielle Aufmerksamkeit gewidmet, und über sein Leben und seine Tätigkeit entstand außer einigen Nekrologen im *Biographischen Lexikon der Archive der Länder Tschechiens* keine Arbeit. Die Nachkriegsentwicklung der von ihm studierten Fächer wird zwar durch die historische Fach- und Memoirenliteratur erfasst, aber darin finden wir über ihn gerade ein paar Zeilen. Seine fachliche Bedeutung wurde übersehen – wohl auch deswegen, weil das Fach der neusten tschechoslowakischen Geschichte, in dem er sich in den letzten fünfzehn Jahren seines aktiven Lebens fachlich engagierte, am Rande des öffentlichen Interesses steht. Ein Hindernis wurde nach 1989 seine politische Engagiertheit, die seinen fachlichen Beitrag überschattete. Nach dem Zweiten Weltkrieg, als sich die Formen der politischen und wirtschaftlichen Regulierung und mit ihnen die gesellschaftlichen Reformen durchsetzten und als plötzlich die gewaltsame politische Änderung in Form des kommunistischen Staatsstreichs eintrat, nahm Verbík, Hörer der Philosophie und dann Archivar und Historiker, am gesellschaftlichen und politischen Leben teil. Seit den fünfziger Jahren war er Kommunist und propagierte und verteidigte an seinem Platz die politischen, wirtschaftlichen, sozialen und kulturellen Interessen und Rechte der damals herrschenden kommunistischen Partei. Heute können wir versuchen, beide Komponenten – die fachliche und die politische – voneinander zu trennen.

Gustav Novotný

The Unusual Fate of an Archivist and Historian in Communist Totalitarian Czechoslovakia. Antonín Verbík's Story (1934–1986)

Summary

Antonín Verbík (1934–1986), an archivist and historian, whose death came prematurely, had received an outstanding secondary and tertiary education. He worked for sixteen years in six archival institutions in Czechoslovakia and became director of three of them. The subsequent fifteen years he worked as an expert and independent researcher of the most recent Czechoslovak history at the Institute of History. His life and work were limited to a great extent by the times he lived in. The biography we are translating is Antonín Verbík's first memorial after 1986. He lived in his birthplace and later in Brno which he grew to love and chose as his home. In Brno he was honoured and esteemed but later almost forgotten. Verbík's fate was not kind to him and after his death there appeared only a few obituaries dedicated to him in the *Biographical Dictionary of Czechoslovak Archivists*. The post-war developments allowed for specialized historical and biographical literature to mention the subjects he studied, but Verbík is only referred to briefly there. He was overlooked as an outstanding specialist in his field probably because the newest branch of Czechoslovak history, to which he dedicated the last fifteen years of his life, is not of public interest nowadays. After 1989 his political engagement, which would take precedence over his specialized knowledge, was to become a drawback. After World War II, Verbík was active in the social and political life of his time as a student of philosophy and later as an archivist and historian. It was a time when new political and economic regulations and social reforms were being implemented and were soon followed by violent political change in the communist coup d'état. From the 1950s onwards, he was a communist advocating and defending the political, economic, social and cultural interests of the ruling Communist Party. Today we should try to separate the two components of expertise and political engagement of this exceptional scholar.

KRONIKA

Za Alexandrem Ortem (1926–2013)

V sobotu 14. června zemřel v rodných Klatovech po dlouhé nemoci historik a politolog, jeden z našich skutečných zakladatelů vědní disciplíny mezinárodních vztahů (International relations) s akcentem na jejich historickou složku. I když nepatřil původní profesi k historikům, ale na poválečné Vysoké škole politické a sociální vystudoval mezinárodní vztahy a práva, velkou částí svých studií výrazně přispěl k poznávání moderní a nejnovější historie a jistě si zaslouží připomenutí rovněž v našem časopise.

Mládí a počáteční vyzrávání Alexandra Orta (narodil se 20. září 1926 v Klatovech v rodině důstojníka, později umučeného nacisty), poznamenaly poryvy doby, ovlivnivší výrazně celou jeho generaci. Okupační zážitky v něm posílily patriotismus i levicové přesvědčení, jemuž poválečný, resp. především „poúnorový“ vývoj vytvořil přinejmenším zpočátku jednoznačné mantinely ideové i partajní, z nichž ovšem Ort – stejně jako značná část jeho generačních druhů z řad levicových intelektuálů – poměrně brzy začal vybočovat. Jistě k tomu přispěly i osobnosti, jež ho profesně formovaly a ovlivňovaly nejprve na jeho alma mater (kde na něj působili tak rozliční muži jako např. Fr. Bauer či Josef Macek), později v prvním dlouhodobém profesním působišti, krátce existující Fakultě mezinárodních vztahů (FMZV). Tu vedl někdejší sociální demokrat Jiří S. Hájek, příští významný čs. diplomat druhé poloviny padesátých a šedesátých let a později oponent režimu, který Orta nepochybně ovlivnil ideově a do značné míry tematicky. Pod jeho vedením se totiž pustil do studia nedávné diplomatické prehistorie mnichovské tragédie 1938 a patřil tak vůbec k prvním badatelům, kteří mohli začít excerpovat úřední doku-

mentaci čs. diplomacie, dochovanou v archivu v Černínském paláci. Ort z ní vytěžil jednak materiál k problematice postojů našich malodohodových spojenců k československé krizi 1938, jednak na jejím základě sepsal rozsáhlou kapitolu o pražské zahraniční politice v první polovině 30. let, která vyšla v kolektivní monografii *O československé zahraniční politice* (1956), redigované fakticky právě J. S. Hájkem (jenž tu ovšem mohl být, vzhledem k svému nástupu na post ambasadora do Londýna, uveden jen pod pseudonymem). Pedagogické působení na učilišti, předurčeném především pro příští diplomaty, ho pak sice od podobné tematiky odvedlo ke studiu nejnovější politiky. O více než tři dekády později se ještě k „Benešově“ diplomacii vrátil.

V roce 1955 Ort přešel se svým „tutorem“ na MZV, kde začal působit na tehdejším západoevropském (příštím 4.) odboru a současně vyučovat na tzv. odborné škole ministerstva, na níž si své vzdělání doplňovali především úředníci vzeší z tzv. dělnických kádřů. Na rozdíl od J. S. Hájky i některých dalších kolegů z FMVZ, kteří začali strmě stoupat v kariéře ať již v řadách diplomacie či partajního aparátu (P. Auersperk, V. Soják aj.), však pro něj zůstalo spíše epizodou. Stejně jako pro mnoho jiných „rozených“ intelektuálů a „akademiků“ mu byla úřednická rutina, sešňerovaná v té době navíc strohými partajními obyčejí, příliš těsná a bylo jistě jeho štěstím, že mohl již roku 1957 přejít do právě vytvořeného Ústavu pro mezinárodní politiku a ekonomii. Zde pokračoval ve studiu poválečné francouzské politiky, o níž již – jako první český autor – už roku 1960 uveřejnil první ucelenější práci (*Francie po druhé světové válce*, 1960), a ji se nejvýrazněji věnoval celá 60. léta, i když ho jeho talent, pracovitost a v neposlední řadě postupně „tání“, s nímž byla konec konců spojena po roce 1965 akcelerující intenzifikace vztahů mezi Prahou a Paříží, vynesl postupně na post vedoucího oddělení a později dokonce zástupce ředitele ústavu, tedy Antonína Šnejdárka. V jeho bibliografii z té doby proto nacházíme i studie, týkající se tzv. německé otázky, postupu západoevropské integrace (které se v ústavu začal věnovat po boku někdejšího prvorepublikového diplomata Zdeňka Augenthalera) a samozřejmě kolektivní bezpečnosti.¹

Předmětem Ortova bytostného badatelského zájmu, a to nejen teoretického, však zůstala především Francie. Připomeňme, že to byl právě Ort, jenž – díky znalosti jazyka i politického niveau – navázal první, ještě polooficiální kontakty s vycházející hvězdou jen obtížně se sjednocující francouzské levice, Francoisem Mitterandem, příštím prezidentem. Jeho hlavní pozornost však tehdy pochopitelně náležela vládnoucím gaullistům a jejich lídrovi, Charlesi de Gaullovi, který díky svým postojům nejen výrazně ovlivnil vývoj západní Evropy, ale jako první ze státníků za železnou oponou zahájil jisté sblížování s Východem, jež umožnilo zmiňované prohlubování vztahů s Francií i menším satelitům SSSR. Ort o zahraniční politice tzv. páté republiky napsal vedle několika dílčích studií ucelenou mo-

¹ Soupis autorových důležitějších studií z této doby obsahuje příslušné heslo ve slovníku: *Lexikon českých historiků*, Praha 1999, s. 219–220.

nografii (*Zahraniční politika gaullistické Francie*. Praha 1966) a pustil se i do studia dalšího z klíčových problémů tehdejšího západního světa, totiž rozpadu koloniálních říší. Jeho výsledkem se stala rozsáhlá práce *Francouzská koloniální politika po 2. světové válce* (Praha 1968), v níž podrobně osvětlil jednotlivé aspekty dekompozice někdejšího druhého největšího zámořského impéria, tj. procesy na Blízkém Východě, v jihovýchodní Asii, Maghrebu a subsaharské Africe. Historik může tuto knihu jako informační zdroj užívat dobře i po půl století a Ortovi právem umožnila v roce 1969 získat titul profesora na nedávno zřízené Fakultě mezinárodních vztahů při VŠ ekonomické. Bohužel, jeho další dráhu vědeckou i pedagogickou ale vzápětí přestříhlo hned první kolo normalizačních čistek – a jeho jméno mělo, ostatně stejně jako desítek dalších intelektuálů z řad akademické obce i jemu blízkého MZV upadnout v zapomnění.

V roce 1970 musel Ort odejít nejprve z ÚMPE (jenž se změnil v Ústav mezinárodních vztahů) a pak i z Univerzity 17. listopadu, kde pedagogicky působil již od roku 1963, od roku 1967 jako docent. Díky znalosti jazyků, především francouzštiny, se živil mj. jako příležitostný překladatel, nerezignoval ale ani na studium zahraniční politiky a nejnovější historie a později začal občas i publikovat, byť pod cizími jmény. Bylo příznačné, že mu jisté možnosti poskytla redakce socialistického *Svobodného slova*, kam psal zvláště v 80. letech příležitostné komentáře, prý inspirované publicistikou známého francouzského novináře a historika Alexandra Wertha, socialisté mu pak v jejich knižnici uveřejnili – samozřejmě pod pseudonymem – i jeho syntetizující pohled na poválečný vývoj od Jalty po konferenci v Helsinkách roku 1975 (*Jalta – Helsinky, trasa míru*. Praha 1985). Že se jednalo o práci zdařilou jistě nejlépe dosvědčuje fakt, že ji – již pod svým jménem – mohl po pádu režimu vydat s jistými úpravami jako druhou část své učebnice *Dějiny světové politiky*, publikované v řadě skript VŠ ekonomické. Na sklonku normalizace se Ort zapojil i do aktivit levicově orientované opozice, jejíž skutečnou ikonou se stali zmiňovaný exministr J. S. Hájek, ostatně jeho přítel, a Čestmír Císař. Na stránkách samizdatu, spjatého s neformálním seskupením Obroda, také rozpracoval český pohled na problém celoevropského „domu“, s nímž již kdysi vystoupil prezident de Gaulle, a který po roce 1986 znovu uchopil tehdejší sovětský lídr Michail S. Gorbáčov ve své nové koncepci mezinárodních vztahů.² Na samém konci režimu pak mohl dokončit i monografii o gaullistické „revoluci“ v roce 1958 (*Jak se dostat k moci*, Praha 1990), která ovšem vyšla – spíše shodou okolností – až pár měsíců po listopadovém převratu.

Dekáda po pádu režimu byla z hlediska odborného snad nejintenzivnější v Ortově kariéře. Po nedlouhém působení na právnické fakultě UK zakotvil na obnovené Fakultě mezinárodních vztahů při VŠ ekonomické, kde začal vyučovat nejprve jako docent, od roku 1992 jako profesor, a zde také zásadním způsobem přispěl ke vzniku Střediska mezinárodních studií Jana Masaryka jako jednoho z prv-

² Srov. krátce po převratu vydanou Ortovu práci: *Společný evropský dům*, Praha 1991.

ních na výuku mezinárodních vztahů se specializujících pracovních. Za aktivitou pedagogickou a organizační, o níž se můžeme mnohé dozvědět i v jeho pamětech *Strípky vzpomínek jednoho Čecha na složité 20. století*, ale nijak nezaostávala činnost publicistická. Ort se částečně vrátil ke svému prvnímu tématu a sepsal několik studií i knižní monografii o druhém československém prezidentu Edvardu Benešovi (*Edvard Beneš – evropský politik*, Praha 1993), na jehož osobě ho celkem pochopitelně nejvíce zaujala aktivita diplomaticko-politická. Uveřejnil několik studií o Janu Masarykovi a pro studenty sepsal také dvoudílné dějiny světové politiky, nastiňující vývoj od první světové války po sedmdesátá léta. Současně se však pustil do studia řady aktuálních zahraničně-politických otázek a z nich zvláště do problémů a alternativ integrace Evropy, jež později shrnul do snad své nejocenenější monografie *Evropa 20. století* (2001, přepracované vydání 2004). Stál také u organizace několika důležitých přednáškových cyklů, mj. o pojímání evropské problematiky klíčovými osobnostmi českých dějin a také o velkých Evropanech zahraničních, na jejichž základě byla později vydána série jednadvaceti portrétů, do jejichž galérie ostatně sám přispěl skicami o Charlesi de Gaullovi, Jeanu Monnetovi, Alcide de Gasperim a Francoisi Mitterandovi (1998–1999). V neposlední řadě pak Ort nepřestával sledovat – a komentovat – ani zahraniční politiku československou, resp. po roce 1992 českou. A právě její různorodě uchopovaná témata se stala jeho dalším důležitým předmětem soustavného zájmu i interpretace.

Ort se v 90. letech zúčastnil řady mezinárodních konferencí, jež se věnovaly jak různým osobnostem české, resp. československé politiky, které se významným způsobem podílely na její internacionální dimenzi (např. T. G. Masaryk i jeho syn Jan, E. Beneš, J. S. Hájek), tak aktuálním problémům vztahu Čechů, Česka a Evropy. Ty pak rozvinul v syntetizující objemné monografii *Česká zahraniční politika* (2005 a další vyd.), v níž poprvé pokusil vylíčit celou historii zahraničně-politické aktivity českého státu od středověku po současnost s celkem pochopitelným důrazem na 20. století. Ačkoliv kniha, primárně chápáná především jako učební text, odráží mimo jiné odlišnou hloubku dosavadního zpracování částí dotčených témat (což platí nejvíce pro vnější vztahy komunistického režimu), je v každém případě zřejmě až dosud nejúspěšnějším podobným pokusem z pera jediného autora v naší odborné literatuře. Ort, který s dalšími kolegy svého pracoviště sepsal i podrobnější texty o *současné české zahraniční politice* (viz např. *Zahraníční politika České republiky*, Praha 2002, spolu s Vlastimilem Krínem a Zdeňkem Veselým; *Bezpečnost Evropy a Česká republika*, 2005), ale v době sociálně demokratické vlády Miloše Zemana (1998–2002) zasáhl i do koncepčního vytváření aktuální diplomatické aktivity, zvláště jejího evropské složky. V neposlední řadě pak pedagogicky výrazně ovlivnil celou jednu generaci českých diplomatů, z nichž mnozí dnes působí na důležitých postech v naší zahraniční službě.

Ani odchod do „penze“, kterou se Ort rozhodl prožít v rodných Klatovech, neznamenal konec jeho dalších studií a literárních prací. Vedle zmiňovaných dějin čs. zahraniční politiky tu sepsal klíčovou pasáž průkopnické učebnice *Diplomacie*

(2010), v níž vyložil vývoj této disciplíny, a na níž se podíleli i diplomaté Zdeněk Matějka a především exministr Jan Kavan. Dokončil obsáhlé vzpomínky *Strípky vzpomínek jednoho Čecha na složité 20. století* (2006), obsahujících řadu důležitých svědectví mj. o fungování čs. zahraniční služby a také celkovém politicko-intelektuálním klimatu zvláště v 60. letech, i mnoho symptomatických zajímavostí z akademického světa popřevratového. V neposlední řadě pak napsal dvojí, jakási „závěrečná“ zamyšlení, týkající se jednak dějin československé diplomacie, jednak moderních dějin a vývoje evropského – *Zamyšlení nad českou diplomacií* (Plzeň 2011) a *Zamyšlení nad budoucností Evropy* (Klatovy 2013), z nichž druhé vydal spolek Úhlava, v němž kdysi sám ještě jako student slavného klatovského gymnázia působil.³

Nejen v životě, ale i v díle Alexandra Orta se samozřejmě zračily dějinné zákruty, jimiž musela projít „jeho“ i následující generace českých a středoevropských vzdělavců. To však mnoha jeho knihám neubírá na hodnotě ani v současných podmínkách. V každém případě se však žádný příští český badatel, který se bude zabývat některou ze složek ohromné množiny témat, zjednodušeně krácených na heslo „my a Evropa“, bez jeho prací neobejde. A snad právě to je nejlepším vysvědčením pro jeho celoživotní, dnes už bohužel uzavřené dílo.

Jindřich Dejmek

³ Dodejme pro úplnost, že v regionálním týdeníku *Nové Klatovsko* Ort v roce 2010 také publikoval obsáhlý seriál *Klatovy a Evropa*, v němž se zamýšlel nad rolí jednoho důležitého českého města v zahraničních vztazích českého státu od středověku do současnosti. Lze jen litovat, že cyklus nebyl vydán v podobě knížečky uceleně.

RECENZE

Central European Papers, Silesian University in Opava (Faculty of Public Policies) – Kodolányi János University of Applied Sciences, Székesfehérvár 2013, ISSN 2336-3312 (Print), ISSN 2336-369X (Online).

V průběhu loňského roku se na Fakultě veřejných politik (FVP) Slezské univerzity v Opavě zrodila po dlouhých debatách jejího vedení idea odborného mezinárodního recenzovaného časopisu v anglickém jazyce, který by mohl být vydáván společně s János Kodolányi University of Applied Sciences v maďarském Székesfehérváru. Časopis dostal název *Central European Papers* a jeho hlavními editory jsou proděkan pro vědu a zahraničí FVP Andrej Tóth (Opava) a prorektor pro studijní záležitosti Tamás L. Vizi (Székesfehérvár). Hlavní oblastí, na něž se periodikum zaměřuje, je samozřejmě region střední Evropa, přičemž redakce přijímá články z oblasti novověkých dějin, politologie a sociologie. Na první pohled je tedy patrné, že silnou stránkou časopisu je nakročení k multidisciplinárnímu charakteru a neomezení se pouze na jednu sféru vědeckého života, což je, bohužel, nevýhodou většiny dnešních odborných časopisů. Další silnou stránkou časopisu je úctyhodná ediční rada, v níž se sešla opravdu významná jména jako např. Robert Evans, Jacques Rupnik nebo Karl Vocelka.

Přípravná práce na spuštění časopisu byla rychlá a úspěšná, a odborná časopisecká produkce v České republice je tak nyní obohacena o další mezinárodní vědecký časopis. První dvě čísla prvního ročníku (2013) obsahují anglicky psané příspěvky z různých oblastí historie, politologie a sociologie. Na úvod prvního čísla publikovali maďarští historici Mihály Miklós Nagy (Univerzita v Pécsi) a László Gulyás (Univerzita v Szegedu) zajímavou studii o historicko-geografických a politicko-geografických aspektech rozpadu Rakousko-Uherska, když nabídli i pohled na etnickou a kulturní diverzitu bývalé podunajské monarchie. Dalším pozoruhodným článkem je dvoudílný příspěvek o maďarských pokusech o anexi Slovenska

v roce 1938 z pera Istvána Janeka z Maďarské akademie věd. Janek na základě studia nevydaných pramenů přesvědčivě dokazuje snahy maďarské politické reprezentace o připojení Slovenska zpět k Maďarsku; Budapešť se ostatně se ztrátou bývalé Horní země smířovala jen velmi obtížně. Mladý ekonom z Vysoké školy ekonomické Tomáš Nikodým se v zajímavém příspěvku věnuje neúspěchu Šikovy ekonomické reformy, když ji analyzuje na teoretickém základě multidisciplinárního přístupu rakouské ekonomické školy. Na dva díly rozdělil svůj článek i mladý politolog Lukáš Vomlela, který se zaměřil na organizační struktury transformace srbské komunistické strany (toto téma šířeji zpracoval v monografii Svaz komunistů Srbska v procesu tranzice a dezintegrace Jugoslávie, která vyšla v roce 2013). První díl časopisu Central European Papers obsahuje i jeden příspěvek v rubrice diskuze, které sice nemají charakter odborné studie, ale i tak mají v periodiku své místo.

Druhý díl zahajuje zajímavá studie o proměnách kulturní identity města Székesfehérvár v 18. a 19. století, jehož autorem je rektor tamější univerzity Péter Szabó, který poutavým způsobem dokazuje proměnu používání jazyka, kdy dominantní němčinu postupně nahradila maďarština. Lóránt Bali z Univerzity v Panonii se ve svém článku věnoval přístavu Rijeka a jeho měnící se historické úloze. Problematikou vztahů Rakousko-Uherska a Osmanské říše v posledních letech před první světovou válkou se zabýval mladý plzeňský historik Roman Kodet, který na základě nevydaných pramenů z vídeňského Haus-, Hof- und Staatsarchivu analyzoval vzájemné vztahy obou zemí. Stejně jako první i druhý díl obsahuje materiály k diskuzi, které vhodně doplňují publikované studie.

Musím přiznat, že jsem byl velmi poctěn, když mě jeden z hlavních editorů Andrej Tóth oslovil, abych do tohoto nově vznikajícího časopisu rovněž přispěl. Recenzní řízení v Maďarsku proběhlo úspěšně a můj příspěvek o tzv. Machníkově výnosu, dokumentu, jehož autorství se připisuje ministru národní obrany Františku Machníkovi a který umožnil „posunutí“ sudetoněmeckého problému na mezinárodní úroveň (Společnost národů), byl přijat do tisku.

Pozitivem nového časopisu je pak skutečnost, že vychází jak v tištěné, tak elektronické podobě (obě verze mají samostatné ISSN), takže všechny příspěvky jsou přehledně dostupné na trojjazyčných internetových stránkách časopisu (<http://www.slu.cz/fvp/cz/web-cep>), kde navíc potenciální autoři získají všechny informace o časopisu v českém, anglickém a maďarském jazyce.

Nový odborný mezinárodní recenzovaný časopis Central European Papers představuje zajímavý a potřebný přínos na poli zkoumání střední Evropy v širších historických a sociokulturních souvislostech a tím, že je zaměřen na anglické příspěvky, dává prostor pro posunutí badatelských výsledků na minimálně středoevropské fórum. Jako člen jeho redakční rady jsem rád, že se podařilo celý projekt vzájemné spolupráce obou univerzit nastartovat a doufám, že si i další ročníky udrží nastavený vysoký standard publikovaných studií.

Lukáš Novotný

Moritz CSÁKY, *Das Gedächtnis der Städte. Kulturelle Verflechtungen – Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa*, Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag 2010, ISBN 978-3-205-78543-9.

Der österreichisch-ungarische Historiker und Kulturwissenschaftler hat seine Monographie 2010 veröffentlicht. Moritz Csáky beschäftigte sich schon früher mit der Kultur- und Ideengeschichte der Region und publizierte zahlreiche Schriften unter anderen im Thema ungarische Kulturkampf und Ideologie der Wiener Operette.¹ Das hier rezensierte Buch fasst in einer systematischen Weise viele frühere Schriften von Csáky zusammen, es beschäftigt sich mit den „urbanen Milieus um die Jahrzehnte um 1900“² in Zentraleuropa. Den Kernteil der Struktur des Werkes bildet die Beschreibung und Analyse von Wien als ein mehrsprachiges und kulturell heterogenes städtisches Milieu. Um diese Kapitel befinden sich sowohl die theoretische Begründung am Anfang als auch kürzere Ausblicke auf kleinere vom Zentrum (Wien) beeinflusste Städte der Peripherie (in der Reihenfolge: Budapest, Pressburg, Czernowitz, Triest, Breslau, Leutschau und Prag). Den Rahmen des Werkes bildet die Aktualisierung des Forschungsproblems, in dem der Autor der nationalen Narrativen, besser gesagt, der von ihnen stark beeinflussten Erinnerungskultur, der „Vergegenwärtigung der Vergangenheit“ gegenübersteht, die die untersuchten Städte als homogene Orte darstellt. Csáky benutzt eher Béla Bartóks musiktheoretische Begriffe *crossing* und *re-crossing* im unterschiedlichen Kontext; man kann eher von *Verflechtungen* von städtischen Kulturen oder *Milieus* sprechen.³ Diese Milieus befinden sich in *Zentraleuropa*, eine Region, die der Autor in einer ganzen Kapitel analysiert. Er behauptet das die Ideengeschichte des Gebiets schon immer vom politisch belasteten *Mental Mapping* geprägt wurde.⁴ Er zögert sich deshalb den Begriff Mitteleuropa zu benutzen, der implizit eine gewünschte deutschen Dominanz in der Region bedeute. Das Konzept Zentraleuropa hingegen wird als eine Einheit definiert, die die (ehemalige) Habsburgermonarchie und die umliegenden Länder bzw. Regionen einschließt. Obwohl prägende kulturelle Erlebnisse der Region in die Zeit der Habsburgermonarchie zurückgreifen, es ist wichtig, dass sich die Bestrebungen des Herrscherhauses zur

¹ Quelle: *Lebenslauf von Moritz Csáky auf den Webseiten der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*:

[http://www.oeaw.ac.at/ikt/fileadmin/mediapool/Mitarbeiter_Dateien/Vita_MCs_de.pdf]

[<http://www.oeaw.ac.at/ikt/mitarbeiterinnen/publikationen-der-mitarbeiter/moritz-csaky-werkverzeichnis-seit-1999/moritz-csaky-werkverzeichnis-vor-1999/>]

Heruntergeladen am 19.08.2014.

² Csáky 2010: 11.

³ Ibid 14.

⁴ Ibid 38.

Föderalisierung des Gebiets bereits eine auf lange Vorgeschichte der politischen-gesellschaftlichen-kulturellen Kontakte stützen könnten.⁵ Zentraleuropa wird in Csákys Werk als ein dynamisches Konzept vorgestellt; er definiert die Region als ein performativer und hybrider Kommunikationsraum, mit den Worten von Bachmann-Medik: ein „Zwischenraum zwischen Ost und West mit flüssigen Grenzen“.⁶

Den Hauptteil des Buches bildet die Beschreibung der Reichshauptstadt (Kapitel IV), wo Csáky – anstatt die „übliche“ Sichtweise der nationalen historischen Narrativen zu benutzen – mehrmals die Perspektive wechselt, um diese *Mélange* der Kulturen zu erkunden. Er analysiert urbane Milieus der Stadt – die böhmische bzw. tschechische, slowenische, kroatische und jüdische Wien, die als ein Mikrokosmos die äußere ethnische Zusammensetzung der Stadt abbilden. Zur Zeit der Industrialisierung und der massiven Zuwanderung parallel zu den kulturellen Unterschieden erscheint mehr und mehr die neuartige gesellschaftliche Konstellation der Arbeiterklasse. Die Arbeiterbewegung erscheint parallel und teilweise überdeckend mit den nationalen Kulturen. Wien zeigt sich in Csákys Werk als ein Raum, in dem die Phänomene Integration, Konflikt, Konstruktionen von Fremdheiten (*Othering*) und Assimilation zur gleichen Zeit erscheinen. In diesem dynamischen Raum sind die nationalen Kulturen abgesondert, es erscheinen aber solche physische oder symbolische Orte, in denen sich die verschiedenen nationalen Kulturen sich „treffen“ und fruchtbar kooperieren. Csáky beschreibt einige solche *Schnittstellen*; die Kaffeehäuser als neue Orte der Öffentlichkeit und als Schauplätze der kreativen Prozesse zwischen Personen unterschiedlichen Hintergrundes.⁷ Bei „Schnittstelle Redaktion“ wird zum Beispiel die Zeitung „Die Welt“ von Herrmann Bahr erwähnt, die im Sinne einer „europäischen“ Weltanschauung die Zusammenarbeit möglich machte.⁸ Beim „Schnittstelle Prater“ konzentriert der Autor viel mehr auf den sogenannten Wurstelprater (Treffpunkt der marginalen Gruppen) als auf die traditionell aristokratische Natur des ganzen Praters.⁹ Neben den zahlreichen Beispielen der Kooperation erscheint im Buch immer wieder die Bestrebung zur Homogenisierung der Hauptstadt. Im städtischen Raum, der als ein komplexes Kommunikationsfeld wahrgenommen werden kann, entstanden auf mehreren gesellschaftlichen Niveaus die Konstruktion des Fremden – das Bild von Wien war sehr stark vom Konzept der *Porta Orientis* (Hoffmannsthal). So wurden auch soziale Praktiken der Abgrenzung getrieben,

⁵ Ibid 50–53.

⁶ Ibid 55.

⁷ Ibid 149–150.

⁸ Ibid 157–159.

⁹ Ibid 220–222.

angefangen vom „einfachen“, „wohlwollenden“ Orientalismus¹⁰, bis zum harten Antisemitismus.¹¹ Es ist auf den ersten Blick überraschend, dass Csáky sich in seinem Buch intensiv auf Konzepte des Cultural Studies, näher auf Begriffe der postkolonialen Theorie stützt; er spricht über kulturelle Hybridität und Komplexität von städtischen Formationen, wie kreolisierende Sprachen – zum Beispiel Wiener Tschechisch oder Josephstädter Deutsch.¹²

Zusammenfassend lässt sich sagen, dass die umfassende Monographie von Moritz Csáky ein sehr umfangreiches Werk ist, das Wien und die von ihr beeinflussten Städte aus einer neuen Perspektive zeigt. Die von Csáky verwendeten theoretischen „Werkzeuge“ helfen, ähnliche städtische Räume (die Peripherie ähnelt sich in diesem Sinne dem Zentrum) der Region im 19. Jahrhundert zu untersuchen. Auch im Falle meiner zukünftigen Diplomarbeit, Begriffe wie „Schnittstellen“ helfen die spezifische, schnell und dynamisch verändernde Natur von den „serbischen“ Städten Pest und Buda zu verstehen. Ich glaube, dass das Werk von Csáky unterstützt meine Entscheidung, im Zeitalter der frühen Industrialisierung (*der Gründerzeit*) mich auf die performativen Aspekte – wie religiöse und sekuläre Feste, Gedenktage, kulturelle Veranstaltungen – der serbischen Kultur in Buda und Pest zu konzentrieren, die einen umfassenderen Überblick über die Situation und Kontext dieser Volksgruppe geben können.

Miklós Tömöry

Dagmar HÁJKOVÁ – Eva KALIVODOVÁ (eds.), *Deníky Edvarda a Hany Benešových z období první světové války*, Praha 2013, 242 s. ISBN 978-80-7422-237-5.

Predevším je třeba ocenit samotnou myšlenku spojit do jedné publikace deníkové zápisky manželů Edvarda a Hany Benešových z let první světové války. Do konfrontace se dostávají zásadní odlišnosti jejich osudů v uvedené době, ale na druhé straně se poodhaluje i tajemství harmonie jejich celoživotních vztahů. Zejména v denících Hany Benešové se ukazuje vůle této ženy plně podporovat aktivity svého muže, vůle založené na přesvědčení o významu a smyslu jeho postojů a veškerého konání. V charakteru obou materiálů se odrážejí zásadní rozdíly v rolích a v situacích, v nichž se oba protagonisté ocitli. Zatímco Hana Benešová zůstala doma a byla vystavena perzekuci ze strany rakouských úřadů, Edvard Beneš se jako vůdčí činitel československého zahraničního odboje dostal do role „vlastizrádce“

¹⁰ Ein Beispiel dazu ist das „tschechische“ Paar Wenzel und Marianka in Wien. Siehe: Ibid 169.

¹¹ Ibid 261–266.

¹² Ibid 19.

a jednoho z největších odpůrců habsburské monarchie. Deníky se liší i svým rozsahem a většinou i vnější formou. Edvard Beneš veden svým smyslem pro řád a systematickou práci si vedl zápisky formou jakéhosi dodatečného diáře rekapitulujícího každodenní aktivity hned od odchodu do zahraničí 1. září 1915 do konce roku 1918. Hana Benešová shrnula své prožitky jako žena nebezpečného nepřítele státu, byla vystavena policejnímu vyšetřování, internaci a poté stereotypnosti života osamělé ženy ve válkou vyčerpávané zemi. Jen v závěru deníku zaznamenává pocity naděje, čerpané z oživení národního hnutí v letech 1917 a 1918 a jistý údiv a radost nad zprávami o úspěších svého manžela v závěrečných fázích války i naděje, že se brzy shledají. Deník je uložen v Archivu Národního muzea.

Z hlediska historického poznání jsou pochopitelně podstatnější zápisky Benešovy. Avšak již jejich lakonická forma kladla na editorky mimořádné nároky. Musely na základě konfrontace s jinými materiály identifikovat nesmírné množství jmen uváděných v denících, identifikovat nesčetné Benešovy kontakty, dávat do souvislosti zmínky o jednotlivých jeho jednáních či záměrech. Jen málokdy se sám Beneš uchýlil k stručné poznámce o záměru nebo výsledku některého ze svých kroků. Tento svým způsobem následný diář měl zřejmě sloužit jako opora k budoucímu vylíčení vlastního podílu na protirakouském odboji. Jako celek potvrzují deníky Benešovu přímo hektickou aktivitu, nezměrné úsilí, jež vynakládal na prosazení cílů zahraniční akce. Při pozorném čtení se bezděčně ukazuje, jaký vzestup zaznamenávala Benešova váha v složitých poměrech válečné Francie a jak rostl jeho význam v závěrečných fázích válečné politiky velmocí. Deníky, které editorky využily, jsou dnes uloženy v Archivu TGM (fond Edvard Beneš) a v Archivu Ministerstva zahraničních věcí (fond Edvard Beneš).

Nedílnou součástí publikace je zasvěcený úvod „Edvard Beneš a Hana Benešová v první světové válce“, ediční poznámka a cenný je jmenný rejstřík, při jehož sestavení editorky Dagmar Hájková a Eva Kalivodová, nedbajíce námahy dohledaly prakticky u všech jmen uváděných v denících bibliografická data jednotlivých osob, ale i jejich profesní zařazení a v mnoha případech i konkrétní angažovanost v dané době, či přímou souvislost s československým odbojem. Za edici těchto kvalit jim náleží uznání.

Josef Harna

Libor VYKOUPIĽ, *Český fašismus na Moravě*, Brno, Matice moravská 2012, 384 s. ISBN 978-80-86488-90-5.

Uplynulo již 15 let od doby, kdy se zájemcům o novodobě české dějiny dostala do rukou do té doby nejrozsáhlejší vysoce fundovaná syntetická práce o českém fašismu. Mám na mysli dnes hojně citovanou práci Tomáše Pasáka vydanou

tehdy z autorovy pozůstalosti mj. i zásluhou Roberta Kvačka.¹ Je třeba přivítat, že se po řadě dalších dílčích studií i několika přehledných publikací opět našel historik, který se odhodlal ponořit se hlouběji do studia tohoto tématu. Nenechejme se nikterak zmást tím, že se autor přítomné práce, Libor Vykoupil, rozhodl vymezit své téma rámcem Moravy. V podstatě však jde o stejné, jímž se zabýval Tomáš Pasák, o ucelenou interpretaci českého fašismu. Fašismus totiž prolínal celou českou společností bez ohledu na zemské hranice a lze z něj bez komplexního nadhledu jen obtížně vyčlenit určitý, byť značně rozsáhlý region. Tuto skutečnost si ostatně uvědomil i sám autor, když hned v úvodu upozornil, že bude nucen na řadě míst překročit historickou hranici Moravy. Nemohl se totiž obejít bez interpretace vývoje fašistických organizací v Čechách, resp. v Praze a musel sledovat i dění v celostátních či v ústředních strukturách tohoto hnutí.² V novodobých českých politických dějinách se totiž tzv. historické země téměř ztrácejí v unitárním státě, o nějž usilovaly vládnoucí politické garnitury od samotného vzniku první republiky. Pokud však přece jen moravský aspekt moravský aspekt v přítomné práci prosvítá, je to tam, kde se autor ponořil do prezentace poměrů v regionálních dimenzích. Přiznává, že se opíral ve větší hloubce o materiály moravské provenience. To ovšem není na škodu, ba dokonce bych v tom spatřoval i jistý přínos k bádání o novodobých československých či českých dějinách. Většina prací s touto tematikou je totiž pojata z bohemocentrického či lépe řečeno pragocentrického zorného úhlu a pohled odjinud, který alespoň částečně vyváží tuto asymetrii, lze jen uvítat.

Opodtáme-li se od těchto obecných úvah a pronikneme-li podrobněji do Vykoupilovy práce, vystoupí zřetelně posun, který se udál v české historiografii od 90. let minulého století. Tak především, autor se zcela zbavil historického prezentismu, který se často nabízí při zkoumání emočně nabitých témat, k nimž nepochybně téma fašismu patří. Popisuje český fašismus, aniž by podléhal hodnocení, která se ukrádají do mysli badatele, který již zná, v jak zrůdné formy vyústil fašismus ve 40. letech 20. století a později. To vedlo k tomu, že se nikterak nepohoršuje nad tím, kolik osobností podlehló vábení této ideologie, ale hledá příčiny, které vedly k přitažlivosti tohoto proudu. Tento přístup k historické materii autorovi usnadnilo i to, že hned v úvodních pasážích specifikoval svůj pohled na fašismus. Do srozumitelné podoby přitom utřídil nesčetné množství teoretických politologických i filozofických názorů hodnotících fašismus, připomenul východiska, z nichž tento fenomén vzešel a podmínky, které mu umožnily vyrůst do obudných rozměrů. Ukázal také, v čem tkvěly kořeny českého fašismu i v čem byl český fašismus odleskem zahraničních vlivů.

¹ Tomáš PASÁK, *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*, Praha 1999.

² Nikterak se v této výhradě nedotýkám sémantické stránky pojmu „český fašismus na Moravě“. Ten je na první pohled zřejmý, i když autor pokládal za potřebné teoreticky jej zdůvodnit (fašismus v prostředí českého obyvatelstva Moravy).

Vraťme se ještě k otázce Moravy. Možná, že měl fašismus v tomto regionu v určitých fázích živější ohlas, v žádném případě však Morava nebyla kolébkou tohoto fenoménu. Vždyť fašistické hlasy se ve stejné době ozývaly např. i z Prahy a byly přitom daleko sofistikovanější než podněty vzešlé ze zcela provinčního Holešova či jiného moravského maloměsta. Nakolik bylo obtížným uchopit zvolené téma, ukazují autorovy snahy zachytit organizační strukturu českého fašismu. Po-dařilo se mu vyrovnat se zdarem s onou neuchopitelnou, stále se měnící strukturou hnutí a nastínit jeho základní vývojové linie.³ Nedokázal však vnést jasno do otázky početnosti stoupenců českého fašismu, i když poctivě interpretoval úřední údaje a konfrontoval je s čísly, které vycházely přímo z fašistických zdrojů. Přirozeně, že jeho pozornosti neunikly uzlové momenty ve vývoji fašistických seskupení: etapa zakladatelská v letech 1922–1923, období pokusů o koncentraci v Národní obci fašistické v letech 1926–1927, kdy se do čela této nejvýznamnější organizace pracoval Radola Gajda, sledoval směřování Jiřího Stříbrného k fašismu a přirozeně analyzoval i pokus o splynutí části fašistických elementů s národní demokracií v tzv. Národním sjednocení. Za mimořádně přínosnou pokládám rozsáhlou pasáž, v níž se věnoval otázkám vztahu fašismu k hlavním politickým stranám etablovaným v meziválečném Československu. Ukázal, jak obtížně bylo v té době i pro vzdělané občany nepodlehnout demagogické agitaci fašistů, jejich sžíravé kritice společenských poměrů. Přesto však český fašismus nikdy nezískal masovou podporu české veřejnosti.

V souvislosti s výkladem vývoje českého fašismu v konfrontaci s problémy vládních koalic autor vyzvedl dva krizové momenty, kdy byla podle něj v republice přímo, jakýmsi neidentifikovaným snad i násilným převratem ohrožena parlamentní demokracie. Shodou okolností měly být spojeny tyto krizové momenty s parlamentními volbami v letech 1925 a 1935. Domnívám se na rozdíl od autora, že ani v jednom případě neměly antidemokratické elementy dostatek vlivu a mocenských prostředků, aby své záměry provedly. Ostatně to potvrzuje i jediný z pokusů o převrat, který vyústil v roce 1933 doslova v operetní vystoupení označované jako kobsinkíada (přepadení kasáren v Brně-Židenicích skupinou místních fašistů). Stranou autorovy pozornosti nezůstalo jedno z největších dilemat českého fašismu, jež se vyhrlotilo zejména v 30. letech. Nebylo dosti dobře možné dát do souladu vy-pjatý český nacionalismus s obdivem k totalitní formě vlády, kterou reprezentoval režim nacistického Německa. Záleželo na tom, který z obou pocitů převládl. Je skutečností, že v kritické situaci narůstajícího ohrožení Československa nacistickým Německem čeští fašisté dávali najevo, že stojí na pozicích obrany republiky, což autor dokládá na dlouhé řadě příkladů opět zejména z mnoha míst na Moravě. Mimořádným šokem pro tento proud českého fašismu pak byla mnichovská krize

³ V tom je také pokrok proti průkopnické stati Evy FARGAŠOVÉ, *Nástin vývoje organizací českého fašistického hnutí v letech 1921–1929*, in: Sborník k dějinám 19. a 20. století, sv. 11, Praha 1989, s. 135–161.

a okupace českých zemí. V protektorátu se vesměs čeští fašisté nedokázali dostatečně rychle orientovat a celé hnutí se tak rozplynulo,

Bylo by možné připomenout řadu dalších momentů, jichž se Vykoupilova práce dotýká. Autor ukázal, jak se hnutí namířené původně proti komunismu a bolševismu proměnilo v hnutí směřující k likvidaci parlamentarismu a demokracie, sledoval jejich ospravedlňování teroru jako metody uchopení moci, připomenul jejich důraz na všezahrnující roli státu apod. Všechny autorovy postřehy jsou podopřeny hlubokými znalostmi pramenů i literatury. Jde o cenný příspěvek k moderním českým a československým dějinám nejen tím co práce explicitně sděluje, ale i tím že vyvolává řadu otázek z oblasti fungování politického systému a chování mas v relativně klidných i krizových situacích.

Josef Harna

OBSAH

STUDIE

Ondřej TÁBORSKÝ: „Osoba čestná“ aneb zrod politické kultury českého maloměsta.....	1
Milan HLAVAČKA: Cesta na výsluní. Emancipace české technické inteligence na přelomu 19. a 20. století.....	23
Josef HARNA: Slovakofilství českých „realistů“ v předvečer první světové války.....	39
Bohuslav LITERA: Vzestup a pád rudého jezdeckta v ruské občanské válce, 1918–1920. Případ 1. jízdní armády.....	71
Pavel KLADIWA: Etnická klasifikace a institucionální zakotvení národnosti v Československu 1918–1938.....	89
Sylva SKLENÁŘOVÁ: Kulturní vztahy mezi Nizozemskem a Československem v letech 1918–1938 z pohledu Společnosti Nizozemsko – Československo.....	117
František EMMERT: Právní institut tzv. říšskoněmeckého občanství v expanzivní a rasistické politice nacistického Německa v letech 1939–1945.....	141
Martin KLEČACKÝ: Josef Ježek a Otto Bláha – cesta dvou četnických generálů před Národní soud	155
Drahomír JANČÍK – Tomáš KALINA: „Náš plán je geniální improvizací.“ Formování konceptu československé dvouletky a její rozporné výsledky (1946–1948).....	189
Petr CHALUPECKÝ – Zdenka JOHNSON: Prosazování marxisticko-leninské politické ekonomie do monetárního myšlení v Československu v letech 1945–1955.....	221

MATERIÁLY

Gustav NOVOTNÝ: Zvláštní osud archiváře a historika v komunistickém/totalitním Československu. Příběh Antonína Verbíka (1934–1986).....	245
---	-----

KRONIKA

Za Alexandrem Ortem (1926–2013) (Jindřich Dejmek).....289

RECENZE

Central European Papers, Silesian University in Opava (Faculty of Public Policies)
– Kodolányi János University of Applied Sciences, Székesfehérvár 2013, ISSN
2336-3312 (Print), ISSN 2336-369X (Online) (Lukáš Novotný).....295

Moritz CSÁKY, *Das Gedächtnis der Städte. Kulturelle Verflechtungen – Wien und
die urbanen Milieus in Zentraleuropa*, Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag 2010,
ISBN 978-3-205-78543-9 (Miklós Tömöry)297

Dagmar HÁJKOVÁ – Eva KALIVODOVÁ (eds.), *Deníky Edvarda a Hany
Benešových z období první světové války*, Praha 2013, 242 s. ISBN 978-80-7422-
237-5 (Josef Harna).....299

Libor VYKOUPILO, *Český fašismus na Moravě*, Brno, Matice moravská 2012,
384 s. ISBN 978-80-86488-90-5 (Josef Harna).....300

INHALT

STUDIEN

Ondřej TÁBORSKÝ: „Ehrenperson“ oder die Geburt der politischen Kultur der tschechischen Kleinstadt.....	1
Milan HLAVAČKA: Der Weg auf die Sonnenseite: Emanzipation der tschechischen technischen Intelligenz an der Wende vom 19. Zum 20. Jahrhundert.....	23
Josef HARNA: Slowakophilie der tschechischen „Realisten“ am Vorabend des Ersten Weltkrieges.....	39
Bohuslav LITERA: Aufstieg und Fall der roten Kavallerie im russischen Bürgerkrieg, 1918–1920. Beispiel der Ersten Reiterarmee.....	71
Pavel KLADIWA: Ethnische Klassifikation und institutionelle Verankerung der Nationalität in der Tschechoslowakei 1918–1938.....	89
Sylva SKLENÁŘOVÁ: Kulturelle Beziehungen zwischen den Niederlanden und der Tschechoslowakei in den Jahren 1918–1938 aus der Sicht der Vereinigung Niederlande – Tschechoslowakei.....	117
František EMMERT: Rechtsinstitut der sog. deutschen Reichsbürgerschaft in der Expansions- und Rassenpolitik des nazistischen Deutschlands in den Jahren 1939–1945.....	141
Martin KLEČACKÝ: Josef Ježek und Otto Bláha – der Weg zweier Gendarmeriegeneräle vor das Nationalgericht.....	155
Drahomír JANČÍK – Tomáš KALINA: „Unser Plan ist eine geniale Improvisation.“ Die Formung des Konzepts des tschechoslowakischen Zweijahresplans und seine widersprüchlichen Ergebnisse (1946–1948).....	189
Petr CHALUPECKÝ – Zdenka JOHNSON: Durchsetzung der marxistisch-leninistischen politischen Ökonomie im monetären Denken in der Tschechoslowakei in den Jahren 1945–1955.....	221

MATERIALEN

Gustav NOVOTNÝ: <i>Das seltsame Schicksal des Archivars und Historikers in der kommunistischen/totalitären Tschechoslowakei. Die Geschichte von Antonín Verbík (1934–1986)</i>	245
--	-----

CHRONIK

<i>Die Erinnerung an Alexandr Ort (1926–2013)</i> (Jindřich Dejmek).....	289
--	-----

REZENSIONEN

<i>Central European Papers</i> , Silesian University in Opava (Faculty of Public Policies) – Kodolányi János University of Applied Sciences, Székesfehérvár 2013, ISSN 2336-3312 (Print), ISSN 2336-369X (Online) (Lukáš Novotný).....	295
--	-----

Moritz CSÁKY, <i>Das Gedächtnis der Städte. Kulturelle Verflechtungen – Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa</i> , Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag 2010, ISBN 978-3-205-78543-9 (Miklós Tömöry)	297
--	-----

Dagmar HÁJKOVÁ – Eva KALIVODOVÁ (eds.), <i>Deníky Edvarda a Hany Benešových z období první světové války</i> , Praha 2013, 242 s. ISBN 978-80-7422-237-5 (Josef Harna).....	299
---	-----

Libor VYKOUPIĽ, <i>Český fašismus na Moravě</i> , Brno, Matice moravská 2012, 384 s. ISBN 978-80-86488-90-5 (Josef Harna).....	300
--	-----

CONTENTS

STUDIES

Ondřej TÁBORSKÝ: „*A Person of Honour*” or the Birth of Political Culture in Small Czech Towns.....1

Milan HLAVAČKA: *A Journey into the Limelight: the Emancipation of the Czech Technical Intelligence at the Turn of the 20th Century*.....23

Josef HARNA: *Slovakophilism of Czech “Realists” on the Eve of the First World War*.....39

Bohuslav LITERA: *The Rise and fall of the Red Cavalry in the Russian Civil War (1918–1920). The Case of the 1st Cavalry Army*.....71

Pavel KLADIWA: *Ethnic Classification and Institutional Affiliation of Nationalities in Czechoslovakia from 1918 to 1938*.....89

Sylva SKLENÁŘOVÁ: *Cultural Relations between the Netherlands and Czechoslovakia from 1918 to 1938 from the Perspective of the Netherlands-Czechoslovak Association*.....117

František EMMERT: *The Legal Institution of the Reich Citizenship in the Expansionary and Racial Policy of Nazi Germany from 1935 to 1945*.....141

Martin KLEČACKÝ: *Josef Ježek and Otto Bláha – the Story of Two Gendarmes Generals before the National Court*.....155

Drahomír JANČÍK – Tomáš KALINA: „*Our plan is one of ingenious improvisation*“. *The Formation of the Concept of the Czechoslovak Biennial and its Contradictory Results (1946–1948)*.....189

Petr CHALUPECKÝ – Zdenka JOHNSON: *Promoting the Marxist-Leninist theory in Czechoslovak monetary thought from 1945 to 1955*.....221

MATERIALS

Gustav NOVOTNÝ: *The Unusual Fate of an Archivist and Historian in Communist Totalitarian Czechoslovakia. Antonín Verbík’s Story (1934–1986)*.....245

CHRONICLE

Memory for Alexandr Ort (1926–2013) (Jindřich Dejmek).....289

REVIEWS

Central European Papers, Silesian University in Opava (Faculty of Public Policies)
– Kodolányi János University of Applied Sciences, Székesfehérvár 2013, ISSN
2336-3312 (Print), ISSN 2336-369X (Online) (Lukáš Novotný).....295

Moritz CSÁKY, *Das Gedächtnis der Städte. Kulturelle Verflechtungen – Wien und
die urbanen Milieus in Zentraleuropa*, Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag 2010,
ISBN 978-3-205-78543-9 (Miklós Tömöry)297

Dagmar HÁJKOVÁ – Eva KALIVODOVÁ (eds.), *Deníky Edvarda a Hany
Benešových z období první světové války*, Praha 2013, 242 s. ISBN 978-80-7422-
237-5 (Josef Harna).....299

Libor VYKOUPILO, *Český fašismus na Moravě*, Brno, Matice moravská 2012, 384
s. ISBN 978-80-86488-90-5 (Josef Harna).....300

Autoři

Mgr. Ondřej Tábořský
Národní muzeum
Praha, Česká republika

Prof. PhDr. Milan Hlavačka, CSc.
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

Doc. PhDr. Josef Harna, CSc.
Praha, Česká republika

PhDr. Bohuslav Litera, CSc.
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

Doc. PhDr. Pavel Kladiwa, Ph.D.
Filozofická fakulta, Ostravská univerzita
Ostrava, Česká republika

Mgr. Sylva Sklenářová, Ph.D.
Archiv, Univerzita Hradec Králové
Hradec Králové, Česká republika

JUDr. František Emmert
Ústav státu a práva Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

Mgr. Martin Klečacký
Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

Prof. PhDr. Drahomír Jančík, CSc.
Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
Praha, Česká republika

PhDr. Tomáš Kalina
Národní archiv
Praha, Česká republika

Ing. Petr Chalupecký
Národohospodářská fakulta, Vysoká škola ekonomická
Praha, Česká republika

Ing. Zdenka Johnson
Národohospodářská fakulta, Vysoká škola ekonomická
Praha, Česká republika

PhDr. Gustav Novotný, CSc.
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Brno, Česká republika